

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Крюков Віктор Григорович

УДК 930. 272 = 411. 21 : 911. 2 (477)

**ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ-Х СТ.
ПРО ЕТНОІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:
Доктор історичних наук, професор
Дашкевич Ярослав Романович

Київ 2010

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. МЕТОДОЛОГІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ-Х СТОЛІТЬ ПРО ЕТНОІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	22
I.1. Теоретично-джерелознавчі проблеми дослідження повідомлень писемних джерел Арабського халіфату ІХ-Х століть про етноісторичні процеси на території України.....	22
I.2. Загальна характеристика писемних джерел Арабського халіфату ІХ-Х століть щодо інформації про етноісторичні процеси на території України.....	47
I.3. Історіографія дослідження повідомлень писемних джерел Арабського халіфату ІХ-Х століть про етноісторичні процеси на території України.....	83
Висновки до розділу I.....	107
РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ ВЧЕНИХ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ-Х СТОЛІТЬ ПРО УКРАЇНУ..	109
II.1. Загальна характеристика історичних умов розвитку країн мусульманського Сходу ІХ-Х століть.....	109
II.2. Етноісторична ситуація у Східній Європі в ІХ-Х століттях....	139
II.3. Характер торгівельних стосунків поміж Київською Руссю та країнами мусульманського Сходу в системі світових економічних зв'язків за даними арабських писемних джерел ІХ-Х століть.....	168
Висновки до розділу II.....	194
РОЗДІЛ III. СТРУКТУРНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ПОВІДОМЛЕНЬ АРАБСЬКОЇ “АСТРОНОМІЧНОЇ” ГЕОГРАФІЇ ПРО ТЕРИТОРІЮ І НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	197

III.1. Уявлення представників арабської “астрономічної” географії про географічне розташування території України як складової “населеної чверті [Землі]” / رُبْعُ الْمَعْمُور / 197...../

III.2. Топоніміка ландшафту території України та прилеглих до неї областей за повідомленнями вчених “астрономічного” жанру арабської географії доби раннього середньовіччя.....229

III.3. Характеристика повідомлень творів “астрономічного” жанру арабської географічної писемної традиції IX – першої половини X століть про населені пункти Північного Причорномор’я та Приазов’я, і “країни” Східної Європи.....261

Висновки до розділу III.....290

РОЗДІЛ IV. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМАТИЗОВАНИХ ТВОРІВ АРАБСЬКОЇ “ОПИСОВОЇ” ГЕОГРАФІЇ ПРО ЕТНОІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОБУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....293

IV.1. Відображення в творах географів Арабського халіфату IX-X століть етноісторичних процесів у степовій смузі України.....293

IV.2. Джерелознавчий аналіз проблеми виокремлення слов’ян Середнього Подніпров’я та Східно-Карпатського регіону із загальної семантичної визначеності етноніму “ас-сакаліба” / الصَّقَالِبَة / 324...../

IV.3. Співвідношення етнонімів “ар-рус” / الرُّوس / й “ас-сакаліба” / الصَّقَالِبَة / в системі загальної проблематики етимології та семантики етнічної назви “ар-рус”..... 368

Висновки до розділу IV.....397

ВИСНОВКИ.....400

ВСТУП

Актуальність теми. Процес національного відродження України в історичному вимірі доцільно реалізувати через переорієнтацію української історичної науки до національних витоків. Пріоритетність наукових досліджень, що спрямовані на пізнання закономірностей формування та розвитку українського етносу, має усвідомлюватися саме на такому рівні. Значущість української етнічної спільності в соціально-економічних, політичних, і культурних процесах, які відбувалися на території Європи протягом часів середньовіччя, спричинює перетворення історії України на один із провідних напрямів розвитку європейської історичної науки. Сформувавшись у якості окремої етноісторичної спільності, яка за індо-європейським походженням, слов'янською мовою, антропологічними та етнографічними ознаками являла складову європейських етносів, українці набули свої національні особливості в межах тривалої історичної еволюції людностей Європи. Близько двох тисячоліть вони утворювали своєрідні форми свого соціально-економічного, політичного та етно-культурного життя через розвиток зв'язків з іншими європейськими етносами, насамперед з тими, територія розселення яких безпосередньо межувала із землями України [314]. Тому цілісність етноісторичної еволюції Європи неможливо зрозуміти без урахування процесів, що відбувалися в регіоні, залюдненому українцями.

Пріоритетність аналізу ранніх періодів історії України обумовлено їхньою визначальною позицією відносно наступних етапів вітчизняного історичного процесу. Вагомість даних періодів у формуванні українського етносу спричинена виникненням головних чинників його історичного розвитку. Таким чином, саме в межах етноісторичних процесів, які відбувалися на території України протягом часів раннього середньовіччя, виникли і сформувалися витoki української нації та її державності.

Пізнання процесів формування українського етносу ускладнене тією обставиною, що з часів стародавності територію сучасної України залюднювали різно-етнічні спільності, які пробували на різних етапах свого етно-культурного розвитку. До того ж, степова частина цієї території являла собою регіон міграцій кочових людностей та тимчасового перебування багатьох етносів, кожен з яких залишав після себе своєрідну матеріальну культуру. Враховуючи об'єктивні складності етноісторичного процесу, що відбувався на території України, а також тенденційність і тривалість ідеологічного тиску, який зазнала традиційна проблематика вітчизняної історії, на наш час актуальною є переорієнтація студіювання історії України часів раннього середньовіччя до якісно нових методологічних пріоритетів.

Визначена складність пізнання ранньої середньовічної історії нашої батьківщини полягає в обмеженості кола писемних джерел, які походять від означених часів, порівняно з наступними етапами цієї історії. Зокрема, відмітною ознакою “язичницької” доби історії України є відсутність вітчизняних історичних писемних документів. Найдавніші звістки про історичні події та явища, що відбувалися протягом названої доби, містяться в київському літописі “Повість минулих літ”, складеному монахом Києво-Печерського монастиря Нестором поміж 1112 і 1118 роками [287, с. 1-13]. Звістки цього літопису, що походять від часів, які передували виникненню Київської держави, відображують прагнення автора поєднати вітчизняну історію з історією слов'ян, а також Візантійської імперії, людностей Східної Європи, та з подіями, що відбувалися у віддаленому минулому. Відмітною ознакою цих звісток є те, що запозичення з інших писемних джерел спостерігаються в них лише при описанні фактів всесвітньої історії. Такими писемними документами були Біблія та твори візантійських авторів, зокрема “Хроніка” Георгія Амартола, написана під 867 рік. Щодо подій та явищ вітчизняної історії, то вони визначені через опрацювання переказів і оповідей. Виявляється, що Нестор не мав писемних документів, які похо-

дять від “язичницької” доби вітчизняної історії [129, с. 591-594]. Тому згадану історичну добу належить вважати за не-писемну.

Ураховуючи викладені обставини, доцільно констатувати той факт, що подальше студіювання етноісторичних процесів, які відбувалися в Україні протягом “язичницької” доби вітчизняної історії, є неможливим без опрацювання інформації, що міститься в писемних документах зовнішнього, іноземного походження. Щодо європейських писемних документів, які походять від означених часів, то в західно-європейських латинських хроніках загальний обсяг цієї інформації є вельми обмеженим. Такий стан являє наслідок загального занепаду світської освіченості в даному регіоні, спричиненого перервою у розвитку античних наукових знань та культурної традиції. Візантійська писемна традиція, що запобігла згаданій перерви, містить значно більшу кількість даних з історії України, але в змістовній навантаженості цих даних явно переважає інформація про напади предків українців на місто Константинополь та на володіння Візантійської імперії у Нижньому Подунав'ї. Звістки про територію і населення власне України вельми обмежені. В цих умовах особливої значності набуває дослідження повідомлень з історії України, які містяться в творах учених Арабського халіфату IX-X століть [297, с. 26-37; 193, с. 57].

Являючи собою історичні джерела, створені представниками іншої цивілізації та відмінної від європейської писемної традиції, згадані твори уявляються своєрідним “поглядом іззовні” на Україну часів раннього середньовіччя. Тому вивчення інформації цих творів з вітчизняної історії надає можливість створення джерельних засад для подальшого розвитку досліджень ранніх етапів формування українського етносу, а отже, процесу становлення української нації. Таким чином, необхідність студіювання даних арабських писемних джерел означених часів про етноісторичні процеси, що відбувалися в Україні протягом не-писемної доби її історії, визначила проблематику нашого дослідження. Запропонована нами наукова праця відображує процес формування в українській історичній науці нової галузі,

а саме історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства. Грунтуючись на існуючому в науковому обігу визначенні історичного джерелознавства як такої наукової дисципліни, що виконує два сполучених завдання, а саме вивчення історичних джерел та опрацювання методів їх аналізу [310, с. 5], ми вважаємо за доцільне означити *українське історико-медієвістичне арабістичне джерелознавство як наукову дисципліну, що має на меті дослідження з використанням спеціалізованих методів вивчення таких арабських писемних документів доби раннього середньовіччя, зміст інформації яких визначають конкретні звістки про ті етноісторичні процеси, що відбувалися на території України в часи раннього середньовіччя.* Отже, за початковий етап розвитку цієї галузі української історичної науки ми вважаємо опрацювання означеної проблематики в межах сформульованої нами теми дисертаційного дослідження: “Писемні джерела Арабського халіфату IX-X ст. про етноісторичні процеси на території України”.

Зважаючи на те, що конкретним предметом вивчення українським історико-медієвістичним арабістичним джерелознавством мають бути саме ті арабські писемні документи доби раннього середньовіччя, де міститься інформація про етноісторичні процеси, що відбувалися в Україні, а також урахувавши загальні теоретичні засади українського джерелознавства [102, с.15], ми вважаємо згадані документи за історичний факт, який має статус головної категорії наукової галузі, що розглядається. Вельми суттєвим є те, що головний обсяг потрібної інформації міститься в арабській ранній середньовічній географічній писемній традиції, незважаючи на те, що в означену історичну добу в Арабському халіфаті були створені дві історичні збірки [610; 481]. Тому загальну характеристику предмету українського історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства доцільно спрямувати до аналізу географічної літератури Арабського халіфату IX-X століть.

Саме в цьому аспекті належить розуміти визначення українським джерелознавцем Дмитром Багалієм методологічних засад етноісторичного

розвитку українського народу в межах історичної еволюції європейських народів. У якості головних чинників, що виявляють сутність згаданого розвитку, названі: 1. Характер етно-асиміляційних процесів, у межах яких відбувалося формування українського етносу; 2. Еволюція українських народних говорів у мовну цілість, що має свої фонетичні, морфологічні та синтаксичні прикмети; 3. Основні етапи процесу формування української національної державності. Протягом доби стародавності та раннього середньовіччя виокремлені три етапи етноісторичного розвитку України, два з яких визначені у якості першого періоду формування української народності. Більш ранній етап (VII століття до н.е. – VII століття н.е.) означений як доба грецької колонізації та класифікований як попередній період відносно тих процесів, у межах яких відбувалося власне формування української народності. Відмітними ознаками цього етапу є: 1. Античний культурний вплив на історичний розвиток тубільних (скіфських) етнічних угруповань; 2. Тривале співіснування античної полісної форми державного устрою із суто родо-племінним суспільно-політичним ладом тубільних мешканців; 3. Зміна населення і культур, яка завершилася появою на території України руських слов'ян та їх тюркських сусідів. Пізніший етап, названий Київською добою і класифікований як перший період формування власне української народності (друга половина IX – середина XIV століть), має такі відмітні ознаки: 1. Початок формування української народності через асиміляцію етнічних угруповань середньо-дніпровських та прикарпатських слов'ян у єдину етнічну спільність; 2. Створення Київської держави як соціально-політичної інституції, в межах якої активізувався процес становлення української народності; 3. Культурний вплив Візантії на етноісторичні процеси, що відбувалися в Київській державі [27, с. 43-47].

Визнаючи загалом визначену періодизацію виникнення та подальшого етноісторичного розвитку української людності в межах оєвропейського історичного процесу як довершену в цілому, ми, разом із цим, звертаємо увагу на наявність у цій системі періодизації часової лакуни, що охо-

плює період з початку VIII століття до 862 року, тобто до дати виникнення Київської держави. Втім, саме протягом означеного періоду сформувалися витоки українського етносу та української державності. Тому на студіювання історичних подій та явищ, які відбулися в Україні у означений час, мають бути спрямованими наукові пошуки дослідників вітчизняної історії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою наукових планів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (тема 0103U006783) “Проблеми наукового опрацювання та використання джерельної бази при висвітленні процесів трансформації українського суспільства”.

Мета дослідження дослідження полягає у здійсненні джерелознавчого аналізу особливостей етноісторичного розвитку України протягом IX-X століть, відображеного у повідомленнях арабських писемних документів означеної доби, як цілісної системи знань вітчизняної історичної науки в контексті початкового етапу формування української нації.

Визначена нами мета передбачає вирішення наступного комплексу **дослідницьких завдань** даної дисертації: 1. Опрацювання загально-методологічних та теоретичних засад аналізу етноісторичних процесів, що відбувалися на землях України, визначених в інформації вчених Арабського халіфату IX-X століть; 2. Обґрунтування історіографічних засад дослідження звісток арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України для виявлення рівня опрацьованості названої проблематики у вітчизняному та європейському джерелознавстві; 3. Здійснення відбору та систематизації оригінальних текстів творів арабських авторів означеної доби, що містять у собі повідомлення про названі етноісторичні процеси згідно з головною проблематикою їх дослідження; 4. Виявлення історичної ситуації, яка мала місце в Арабському халіфаті та в Східній Європі у IX-X століттях як об'єктивних чинників визначення сюжетної спрямованості потрібної інформації; 5. Проведення текстологічного аналізу, що має на меті виявлення етимології та семантики етнонімів і топонімів, які означають

елементи ландшафту України, та етноси, які залюднювали її землі протягом означеної історичної доби; 6. Аналіз сюжетної спрямованості та змістовного навантаження інформації за проблематикою наукових пошуків.

Об'єкт дослідження дослідження являють процеси етноісторичного розвитку України протягом язичницької доби її ранньої середньовічної історії, що відображені у повідомленнях арабських писемних документів IX-X століть. *Предметом дослідження* є логіко-конструктивний аспект інформації вчених Арабського халіфату означених часів про територію України, а також про етнічний склад, спосіб життя, соціально-економічний і політичний устрій, та релігійні вірування її населення.

Предмет нашого дослідження поширюється на опрацювання не лише текстового матеріалу, але й історичних засад виникнення та існування текстів, а також даних історичної географії і етнографії. Досягнення мети та завдань запропонованої нами наукової праці ми вважаємо за неможливе без залучення до вивчення її проблематики здобутків археології, філології, та лінгвістики. Дана обставина потребує міждисциплінарних підходів до розгляду досліджуваної нами теми. Саме тому **методологічні засади** нашого дисертаційного дослідження складають: 1. Філософська складова, яка має реалізуватися через урахування закономірності єдності особливого та одиничного, що обумовлює реалізацію принципу самотності та своєрідності етноісторичного розвитку окремих регіонів відносно всесвітньо-історичного процесу взагалі. Згадана закономірність виявляється через взаємну обумовленість природно-географічних, етнічних, релігійних, економічних, а також етно-культурних характеристик регіону, досліджуваного в даній науковій праці; 2. Синергетична складова, що визначається організацією такої логіки дослідження джерельного матеріалу, яка ураховує багатовекторність його трактування в сучасній історичній науці; 3. Аксиологічна складова, що обумовлена як виокремленням ученими Арабського халіфату IX-X століть значущих для них етноісторичних подій та явищ, які відбувалися на території України, так і характером відбору методів опрацювання

джерельного матеріалу в арабістичному джерелознавстві; 4. Загально-наукова складова, що визначена застосуванням конкретних логічних операцій, які здійснювалися на рівнях дедуктивно-індуктивного, аналітично-синтетичного, та структурно-системного підходів до опрацювання писемних документів, а також загальною типологізацією і класифікацією опрацьованої нами інформації; 5. Історико-джерелознавча складова, в межах якої зосереджені такі компоненти джерелознавчого дослідження: виявлення часу походження та історичних умов існування потрібної нам інформації, порівняльний аналіз оригінальних текстів писемних документів, визначення рівня вірогідності звісток, що містяться в згаданих текстах, критичний аналіз кон'єктур та ідентифікація географічних і етнічних назв; 6. Лінгвістична складова, яка визначається перекладом оригінальних текстів досліджуваних писемних документів, визначенням їх жанрової належності, семантичним аналізом виявлених в них термінів, розглядом особливостей змістовного навантаження етнонімів, топонімів та гідронімів, а також дослідженням етимології та семантики останніх.

Зважаючи на те, що дослідження етноісторичних процесів на землях України, що відбувалися протягом не-писемної доби її історії, на засадах вивчення звісток арабських писемних джерел IX-X століть здійснюється вперше в українському орієнталістичному джерелознавстві, ми вважаємо за доцільне визначити загальні наукові підходи до дослідження на засадах таких **методологічних принципів**: 1. Виокремлення повідомлень з історії України із загального обсягу інформації, що міститься в досліджуваних писемних документах, з подальшим опрацьованням їх у якості самостійних інформаційних чинників. Головним критерієм реалізації цього принципу належить вважати просторовий вимір аналізу джерельного матеріалу. 2. Визначення особливих характеристик тих етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом означеної історичної доби, з урахуванням їх своєрідності та самобутності. Реалізація даного принципу має відбуватися через порівняльний аналіз із інформацією про історичні

події та явища, що мали місце в інших регіонах Європи. 3. Урахування спадкоємності та наступності етноісторичного розвитку земель України в часовому вимірі через упровадження в дослідження здобутків української історичної науки. 4. Залучення до джерелознавчого опрацювання певного комплексу як писемних так і матеріальних історичних джерел. При цьому головну увагу, на нашу думку, належить надати студіюванню здобутків вітчизняної археологічної науки.

Отже, **хронологічними межами** пропонованого дослідження є та сама не-писемна “язичницька” доба вітчизняної історії, яка передувала часу завершення процесу формування Київської держави, тобто тривала з початку IX до кінця X століть. Означена доба була часом здобуття вченими Арабського халіфату географічних, етнографічних та історичних знань як про області мусульманського Сходу, так і про людності, віддалені від цих областей, а отже, розширення світогляду згаданих учених і визначення ними традицій вивчення та систематизації отриманої інформації. То був час найвищого рівня розвитку арабської писемної традиції, який співпав з тією добою історії України, коли на її території відбувалися етноісторичні процеси, що знаменували собою початкове формування українського етносу.

Зважаючи на те, що виконаний нами джерелознавчий аналіз спрямований до дослідження проблем формування українського етносу, **географічними межами** цього дослідження є територіальний простір південно-західної частини Східної Європи, на якому відбувався згаданий процес, тобто регіон, де розташована сучасна Україна. Відбір, систематизація і аналіз відомостей арабських писемних документів IX-X століть, у яких міститься інформація про явища та події, що відбувалися протягом цієї історичної доби в даному регіоні, мають сприяти розумінню своєрідності і самобутності досліджуваних історичних процесів відносно інших регіонів Східної Європи. При цьому належить ураховувати ті відмітні ознаки, які характеризували згадані процеси в окремих землях визначеного регіону, тобто в Середньому Подніпров'ї, Східно-Карпатському регіоні, в степовій

смузі Північного Причорномор'я, та на Кримському півострові. Ураховуючи той факт, що в означений час територія України являла собою не лише контактну зону співіснування осілих землеробських та кочових скотарських людностей, але була також ареалом постійних міграцій різноетнічних спільностей кочівників, переважно в напрямі зі сходу на захід, ми вважаємо за доцільне залучити до дослідження також відомості, які стосуються областей, що були прилеглими до земель України.

Протягом чотирьох століть активного вивчення арабської писемної традиції доби раннього середньовіччя, що відбувалося в європейському орієнталістичному джерелознавстві, звістки вчених Арабського халіфату IX-X століть з історії України являли собою складову тих джерелознавчих досліджень, метою яких було або опрацювання даних арабських писемних документів означеної доби з історії країн Європи та окремих європейських людностей, або загальна характеристика названої писемної традиції та світоглядних уявлень авторів досліджуваних наукових творів. На початку XIX століття визначилася певна спадкоємність у розвитку згаданих джерелознавчих досліджень. Дані чинники ураховані у процесі аналізу **стану дослідженості проблематики** сформульованої нами теми.

Виявлено, що вивчення досліджуваної проблематики в європейському орієнталістичному джерелознавстві має наступні здобутки: 1. Досліджено історію розвитку арабської географічної писемної традиції протягом IX-X століть; 2. Зроблені коментовані переклади та текстологічний аналіз майже усієї сукупності інформації потрібних писемних документів про територію і населення Східної Європи; 3. Простежено походження цієї інформації та визначені уявлення арабських авторів IX-X століть про даний регіон; 4. Частково розглянуті питання щодо відображення в арабських писемних джерелах IX-X століть процесів етногенезу людностей Східної Європи; 5. Здійснені спроби комплексних досліджень потрібної інформації.

Однак спроби створення узагальненого дослідження етноісторичних процесів у Східній Європі за повідомленнями вчених Арабського халіфату

IX-X століть або обмежені відсутністю самих оригінальних текстів, або позбавлені завершеності в межах об'єктивно окреслених завдань. Щодо інформації з історії України, то дослідники не мали на меті виокремлення цієї інформації із загального обсягу джерельного матеріалу, та її окрему систематизацію. Являючи собою складову джерелознавчих досліджень, дана інформація розглядалася лише фрагментарно, на рівні вирішення інших проблем. Наслідком згаданого явища є відсутність на нинішній час джерелознавчих розвідок, предмет дослідження яких створюють звістки арабських писемних документів IX-X століть про етноісторичні процеси, що відбувалися на території України протягом означеної історичної доби.

Сформульовані нами об'єкт і предмет дослідження обумовлюються опрацюванням **джерельних засад**, в яких міститься інформація з означеної проблематики. Такими є насамперед твори вчених Арабського халіфату IX-X століть. Згадані твори мали різну змістовну спрямованість. Зокрема, до сьогодення збереглися дві великі історичні збірки, створені наприкінці IX та на початку X століть 481 [481; 610]. Але майже весь обсяг інформації з історії України, що міститься у творах, які належать до арабської географічної писемної традиції досліджуваної історичної доби. Дану традицію створюють два жанри арабської географічної літератури IX – першої половини X століть, а саме “астрономічний” [528; 723; 474; 788], та “описовий” [634; 633]. У якості окремої групи писемних джерел проаналізовані книги вчених початку і середини X століття, що належать до стилю “адаб” / / أَدَبٌ [635 ;700 ;517], та твір анонімного автора, відомий як “Звістки часу” [1]. Третю групу цих писемних документів складають наукові розвідки прихильників “класичної” школи арабських географів середини – другої половини X століття [534; 828; 829]. Окрім того, предметом нашої уваги був історико-релігійний трактат, написаний вченим другої половини X століття Мутаггаром ібн Тахіром ал-Макдісі [664].

Для підвищення ступеня об'єктивності досліджуваної інформації, в якій містяться звістки про тюркські етнічні спільності, нами урахувалися

повідомлення, наявні у вірменських писемних документах доби раннього середньовіччя [664; 705]. У процесі здійснення джерелознавчого аналізу писемних документів нами ураховувався факт впливу античної писемної традиції на розвиток арабської географічної науки доби раннього середньовіччя. Зокрема, вчені Арабського халіфату IX-X століть запозичили із розвідки Клавдія Птолемея (II століття), званого “Географічний poradnik” / ἡ γεωγραφική σφύρησις /, як досить значну частину джерельного матеріалу, так і світоглядний підхід щодо його висвітлення [516]. Даний твір являє собою результат тривалого розвитку античної писемної традиції [166, с. 316-372]. Його особливістю є те, що в ньому синтезується комплекс тих повідомлень про територію та населення України, які здобула антична писемна традиція протягом семи попередніх століть свого існування. Нами опрацьована також інформація з досліджуваної проблематики, що міститься в творах інших античних авторів [15; 18; 108; 117; 118; 142; 294; 359; 433; 434; 222; 360; 400; 402; 403].

Багатовекторність тих етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом досліджуваної нами історичної доби, отримала своєрідну інтерпретацію в творах візантійських авторів. Дана обставина обумовила використання творів учених, які писали в часи, що вивчаються, зокрема патріарха Фотія [746], Константина VII Багрянородного [220], та Феофана [804], а також тих авторів, наукова діяльність яких припадала на попередній історичний період, тобто Приска Панійського [752], Прокопія Кесарійського [754; 755], Менандра Протиктора [711; 311, с. 326-420], Феофілакта Сімокатти [432; 805], та Феофана Сповідника [804].

Ураховуючи названу вище причину, ми залучили до вивчення також латинські писемні документи, що походять від досліджуваної історичної доби, а саме Бертинські аннали [479], Кведлінбурзькі аннали [480], Баварський географ [696], звістки єпископа Кремонського Ліутпранда [690], і від попередніх часів, зокрема твір Фредегара Схоласта [512]. За останні також належить вважати твір готського історика VI століття Йордана [615].

Докладність дослідження визначеної нами проблематики не може бути досягнутою без залучення інформації, що міститься у руському літописі “Повість минулих літ” [287]. При опрацюванні нами названого історичного документу урахувалася обставина, що створення його припадає на значно пізніший час від тієї доби, що вивчається нами. Саме тому до нашого дослідження притягнена лише певна частина джерельного матеріалу, де йдеться про події та явища, що відбулися до початку XI століття.

Категоріально-понятійний апарат дослідження відповідає його меті і завданням. Застосування категорій та понять обумовлено насамперед міждисциплінарністю предмета вивчення, коли загальну канву розвідки створює такий джерелознавчий аналіз наукових праць, через який належить визначити головні тенденції розвитку саме тих етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом означеної історичної доби. Отже, історико-джерелознавчі категорії та поняття у данному дослідженні виконують інструментально-змістовну функцію.

На різних етапах історико-джерелознавчих пошуків нами виконано комплекс **методів**, серед яких є наступні: 1. Методи відбору, систематизації і текстологічного аналізу фрагментів текстів творів учених Арабського халіфату IX-X століть, в яких міститься інформація про територію і населення України; 2. Історико-структурний метод, який обумовлює здійснення структуризації і класифікації загальної сукупності джерельного матеріалу з досліджуваної проблематики; 3. Історико-генетичний метод, який спрямований до простеження історіографічної трансформації історичних знань з проблематики, що розглядається, а також головних форм їх відображення в науковій літературі; 4. Історико-філологічний метод, який надає змогу здійснити переклад на українську мову текстів арабських писемних джерел IX-X століть, та їх лінгвістичне опрацювання з метою досягнення ідентичності змістовної сутності перекладу відносно тексту оригіналу; 5. Парадигмальний метод, що реалізується через відтворення логіки розвитку етноісторичних процесів на землях України, відображених в араб-

ських писемних документах IX-X століть; 6. Історико-персоналістичний метод, який презентований аналізом наукової діяльності вчених Арабського халіфату IX-X століть з метою усвідомлення чинників, які обумовили характер наданої ними інформації з історії України; 7. Персоналістично-бібліографічний метод, що залучає до аналізу головні характеристики та відмітні ознаки досліджень провідних учених-орієнталістів для розуміння та використання їх наукового внеску в розвиток досліджуваної нами проблематики; 8. Метод термінологічного аналізу, що розкривається через визначення спеціальних термінів предмету і завдань дослідження в джерелознавчому аспекті при запровадженні нами теоретичних засад та категоріально-понятійного апарату, які залучені до вивчення інших історико-гуманітарних наук, а саме історії України, археології України, етнографії України, лінгвістики, філософії тощо.

Концептуальні засади нашого дослідження мають ґрунтуватися на аналізі етноісторичних процесів, що відбувалися на території України в означену історичну добу як цілісного феномену. Даний аналіз передбачає відбір, узагальнення, систематизацію та класифікацію всього загального обсягу інформації арабських писемних документів IX-X століть з історії України відповідної доби. Згаданий тип дослідницької роботи належить виконувати через аналіз та синтез писемних джерел на засадах залучення до дослідження джерелознавчих, філософських, синергетичних, філолого-лінгвістичних, та аксіологічних чинників, а також з урахуванням названих вище методологічних принципів.

Джерелознавчий та історіографічний аналіз дозволяють розглядати розвиток етноісторичних процесів на території України протягом IX-X століть як сукупність послідовних етапів, що розрізняються змістом та головними характеристиками і тенденціями, в тому числі як етнічні та антропологічні засади, і як внутрішні чинники, а саме як зміну історичного дискурсу та наукової парадигми. Їх діалектику доцільно виявити за **проблемно-змістовними напрямками** дослідження відображення згаданих етноісто-

ричних процесів у повідомленнях учених Арабського халіфату IX-X століть, якими є: зміни в політичній ситуації на мусульманському Сході та в Східній Європі протягом досліджуваної нами історичної доби, особливості та тематичне навантаження повідомлень згаданих учених з історії України, зведення систематизованого змісту цих повідомлень до певного теоретичного обґрунтування. Даний підхід ґрунтується на засадах раціональності, доказовості та логічності в контексті систематизуючих чинників, що спрямовані як до визначення сутності змісту оригінальних арабських текстів, так і до трансформації історіографічних знань та відтворення своєрідності історичного процесу в Україні. Але при цьому ми маємо урахувати також загальні та конкретні характеристики і особливості тих арабських писемних документів, що були створені протягом IX-X століть.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в наступному: 1. Вперше в українському джерелознавстві здійснено відбір, систематизацію та джерелознавчий аналіз текстів творів учених Арабського халіфату IX-X століть як цілісного феномену відображення тих етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом означеної історичної доби; 2. Виокремлено в даних писемних документах тієї інформації, що відображує досліджувані нами етноісторичні процеси як новий напрям джерелознавчих досліджень в українській історичній науці; 3. Обґрунтовані методологічні засади аналізу цієї інформації щодо визначення суттєвих характеристик джерелознавчої проблематики наукових досліджень початкового етапу формування української етнічної спільності. Сукупність названих позицій являє теоретичну новизну пропонованого дослідження.

Отже, **теоретичне значення** даної наукової праці ґрунтується на визначенні історичного джерелознавства як відносно самостійного спектру історичної науки, що вивчає процес накопичення історичного знання через аналіз відповідних писемних документів з урахуванням конструктивно-логічного, аксіологічного, синергетичного, також філолого-лінгвістичного підходів, та застосування адекватних методів дослідження цих документів.

Джерелознавчий аналіз надає можливість систематизувати, класифікувати та диференціювати історичні явища і події згідно з такими засадами, як методологія, проблематика, хронологічні межі, характер і зміст. При цьому теоретичного значення набувають наукові факти, які виявлені в процесі джерелознавчого опрацювання арабських писемних документів IX-X століть. Зокрема, до структури історичного знання введена логіка визначення об'єктивних чинників, які обумовили сутність досліджуваної інформації, а також суб'єктивних чинників, на засадах яких відбулася інтерпретація тих історичних подій та явищ, які відображували етноісторичні процеси, що відбувалися на території України протягом означеної історичної доби. До історичних понять залучені етимологія та семантика етнічних, історичних та географічних термінів, та здійснена їх ідентифікація з реаліями. Згадані наукові здобутки мають надати можливість запровадити до теорії наукового дослідження вітчизняної історії доби раннього середньовіччя інформацію з проблематики процесів етногенезу та соціогенезу, що відбувалися в середовищі кочових людностей під час їх пробування на території України. Вельми важливим є надбання історико-теоретичного знання, яке отримане внаслідок простеження семантичного навантаження тих етнічних назв, які означали слов'ян і русів, та через висвітлення відмітних ознак процесу, що зумовив форму формування українського етносу в умовах активної асиміляції слов'янських спільностей Середнього Подніпров'я та Східно-Карпатського регіону. З нових позицій в обіг теоретичного знання запроваджені також головні етапи формування Київської держави та здобуття нею статусу наймогутнішого державного утворення Східної Європи.

Конкретизація загально-теоретичних позицій нашого дослідження визначає його **практичне значення**. Дана наукова праця являє практичну реалізацію методів опрацювання джерельного матеріалу, розроблених професором Вольфом Бейлісом, що є свідченням подальшого розвитку заснованої цим ученим української національної школи орієнталістичного дже-

релознавства. Запровадження в практику джерелознавчих досліджень інформації арабських авторів означеної доби з історії України має надати українським ученим конкретний документальний матеріал для подальшого вивчення процесів етногенезу українців. Пропоноване дослідження ми вважаємо за передумову вирішення теоретичних та практичних проблем щодо наступного створення Зводу повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України, яка є актуальною в сучасному українському орієнталістичному джерелознавстві.

Науково-дослідницьку апробацію дисертаційної роботи було здійснено за такими напрямками: 1. Участь у роботі міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій; 2. Написання монографічного дослідження, в якому був відображений суттєвий аспект наукових пошуків автора даної дисертації; 3. Видання наукових статей, де висвітлені теоретичні, методологічні та практичні проблеми реалізації його джерелознавчих досліджень.

Формування авторського підходу щодо методології джерелознавчого опрацювання арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з історії України відображене в доповіді на науковій конференції “Пашутівські читання”, де були проаналізовані повідомлення вчених Арабського халіфату IX-X століть про кочові етнічні спільності степової смуги Північного Причорномор’я (Москва, 1990) [274]. На Міжнародній науковій конференції “X Сходознавчі читання, присвячені 135-річчю від дня народження Агатангела Кримського” зроблена доповідь з проблем визначення методично-концептуальних засад дослідження інформації арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України (Київ, 2006) [268]. Подальший розвиток названої проблематики разом з обґрунтуванням актуальності створення Зводу повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України відобразився в доповіді, презентованій на Урочистій академії, присвяченій 80-ти річному ювілею професора Ярослава Дашкевича (Львів, 2007) [267]. Другий аспект наукових досліджень автора, а саме студіювання

повідомлень учених Арабського халіфату IX-X століть про країни Південної Європи, прилеглі до Середземноморського торгівельного шляху, який сполучав Київську Русь із мусульманською Іспанією, тобто про острови Західного Середземномор'я та про землі Південної Італії, оприлюднений в доповідях на Міжнародних наукових конференціях “Проблеми світового розвитку в історичному контексті” (Луганськ, 2006), та “Історія та сучасність: погляд крізь віки” (Донецьк, 2007) [264; 270]. Висвітленню питання про значність мусульманської Іспанії в системі торгівельних зв'язків Близькосхідної мусульманської та Європейської християнської цивілізацій присвячена доповідь на Всеукраїнській науковій конференції “Україна на межі тисячоліть: історія і сучасність” (Луганськ, 2006) [263]. Презентацією третього аспекту наукових досліджень автора, а саме студіювання ним повідомлень ал-Хуварізі про елементи ландшафту України та аналіз способів їх ідентифікації з реаліями, була доповідь на Всеукраїнській науковій конференції з нагоди 10-ти річного ювілею кафедри сходознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2008) [262].

За важливий етап презентації досліджуваної нами проблематики ми вважаємо написання монографії, в якій здійснено текстологічний аналіз повідомлень про територію і населення України, що містяться в найбільш ранньому із наявних творів так званого “астрономічного” жанру арабської географічної літератури IX століття, а саме “Книги картини Землі” Абу Джа'фара Мухаммада ал-Хуварізі. В цьому монографічному дослідженні запроваджені опрацьовані нами головні методологічні засади вивчення джерельного матеріалу, і апробовані як традиційні, так і здобуті в процесі студіювання авторські методи та прийоми джерелознавчого дослідження.

У наукових статтях апробація досліджуваної проблематики відбувалася за наступними напрямками: 1. Обґрунтування методологічних чинників дослідження арабських писемних документів означеної історичної доби [258; 266]; 2. Аналіз світоглядних засад арабських учених IX-X століть та

їх уявлень про “населену чверть [Землі]” і місце в ній України [259; 261]; 3. Ідентифікація з реаліями географічних назв, ототожнених з територією України, що містяться у творах цих учених [260; 276]; 4. Семантико-етимологічний аналіз етнонімів, що означають людності України часів раннього середньовіччя [265; 269; 271; 272; 274]; 5. Вивчення даних цих документів про зовнішні економічні зв’язки Київської Русі та про торгівельні шляхи, що сполучали її з країнами Європи та мусульманського Сходу.

РОЗДІЛ І.

МЕТОДОЛОГІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ-Х СТОЛІТЬ ПРО ЕТНОІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Специфіка етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом не-писемної доби її середньовічної історії обумовили логіко-конструктивну особливість аналізу звісток арабських писемних документів ІХ-Х століть з вітчизняної історії. У цьому зв’язку доцільно проаналізувати методологічно-історіографічні засади у єдиному комплексі з джерелознавчою складовою пропонованого дисертаційного дослідження. Адже саме джерелознавчий компонент визначає як історіографічну, так і методологічну сутність нашої наукової праці. Тому метою даного розділу є обґрунтування тих методологічно-джерелознавчих засад етноісторичного розвитку України протягом доби раннього середньовіччя, що відображені у повідомленнях вчених Арабського халіфату ІХ-Х століть. Визначення даної мети належить здійснити в процесі вирішення завдань, що складають зміст мети, сформульованої до кожного з пропонованих нами підрозділів.

І.1. Теоретично-джерелознавчі проблеми дослідження повідомлень писемних джерел Арабського халіфату ІХ-Х століть про етноісторичні процеси на території України

В історичній науці джерелознавство визначається у якості системи знань щодо виникнення, еволюції та характерних ознак історичних явищ.

Воно має на меті виокремлення конкретних закономірностей виникнення і модифікації історичних джерел, а також розкриття обумовленості їх змісту конкретними історичними обставинами [452, с. 25]. При цьому вважається, що дана наукова дисципліна має два сполучених завдання, а саме вивчення історичних джерел, та опрацювання методів їх аналізу. В системі наукових пошуків європейської джерелознавчої науки українське історико-медіє-істичне арабістичне джерелознавство являє галузь джерелознавчих знань, що вивчає характерні ознаки, особливості, та умови розвитку етноісторичних процесів, які відбувалися на території України протягом доби раннього середньовіччя через виявлення головних закономірностей виникнення, модифікації, і обумовленості конкретними історичними обставинами змістовних ознак арабських писемних документів IX-X століть, в яких міститься інформація про вище згадані процеси.

Таким чином, метою аналізу методологічних засад пропонованого дослідження є проектування наукових здобутків методології історичного джерелознавства на головні теоретичні положення української медієвістичної арабістики. Досягнення цієї мети має ґрунтуватися на вирішенні наступних методологічних завдань: 1. Вивчення інформації учених Арабського халіфату IX-X століть з урахуванням співвідношення у фактах-подіях та фактах-процесах закономірних і особливих (неповторних) ознак етноісторичного розвитку України; 2. Характеристика теоретичної та практичної складових джерелознавчих досліджень цієї інформації; 3. Визначення та упровадження в дослідження методологічних принципів наукового аналізу потрібної інформації через обґрунтування типології її студіювання; 4. Систематизація науково-пошукових методів та прийомів опрацювання досліджуваного нами джерельного матеріалу.

Дійсно, систематизований аналіз інформації з історії України, яка міститься в творах арабських учених IX-X століть у якості історичного факту, доцільно провадити через виокремлення її на рівні фактів-подій та фактів-процесів. Факт-подія має характеризуватися такими ознаками, як

наявність результату здійснення, обмеженість існування в часі, суттєвість впливу на історичні явища. Отже, в межах нашої проблематики місце фактів-подій посідають звістки про участь кочових людностей, які перебували на території України, у збройних конфліктах та війнах, що відбувалися поза її межами [700, I, р. 59-64, 364-365; II, р. 311, 314; 635, р. 138, 180, 141-142; 545, s. 473-522; 590, s. 242-143]. Особливої уваги заслуговує присутність в досліджуваних творах фактів, відомостей про події, що відображують значність Київської держави в міжнародних економічних та політичних взаєминах [610, II, р. 598, 599; 700, II, р. 318, III, р. 65; 67, с. 349-359; 192, с. 25]. Важливим є також повідомлення про залюднення слов'янами Подоння в першій третині VIII столітті [689, р. 207-208; 481, III, р. 1365]. Виявлено, що переважна більшість тих фактів-подій, в яких відобразилася історія України означеної історичної доби, є імовірною. Таким чином, незважаючи на фрагментарність наявної у даних фактах-подіях інформації, вони являють важливий аспект етноісторичних явищ, які мали місце в історії України IX-X століть. Їх значність виявляється в хронологічному самовизначенні, яке надає можливість ідентифікувати у часовому вимірі інші потрібні нам історичні події та явища.

Визнаючи результативність факту-події як головної ознаки цього виміру, ми вважаємо, що вельми суттєвим є виявлення органічного зв'язку цих фактів не тільки на рівні суто механічного перетину, але також з урахуванням їх внутрішньої взаємодії з чисельною кількістю фактів-процесів. У межах даного дослідження конкретність останніх мають узагальнювати такі ознаки: лінійна презентація, що має часові межі, які характеризують поступовість ускладнення сполучених історичних подій; сконцентрованість розвитку, визначена нашаруванням певних історичних подій навколо або одного окремого факту-події, або сукупності історичних явищ, що мають конкретну логіку свого розвитку.

Значна кількість інформації арабських писемних документів означеної історичної доби з досліджуваної нами проблематики зосереджена у

численних фрагментарних згадках, що являють складову тих сюжетів, які присвячені іншій тематиці. Але найбільш концентрований і систематичний характер має інформація, що складає зміст великих за обсягом розповідей, присвячених тим етнічним спільностям, які залюднювали землі України в різні часи доби раннього середньовіччя. Зокрема, доцільно назвати розповіді про угро-тюркську кочову орду болгар Нижнього Подунав'я, [1, .ص 75-74] та про угорську етнічну спільність мадярів Дніпро-Дністровського межиріччя [633, р. 142-145; 410, с. 45-46]. Щодо слов'ян, то в досліджуваних нами творах містяться три великі розповіді про цей етнос. Із аналізу інформації, яка міститься в даних розповідях, виявляється, що дві з них являють описання східних слов'ян із залученням до їх змісту деяких повідомлень, що стосуються західних слов'ян [1, 633 ;70-69 .ص, р. 143-145], але в третій розповіді, навпаки, йдеться про слов'янські етнічні спільності Центральної Європи, територія мешкання яких прилягала із заходу до земель, залюднених предками українців, з доданням до змісту цієї розповіді деяких даних про середньо-дніпровських слов'ян [700, III, р. 61-65].

Якщо систематизувати опрацьовані згадки та розповіді за принципом змістовної спрямованості наявної в них інформації, то виявляється, що сукупність цього джерельного матеріалу містить: дані про географічне розташування та природні умови земель України; звістки про походження від біблейських предків та зовнішній вигляд етнічних спільностей, які залюднювали ці землі; відомості про спосіб життя, ознаки суспільного ладу, релігійних вірувань та поховальних обрядів згаданих етнічних спільностей; повідомлення про їх політичні взаємини поміж собою та з сусідніми етносами; вісті про участь предків українців у міжнародних торгівельно-економічних зв'язках означеної історичної доби.

Отже, значність виокремлення, систематизації та аналізу фактів-подій і фактів-процесів згідно з визначеною проблематикою виявляється в хронологічному самовизначенні, яке надає можливість ідентифікувати у часо-

вому вимірі окремі показники етногенезу українців, а також зрозуміти сутність та відмітні ознаки етноісторичних процесів, що відбувалися на землях України протягом означеної історичної доби в цілому. При цьому належить ураховувати подвійну природу означених вище фактів-подій та фактів-процесів, а саме поєднання в них загального та індивідуального, тобто закономірного та неповторного [102, с.15]. Щодо закономірного, то із усієї сукупності цих фактів виявляється, що як землеробська людність слов'ян, так і кочові етнічні спільності степової смуги Північного Причорномор'я, а саме болгари та мадяри, перебували на землях України в стані розпаду родо-племінних суспільних відносин. Разом із тим, визначаються певні відмітні ознаки етноісторичних процесів, які відбувалися в часи стародавності і раннього середньовіччя. Дійсно, факти, що відображують стан суспільств України часів античності, свідчать про тривале співіснування та значний взаємовплив торгівельно-землеробської античної цивілізації грецьких міст-полісів північного узбережжя Чорного моря, і варварських тубільних кочових етнічних спільностей степів Північного Причорномор'я та Західного Приазов'я. Щодо фактів, які відображують стан суспільств України доби раннього середньовіччя, то в них простежується така відмітна ознака, як періодичні зміни степових кочових етносів внаслідок вторгнень на землі Північного Причорномор'я нових кочових людностей, які витискували племінні угруповання номадів, що до того перебували в степовій Україні, далі на захід. Таким чином, виявляється, що досліджувана територія тривалий час була об'єктом запеклої боротьби між кочовими людностями, які здійснювали міграції із азіатських степів у західному напрямі.

Означена характеристика наявних джерелознавчих фактів надає нам можливість типізувати досліджувані писемні джерела як наративні. Адже в кожному з них віддзеркалюються світоглядні уявлення їх авторів. Зокрема, у найбільш ранніх творах арабської “астрономічної” географічної науки простежуються спроби докорінного переосмислення їх авторами запозичені ними теоретичні засади античної географії з позицій утилітаризму, який

був характерною рисою розвитку арабської науки доби раннього середньовіччя. Згадане явище простежується вже на рівні звичайного зіставлення текстів ранніх арабських наукових праць з тими творами античних авторів, які являли джерело інформації для арабських вчених IX століття [195, с. 12-14, 17-18]. Щодо арабських географів початку X століття, в творах яких простежуються запозичення із більш ранніх наукових праць, то залучення ними джерельного матеріалу супроводжувалося його корегуванням у відповідності з їх уявленнями та обізнаністю [528, s. 26-158; 788, s. 51-149].

Суб'єктивний характер потрібної інформації являє необхідну умову для виявлення її об'єктивних ознак. Адже особистісна позиція авторів творів, що розглядаються, ґрунтувалася на об'єктивних засадах, які виявляються через порівняльний аналіз як із відомостями, що наявні в тих історичних документах, які належать до інших писемних традицій, зокрема до античної, візантійської та франко-латинської, так із даними археології, етнографії та лінгвістики. В цьому аспекті вельми важливо ураховувати нашарування світоглядних позицій авторів досліджуваних творів у хронологічній послідовності часів їх життя, та внесення ними коректур та додатків у описання історичних подій та явищ. Цей суб'єктивний аспект об'єктивно мав статус критерія вірогідності у відображенні окремих ознак досліджуваних нами етноісторичних процесів. Дійсно, коректури і додатки, внесені у більш ранні за часом свого походження повідомлення, ґрунтувалися на об'єктивних змінах, що відбувалися в цих процесах.

На сучасному етапі розвитку українського арабістичного джерелознавства актуальним є виокремлення в межах даної галузі історичної науки теоретичної та практичної складових. Сучасні наукові підходи до аналізу теоретичного історичного джерелознавства були започатковані в наукових розвідках провідних українських [27, с. 43-61; 77; 102; 210] та російських [310; 452] дослідників. Важливим аспектом цих досліджень є виявлення методологічної складової теоретичного історичного джерелознавства [202, с. 6]. Як відзначається в наукових працях сучасних джерелознавців, така

сутнісна характеристика даної галузі історичних знань обумовлюється логічними закономірностями та особливостями історичного мислення [452, с. 30]. Зважаючи на відсутність в сучасних джерелознавчих дослідженнях чіткого розмежування понять “техніка”, “методика”, “методологія”, та “теорія” джерелознавства, ми вважаємо за доцільне дотримуватися позиції Сігурда Шмідта, що визначає методологію джерелознавства як вчення про методи та головні принципи джерелознавчого пізнання [452, с. 26-27]. Такий методологічний підхід співвідноситься з аспектом аналізу структури історичного джерелознавства. Тому дослідники виокремлюють саме логічну складову наукової галузі, яка охоплює названі поняття [102, с. 6].

В українському джерелознавстві існує міркування, що в більшості повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з історії України досить складно відрізнити вірогідну інформацію від суто вигадково-фантастичних звісток та згадок [102, с. 36]. На нашу думку, методологією опрацювання потрібного джерельного матеріалу має бути такий тип історико-логічного мислення, який, об’єднуючи теоретичний, технологічний та методичні рівні джерелознавчого аналізу, надає можливість визначити історичну істину, відображену в досліджуваній інформації. Отже, в межах даного дослідження доцільно виявити систему як теоретичних, так і практичних складових стосовно українського історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства. Важливим при цьому уявляється урахування наукових досягнень і здобутків європейської орієнталістики, визначених насамперед синтезом як теоретичної, так і практичної складових. Логічна цілісність названих рівнів аналізу писемних джерел, що склалася в сучасній європейській орієнталістиці, обумовлює існування комплексу таких чинників: 1. Домінування в джерелознавчих дослідженнях загальної логіки історичного розвитку; 2. Наступності та спадкоємності наукових здобутків; 3. Прогностичної спрямованості джерелознавчого пошуку.

Дійсно, теоретична складова українського історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства, на нашу думку, має визначатися таким

змістовно-аналітичним навантаженням: 1. Обґрунтуванням логіки розвитку визначених нами провідних тематичних напрямів досліджень, а саме персоналістичного, етно-ідентифікаційного, історико-інформативного, регіонального, комплексно-узагальнюючого; 2. Виокремлення методологічних принципів та підходів щодо подальшого студіювання досліджуваних писемних документів; 3. Аналіз системи методів вивчення потрібної інформації, на засадах якої має бути створена методика опрацювання цієї інформації. За такими умовами має відбутися виокремлення операційно-практичної методики, що надає можливість використовувати конкретні прийоми та засоби студіювання потрібних повідомлень. Згідно з логікою студіювання провідних тематичних напрямів арабістичних джерелознавчих досліджень доцільно впроваджувати аналіз комплексу цих напрямів у системі компонентів теоретичного джерелознавства, а саме методологічних принципів, методів, та системи прийомів і засобів, що визначає загальну методику їх наукового опрацювання.

Визначені тематичні напрями джерелознавчих досліджень, що сформувалися в медієвістичному арабістичному джерелознавстві, являють не лише важливий здобуток тривалого періоду еволюції європейської орієнталістики, але і обумовлюють теоретичні засади подальшого розвитку арабістичних джерелознавчих досліджень. Загальною ознакою цих тематичних напрямів є конкретизація в межах кожного з них властивої йому проблематики, що обумовлює виокремлення даної проблематики через формулювання тематики. Адже в персоналістичній, етно-ідентифікаційній, регіональній, історико-інформативній, та комплексно-узагальнюючій тематиках концентрується головна ідея наукового пошуку дослідників. Визначення мети джерелознавчих наукових пошуків має різний рівень усвідомленості.

Виникнення, становлення і подальший розвиток цих відмінних за тематикою змістовного навантаження напрямів арабістичних джерелознавчих досліджень відбувалося в конкретних історичних умовах і спричиняло-

ся науковими потребами опрацювання арабських писемних документів доби раннього середньовіччя. Тому, ґрунтуючись на методологічних засадах, уявляється за доцільне надати аналіз головних тематичних напрямів, урахувавши при цьому такі критерії логіки: 1. Виявлення передумов і характеристика сутності кожного з цих напрямів; 2. Обґрунтування його структурної цілісності; 3. Характеристика головних його функцій; 4. Визначення особливостей взаємозв'язків між окремими тематичними напрямами.

Передумови виникнення названих тематичних напрямів джерелознавчих арабістичних досліджень склалися на початковому етапі вивчення європейською наукою творів учених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя. Найбільш ранні за часом свого виникнення переклади на латинську мову наукових праць арабських математиків, астрономів та географів IX-X століть були зроблені ученими Європи в XII столітті. Вони справили значний вплив на подальший розвиток наукових знань в Європі, особливо у сферах астрономії, математики і географії [244, с. 92-93; 730, р. 9; 507, р. 113-114; 783, s. 16, 20; 501, s. 222]. Втім, тривалий час згадані наукові праці являли лише джерела запозичення європейськими вченими здобутків арабських математично-природознавчих наук. У якості суто історичних писемних документів вони почали розглядатися лише після здійснення в XVI-XVII століттях друкованих видань найбільш ґрунтовних із наукових творів арабських ранніх середньовічних учених [783, s. 22; 501, s. 222; 723]. Внаслідок цього явища в європейській історичній науці відбувся своєрідний інформаційний “прорив” унаслідок отримання дослідниками величезної за своїми кількісними ознаками і різноманітної за змістом інформації про області мусульманського Сходу, суміжні з ними та віддалені від них країни, а також про уявлення арабських учених доби раннього середньовіччя про територію та населення Європи. Саме в процесі опрацювання цієї інформації почали формуватися суто джерелознавчі прийоми і методи дослідження. Дана подія свідчить про формування суто практичної складової європейського орієнталістичного джерелознавства: саме в

процесі первісного опрацювання, тобто перекладу оригінальних текстів, відбулося осмислення звісток, що містяться в досліджуваних писемних джерелах.

Втім, адекватність розуміння цих звісток могла бути досягнутою лише через текстологічний аналіз кожного з даних джерел інформації в цілому. Тому доцільно вважати, що саме ці обставини є свідченням започаткування теоретичних засад європейського арабістичного джерелознавства. Дійсно, такий текстологічний аналіз здійснювався через залучення до наукових пошуків даних про жанрові ознаки, соціальне призначення, фабульно-сюжетний компонент, та структурні характеристики окремого історичного документу. При цьому процес опрацювання джерельного матеріалу мав ґрунтуватися на конкретних уявленнях про ті історичні обставини, в яких виник досліджуваний писемний документ. Разом з тим, належало урахувати також жанрові особливості, визначити характерні риси та ступінь вірогідності потрібних повідомлень, виявити першоджерела інформації, що міститься в творах, які являли для європейських орієталістів предмет дослідження. Отже, необхідність вирішення згаданих завдань зумовлювала залучення до джерелознавчого опрацювання арабських наукових творів IX-X століть бібліографічних даних про їх авторів, зокрема звісток про часи їх життя, місця народження та пробування в мужньому віці, соціальний статус, а також характер фахової діяльності та головні аспекти їх наукової діяльності. Названі чинники обумовили виникнення та розвиток в європейській орієталістиці тематичного напрямку джерелознавчих досліджень, який доцільно означити як персоналістичний. Його сутність полягає у розумінні кожного з творів учених Арабського халіфату IX-X століть у якості наукової спадщини автора. Персоналістичний підхід до джерелознавчого опрацювання арабських наукових розвідок доби раннього середньовіччя надав можливість усвідомлювати потрібну інформацію з урахуванням як історичної ситуації, що існувала на час її виникнення, так і світоглядних уявлень та рівня поінформованості вченого, який дану інформацію пре-

зентував. Тому в межах персоналістичного тематичного напрямку джерелознавчих досліджень, тобто за принципом авторства, відбувалися як критичні видання текстів арабських ранніх середньовічних писемних документів [468; 475; 474; 700; 207; 817; 606; 622], так і їх систематизація згідно з жанровими ознаками [534; 633; 634; 635; 723; 528; 788; 828; 829; 67].

Вивчення текстів творів учених Арабського халіфату IX-X століть надало можливість виявити дві суттєві ознаки презентації повідомлень про територію і населення Європи взагалі, та досліджуваного регіону зокрема, а саме: 1. Наявність у цих творах значного обсягу логічно неупорядкованої інформації; 2. Фрагментарність та сюжетно-тематична неоднорідність презентації цієї інформації, що спричинена її знаходженням в сюжетах, присвячених іншим темам. Викладені чинники зумовили нагальну потребу виокремлення тематично однорідних, але розрізнених згадок із різних сюжетів, та їх окремої тематичної систематизації. Згадана обставина визначила логіку наукового опрацювання джерельного матеріалу в напрямі окремого студіювання повідомлень про населення Східної Європи, в тому числі її південно-західного регіону. Тому в межах означеної логіки опрацювання текстів творів учених Арабського халіфату IX-X століть у європейському арабістичному джерелознавстві відбулося виокремлення іншого тематичного напрямку досліджень, а саме етно-ідентифікаційного. Його сутнісними ознаками є відбір, систематизація та текстологічний аналіз інформації про етнічні спільності Східної Європи. Такий науковий підхід до опрацювання джерельного матеріалу обумовив системність у дослідженні відображення в арабських писемних документах доби раннього середньовіччя тієї етноісторичної ситуації, що існувала в названому регіоні взагалі, і на території України зокрема, протягом IX-X століть. Дана обставина надала можливість конкретизувати головні ознаки етноісторичних процесів, що відбувалися у означені часи. Даний тематичний напрям джерелознавчих досліджень відобразився в наукових працях, що були присвячені студіюванню звісток про етнічні спільності Східної Європи [706; 96; 837; 725], насампе-

ред про слов'ян та русів [609; 508; 532; 112; 491; 48], про людності Поволжя та Кавказького регіону [560; 532; 490; 818; 543], а також про кочові етнічні спільності степової смуги Північного Причорномор'я [794; 489; 543].

Комплексність дослідження етноісторичних процесів об'єктивно спричиняє вивчення просторово-територіального аспекту як провідного чиннику, що обумовлював специфіку формування етнічних спільностей. Адже категорії етносу та території являють елементи однієї цілісності, яка розкриває специфіку історичного процесу взагалі, і тим паче у досліджуваній період. Отже, за логікою визначеного загально-методологічного принципу етно-ідентифікаційний тематичний напрям джерелознавчих досліджень розвивався в європейській орієнталістиці в певному співвідношенні з тими науковими пошуками, що були спрямовані до опрацювання даних про регіони, де пробували ті чи інші етнічні спільності Європи. У цьому зв'язку об'єктивно обумовленим явищем у розвитку європейської орієнталістики доцільно вважати виникнення, формування, та подальший розвиток регіонального тематичного напрямку арабістичних джерелознавчих досліджень. Сутнісною характеристикою названого напрямку є відбір, систематизація, та аналіз інформації арабських писемних документів IX-X століть про територію і населення окремих регіонів Європи, у тому числі тих, що знаходилися на землях України, а саме Східно-Карпатського регіону, Середнього Подніпров'я, степової смуги Північного Причорномор'я та Західного Приазов'я, а також Кримського півострова. Така спрямованість у джерелознавчих наукових пошуках обумовила можливість урахувати вплив просторового чинника в розвитку етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом досліджуваної історичної доби. В межах регіонального тематичного напрямку виникає можливість студіювати динаміку розвитку окремих історичних явищ у їх просторовому вимірі. Отже, саме поняття "регіон" набуло значення елемента такої відкритої системи, яка характеризується взаємообумовленістю головних ознак просторового виміру розвитку етноісторичних процесів. Адже окремі історичні

події та явища характеризуються динамікою свого розвитку саме у просторовому вимірі. Виникнувши в певному регіоні, вони з часом поширювалися на інші регіони, набуваючи при цьому спадкоємності та конкретних особливостей. Визначена методологічна сутність цього тематичного напрямку арабістичних джерелознавчих досліджень відобразилася в наукових працях, що присвячені безпосередньому студіюванню повідомлень учених Арабського халіфату IX-X століть про територію і населення окремих регіонів Європи, зокрема про Піренейський півострів [535; 518; 546], Апеннінський півострів та острів Сійлію [672; 786], Північно-Західну Європу [838; 796; 814; 596], Подунав'я [525], Північне і Північно-Східне Причорномор'я [62; 63; 63], Поволжя, Закавказзя [162, I], Прикаспій [144; 544; 545] тощо. Щодо українського арабістичного джерелознавства, то в його межах на нинішній час відбулося виокремлення того напрямку досліджень, предметом якого є студіювання звісток про територію та населення окремих регіонів України, зокрема Донецько-Приазовського [260] та Східно-Карпатського [276]. Цей напрям також визначають дослідження інформації про торговельні маршрути, що пролягали через територію України [62; 63; 66; 262], а також про ті європейські країни, які розташовувалися на згаданих торговельних шляхах [263; 264; 270].

Розглядаючи історичний факт-подію як одну з головних категорій арабістичного джерелознавства, доцільно зосередити науковий пошук на виявленні вірогідності інформації, яка складає засади цих історичних фактів. Складність розуміння ступеня вірогідності досліджуваної інформації значною мірою обумовлюється як просторово-територіальною віддаленістю подій європейської історії від місця виникнення арабських писемних джерел, у яких міститься інформація про дані події. Ця обставина відображалася як на ступені поінформованості авторів історичних документів про події, так і на світоглядних уявленнях учених Арабського халіфату IX-X століть щодо території і населення Європи тих часів. Специфіка джерельного матеріалу враховувалася більшістю європейських орієнталістів

на засадах запропонованих деякими дослідниками окремих методологічних підходів до студіювання повідомлень згаданих учених з історії країн Європи означених часів. Саме тому на один із провідних тематичних напрямів арабістичних джерелознавчих досліджень перетворився історико-інформативний напрям. Сутність методологічного опрацювання джерельного матеріалу в межах названого тематичного напрямку полягає у виокремленні фактів-подій із загального обсягу інформації, що міститься в потрібних писемних документах, з наступним визначенням ступеня їх вірогідності через порівняльний аналіз із звітками про ті самі події, що присутні як у творах різних арабських авторів, так і у історичних хроніках, що належать до інших писемних традицій, зокрема до візантійської та до західно-європейської. При цьому особливої уваги зазнавала проблематика, пов'язана з виявленням значності досліджуваних фактів-подій в розвитку історичних процесів у Європі. Отже, сутнісною характеристикою тематичного напрямку, що розглядається, доцільно вважати відбір, систематизацію, та аналіз інформації про територію і населення Європейського континенту взагалі, та України зокрема як самодостатньої інформативної цілості, що адекватно відображує окремі події минулого. Адже вірогідність змісту цієї інформації підтверджується результативністю наукових пошуків, які відбувалися в межах даного тематичного напрямку [564; 759; 760; 126; 144; 545].

Інформація, що стосується досліджуваної проблематики, являє певну частину змісту сукупності історичних писемних джерел, які належать до географічної галузі знань арабської науки доби раннього середньовіччя. Тому арабістичне джерелознавство як галузь сучасного наукового знання характеризується узагальнюючо-систематизуючими ознаками. Тому важливого значення в європейській орієнталістиці набув оглядовий аналіз арабських писемних документів, де є наявною інформація з історії європейських країн. Внаслідок цього відбулося виникнення і формування комплексно-узагальнюючого напрямку джерелознавчих досліджень. Ті наукові праці, що були створені в його межах, мали на меті вивчення самих гео-

графічних знань, які існували на мусульманському Сході і відобразилися в арабській писемній традиції IX-X століть. Сутність даного напрямку полягає в комплексному опрацюванні певної сукупності арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з метою визначення конкретних спрямувань географічних досліджень, які здійснювалися арабськими вченими означених часів, а також теоретичних засад цих досліджень, світоглядних позицій їх авторів, та жанрових особливостей і етапів розвитку арабської ранньої середньовічної географічної літератури. Відмітною ознакою комплексно-узагальнюючого підходу до опрацювання джерельного матеріалу є процес перетворення через дедуктивний метод узагальнених знань на конкретні. В межах згаданої дедукції відбуваються визначення історичних умов виникнення інформації, виявлення та характеристика першоджерел, на засадах яких вона сформувалася, а також дослідження спадкоємності цієї інформації та її еволюції протягом означеної історичної доби [568; 668; 727; 648; 246; 245; 244; 677; 685; 209; 67; 777; 720; 721].

Таким чином, виявлена сутність тематичних напрямів джерелознавчих досліджень, які існують в європейській орієнталістиці, надає можливість здійснити безпосередній аналіз складових цих напрямів, що обумовлюють специфіку їх логічної цілісності. В межах визначеного алгоритму теоретичного аналізу характеристика кожного з напрямів визначає другий етап їх загального аналізу. Зокрема, в процесі дослідження історіографії персоналістичного тематичного напрямку ми отримали можливість простежити послідовність і певну наступність методологічних підходів європейських орієнталістів до опрацювання текстів творів окремих арабських вчених IX-X століть. В даній послідовності визначається нашарування опрацювання складових загальних ознак досліджуваного джерельного матеріалу і простежується поступове ускладнення текстологічного аналізу. Викладені обставини свідчать про системність у вивченні наукової спадщини вчених Арабського халіфату IX-X століть, яка розкриває структурну цілісність персоналістичного напрямку джерелознавчих досліджень.

Визначена ускладненість опрацювання текстового матеріалу обумовила специфіку наукового пошуку щодо ідентифікації етнонімів, відображених в оригінальних текстах арабських писемних документів означеної історичної доби. Але, зважаючи на те, що більшість повідомлень являє уривчасті, фрагментарні згадки, згадана ідентифікація є можливою лише за умови синтезу цих згадок до їх цілісного розуміння як складових загальної інформації про конкретні етноси Європи. Виявляється, що структурними елементами етно-ідентифікаційного тематичного напрямку джерелознавчих досліджень є конкретні знання європейських орієталістів про ідентифіковані ними етноси, інформація про які міститься в досліджуваних історичних документах. Саме цим визначається структурна цілісність тематичного напрямку джерелознавчих досліджень, що розглядається.

За означеним контекстом аналізу доцільно визначити структурну цілісність регіонального тематичного напрямку арабістичних джерелознавчих досліджень. Студіювання європейськими орієталістами повідомлень про окремі регіони Європи базується на даних, які презентують різні рівні як вірогідності, так і змістовного навантаження наявної в них інформації. Але за умовою синтезу цієї інформації за територіальною належністю виявляється можливість проаналізувати кожний з названих компонентів у якості такого інформативного чинника, що конкретизує відомості про окремі країни та регіони Європейського континенту.

Розглянуті нами етно-ідентифікаційний та регіональний тематичні напрями в європейському арабістичному джерелознавстві презентовані як такі, що розкривають сутність фактів-процесів. Адже синтез інформації характеризує сам процес пошуку наукового факту. Отже, ми розглянули сутнісні характеристики названих тематичних напрямів джерелознавчих досліджень, ґрунтуючись на логіці синтезу потрібної нам інформації для досягнення визначеної нами мети, а саме їх наукової презентації. Втім, у наступному тематичному напрямі, історико-інформативному, потрібна нам інформація є синтезованою і цілісною, тому що йдеться про конкретні фак-

ти-події. Однак дана інформація презентована арабськими авторами досліджуваної доби з різних сюжетно-змістовних позицій, і саме тому в окремих писемних джерелах вона відрізняється за своєю інтерпретацією. Саме тому структурну цілісність даного тематичного напрямку має скласти класифікація фактів-подій на засадах їх системного вивчення.

Але структурну цілісність комплексно-узагальнюючого тематичного напрямку арабістичних досліджень створює сукупність географічних знань учених Арабського халіфату IX-X століть, що вивчалася джерелознавцями в процесі розвитку європейської арабістики. Характеристика цієї цілісності визначається опрацюванням джерельного матеріалу на таких засадах: 1. Аналіз залучень арабськими вченими географічних знань із комплексу наукових здобутків, що простежуються в інших писемних традиціях та в арабській географічній науці тих часів; 2. Виявлення сюжетних ознак інформації за її належністю до жанрів арабської географічної літератури IX-X століть; 3. Дослідження динаміки розвитку географічних знань та уявлень в країнах мусульманського Сходу протягом означеної історичної доби.

За визначеними критеріями джерелознавчої логіки здійснений нами теоретичний аналіз провідних напрямів студіювання арабських писемних джерел IX-X століть об'єктивно спрямовується до виявлення характерних ознак взаємозв'язків поміж цими тематичними напрямками. Адже кожен з них презентує специфіку розвитку європейського арабістичного джерелознавства, і саме в межах цієї науки розкриваються їх взаємозв'язки. З іншого боку, для розкриття відмітних ознак названих тематичних напрямків є необхідним залучення наукових знань з історії, філософії, герменевтики, лінгвістики тощо. В межах цих наукових знань також визначаються певні взаємозв'язки між проаналізованими тематичними напрямками джерелознавчих досліджень. Такий аналіз згаданих взаємозв'язків розкриває високий рівень їх наукового дослідження. Адже цей рівень базується як на теоретичних засадах власне арабістичного джерелознавства, так і через залучення широкого кола гуманітарного знання.

Зважаючи на те, що названі тематичні напрями являють важливий компонент джерелознавчого наукового знання, в запропонованому нами аналізі доцільно визначити такі ознаки їх взаємозв'язків: 1. Процесуальний аспект взаємозв'язків між тематичними напрямками надає можливість простежити динаміку розвитку європейського арабістичного джерелознавства взагалі; 2. Предмет вивчення кожного з тематичних напрямів базується на однорідності арабських географічних писемних джерел IX-X століть; 3. Мета тематичних напрямів обумовлена пошуком засобів визначення вірогідності тієї інформації, що міститься в досліджуваних писемних документах. 4. Засади аналізу даних взаємозв'язків обумовлюють визначення етноісторичних процесів, що відбувалися на території Європи взагалі, і України зокрема. Отже, встановлення взаємозв'язків між тематичними напрямками на цьому рівні розкриває їх конкретне виявлення, що відображується в предметі дослідження європейського арабістичного джерелознавства.

Таким чином, важливим компонентом теоретичного студіювання європейського медієвістичного арабістичного джерелознавства є обґрунтування концептуальних засад його тематичних напрямів, що концентрують як теоретичну, так і практичну складові наукових пошуків. У цьому зв'язку стосовно кожного з названих тематичних напрямів визначені передумови його виникнення, надана його характеристика, обґрунтована його структурна цілісність, схарактеризовані його головні функції, а також виявлені особливості взаємозв'язків, що існують між розглянутими тематичними напрямками. На названих рівнях наукового пошуку відбувається подальший аналіз методологічних засад європейського арабістичного джерелознавства у напрямках його теоретичного і практично-пошукового аспектів, які розкривають виявлені нами принципи арабістичної джерелознавчої методології та розгалужену систему методів дослідження текстів арабських писемних документів доби раннього середньовіччя.

В межах розглянутих вище тематичних напрямів джерелознавчих досліджень інформація власне з історії України визначається виникненням

загальних методологічних засад аналітико-тематичних наукових методів, що розкривалися в процесі виокремлення конкретної проблематики та її обґрунтування через аналіз даних, запозичених із сукупності арабських писемних документів доби раннього середньовіччя взагалі. Але ця інформація не була предметом окремого наукового пошуку. Вона аналізувалася лише у якості складової вивчення наукової спадщини окремих учених Арабського халіфату IX-X століть, повідомлень певної кількості творів арабських учених означеної доби про етнічні спільності Східної Європи, уявлень авторів цих творів про територію і населення Європи, а також у процесі виокремлення і систематизації сукупності відомостей писемних документів про окремі регіони Східної Європи, та опрацювання звісток про факти-події з метою визначення ступеня їх вірогідності.

На виявленому рівні джерелознавчого опрацювання досліджуваної інформації використання її у якості ґрунтовної джерельної засади пізнання початкових етапів процесу формування українського етносу є неможливе. Адже в цих умовах не можуть бути виявлені відображені в цій інформації відмітні ознаки етноісторичних процесів, що відбувалися на території України в язичницькі часи її історії. До того ж, відмінність розглянутих методологічних підходів до джерелознавчих досліджень повідомлень учених Арабського халіфату IX-X століть, що сформувалися в європейській орієнталістиці, виявилася у несхожості як висвітлення ними мети наукових пошуків та засобів її досягнення, так і конкретного опрацювання текстового матеріалу та коментування окремих історичних фактів. Разом із цим, обсяжність інформації про територію і населення України, що міститься в потрібних писемних джерелах, ускладнює можливість єдиного систематизованого науково-концептуального підходу до студіювання цієї інформації.

Викладені обставини визначають потребу обґрунтування методологічних принципів, на яких має формуватися систематизований підхід до вивчення інформації творів арабських авторів IX-X століть з історії України. На нашу думку, такими є: 1. Виокремлення звісток, що стосуються

даної проблематики, із загального обсягу інформації, яка міститься в досліджуваних писемних документах, у якості самостійних інформативних чинників. Провідною ознакою цього методологічного принципу є просторовий вимір текстологічного аналізу джерельного матеріалу. Зважаючи на те, що в означену історичну добу територія України являла як контактну зону співіснування землеробських осілих та скотарських кочових людностей, так і ареал постійних міграцій різно-етнічних племінних спільностей кочівників переважно в напрямі зі сходу на захід, ми вважаємо за доцільне впровадження в джерелознавче опрацювання також звісток, які стосуються прилеглих до досліджуваного регіону областей. Втім, вивчення останніх має здійснюватися лише в аспекті окресленої нами проблематики, обмеженої в просторовому вимірі територією України; 2. Визначення особливих ознак тих етно-історичних процесів, що відбувалися на території України протягом означеної історичної доби, через їх самобутність та своєрідність. Важливим чинником у реалізації цього методологічного принципу має бути порівняльний аналіз із даними про етноісторичні процеси, що відбувалися тими самими часами в суміжних з Україною регіонах; 3. Урахування спадкоємності окремих елементів етноісторичних процесів у часовому вимірі. При цьому належить ураховувати здобутки вітчизняної історичної науки в дослідженні проблематики, що розглядається; 4. Залучення до джерелознавчого опрацювання інформації вчених Арабського халіфату IX-X століть з історії України комплексу писемних і матеріальних документів. При цьому, на нашу думку, особливу увагу належить надати вивченню здобутків вітчизняної археологічної науки. Ми вважаємо, що впровадження в наше дослідження розглянутих вище методологічних принципів орієнтує джерелознавчий аналіз до чітко визначеного територіального простору, забезпечує опрацювання цілісного комплексу відмітних за змістовною спрямованістю і предметом дослідження історичних джерел, як писемних, так і матеріальних. Разом із цим, дотримання визначених методологічних

засад в історико-джерелознавчих наукових пошуках має сприяти також обґрунтуванню головних складових досліджуваних етноісторичних процесів.

Характеризуючи сутність та перспективи подальшого розвитку українського історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства, на нашу думку, належить урахувати також існування на нинішній час двох концептуально-узагальнюючих підходів до опрацювання джерельного матеріалу з історії Східної Європи, який міститься в творах арабських авторів доби раннього середньовіччя. Головною тенденцією розвитку першого з цих підходів було накопичення та загальний аналіз окремих повідомлень, а в межах другого підходу відбувався аналітико-критичний відбір і систематизація сукупності повідомлень відповідно до визначеної тематики. На перших етапах розвитку європейського арабістичного джерелознавства дані концептуально-узагальнюючі підходи розвивалися сукупно один одному, але після сформування в цій галузі наукових знань розглянутих конкретно-тематичних напрямів джерелознавчих досліджень, а також після її переорієнтації від суто фрагментарного накопичення джерельного матеріалу до критичних видань творів учених Арабського халіфату IX-X століть, виникла потреба у поєднанні методологічних здобутків обох концептуально-узагальнюючих підходів до джерелознавчого дослідження звісток арабських писемних джерел означеної доби з історії Східної Європи взагалі, та окремих її регіонів зокрема. Вперше обґрунтування необхідності реалізації даної перспективи та визначення характеру її змісту, який має бути переданий монументальною за своїм призначенням формою, а саме Зводом повідомлень арабських писемних джерел, було презентоване в 1932 році Ігнатієм Крачковським [247]. Втім, у запропонованому цим дослідником науковому проекті звістки з історії Східної Європи мали стати складовою інформації про етнічні спільності, що залюднювали величезний територіальний простір Євразії, який охоплював, окрім названого регіону, також Кавказ, Центральну Азію, та Сибір. Тому доцільно вважати, що пропозиція Ігнатія Крачковського по суті започаткувала розвиток універсального кон-

цептуального напрямку арабістичних джерелознавчих досліджень. Відображенням цього напрямку в сучасній російській медієвістиці є наукова праця Тетяни Калініної [195]. Однак, науковий проект, що був презентований Ігнатієм Крачковським, незважаючи на студіювання Ніною Пігулевською сирійських писемних документів доби раннього середньовіччя [342], на наш час залишається перспективою подальшого розвитку арабістичного джерелознавства Росії. При цьому належить відзначити, що за ініціативою Володимира Пашуто та Бориса Рібакова [337; 336] протягом 70 – першої половини 90-х років ХХ століття предметом уваги з боку російських дослідників було опрацювання повідомлень візантійських, латинських та слов'янських писемних джерел доби раннього середньовіччя про слов'ян і про інші етнічні спільності, які на той час залюднювали територію колишнього СРСР. Результатом цих наукових пошуків було створення докладної збірки повідомлень даних писемних джерел про слов'ян [385]. До другого тому цієї збірки увійшли дослідження лише двох найбільш ранніх за часом походження арабських писемних документів [189, с. 508-509; 191, с. 510].

Ситуація, яка склалася в сучасному європейському арабістичному джерелознавстві, надає нам підставу вважати, що українське історико-медієвістичне арабістичне джерелознавство являє альтернативний універсальному концептуальний напрям джерелознавчих досліджень, який доцільно означити як національний. Принципова відмінність між цими концептуальними напрямками полягає в тому, що, згідно з універсальною концепцією, Східна Європа є складовою величезного євразійського територіального простору, на якому етноісторичні процеси часів раннього середньовіччя, при наявності певних відмінностей, були узагальненими. Щодо національної концепції, то вона характеризує ті етноісторичні процеси, які відбувалися протягом означеної історичної доби на землях України, не лише як відмітні від інших регіонів Східної Європи, але як самобутні та своєрідні. На нашу думку, тими конкретно-історичними чинниками, що мають бути виокремленими в межах національної концепції із загальної

системи всесвітнього історичного процесу означеної доби, є такі: український етнос, територія його пробування, історичні умови його існування.

Опрацювання означеної нами мети дослідження потребує наукового обґрунтування сукупності методів та прийомів дослідницької роботи, які визначили загальну методику наших наукових пошуків. Відзначимо при цьому, що залучення до наукового обігу в арабістичному джерелознавстві проаналізованих вище методологічних принципів було забезпечене розгалуженою системою використовуваних методів, які були упроваджені в практику європейської орієнталістики. Втім, складність арабістичного джерелознавчого дослідження обумовлює потребу у запровадженні комплексу науково-пошукових методів. Тому важливою є розробка класифікації цих методів. Для нашого дослідження найсприятливішими є два типи згаданої класифікації, одну із яких визначають способи наукового студіювання, а іншу – способи реалізації його мети [120, с. 301]. Згідно з класифікацією за метою наукового пошуку, доцільно виділити такі групи методів: 1. Методи накопичення джерельної інформації. Ці методи складають прийоми наукового пошуку джерельної інформації, в якій відображена проблематика визначеної мети дослідження; 2. Методи опрацювання джерельного матеріалу. Ці методи мають реалізуватися через відбір, систематизацію та текстологічний аналіз виокремленої інформації; 3. Методи верифікації джерельного матеріалу, які забезпечують його наукову презентацію.

Що стосується класифікації за засобами реалізації мети дослідження, то вона має відбуватися за наступною логікою: 1. Аналітична перевірка вірогідності досліджуваної інформації через впровадження індуктивних та дедуктивних методів; 2. Створення комп'ютерних версій карт, а також таблиць просторового розташування елементів ландшафту і окремих географічних пунктів через опрацювання даних координат, що містяться у творах учених – представників “астрономічного” жанру арабської писемної традиції доби раннього середньовіччя. 3. Пошук і спостереження запозичень

пізнішими арабськими авторами означеної доби тих сюжетів, що були наведені у творах більш раних учених, та виявлення змістовних змін, які внесені у згадані сюжети внаслідок їх переосмислення.

Зроблені загальні характеристики двох типів класифікації методів дослідження мають доповнитися також методами організації та здійснення науково-дослідницької діяльності. Згадана група методів надає можливість показати цілісну характеристику пошукової діяльності вченого. До даної групи належить віднести: 1. Перцептивні методи, що спрямовані безпосередньо на відбір для вивчення самих досліджуваних писемних документів; 2. Логічні методи, які відображують внутрішню закономірність смислового навантаження сюжетної інформації. На нашу думку, такими методами мають бути: аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо; 3. Гностичні методи наукової діяльності, які відображують ступінь самостійності мислення дослідника. Дана група методів складається із репродуктивних та пошукових. На рівні впровадження репродуктивних методів відбувається оволодіння досліджуваною інформацією засобами її запозичення із інших джерел інформації. Реалізація пошукових методів має відбуватися як у частково пошуковій формі, так і у дослідницькій діяльності; 4. Методи керування дослідженням, які обумовлені науковою рефлексією, а також рівнем фаху дослідника та його прихильністю до тієї чи іншої наукової школи.

В арабістичних джерелознавчих розвідках затвердилася традиційна система використання методів дослідження, яку, належить означити як класичну. Складовими цієї системи є: відбір та переклад потрібних фрагментів текстів творів арабських учених доби раннього середньовіччя; систематизація сюжетів, які досліджуються, за проблематикою студіювання; текстологічний аналіз потрібних сюжетів; проектування результатів джерелознавчого опрацювання історичного матеріалу на відповідні аспекти етноісторичних процесів. При цьому ми дотримуємося тих принципів текстологічного аналізу, які були розроблені професором Вольфом Бейлісом, а саме: 1. Виявлення в дослідженні усієї сукупності варіантів арабського на-

писання термінів, що розглядаються (власних імен, етнонімів, топонімів, гідронімів); 2. Урахування тих вірогідних ототожнень досліджуваних арабських термінів, які містяться в попередніх джерелознавчих наукових працях; 3. Аргументування частково прийнятих, тобто не цілковито доведених стосовно їхньої вірогідності, ототожнень через визначення всіх існуючих доказів як на користь даних ототожнень, так і всупереч них; 4. Залучення до критичного аналізу тих міркувань щодо гіпотетичних варіантів розуміння ідентифікацій явно незрозумілих термінів, що були сформульовані в попередніх наукових дослідженнях, а також надання докладних аргументів, що обґрунтовують ті чи інші відхилення цих міркувань [64, с. 62].

Здійснена характеристика системи методів обумовлює як теоретичну, так і практичну складові подальшого розвитку українського історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства [258, с. 5-19; 266, с. 148-162; 267, с. 77-87; 268, с. 58-60]. В даному дослідженні ця система впроваджується через використання комплексу прийомів, витоки яких започатковані широким колом гуманітарного знання. Ці прийоми опрацьовані в історичних, філософських, лінгвістичних, географічних, та інших науках.

Таким чином, науковий аналіз методологічних засад пропонованого дослідження надає підстави для визначення таких теоретичних положень: 1. Студіювання змісту тих фактів-подій та фактів-процесів, що є наявними в межах досліджуваної нами інформації, визначило наявність даних, які характеризують природні та історичні умови життя мешканців України протягом означеної історичної доби. Тому згадані факти являють собою провідні чинники, що обумовлюють розуміння як окремих аспектів етноісторичних процесів, що відбувалися в ті часи на території України, так і сутності даних процесів у цілому; 2. Виявлення в потрібній інформації закономірного та конкретно-особливого обумовлює можливість визначити відмітні ознаки досліджуваних етноісторичних процесів. Визнання творів учених Арабського халіфату IX-X століть у якості нарративних писемних джерел надає підстави для класифікації суб'єктивного аспекту потрібних

звісток. Адже відображення в даних звітках світоглядних позицій їх авторів ми розуміємо у якості певного критерія вірогідності у відзеркаленні окремих ознак цих процесів; 3. В межах пропонованого дослідження виявлена система теоретичних і практичних аспектів українського історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства, яка ґрунтується на комплексі теоретичних чинників та визначається конкретним змістовно-аналітичним навантаженням. На згаданих засадах виокремлена операційно-практична методика опрацювання джерельного матеріалу; 4. Аналіз типології студіювання джерельного матеріалу досліджуваних писемних документів надав нам можливість визначити ті концептуальні засади, в яких сконцентровані теоретична та практична складові наукових пошуків європейських джерелознавців. Втім, виявилася певна обмеженість можливостей використання загальних методологічних засад, відображених в розглянутих тематичних напрямках джерелознавчих досліджень, для пізнання процесу початкового формування українського етносу. Дана обставина спричинила обґрунтування і презентацію методологічних принципів, які обумовлюють визначення систематизованого підходу до опрацювання потрібної інформації; 5. Обґрунтування згаданих методологічних принципів є чинником, який визначив розробку такої класифікації науково-пошукових методів організації та здійснення дослідницької роботи, яка є найбільш придатною для реалізації мети нашого дослідження. Щодо системи використання цих методів, то доцільно запровадити традиційну (класичну) систему. При цьому найбільш сприятливими ми вважаємо ті принципи текстологічного аналізу, що були розроблені українським арабістом Вольфом Бейлісом.

I.2. Загальна характеристика писемних джерел Арабського халіфату IX-X століть щодо інформації про етноісторичні процеси на території України.

Вивчення повідомлень арабських писемних джерел IX-X століть про етноісторичні процеси на території України передбачає аналіз тих творів

учених Арабського халіфату означеної доби, в яких містяться названі повідомлення. Тому метою даної частини нашого дослідження є виявлення сутності потрібної інформації, яка міститься в різно-сюжетних та відмінних за тематичною спрямованістю писемних джерелах. Досягнення визначеної мети обумовлює вирішення наступних завдань: 1. Надання характеристики арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя на засадах виявлення загальних ознак і специфічних особливостей інформації, що вивчається; 2. Ураховуючи явно наративний характер даних писемних документів, здійснення аналізу біографічних даних їх авторів; 3. Через необхідність аналізу презентованої вірогідності (об'єктивності) інформації, яка має суб'єктивний характер, окреслення жанрової належності писемних документів, у яких дана інформація міститься; 4. Простеження нашарувань наукових здобутків як українського, так і європейського арабістичного джерелознавства щодо вивчення цих писемних документів.

Якісні ознаки інформації з історії України, яка міститься в творах учених Арабського халіфату IX-X століть, визначалися характерними особливостями арабської писемної традиції опрацювання повідомлень про територію і населення регіонів, віддалених від “країн ісламу” / *دائر الإسلام* /. Ця писемна традиція розвивалася в межах могутньої мусульманської держави [81, с. 13-189; 428, с. 25-32; 675, I, р. 371-373] на засадах успадкування культурних і наукових здобутків інших цивілізацій, зокрема античної, персидської та індійської. Тому арабська географічна наука на початковому етапі розвитку являла синтез теоретичних і практичних знань, які ґрунтувалися на індійських та іранських астрономічних поглядах, античних географічних уявленнях, та на біблейській писемній традиції [195, с. 9-10].

Втім, визначені зовнішні теоретичні та світоглядні засади були лише своєрідним теоретичним підґрунтям для подальшого розвитку географічних знань в Арабському халіфаті. Виникнувши наприкінці VIII – на початку IX століть, арабська географічна наука перетворилася на суто утилізова-

ну галузь знань арабів тієї історичної доби. Розвиваючись на засадах синтезу наукових здобутків у сферах астрономічних, математичних і географічних знань, вона сприяла розвитку державного адміністративного управління в Арабському халіфаті, та упорядкуванню оподаткування підлеглих названій державі областей. Певну поінформованість у сфері географії передбачали також деякі релігійні установи мусульман. Зокрема, прихильники ісламу повинні були мати уявлення щодо шляхів сполучення, які спрямовувалися до святилища ал-Ка'ба / **الْكَعْبَةِ** / і до інших мусульманських святинь заради здійснення обов'язкового паломництва / **حَجَّ** /, уміти визначати “киблу” / **قِبْلَةَ** /, тобто напрям на Мекку, куди вони оберталися під час молитви та виконання обов'язкових ритуалів і приписів ісламу, тощо [221, 2: 119-52:4; 178, с. 14, 58-59, 136-137; 632, р. 83-88; 834, р. 112-118 835, р. 82-83]. Презентовані характеристики суспільно-державного замовлення визначили перевагу в змістовному навантаженні творів арабських учених тієї історичної доби, описань шляхів сполучення, що пролягали в межах “країн ісламу”, та звісток про окремі адміністративно-територіальні утворення та населені пункти Арабського халіфату. Разом із тим, задачі охорони і захисту державних кордонів, а також зовнішні політичні потреби цієї держави спричинили увагу авторів досліджуваних творів до опрацювання інформації про країни, розташовані поза межами ісламського світу. При цьому перевага надавалася віддаленим країнам, які здійснювали активну торгівлю з Арабським халіфатом [195, с. 8; 217, с. 175-176; 68, с. 230-256].

Розвиток арабської географічної науки, що відбувався протягом IX-X століть, супроводжувався послідовним формуванням своєрідних жанрів відповідної писемної традиції, найбільш ранній з яких доцільно умовно означити як “астрономічний”. Виникнення цього жанру спостерігається ще на початку IX століття. На ранньому етапі розвитку арабської географічної науки означеної доби провідним був саме цей жанр. Тоді навіть грецький термін “γεωγραφία” розумівся арабськими вченими не

інакше, як “наука про визначення місцезнаходження міст” / *عَلْمُ التَّقْوِيمِ* / *البُلْدَانِ* /, або як “наука про широти і довготи” / *عَلْمُ الْأَطْوَالِ الْأَعْرَاضِ* /. Ті наукові твори, що належать до “астрономічного” жанру арабської географічної літератури, являють спроби створення астрономо-математичної моделі світу, званої “картиною Землі” / *صُورَةُ الْأَرْضِ* /, особливо її “населеної чверті” / *رُزْعُ الْمَعْمُورِ* /.

Найбільш раннім із таких творів є “Книга картини Землі” / *كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ* /, яку написав математик, астроном, географ та історик Абу Джа‘фар Мухаммад ібн Муса ал-Хуварізмі ал-Куртуббулі ал-Маджусі. Біографічні дані щодо названого вченого є вельми обмеженими. Навіть час його народження та смерті (80-ті рр. VIII ст. – після 847 р.) визначені наближено через посередні дані [245, с. 629; 730, р. 9; 826, р. 1070]. Втім, інформацію про деякі факти життя ал-Хуварізмі можна відтворити через аналіз складових його власного імені, званих “нисбами” / *نِسْبَةٌ* /. Виявляється, що, згідно з нисбою “ал-Хуварізмі” / *أَلْحَوَارِزْمِيُّ* /, автор “Книги картини Землі” народився в місті Хорезм, а нисба “ал-Маджусі” / *أَلْمَجُوسِيُّ* /, що являє іменний прикметник, створений від арабського іменника “маджус” / *مَجُوسٌ* /, тобто “вогнепоклонник”, свідчить про те, що вчений був нащадком зороастрійців, або зороастрійцем, який обернувся в іслам [89, с. 9-11; 705, s. 155]. Зважаючи на те, що ал-Хуварізмі мав мусульманське ім’я “Мухаммад” / *مُحَمَّدٌ* /, більш імовірним є саме міркування щодо причетності цієї людини до зороастризму.

Безпосередні відомості про соціальний статус родини, із якої походив ал-Хуварізмі, також відсутні. Але можна припустити, що ця родина була заможною і вельми впливовою в Арабському халіфаті. Як виявляється із нисби “ал-Куртуббулі” / *أَلْقُرْطُبُلِيُّ* /, в мужньому віці свого життя ал-Хуварізмі був мешканцем передмістя Багдада, званого “Куртуббула”. До того ж, ця людина отримала ґрунтовну для того часу освіту, тому що в роки правління халіфа Абу ал-‘Аббаса ‘Абдаллаха ал-Ма‘муна (813-833 рр.) вона перебувала на посаді халіфського астролога і являла одного з

провідних науковців Арабського халіфату. Працюючи в “Будинку Мудрості” / *بَيْتُ الْحِكْمَةِ* / , ал-Хуварізі брав участь у астрономічних дослідженнях щодо вимірювання градуса меридіана Землі та створення карти світу [245, с. 629; 810, р. 358]. Надалі громадський статус вченого іще більш підвищився, і в часи правління халіфа Абу Джа’фара Харуна ал-Васик бі-ллахі ібн Му’тасима (842-847 рр.) набув найвищої значності. Про це свідчить факт призначення ал-Хуварізі науковим керівником дипломатичної місії, вирадженої до резиденції правителя Хозарського каганату / *طَرْحَانَ مَلِكِ الْخَزَرِّ* / . Цей вчений згадується серед астрономів, які знаходилися біля смертного ложа халіфа ал-Васика [481, III, р. 1364; 839, р. 968]. Отже, на час смерті названого халіфа автор “Книги картини Землі” був ще дужою і цілком життєздатною людиною. Тому можна припустити, що смерть ал-Хуварізі була раптовою.

Творчість ал-Хуварізі відбувалася у різних галузях знань, а саме в математиці, астрономії, географії та історії [2, 607 ;383 .ص, s. 286, 288, 326]. У творах арабських учених середини і другої половини X століття згадується назва написаного цим ученим твору, званого “Книга історії” / *كِتَابُ التَّأْرِيخِ* / , та містяться посилання на названу наукову працю при визначенні хронології деяких історичних подій [481, I, р. 551, II, р. 938, 1085; 700, I, р. 11]. Однак текст “Книги історії” твору є втрачений.

Географічний твір ал-Хуварізі, відомий як “Книга картини Землі”, був написаний, імовірно, після смерті халіфа ал-Ма’муна [50, с. 511-512; 217, с. 195]. До нинішнього часу зберігся один примірник його рукопису, датований 1037 роком. До тексту цього примірника додані чотири карти, які накреслені схематично і позбавлені координатних показників [725, s. 161-162]. Назва твору, “Картина Землі” / *صُورَةُ الْأَرْضِ* / , являє переклад на арабську мову грецького вислову “описання Землі” / *Γεωγραφία* / , який походить від сполучення слів “Земля” / *γῆ* / і “описую” / *γράφω* / . Ця книга відома також під назвою “Креслення населеної чверті [Землі]” / *رَسْمُ الْأَنْعِ* / *الْمَعْمُورِ* / [50, с. 511-512; 839, s. 979]. Складовими її структури є: формула

звеличення Аллаха, координати 537-ми географічних пунктів та 209-ти гірських пасмів, упорядковані згідно з їх належністю до семи “кліматів”, а також описання берегових ліній морів і океанів, обриси островів, координатні показники витоків та гирл рік, зроблених через визначення точок координат.

Примірник рукопису цього твору був знайдений в 1878 році у Каїрі німецьким орієнталістом Уилкином Спітта, який вивіз даний примірник до Європи і зробив його загальний опис [782; 245, с. 630-631; 217, с. 195]. Подальше студіювання “Книги картини Землі” відбувалося за трьома напрямками: 1. Визначення її типової належності; 2. Пошук першоджерел, із яких запозичена наявна в ній інформація; 3. Виявлення співвідношення між текстами і картографічним матеріалом [732, р. 525-543; 727, s. 163-165; 598, s. 123-125, 143-148, 160-161; 838; 686, I, s. 18, 23-39; 839, s. 978].

Значна частина джерельного матеріалу, що міститься в “Книзі картини Землі”, запозичена із твору Клавдія Птолемея “Географічний poradnik” [732, р. 525-543]. Ал-Хуварізі успадкував також деякі теоретичні засади античної географічної науки [727, s. 163-164; 713, р. 78]. Зокрема, він дотримувався концепції, згідно з якою моря являють собою затоки великого Океану, що оточує сушу з усіх боків. Той факт, що наявна в його творі інформація стосується територіального простору, який простягається в довготному напрямі від початкового меридіану до довготи 180°00', а в широтному напрямі охоплює території, що розташовані поміж широтою 63°00' на північ від екватора, і широтою 15°00' на південь від екватора, відображує прихильність ал-Хуварізі до сформульованої в античній географії версії про те, що придатною для життя людей є лише четверта частина земної суші. Упроваджено також опрацьовану Клавдієм Птолемеєм систему відліку координатних показників географічних пунктів на схід від початкового меридіана, який перетинав “острови Щасливих” / جَزَائِرُ السَّعَادَةِ /, ототожнені з Канарськими островами [686, I, s. 17-18]. На зразок наявної в “Географічному poradniku” системи розмежування земної поверхні ал-

Хуварізм розділив “населену чверть Землі” на широтні зони, означені назвою “клімат” / الإقليم /, яка походить від грецького терміна “нахил” / κλίμα /. Однак, уявлення про принцип розмежування поверхні Землі учений успадкував від іранської до-ісламської науки, де визначалися умовні сектори земного простору, відомі як “кішвари” [244, с. 72; 598, s. 1-10].

Втім, “Книга картини Землі” є переказом презентованої в творі Клавдія Птолемея інформації з доданням до неї власних міркувань ал-Хуварізм, що відображували як здобутки арабської науки в сферах математичних та астрономічних знань, так і сучасних останньому реалій відомого арабам світу. Доволі точне вирахування вченими Арабського халіфату величини градуса меридіана Землі, яке здійснилося у 828 році, надало можливість опрацювати нову систему відліку від початкового меридіана координатних показників розташування географічних об’єктів на земній поверхні. До того ж, ал-Хуварізм визначив утричі меншу кількість “кліматів” (сім), ніж Клавдій Птолемей (двадцять один). Дані розбіжності доцільно пояснити відмінністю розуміння вченими Арабського халіфату IX століття поняття “клімат” порівняно з античною географією. Дане розуміння було позбавлене абстрактно-теоретичного змісту і набуло конкретно-практичного характеру. За єдиний загальний визначник параметрів місця знаходження географічних об’єктів у арабській астрономії вважалися тривалість дня і положення Сонця опівдні. Зважаючи на те, що цей визначник зумовлений величиною кута падіння сонячних променів відносно поверхні Землі, належить вважати, що в “Книзі картини Землі” термін “клімат” / الإقليم / має конкретний зміст, відповідний семантиці грецького виразу “κλίμα” [195, с. 13].

Одним із провідних учених Арабського халіфату IX століття був сучасник ал-Хуварізм, астроном Абу ал-‘Аббас Мухаммад ібн Кясір ал-Фаргані. Незважаючи на те, що названий дослідник був добре відомий у середньовічній Європі під іменем “Alfraganus”, біографічні дані про нього вель-

ми мізерні і суперечливі [790, s. 69; 791, p. 791; 607, s. 78, 236]. Згідно з нисбою “ал-Фаргані” / *أَلْفَرَّغَانِي* / місцем народження вченого була історична область Фергана, що знаходиться в північно-східній гірській частині Середньої Азії. Наприкінці VIII – на початку IX століть зверхність Арабського халіфату в Фергані була іще нетривкою, а ісламізація ірано-мовного населення цієї області ще не завершилася [60, с. 530]. Втім, ім’я “Ахмад” / *أَحْمَدُ* / є свідченням того, що названа людина сповідувала іслам. Відомо, що ал-Фаргані входив до товариства учених, які були близькими до особи халіфа ‘Абдаллаха ал-Ма’муна. Зважаючи на те, що в часи правління даного халіфа ал-Фаргані був змушненою і поважною людиною, можна припустити, що народився він на початку останньої чверті VIII століття. Імовірним є те, що наукова діяльність ал-Фаргані тривала до кінця часу правління халіфа ал-Мутаваккіла (847-861 pp.) [686, I, s. 189], тому що учений був посланий цим халіфом до столиці Єгипту, міста Фустат, для здійснення ним нагляду за ремонтом нілометру [501, s. 221; 595, p. 375]. Подальші біографічні дані ал-Фаргані відсутні. Зважаючи на те, що у 861 році він перебував у віці, який, перевищував 80 років, можна припустити, що незабаром після його переїзду до Фустата названий учений пішов з життя.

За час своєї наукової діяльності ал-Фаргані створив значну кількість досліджень [790, s. 69-70; 501, s. 393; 567, p. L]. Однак за навйажливішу наукову працю вченого вважається зведення астрономічних знань, відомий як “Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки” / *كِتَابُ الْحَرَكَاتِ وَالسَّمَاوِيِّ وَجَوَامِعِ عِلْمِ النُّجُومِ* /. До сьогодення збереглося декілька примірників рукопису даного твору, які знаходяться у книжкових колекціях Парижа, Амстердама, Дубліна, Лейдена, Оксфорда, Принстона, Москви, Санкт-Петербурга, Каїра та Багдада [791, p. 735; 308, с. 55]. Втім, в усіх цих примірниках відсутні звістки про дату написання оригіналу. Ця обставина спричинила різні міркування щодо часу створення даної наукової праці. Зокрема, було висловлене припущення про те, що її було

написно близько 230 / 844-845 року [112, с. 24]. Але більш коректним здається міркування, що ал-Фаргані написав свій твір у період з 838 до 861 року [686, I, s. 191; 723, p. 18, 30, 37].

“Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки” є викладанням астрономічних знань, зроблене на засадах опрацювання творів античних авторів, зокрема наукової праці Клавдія Птолемея “Велика математична побудова астрономії” / *ή μεγάλη σύνταξις μαθηματική* /, яка була відома на мусульманському Сході під назвою *أَلْمَجَسْتِي*, тобто “ал-Маджасті” [686, I, s. 190; 195, с. 127]. Твір ал-Фаргані складається із тридцяти розділів, у яких містяться дані про явні переміщення небесних світил, про фази місяця, а також про астрономічні сталі величини. Лише в дев’ятому розділі, присвяченому опису “Населеної чверті Землі”, поділеної на сім “кліматів”, відображені загальні географічні уявлення ал-Фаргані, і простежується вплив на уявлення вченого як античної науки, так і географічних знань, що існували в Індії та в Ірані напередодні виникнення ісламу [244, с. 132]. Зокрема, відлік географічних об’єктів ал-Фаргані провадив не на схід від початкового меридіана, а на захід від східної межі “Населеної чверті Землі”, за яку уважалися Північна Африка / *أَلْمَغْرِبُ* / та Атлантичний Океан / *بَحْرُ الْمَغْرِبِ* / [723, p. 37-39]. Разом із цим, виявлені деякі аналогії окремих фрагментів текстів творів ал-Фаргані та ал-Хуварізмі [723, p. 38; 528, s. 28; 195, с. 128].

“Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки” мала вплив на розвиток астрономічних знань у середньовічній Європі. У XII столітті ця наукова праця була перекладена на латинську мову [790, p. 69-70; 595, p. 376, 590], а уже в XV столітті декотрі з її латинських перекладів були надруковані [507, p. 113-114; 783, s. 16, 23]. В 1669 році оригінальний текст твору ал-Фаргані разом із латинським перекладом був виданий Якобом Голіусом [723]. З кінця 40-х років XIX століття до сьогодні дев’ятий розділ названого твору розглядався європейськими орієнталістами як у контексті загальних досліджень з історії арабської географічної науки доби раннього середньовіччя [568, I, p. 44-50; 598, s. 135-136; 112, с. 191-198] та вивчення

наукової спадщини ал-Фаргані [367, с. 198], так і у процесі студіювання даних арабських писемних документів історичної означеної доби про слов'ян [686, I, s. 191-198] та звісток про Східноу Європу взагалі [195, с. 127-139].

Визначним продовжувачем традицій арабської “астрономічної” географії доби раннього середньовіччя був астроном і географ Абу ‘Абдаллах ібн Джабір ібн Сінан ал-Баттані ал-Харрані ас-Сабі (бл. 244-317 / 852-909 рр.). Названий учений народився в місті Харран, розташованому в Північній Месопотамії, в родині язичників-сабіїв [770, р. 602-603; 501, s. 83, 88]. Зважаючи на те, що він мав мусульманське ім'я “Мухаммад”, доцільно припустити, що в мужньому віці ал-Баттані мав вважати себе за мусульманина [244, с. 100]. Протягом 43-х років, а саме з 264 / 877 до 306 / 918 років, він здійснював астрономічні спостереження в обсерваторії сирійського міста Ракка [728, s. 709]. Результатом згаданих наукових досліджень було створення трьох астрономічних праць, із яких збереглася до сьогодення лише “Книга сабіївих астрономічних таблиць” / *كِتَابُ الرَّجِجِ الصَّابِيِّ* /. Примірник рукопису цієї книги нині знаходиться в бібліотеці іспанського містечка Ескуріал, розташованого поблизу від Мадрида [729, р.1004-1006].

Структурними складовими трактату ал-Баттані є таблиці координатних показників розташування окремих географічних об'єктів, систематизованих згідно з їх належністю до кожного з семи “кліматів”. Згаданим координатним таблицям передує “вступ”, що складається з 60-ти розділів, які присвячені розгляду проблем теоретичної астрономії. В шостому розділі вступу міститься потрібна інформація, а саме загальне описання Землі та її морів [474, р. 25-28]. Згідно зі згадкою ал-Баттані, інформація його твору про “населену чверть Землі” ґрунтується на даних, запозичених із “Книги картини Землі”, в якій дослідники убачають твір ал-Хуварізмі [691, р. 393, № 7; 597, s. 111-135]. Вивчення текстів “Книги сабіївих астрономічних таблиць” виявили також залучення ал-Баттані до написання свого трактату сирійської версії географічного твору Клавдія Птолемея, здійсненої старшим сучасником вченого Сабітом ібн Курра [729, р. XLII; 195, с. 140].

Про значність “Книги сабіївих астрономічних таблиць” у розвитку європейської середньовічної науки свідчить той факт, що цей твір був перекладений на латинську мову в середині XII століття Платоном із Тіволі, а в XIII столітті відбувся переклад трактату на іспанську мову Алфонсом із Кастилії. В XVI і XVII століттях здійснилися публікації перекладу книги ал-Баттані, зробленого Платоном із Тіволі [501, s. 222; 691]. Шостий розділ трактату перетворився на предмет уваги з боку європейських орієталістів у середині XIX століття, про що свідчить видання його перекладу на французьку і на датську мови [568, I, p. 233-294; 710, s. 13-18]. Щодо публікації цілковитого тексту рукопису, то вона була здійснена разом із перекладом італійським орієталістом Карло Налліно наприкінці XIX століття. Даній публікації передувало дослідження сирійських, грецьких і арабських джерел інформації, від яких, імовірно, походили дані, що наявні в шостому розділі трактату ал-Баттані [666]. Протягом XX століття інформація, що міститься в цьому розділі, залучалася до вивчення окремих питань щодо розуміння певних повідомлень вчених Арабського халіфату IX-X століть [726], та до аналізу розвитку арабської географічної літератури означеної історичної доби взагалі [244, с. 100-106]. Наприкінці 80-х років XX століття були опубліковані дані ал-Баттані про моря, та частина таблиць координатних показників розташування деяких місцевостей [195, с. 141-151].

Найбільш загадковою особою серед представників арабської “астрономічної” географії першої половини X століття, є вчений, який в рукописі свого твору назвав себе “найбідніший із людей Сухраб”. Така відверта презентація спричинила подив європейських орієталістів через невластиву арабським ученим того часу скороченість написання та змістовну своєрідність звучання імені цього вченого. Висловлено думку, що згадане ім’я насправді було або авторським псевдонімом, або звичайним прізвищем цієї людини [244, с. 97; 195, с. 108]. Виникла також плутанина у зв’язку з припискою до тексту згаданого рукопису, де міститься ще один елемент імені автора, а саме “Ібн Сарабійун” / **بْنُ سَرَابِيُون** / [763, p. 123]. Будь-які

відомості про життя та наукову діяльність Сухраба відсутні. Належить лише констатувати, що прізвисько “Сухраб” має перське походження [195, с. 108].

Примірник рукопису твору Сухраба, що знаходиться в Британському музеї, датується 709 / 1309 роком [703, р. 929-930]. Джерелознавчий аналіз текстів, наявних у цьому примірнику, надав можливість виявити те, що оригінал самого твору був написаний поміж 289 / 902 та 334 / 945 роками. Однак його назва, а саме “Книга дивовижів семи кліматів” / *كِتَابُ عَجَائِبِ الْأَقَالِيمِ السَّبْعَةِ*, вважається за сумнівну через відсутність в текстах будь-яких згадок про ті самі “дивовижі” / *عَجَائِبُ* / [244, с. 98]. Тому автор видання тексту Страсбурзького рукопису “Книги дивовижів семи кліматів” Ханс Мжик вважав, що первісне найменування опрацьованого ним писемного джерела мало форму “Книга семи кліматів” / *كِتَابُ الْأَقَالِيمِ السَّبْعَةِ* / [788, s. X-XI].

Цей твір складається з двох частин, а саме зі вступу та з переліку координатних показників розташування географічних об’єктів. У першій його частині надані рекомендації щодо створення карти, викладені засади розділу світу на клімати, та надане повідомлення про те, що інформація, презентована в другій частині твору, ґрунтується на даних, запозичених із “Книги картини Землі” ал-Хуварізі. Друга частина містить перелік міст, описи морів і островів, та переліки гірських систем, рік і джерел, за принципом належності географічних об’єктів до певного “клімату” Землі.

Значна кількість звісток, що містяться в другій частині “Книги дивовижів семи кліматів”, у цілому є відповідною тим, що наявні у творі ал-Хуварізі [788, fr. 279-305, 353-355, 419-429, 482-494, 496, 533-551, 601-643, 1389-1390, 1439-1440; 528, fr. 333-376, 378-399, 402-404, 459-469, 526-538, 1023-1030, 1063-1084, 901-902, 949-950]. У деяких випадках в даній інформації дещо змінені координатні показники географічних об’єктів, однак згадані зміни, на думку дослідників, можуть бути спотвореннями, які були зроблені переписувачем оригіналу “Книги дивовижів семи кліматів” [195,

с. 108]. Але Сухраб здійснив деякі структурні корекції у викладанні даних порівняно з твором ал-Хуварізі через зміну порядку послідовності розміщення як деяких розділів, так і окремих географічних об'єктів, що містяться у описах третього, четвертого, та п'ятого "кліматів". Відмінністю "Книги дивовижів семи кліматів" порівняно з розвідкою ал-Хуварізі є упровадження Сухрабом нових даних про населені пункти, ріки, водойми та гірські пасма. Особливою докладністю відрізняються описання мережі зрошувальних каналів Месопотамії та гирл дельти ріки Ніл. Дане явище пояснюється прагненням Сухраба позаміняти застарілу інформацію, що походить від часів життя ал-Хуварізі, новими даними, запозиченими із інших арабських писемних джерел [244, с. 98-99]. З урахуванням особливої докладності інформації Сухраба про гирла дельти ріки Ніл було висловлене припущення щодо імовірності безпосереднього знайомства цього вченого зі згаданою місцевістю, і навіть його походження із названого району [665, р. 1-76, 255-315, 740, 586-587, 592; 580, р. 305].

З часом та загально-світоглядна інформація, що була презентована "астрономічною" географією, поступила новому типу повідомлень, які мали суто прикладний характер, тобто описам окремих шляхів сполучення, торговельних маршрутів і товарів, що постачалися на ринки Арабського халіфату, адміністративного устрою та податкової політики цієї держави тощо. Зміст інформації про ті регіони, що знаходилися поза межами мусульманського світу, визначався характером взаємин, що склалися між Арабським халіфатом та іншими країнами. Зокрема, переважна більшість відомостей про Візантійську імперію, що являла собою найбільш сильного супротивника для названого державного утворення, мають суто розвідувальний характер: це є звістки про шляхи сполучення, міста і фортеці, кількісний склад розташованих у тих фортецях гарнізонів, адміністративний устрій, характер влади в центрі та у окремих володіннях. Що стосується тих віддалених країн, з якими Арабський халіфат провадив активні торговельні відносини [762, р. 27-28], то повідомлення про них презентують інформа-

цію про торгівельні шляхи, що сполучали згадані країни з мусульманськими володіннями, про експортні товари, що постачалися на ринки Арабського халіфату, а також про спосіб життя, звичаї, релігійні вірування, суспільний лад та характер взаємин з сусідніми країнами. Саме такий характер мають звістки про територію та населення України. Розглянутий тип інформації являв змістовні засади іншого жанру арабської географічної літератури, який доцільно означити як “описовий”. Виникнення цього жанру відбулося в середині 80-х років IX століття [634; 706, s. 390], а час його найвищого розвитку припадає на першу половину X століття [633; 634; 2; 501, s. 226-227; 244, с. 159; 438, с. 4-5; 706, s. 260].

Найбільш раннім із представників “описового” жанру був Абу ал-Касим ‘Убайдаллах ібн ‘Абдаллах ібн Хурдазбїг [634, р. 3]. Він походив із заможної родини перського вельможного панства області Хурасан [674, V, р. 509; 686, I, s. 82]. Дата народження вченого невідома, але вважається, що він народився близько 205 / 820-821 року [634, р. 8; 244, с. 148]. Його батько, ‘Абдаллах ібн Хурдазбїг, з 816-817 року обіймав посаду правителя області Табаристан являючи не лише енергійного адміністратора і талановитого полководця [481, II, р. 1014, 1101; 634, р. VII-VIII], але і людину високого рівня освіченості [4, 5, 595 –;80. ص, р. 426; 501, s. 78]. ‘Убайдаллах, син ‘Абдаллаха ібн Хурдазбїга, дістав різнобічну освіту. Ця обставина, разом із високим посадовим станом батька, надала йому можливість ще в часи молодості здобути важливу посаду в державному апараті Арабського халіфату, звану “начальник пошти та сповіщання” / *صَاحِبُ الْبَرِيدِ وَالْخَبَرِ* / у провінції Джібал [2, 634 ;212. ص, р. 184; 312, с. 72]. На названій посаді Ібн Хурдазбїг служив недовгий час, тому що в час правління халіфа ал-Васика бі-ллахі (842-847 рр.) він пробував у місті Самарра, де в той час знаходилася резиденція Аббасидів, і обіймав посаду, звану “вазір ал-халіфа” / *وَزِيرِ الْخَلِيفَةِ* / [534, р. 362] і визначену як “haut fonctionnaire, chef d’un ministeres”, тобто “висока посадова особа, керівник якогось відомства” [634, р. X]. Припускається, що йдеться про посаду

начальника центрального відомства пошти та сповіщення. Про це свідчить факт, що географічний твір Ібн Хурдазбіга був написаний у стилі доповіді безпосередньому начальнику [168, с. 11].

Найвищого свого громадського стану Ібн Хурдазбіг здобув під час правління халіфа ал-Му'таміда (869-892 рр.). Тоді цей вчений являв людину, що була близькою до особи халіфа / *يَادِم* /. [ص. 212, 4, 19, ص. 634, 133, р. 21, 106, 162; 700, VIII, р. 88-100]. Помер він у 300 / 912-913 році [674, II, р. 101; 244, с. 148]. Називається також більш рання дата смерті Ібн Хурдазбіга, а саме 890-й рік [168, с. 13]. Результатом наукової діяльності вченого були твори з астрономії, географії, філології, історії тощо [2, 700 ;213 .ص, I, р. 13, VIII, р. 102; 469, р. 130; 686, I, s. 49; 634, р. X; 555, р. 169].

Втім, найбільш вагому частину наукової спадщини Ібн Хурдазбіга являє його географічний твір “Книга шляхів і царств” / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ* /. На думку деяких дослідників, дану “Книгу” було написано близько 272 / 885-886 року [706, s. 390], але інші фахівці вважають, що на означений час склалася друга редакція цього твору, а дату виникнення авторського екземпляру вони віддалили на 40 років, тобто до 232 / 845-846 року [605, р. X]. Сучасна історична наука має два рукописи “Книги шляхів і царств”, один з яких зберігається у фондах бібліотеки міста Оксфорд, а інший – у фондах Віденської національної бібліотеки. Оксфордський рукопис був написаний у 630 / 1232-1233 році. Його текст містить велику кількість помилок та спотворень [634, р. XIII]. Щодо Віденського рукопису, то він являє більш докладний варіант “Книги шляхів і царств”, написаний дещо пізніше від часу створення авторського рукопису. Втім, у ньому виявлено невідповідність у послідовності деяких повідомлень, а також відсутність кінцевої частини тексту [634, р. 47, 113-115]. Порівняльний аналіз двох згаданих рукописів виявив, що вони являють скорочені редакції втраченого авторського примірника. Залучення повідомлень, запозичених із авторського рукопису іншими арабськими

авторами означеної доби, надало можливість певною мірою відновити цілковиту версію цього твору [24, с. 11; 517, р. 107; 567, р. 478; 634, р. XV-XVI, 605, р. XVI].

Складовими “Книги шляхів і царств” є невеликий вступ [634, р. 3], за яким розташовані дві різні за обсягом частини. Перша з цих частин містить традиційні відомості про форму Землі [634, р. 4-5], напрями кибли в різних країнах [634, р. 5], описання Південної Месопотамії [634, р. 5-15], а також перелік стародавніх царств і титулів “володарів Землі” [634, р. 15-18]. Другу частину цього твору складають описання різних маршрутів, що систематизовані у чотирьох розділах, відповідних частинам володінь Арабського халіфату, а саме східному / *أَلْمَشْرِقِ* /, західному / *أَلْمَغْرِبِ* /, північному / *أَلْجَزَيْرِ* / та південному / *أَلتَّيْمَنِ* / [634, р. 15-72, 72-118, 118-125, 125-153]. Після цього наведене докладне повідомлення про торговельні шляхи, що пролягали із мусульманської Іспанії та Київської Русі через Чорне і Середземне моря, та через володіння Хозарського каганату і Арабського халіфату, до Індії і Китаю [634, р. 153-155]. Надалі містяться дані про чотири частини “населеної чверті Землі” [634, р. 155], і звістки про “дивовижі світу” [634, р. 155-182].

Відомості, що містяться в “Книзі шляхів і царств”, Ібн Хурдазбіг запозичив із різних джерел інформації. Для написання даного твору вчений використовував архівні документи урядових канцелярій, зокрема відомства земельних податків / *دِيَوَانَ الْخَرْجِ* /, а також книг халіфської бібліотеки в місті Багдаді. Імовірно є те, що із фондів останньої Ібн Хурдазбіг здобув твір Клавдія Птолемея “Географічний порадник”. Деякі звістки про “дивовижі” були відібрані ним із більш ранніх арабських писемних документів [634, р. 3-5, 115, 144-155; 686, I, s. 46; 168, с. 34-35]. Значна частина інформації про країни, розташовані поза межами Арабського халіфату, являє результат опрацювання Ібн Хурдазбігом доповідей арабських мандрівників [634, р. 91, 103-105, 109, 112, 162-163; 610, II, р. 850-851; 481, II, р. 1234-1236; 635, р. 190-191; 686, I, s. 60]. Описання міста

Рим, певно, має походження від східно-християнських писемних документів [634, р. 113-115], а джерелом даних з історії Сасанідської держави були “Книги персів” [168, с. 35-36].

На предмет уваги з боку європейських орієталістів твір Ібн Хурдазбіга перетворився в середині XIX століття, а в 1865 році було здійснене перше критичне видання Оксфордського рукопису разом із французьким перекладом [625, р. 32-287]. Але ті недоліки та помилки, що містяться в тексті цього рукопису, значно зменшують наукову значність даної публікації. Тому через 24 роки відбулося видання тексту Віденського рукопису разом з французьким перекладом [634]. Дані публікації спричинили дискусію серед фахівців стосовно співвідношення названих рукописів із первісним варіантом “Книги шляхів і царств” [634, р. XX, XXI; 88, с. 127-136]. Обґрунтованою уявляється думка про те, що безпосередньою скороченою редакцією авторського примірника твору є Віденський рукопис [168, с. 27].

Головними напрямками дослідницької роботи щодо твору Ібн Хурдазбіга, були: 1. Його загальна характеристика [366, с. 225; 731, р. 45-63; 773, с. 137-146; 605, р. 9-11]; 2. Вивчення повідомлень про торгівельні маршрути іудейських та руських купців [779, р. 141-142; 112, с. 54-55; 559, р. 193-257; 162, II, с. 85-86; 168, с. 40]; 3. Вирішення питання щодо імовірності розповіді про розвідувальну експедицію Саллама ат-Турджумана [244, с. 137-138; 127, с. 225-227; 609, р. XIX; 567, р. III; 744, с. 85; 440, с. 193; 168, с. 43-46; 261, с. 73-81; 848, р. 190-204]; 4. Дослідження уявлень про до-ісламський світ та про “Віддалені країни” [259, с. 216-233; 265, с. 40-65].

Сучасником Ібн Хурдазбіга був географ і історик Абу ал-‘Аббас Ахмад ібн Абу Йа‘куб ібн Джа‘фар ібн Вахб ібн Вадих ал-Кятіб ал-‘Аббасі ал-Йа‘кубі. Згідно з нисбою цілковитого імені цього вченого, його предок Вадих був тією людиною, яка безпосередньо залежала / مَوْلَى / від халіфа Абу Джа‘фара ‘Абдаллаха ібн Мухаммада ал-Мансура, і обіймала високі посади у Вірменії та Єгипті. Дід ал-Йа‘кубі, Джа‘фар ібн Вахб, служив сек-

ретарем / كَاتِب / першого принца крові династії Аббасидів. Отже, родина ал-Йа'кубі належала до чиновницької верстви Арабського халіфату.

Про життєдіяльність ал-Йа'кубі відомо, що за релігійною прихильністю він був шиїтом, і до 260 / 873-874 року пробував на службі у династії Тахїрідів – правителів областей Північно-Східного Ірану, а саме Хурасану і Табаристану. Після скасування влади названої династії ал-Йа'кубі залишив Хурасан і пішов до Індії, але через деякий час він вирушив звідти до Палестини, а потім – до Єгипту. Саме в цій країні він знайшов протегування з боку правителів із династії Тулунідів. Отже, протягом останньої частини свого життя ал-Йа'кубі пробував у Єгипті, де й помер у 284 / 897 або в 292 / 903 році. Соціальний стан, який вчений мав у Єгипті, є невідомим, але той факт, що ал-Йа'кубі у складі наукової експедиції здійснив подорож до Північно-Західної Африки / مَغْرِب /, свідчить про ймовірність його служби на високій посаді в державі Тулунідів. Належить відзначити, що час пробування ал-Йа'кубі в Єгипті являв найбільш плідний період його наукової діяльності: адже саме тоді ним були складені обидва твори, що збереглися до нинішнього часу [501, s. 226-227, 405; 500, s.1247; 112, с. 59-60].

Географічний твір ал-Йа'кубі, званий “Книга країн” / كِتَابُ الْبُلْدَانِ / був написаний на 278 / 891-892 рік [633, р. VII]. Сучасній історичній науці він відомий із єдиного рукопису, який зберігається в Мюнхені [686, I, s. 245]. Структурними елементами даного рукопису є: стисла передмова [633, р. 232-233]; велике описання, присвячене розповіді про міста Багдад та Самарра [633, р. 233-269]; описання чотирьох частин “населеної чверті [Землі]” / زُبُعُ / з розташованими в них країнами. Щодо останньої частини тексту “Книги країн”, то в ній відсутні десять аркушів, на яких містилися частина розповіді про місто Басру, описання Східної Африки, Південного Ірану, Індії, північної чверті населеної Землі, та початкова частина описання західної чверті населеної Землі. Надалі презентовані повідомлення про Сирію, Єгипет, Нубію, мусульманські володіння в

Північно-Західній Африці, і про мусульманську Іспанію та Судан [633, р. 269-356]. Відмітною ознакою інформації, що міститься в “Книзі країн”, є наявність великої кількості статистичних та топографічних даних, значна обмеженість теоретичних міркувань, і відсутність легендарних звісток та розповідей про “дивовижі”. Чіткість викладення матеріалу і майже цілковита вірогідність повідомлень, презентованих в “Книзі країн”, спричинені прагненням автора уникнути помилок та спотворень [686, I, s. 17-18; 244, с. 151-154].

Дата написання іншого твору ал-Йа'кубі, званого “Історія” / تَارِيخ /, є невідомою, але наявне в ньому оповідання закінчується 292 / 904-905 роком [610, I, р. VIII]. Складається “Історія” із двох різних за обсягом частин. Перша з цих частин починається історією патріархів, після чого надані розповіді про діяння пророків та ізраїльських царів. Потім містяться повідомлення про діяння Ісуса Христа і апостолів. Надалі презентовані дані з історії людностей і стародавніх країн, що існували до виникнення ісламу [610, I]. Друга частина твору містить інформацію з історії ісламу і Арабського халіфату, доведена до 259 / 872 року [610, II]. Нині наявні три рукописи історичного твору ал-Йа'кубі. Один з них, датований 1096 / 1684-1685 роком, знаходиться в Кембриджській університетській бібліотеці, другий рукопис зберігається в місті Манчестері, а третій міститься в бібліотеці Топ Капи, що знаходиться у Стамбулі [500, s.1247].

Відмітною ознакою інформації, що міститься в розглянутих творах ал-Йа'кубі, є обмеженість посилки на документи, із яких вона запозичена. Імовірно є те, що певну частину джерельного матеріалу, зокрема описи Візантійської імперії, цей учений запозичив із “Книги шляхів і царств” Ібн Хурдазбіга [634, р. 105-112; 633, р. 323; 610, I, р. 177-178, 203-204]. Але не можна виключити можливість того, що ал-Йа'кубі та Ібн Хурдазбіг під час написання своїх книг могли користуватися описанням Візантії, презентованим у творі Мусліма ібн Абу Мусліма ал-Джармі [686, I, s. 246].

Дана обставина була головним спонукальним мотивом до вивчення наявної у творах ал-Йа'кубі інформації ще в першій половині ХІХ століття. Починаючи з 1838 року, головним предметом вивчення було повідомлення “Книги країн” про напад норманів, званих “русами” / *الرُّوس* /, на прибережні райони мусульманської Іспанії, який відбувся у 844 році [561, р. 131-147; 391, с. 149-168; 112, с. 61; 280, II, с. 151-174], та звістки про слов'ян і русів [112, с. 59-71]. Інший напрям цієї дослідницької роботи являли критичні видання текстів творів ученого. Зокрема, в 1883 році голандський орієталіст Мартін Теодор Хустма опублікував текст Кембридзького рукопису “Історії” [610, I-II], а через дев'ять років у складі серії “*Bibliotheca geographorum arabicorum*” було видано текст “Книги країн” [633].

На початку Х століття розпочалася наукова діяльність арабського географа Абу 'Алі Ахмада ібн 'Умара ібн Руста. Про життя цього вченого відомі лише ті факти, що він був персом за національним походженням, народився в місті Ісфахан, розташованому в Центральному Ірані, однак деякий час, імовірно в 290 / 903 році, він перебував у західно-арабській області Хіджаз [244, с. 159]. Навіть стосовно власного імені цього вченого в науковій літературі певний час існувала неправильна форма вимови, а саме “Ібн Даста” замість “Ібн Руста” [438, с. 657-711]. Відсутня також серед дослідників єдина думка щодо часу написання Ібн Руста свого твору, який має назву “Книга коштовних дорогоцінностей” / *كِتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّفِيسَةِ* /. Більшість із них вважає 903 рік за найбільш вірогідну дату написання даного твору [720, р. XXII; 244, с. 159; 686, II, (II), s. 8], однак деякі називають більш пізні дати, а саме 913 [438, с. 4-5] і 923 [706, s. 26] роки.

“Книга коштовних дорогоцінностей” являє собою VII-й том великого енциклопедичного твору “Коштовні дорогоцінності” / *الأعلاق النفيسة* /, єдиний примірник рукопису якого зберігся до нинішнього часу. Решта ж згаданої енциклопедії є втраченою. Із аналізу змісту наявної частини твору Ібн Руста виявляється, що цей твір призначався, імовірно, у якості

порадника щодо діяльності центральних державних установ Арабського халіфату: він був своєрідним трактатом з астрономії та математичної і описової географії. Географічні описання розташовані в ньому одразу після вступних розділів, де міститься інформація з астрономії та астрономічної географії [633, р. 3-24]. Починаються вони з розповідей про священні міста мусульман, а саме Мекку і Медіну [633, р. 24-78]. Надалі Ібн Руста навів повідомлення про дивні рослини та тварини, а також про дивоглядні будівлі [633, р. 78-83]. Після цього містяться описання морів та рік [633, р. 83-96], і лише після останніх розміщені звістки про сім кліматів та про північні території, що знаходяться поза межами сьомого клімату [633, с. 96-103]. Остання частина досліджуваного твору містить розповіді про різні країни, в тому числі деякі європейські [633, р. 103-148]. Вельми важливими уявляються описання областей мусульманського Сходу, а саме Ірану, Іраку, Південної Аравії та Єгипту, а також Візантійської імперії [731, р. 58].

Головними історичними документами, де містяться відомості про територію та населення Європи, є дві розповіді, складені у більш ранні часи і запозичені Ібн Руста в процесі написання ним свого твору. Автором першої із згаданих розповідей був арабський мандрівник Харун ібн Йахйя, творчість якого припадає на кінець IX століття. Цей автор презентував звістки про місто Рим / *رُومِيَّة* /, країни Бургундію / *بُرْجَان* / та Британію / *بَرْطِينِيَّة* /, а також про європейські етнічні спільності, а саме про франків / *فِرَنْجَة* /, лангобардів, та угрів (мадярів) / *الْأَنْكَبُرْدِيُّون* /, а також про слов'ян / *الْصَّقَالِيَّة* / [633, р. 119-132, 606; 854, р. 26-27, 32-33; 743, р. 335-346]. Автор другої розповіді є невідомим. Його “записка” містить описи, де йдеться про етноси Центральної та Східної Європи, що залюднювали великі “країни”, в тому числі “країну слов'ян” / *الْصَّقَالِيَّة* / і “країну мадярів” / *الْمَجْعَرِيَّة* / [633, р. 142-145]. Між цими розповідями знаходиться описання Індії [633, р. 132-139].

Таким чином, виявляється, що “Книга коштовних дорогоцінностей” є компіляційним твором, де містяться дані, запозичені із різних писемних документів. Зокрема, докладне викладання Ібн Руста даних астрономічної географії ґрунтується на повідомленнях, презентованих в творі ал-Баттані, разом із запозиченнями з книги Ібн Хурдазбіга [497, р. 34-44]. Зокрема, одним із цих запозичень є розповідь Саллама ат-Турджумана про його мандрування через області Північно-Східного Кавказу, землі Хозарського каганату та територію Центральної Азії до Китаю. Незважаючи на те, що твір Ібн Руста був призначений насамперед для секретарів / كَاتِبٌ / і тому має ознаки номенклатурного викладання джерельного матеріалу, презентована в ньому інформація опрацьована з певним літературним ухилом [244, с. 160].

Перше критичне видання “Книги коштовних дорогоцінностей” відбулося в межах серії “Bibliotheca geographorum arabicorum” [633]. Але за 23 роки до даної події були опубліковані разом з перекладом на російську мову і коментарем повідомлення, що містять інформацію про етнічні спільності Східної Європи [438]. Значної уваги з боку європейських орієталістів було надано вивченню розповідей про європейські країни та їх населення, а саме записок Харуна ібн Йахйї [706, s. 206-207; 244, с. 132-133; 720, р. XXII] та анонічного автора [112, с. 260-70; 686, II (II), s. 11-17, 27-47, 55-151]. На російську мову були перекладені повідомлення про етноси Кавказу [313, с. 219-221], а на польську мову – тексти, що містять інформацію про територію і населення Східної Європи [686, II, (II), s. 22-151].

Автором іще одного poradника, призначеного для виконання своїх обов’язків службовцями державних установ Арабського халіфату, був Абу ал-Фарадж Кудама ібн Джа’фар ал-Басрі. Відомі факти біографії вченого мають певні аналогії з біографічними даними Ібн Хурдазбіга. Арамеєць за національним походженням, Кудама ібн Джа’фар належав до родини чиновників-християн, яка, згідно з останньою нисбою його цілковитого імені, мешкала в місті Басра. Як і Ібн Хурдазбіг, він був успішним державним

службовцем, і тому за вимогою халіфа ал-Муктафі (289-295 / 902-908 pp.) прийняв іслам. Ця подія надала можливість вченому наприкінці свого життя обіймати посаду начальника відомства пошти та сповіщання Арабського халіфату. Час смерті Кудами ібн Джа'фара визначений між 310 / 922 та 337 / 948 роками. Висловлено міркування, що за дату його смерті належить вважати час, наближений до 323 – 324 / 935– 936 року [244, с. 160].

Твір Кудами ібн Джа'фара, званий “Книга про земельний податок та заняття секретаря” / *كِتَابُ الْخَرَاجِ وَصَنْعَةِ الْكِتَابَةِ* /, імовірно, був написаний близько 316 / 928 року [605, р. 168]. Первісно він складався із восьми частин. До нашого часу збереглися чотири частини, які входили до складу другого тому авторського примірника цього твору. Стан даного рукопису є вельми незадовільним через наявність в ньому значної кількості незрозумілих елементів тексту. Тому до складу серії “*Bibliotheca geographorum arabicorum*” увійшов лише та частина рукопису, де міститься інформація про земельний податок / [634] / *الْخَرَاجُ*. Аналіз структури опублікованої частини твору Кудами ібн Джа'фара надає підставу для твердження про те, що “Книга про земельний податок та заняття секретаря” значною мірою є схожою із “Книгою шляхів і царств” Ібн Хурдазбіга. Дійсно, після вступної частини, де розкривається значення пошти в державному управлінні Арабського халіфату [634, р. 184-185], містяться описання шляхів сполучення. Щодо інших даних, зокрема розповідей про гірські пасма, ріки, клімати Землі, та країни, віддалені від володінь Арабського халіфату, то вони викладені лише в безпосередньому зв'язку з головною тематикою цього твору.

При цьому простежуються запозичення із більш ранніх писемних документів. Зокрема, згадки про європейські країни, області та острови, наведені Кудамою ібн Джа'фаром в описаннях Атлантичного океану та Середземного моря [634, р. 231], містяться також у творі Ібн Руста [633, р. 85]. Висловлено міркування про те, що Кудами ібн Джа'фар та Ібн Руста запозичили згадані сюжети із твору ал-Баттані [244, с. 101]. Щодо запозичення

із книги Ібн Хурдазбіга описання провінцій Візантійської імперії [634, р. 105, 257], то початковим його джерелом, імовірно, був твір Мусліма ібн Абу Мусліма ал-Джармі. Тому пропонується вважати “Книгу про земельний податок та заняття секретаря” за важливий додаток до “Книги шляхів і царств” Ібн Хурдазбіга, тобто за своєрідне “паралельне” писемне джерело, яке надає можливість здійснювати порівняльний аналіз цієї інформації, що презентована в обох згаданих творах [244, с. 161].

Початок X століття являв ту межу, яка визначила період найвищого піднесення арабської географічної літератури. Відмітною ознакою того часу було написання творів з географії талановитими і різнобічно обізнаними людьми, які не являли собою географів за фахом, однак багато мандрували, і тому писали свої твори як свідки подій та явищ сучасної їм дійсності. Наслідком цього явища було підвищення літературної доцільності арабської географічної науки та просякання її в суміжні з нею жанри літератури [244, с. 171]. Результатом цього процесу було формування нового стилю в арабській географічній літературі того часу, званого “адаб”. То були компілятивні збірки повідомлень про Арабський халіфат та про інші країни, які призначалися насамперед для літераторів-адібів [67, с. 55-56]. Змістовними складовими згаданих збірок є різноманітні сюжети, значна частина яких стосується географічних знань [244, с. 123-126; 686, I, s. 161-164].

Представником згаданого жанру арабської писемної традиції, наукова і літературна діяльність якого була найбільш плідною на початку X століття, був Абу Бакр Ахмад ібн Мухаммад ібн Ісхак ал-Гамадані, відомий як Ібн ал-Факиг ал-Гамадані. Біографічні відомості про названого вченого відсутні. Втім, окремі факти його життя можна виявити із нисб його цілковитого імені. Зокрема, нисба “ал-Гамадані” / *أَلْهَمْدَانِي* / свідчить про те, що він був уродженцем іранського міста Гамадан. Походив цей вчений із родини законодавця, на що указує нисба “Ібн ал-Факиг” / *بْنُ الْقَقِيهِ* / , тобто “син законодавця”. Його твір має назву “Книга країн” / *كِتَابُ الْبُلْدَانِ* / . У якості дати написання цієї книги називається 290 / 903 рік [686, I, (I), s. 10].

Наявним є рукопис, що являє скорочений виклад оригіналу. Він був складений через 123 роки після створення авторського екземпляру “Книги країн”, тобто близько 413 / 1022-1023 року. Щодо оригіналу, який складався із п’яти томів, загальний обсяг яких нараховував 2.000 сторінок і близько 1.000 карт, то він є втрачений [517, р. IX]. Втім, у 1942 році в іранському місті Мешхед був знайдений інший рукопис “Книги країн”, що містить другу частину цілковитої редакції цього твору [207, с. 39-40; 244, с. 158-159; 24; 442].

Дана книга не є суто географічним твором. Вона являє скоріше компілятивну антологію повідомлень про територію і населення Арабського халіфату, де міститься значна кількість віршів та стислих розповідей про окремі події та явища, серед яких присутні різні перекази / حَدِيثُ /, легенди та курйозні оповідання. Жанрову спрямованість цього твору належить уважати за відповідну його безносередньому призначенню у якості предмета опрацювання з боку літературно освічених людей, тобто “адібів”. Джерельний матеріал в ньому розташований безсистемно. Якщо виокремити із “Книги країн” сюжети, які мають відношення до географії, то виявляється, що вони розміщені в наступній послідовності: передують решті сюжетів розповідь про створення Землі [517, р. 3-7], після якої презентоване описання морів [517, р. 7-13]. Надалі містяться міркування щодо відмінностей між Індією та Китаєм [517, р. 13-16], і лише після цих міркувань викладені описання міст і областей Аравії [517, р. 16-26], Єгипту, і розташованих на південь від нього областей [517, р. 26-78]. Потім повідомляється про країни Північно-Західної Африки разом із мусульманською Іспанією [517, р. 78-93] та Близького Сходу [517, р. 93-136], звістки про Візантію [517, р. 136-151] та Ірак [517, р. 151-195], а також відомості про Іран та країни Кавказу [517, р. 195-330]. Інформація про територію та населення Європи міститься в згадках, наявних у описанні Землі та її дивовижів [517, р. 6, 8], у розповідях про

мусульманську Іспанію [517, р. 82-83, 87-88] та про Візантію [517, р. 136, 145, 149-151], і в описанні країн Кавказу [517, р. 162, 295].

Ті джерела інформації, із яких Ібн ал-Факиг запозичив матеріал для написання свого твору, є різноманітними. Виявлено, що головними інформаторами цього вченого були ал-Джахіз [517, р. 162; 812, р. 81; 831, р. 43], історик другої половини IX століття Ахмад ібн Йах'я ібн Джабір ал-Балазурі [686, I, s. 211-239], купець Сулайман [761, I, р. 3-5] тощо. Значна частина потрібної інформації запозичена із географічного твору Ібн Хурдазбіга, зокрема із описань маршрутів, якими здійснювали свою торгівлю купці-руси / *التَّجَارُ الرُّوسِ* / та іудейські купці-рахданіди / *التَّجَارُ الْيَهُودِ الرَّادَانِيَّةِ* /. Відзначимо, що замість купців-русів у творі Ібн ал-Факига названі купці-слов'яни / *التَّجَارُ الصَّقَالِيَّةِ* / [634, р. 153-155; 517, р. 270-271]. Презентований також перелік товарів, які постачалися із Європи до областей мусульманського Сходу, що міститься в “Книзі шляхів і царств” [634, р. 92; 517, р. 80].

Вивчення повідомлень про територію і населення Східної Європи та деяких областей Центральної Азії, що містяться в “Книзі країн”, почалося в російській орієнталістиці через 17 років після критичного видання тексту цього твору в складі серії “*Bibliotheca geographorum arabicorum*” [517]. Саме тоді був опублікований критичний аналіз наявних в цьому творі описань торгівельних шляхів купців-рахданідів та купців-слов'ян [280, II, с. 138-151]. Пізніше на предмет уваги з боку грузинських орієнталістів перетворилися відомості Ібн ал-Факига про Ірак та Південний Прикаспій [24], а також про Багдад [442], що містяться в Мешхедському рукописі.

Втім, найбільш фундаментальні твори жанру “адаб” були складені в середині X століття географом, істориком, мандрівником та літератором, відомим як Абу ал-Хасан ‘Алі ібн ал-Хусайн ібн ‘Алі ал-Мас‘уді. Араб за своїм походженням, цей учений народився близько 895-898 років. Він належав до родини, члени якої вважали себе за нащадків споборника Пророка Мухаммада, званого Мас‘уд / *مَسْعُود* /, тобто “Ощасливлений” [67, с. 56-

57]. Дані про соціальний стан ал-Мас'уді відсутні, але, зважаючи на його наближеність до особ халіфів ал-Муктадіра та Раді бі-ллахі [635, р. 220, 238-240, 320-328; 67, с. 58-59], імовірною є належність вченого до панівних верств населення Арабського халіфату. Посереднім свідченням високого соціального стану ал-Мас'уді була надана йому можливість здійснювати тривалі мандрування. Зокрема, в 330 / 912-913 році він здійснив подорож до міста Мултан, розташованого в індійській області Сінд [700, I, р. 376]. Надалі він відвідав деякі провінції Ірану, а саме Фарс, Кірман, Хурасан, та середньо-азіатську область Согд, Індію та Цейлон [700, I, р. 167-168, 253, 273, 347, 349, II, р. 86, 438]. Декілька разів він перетинав Індійський океан у східному напрямі, до Китаю, та на південь, уздовж східного узбережжя Африки, до острова Мадагаскар [700, I, р. 233]. У 334 / 945-946 році учений назавжди покинув Ірак [473, р. 37], і останню частину свого життя він пробував у Сирії (332 / 942-943 рік в Антіохії, 334 / 945-946 рік у Дамаску) та в Єгипті (336 / 947-948 рік у Фустаті), де помер у 345 / 956-957 році.

Наукова та літературна діяльність ал-Мас'уді була плідною. Відомо, що найбільш ранньою науковою розвідкою цього автора був 30-ти томний твір, званий “Звістки часу” / *أَحْبَابُ الرَّمَانِ* /, а дещо пізніше ним був складений інший твір, що мав назву “Середня книга” / *كِتَابُ الْأَوْسَطِ* /. Втім, ці наукові твори відомі з посилань самого ал-Мас'уді, що містяться в двох пізніших його творах, названих “Золоті луки і родовища коштовностей” / *مُرُوجُ الرَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْجَوَاهِرِ* / та “Книга вказівки і спостереження” / *كِتَابُ النَّبِيَةِ وَالْإِشْرَافِ* / [700, III, р. 83; 635, р. 244]. Згідно з автором цих творів, перший із них являє додаток до “Середньої книги”, а остання є доповненням до “Звісток часу” [700, I, р. 324, IX, р. 33]. Аналіз змісту “Книги вказівки і спостереження” надає підставу для висновку, що цей твір містить значну кількість даних, які відсутні в науковій праці “Золоті луки і родовища коштовностей” [67, с. 66].

Найбільш раннім із наявних творів ал-Мас'уді є “Золоті луки і родо-вища коштовностей”, складений, згідно з його автором, у 332 / 943-944 ро-ці [700, I, р. 363, 364, II, р. 16]. Втім, у даному творі містяться повідомлен-ня про події, які відбулися після названої дати. Висловлено міркування, що ці повідомлення були додані автором до вже написаного тексту [112, с. 119]. Однак сам ал-Мас'уді згадав про існування двох редакцій твору “Зо-лоті луки і родовища коштовностей” [635, р. 85]. Виявлено, що в тематич-ному навантаженні змісту даної розвідки переважають історичні сюжети [244, с. 172]. При цьому повідомлення про віддалені країни розташовані в різних місцях тексту, і послідовність викладення автором джерельного ма-теріалу часто переривається численними відступами з відмінною темати-кою. Втім, якщо виокремити дані повідомлення із загального обсягу дже-рельного матеріалу, то можна припустити, що початково вони були роз-ташовані в певній послідовності. Спочатку було наведено розповідь про Індію / *أَلْهِنْدُ* /, за якою знаходилися звістки про володарів Китаю / *أَلصِّينِ* / разом з додатковими повідомленнями про Корею / *أَلسَّلَةَ* / та про інші суміжні з Китаєм країни. Надалі містилися відомості про Ефіопію / *أَلْحَبَشَةَ* / та Судан / *أَلشُّوْدَانَ* /, а потім розташовувалися описання Кавказьких гір / *جَبَلُ الْقَبْقُ* /. Надалі викладалася історія Ассирії та Персії. Після цього надавалася розповідь про історію стародавніх греків / *أَلْإِيْتَانَ* /, а потім, після висвітлення історії імператорів стародавнього Риму, наведені звістки про Візантію / *أَلرُّومَ* /, відомості з історії Єгипту / *مِصْرَ* /, та розповідь про країни Африки. Після звісток про людність кушитів містилися описання, присвячені слов'янам / *أَلسَّقَالِيَةَ* / [700, III, р. 61-65], франкам / *الإفْرَنْجَةَ* /, галісійцям / *أَلجَلَالِقَةَ* / [700, III, р. 66-75], а також лангобардам / *أَلتُّوكْبُرْدَ* / [700, III, р. 76-78]. Лише після цього автор надав відомості про Мекку та її історію, а також про старожитності арабів. Ал-Мас'уді, напевне, мав намір навести загальний огляд історії і географії різних країн та інформацію про їх населення в напрямі зі сходу на захід, його повідомлення про людності Європи опинилися наприкінці огляду.

Щодо “Книги вказівки і спостереження”, написаної в рік смерті ал-Мас’уді, то вона відображує переважно географічні інтереси автора [244, с. 172]. Дійсно, в початковій частині твору зосереджені суто географічні сюжети, які складають п’яту частину загального обсягу його тексту [635, р. 31-77]. Спочатку наведені відомості з астрономічної та фізичної географії [635, р. 31-50], надалі міститься інформація, присвячена описовій географії [635, р. 50-77]. Дана інформація відображує традиційну систему розділу “населеної чверті Землі” на сім “кліматів”. Після цього розташовані описання морів та рік разом із звітками про країни, які зрештою окремими ріками. Презентовані також описання Урмії, вулканів Ірану, та країн, розташованих на північ і північний схід від Каспійського моря. В етнографічній частині цієї частини книги розділення людностей світу на сім угруповань певною мірою відповідає реальним етнічним ознакам таких людностей: 1. Персів; 2. Халдеїв разом із арабами та євреями; 3. Жителів Європи, тобто греків, візантійців, слов’ян та франків; 4. Африканців узагалі, і лівійців зокрема; 5. Тюрків; 6. Населення Індії та Сінду; 7. Китайців і корейців. Решту інформації визначає історична тематика. Повідомлення, наявні в названих творах, запозичені із різних джерел інформації. Простежуються звітки, що походять від біблейської писемної традиції [700, I, р. 77-79, III, р. 66, 77-78], від творів інших арабських авторів [700, I, р. 182, 359-360, IV, р. 38-39, 94; 635, р. 132, 180; 634, р. 90, 105, 116, 257; 633, р. 97-98; 517, р. 73, 83], та від східно-християнських і франкських писемних джерел [700, III, р. 69-72]. Частина даних ґрунтується на безпосередній обізнаності вченого щодо сучасних йому явищ та подій [700, I, р. 362-364; III, р. 72-75].

На предмет уваги з боку європейських орієталістів твори ал-Мас’уді перетворилися в першій половині XIX століття [637, с. 182; 508, р. 297-408; 756, р. 5-31; 568, I, р. 191-301]. Критичне видання тексту твору “Золоті луки і родовища коштовностей”, здійснене разом із французьким перекладом за паризькими рукописами протягом 1869-1877 років Адрієном Барб’є де Мейнаром [700, I-IX], сприяло ознайомленню з презентованою в ньому

інформацією провідних європейських науковців. Через 17 років після цього в межах серії “Bibliotheca geographorum arabicorum” на підставі Паризького та Лондонського рукописів відбулося критичне видання тексту “Книги вказівки і спостереження” [635]. Головними об’єктами подальшого вивчення цих творів були: відомості з історії людностей Східної Європи [112, с. 125-176; 162, I; 208, с. 62-79; 206, с. 80-86; 67; 190, с. 16-22], звістки про Візантію [95, с. 25-27; 698], повідомлення про країни Африки [145, р. 219-261; 389, с. 111-161], інформація про франків та галісійців [273, с. 64-81], згадки про не-мусульманські людності взагалі [777].

Загадковим на нинішній час залишається авторство твору, відомого з численних рукописів, значна частина яких зберігається в Національній бібліотеці Парижу. Ці рукописи мають різні назви, а саме: “Книга звісток часу та дивовижів країн” / كِتَابُ أَحْبَارِ الزَّمَانِ وَعَجَائِبِ الْبُلْدَانِ /, “Скорочення дивовижів та незвичайних [речей]” / مُخْتَصَرُ الْعَجَائِبِ وَالْغَرَائِبِ /, “Велика книга дивовижів” / كِتَابُ الْعَجَائِبِ الْكَبِيرِ /, та “Звістки часу” / أَحْبَارُ الزَّمَانِ /. Рукописи “Звісток часу” вважаються деякими дослідниками за твір ал-Мас’уді, і під авторством останнього його було надруковано в Єгипті у 1938 році [1]. Однак рукопис, що має назву “Велика книга дивовижів” зберігається у фондах Санкт-Петербурзького відділення Інституту сходознавства РАН, приписується географу ібн Васиф-Шаху, який написав на початку XIII століття твір з історії Єгипту. Підставою для такого міркування є наявність у “Великій книзі дивовижів” значного за обсягом описання, присвяченого тій тематиці, що відображена в творі Ібрахіма ібн Васиф-Шаха [767, р. 167-173; 720, р. XXXV]. Втім, ретельний текстологічний аналіз Санкт-Петербурзького рукопису виявив, що наявні в ньому дати обмежені X століттям, і тому сам документ не може мати свого походження від часів життя Ібрахіма ібн Васиф-Шаха [657, р. 467-495]. Виявилося також, що за стилем викладання джерельного матеріалу, а також за позитивними якостями і вагами цей рукопис є протилежний науковим працям ал-Мас’уді [657, р. XXXV; 244, с. 182-184].

Названий твір складається з двох частин. Перша з цих частин, менша за обсягом, присвячена описанням Землі та людностей, що її населяють. В загальному генеалогічному переліку останні розділені на три угруповання згідно з їх належністю до нащадків біблейських синів Ноя / نُوح /, а саме Сіма / سَام /, Хама / حَام /, та Йафета / يَافِث / [1, ص. 68]. Надалі містяться “згадування” / ذِكْرُ /, присвячені описанням окремих людностей, зокрема біблейських племен гог та магог / [1, ص. 68-69], слов’ян / يَاجُوجَ وَمَاجُوجَ / [1, ص. 70-71], греків / أَلْيَتَانِيَّيْنِ / [1, ص. 71-72], китайців / أَلصِّينِ / [1, ص. 72-73], лангобардів / الإِهْتَرَادَةَ / [1, ص. 73], франків / الأَنْدَلُسِ / [1, ص. 73-74], жителів Піренейського півострова / بُرْجَانَ / [1, ص. 74-75], дунайських болгар / أَلْفُرْسِ / [1, ص. 75-76], та візантійців / أَلرُّومِ / [1, ص. 76-77], персів / [1, ص. 77-79] тощо. Друга частина “Звісток часу” присвячена описанню історії стародавнього Єгипту, що має суто легендарний характер. Якщо поєднати розглянуті “згадування”, то виявляється, що даний твір має не географічний, а примітивно-етнографічний характер. Щодо звісток з історії згаданих людностей, то вони містяться лише у розповідях про стародавніх греків, візантійців, та населення Піренейського півострова. Головну увагу анонімний автор приділив, окрім генеалогічних ознак, інформації про географічне розташування і розміри території мешкання етнічних спільностей, та даним про їх релігійні вірування і поховальні обряди, війни, спосіб життя, міста, а також про характер їх суспільного ладу. Відзначимо, що від писемної традиції походять лише генеалогічні дані та легенда, наявна в розповіді про завоювання арабо-мусульманами Вестготської Іспанії. Решта інформації ґрунтується або на невідомих нам писемних документах, або є запозиченою із розповідей очевидців. Додамо до цього, що “згадування” про слов’ян, франків та про лангобардів є більш скороченими відносно повідомлень про інші людності, однак вони містять у собі лише вірогідну інформацію. Щодо більш великих за обсягом розповідей, то в них джерельний матеріал, що має суто легендарний характер, являє вагому частину їх

змісту, а в деяких із них, зокрема в “згадуванні” про Вестготську Іспнію, ця частина є переважною [275, с. 196-199].

На царину наукової діяльності європейських орієнталістів даний твір перетворився в середині ХІХ століття, коли австрійський сходознавець Алфред фон Кремер опублікував переклад цього писемного документу [653, s. 72-84]. Надалі предметом дослідження були розповіді про слов’ян і русів [112, с. 125; 628, s. 11-13], а також “згадування” про дунайських болгар [650, s. 467-495]. Надалі інформація анонімного автора про європейські етноси не вивчалася в європейському арабістичному джерелознавстві.

В першій половині Х століття в межах “описового” жанру арабської писемної традиції виникла так звана “класична школа”, яка в другій половині Х століття перетворилася на домінуючий напрям розвитку арабської географічної літератури. Відмітною ознакою творів, що належать до згаданого напрямку, є обмеженість просторового кругогляду наявних у них географічних даних “країнами ісламу”. Щодо інформації про регіони, розташовані поза межами мусульманського світу, то вони згадуються у зв’язку із зовнішніми відносинами Арабського халіфату [244, с. 194-195]. Іншою відмітною ознакою “класичної школи” є особлива увага до карт, склад яких був регламентований та незмінний. Дана серія карт отримала назву “Атлас ісламу” [647, s. 66]. Твори географів “класичної школи” відображують узагальнюючі типові норми опрацювання географічного матеріалу, які в середині Х століття набули форму зразка в арабській “описовій” географії.

Визначним представником “класичної школи” арабської географії, в творі якого міститься потрібна інформація, був Абу Ісхак ал-Фарісі ал-Істахрі. Із відомих фактів біографії цього вченого відомо, що під час своїх мандрювань він відвідав Аравію, Іран, Середню Азію (Мавараннагр), та Сирію та Єгипет. Даний факт уявляється важливим у зв’язку з тим, що саме через територію Ірана та Мавараннагра пролягали торгівельні маршрути, що сполучали Східну Європу з Китаєм, а Сирія і Єгипет в ті часи мали більш активні торгівельні зв’язки з європейськими країнами, ніж інші об-

ласті мусульманського Сходу [244, с. 197]. Отже, під час даних мандрювань ал-Істахрі міг отримати від очевидців деяку потрібну нам інформацію.

Географічний твір ал-Істахрі має назву “Книга шляхів і царств” / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ الْمَمَالِكِ* /. Дана книга збереглася до сьогодення в багатьох рукописах, значна частина яких знаходиться в Стамбулі [765, s. 55-56]. На думку фахівців, “Книгу шляхів і царств” було редаговано двічі, а саме між 318 / 929-930 і 321 / 932-933 роками, та близько 340 / 950-951 року [162, I, с. 74-76; 530; 648, р. 9-30]. Існує припущення, що названий твір являє переробку втраченої наукової праці ал-Балхі [244, с. 196]. Він складається з двох частин, а саме із загальних відомостей про “Населену чверть [Землі]”, та із повідомлень про області мусульманського Сходу, а саме про Аравію, країни Північно-Західної Африки, Єгипет, Сирію, Іран, Ірак, Індію, Мавараннагр. Складовими інформації ал-Істахрі про кожну з названих країн є дані про кордони, міста, шляхи сполучення, сільськогосподарське та ремісниче виробництва, а також про торгівлю та етнічний склад населення [244, с. 197]. Інформація про європейські країни міститься в першій [829, р. 4-10], і в другій [829, р. 37-44, 68-71, 225-227] частинах твору ал-Істахрі. Цікавими є спроби вченого об’єднати етнічні спільності Західної Європи в єдину групу згідно з їх зовнішнім виглядом [829, р. 44], а також пояснити походження сучасних йому держав від стародавніх країн [829, р. 10]. Деякі фрагменти “Книги шляхів і царств”, зокрема описи Середземного моря та престолів патріархів, мають певні аналогії з даними, що містяться в творі ал-Мас’уді “Золоті луки і родовища коштовностей” [829, р. 68-70; 700, I, р. 265, III, р. 406]. Отже, імовірним є або запозичення ал-Істахрі частини інформації, наведеної в названому творі ал-Мас’уді, або користування писемними джерелами, із яких ал-Мас’уді запозичив інформацію про етноси Європи.

Вплив “Книги шляхів і царств” на розвиток географічних знань мусульманського Сходу простежується протягом наступних семи століть відносно не лише арабської, але також перської та турецької географії, [501, s.

408; 605, p. 15; 795, s. 39-40]. Щодо європейської орієнталістики, то предметом дослідження з боку фахівців були звіски ал-Істахрі про області мусульманського Сходу [731, p. 46], про Сіцилію [493, p. XXIV], а також про середземноморський острів, званий “Вершина гори” / *جَبَلُ الْقَلَالِ* / [605, p. 191-192]; про слов’ян [112], та про хозарів [539, s. 141-148].

Молодшим сучасником ал-Істахрі був Абу ал-Касим (Мухаммад) Ібн Хаукал ан-Нісибі. Згідно з нисбою цілковитого імені цього вченого, він народився в місті Нісибін, розташованому в Північній Месопотамії. Як і ал-Істахрі, він багато мандрував. Згідно з його свідченнями, він розпочав мандри із Багдада в рамадані 331 – травні 943 року [828, p. 5; 739, II, p. 3], і тривалий час подорожував по Месопотамії, Північній та Центральній Африці, мусульманській Іспанії, Ірану, та по Індії і Непалу. Висловлено міркування про те, що згадані мандрування, хоч і мали науковий характер, але являли насамперед агентурну діяльність Ібн Хаукала. Дійсно, тривале перебування вченого в столиці Кордовського халіфату, та його критичне відношення до самостійності цієї держави, надали підставу для міркувань про те, що Ібн Хаукал був агентом або багдадських Аббасидів, або єгипетських Фатимідів [546, III, p.17, 21, 181-182; 676, p. 53-54].

Імовірним є те, що підвищенню уваги цього автора до географічної науки сприяла його зустріч з ал-Істахрі [828, p. 235-236; 145, с. 23]. Твір Ібн Хаукала, що відомий під назвами “Книга шляхів і царств” / *كِتَابُ الْأَمْصَالِ وَالْمَسَالِكِ* / та “Книга картини Землі” / *كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ* /, був написаний близько 356 / 966-967 року і повторно відредагований через 10 років після його написання [244, с. 199]. Але деякі дослідники припускають імовірність трьох редакцій названого твору [648, p. 17]. Дана наукова праця являє переробку географічного твору ал-Істахрі [530; 162, I, с. 74-76]. Однак значні зміни були внесені у розділи, присвячені описанням Єгипту, Африки, Вірменії, Месопотамії, Мавараннагру [244, с. 199]. Щодо країн Європи, то спостерігається презентація нових даних у повідомленнях про мусульманську Іспанію, Візантійську імперію, про південно-італійську

область Калабрію, острів Сіцилію, та про торговельні маршрути, що сполучали країни Європи з областями мусульманського Сходу [828, р. 8, 22-23, 41-42, 70, 75-78, 81, 116, 128-129, 132-135, 175, 281, 335-337]. Дані доповнення, вірогідно, були наслідком особистого пробування Ібн Хаукала в цих країнах. Від звісток очевидців походить згадка про розгром русами збройних сил волзько-камських булгар і хозарів [828, р. 14; 739, II, р. 15; 280, II, с. 171-172], який ототожнюється з військовим походом 965 року проти Хозарської держави київського князя Святослава Ігоровича, [706, s. 474-475; 489, s. 823].

У 1873 році в межах серії “Bibliotheca geographorum arabicorum” відбулося видання твору Ібн Хаукала [828]. Важливий внесок у вивчення цієї розвідки являла публікація Стамбульського рукопису, здійснена протягом 1938-1939 років голандським арабістом Йоханном Крамерсом [739, I-II]. Надалі в європейській орієнталістиці були зроблені дослідження даних Ібн Хаукала про область Еритрею, [649, р. 573-574], про острів Сіцилію [478, I, р. 46-47, II, р. 336-354], та про деякі великі людності Східної Європи [112, с. 214-236; 280, II, с. 171-172].

Останнім із представників “класичної школи” арабських географів був Шамс ад-Дін Абу ‘Абдаллах Мухаммад ібн Ахмад ібн Абу Бакр ал-Банна’ аш-Ша’мі ал-Мукаддасі ал-Башшарі [646, s. 765]. Нисба його цілковитого імені “ал-Мукаддасі” / *الْمُقَدَّسِي* / , відображує топонім “Байт ал-Мукаддас” / *بَيْتِ الْمُقَدَّسِ* / , яким в арабських писемних документах IX-X століть означалося місто Іерусалім, а нисба “ібн ал-Банна” / *بْنُ الْبَنَاءِ* / , має значення “онук будівельника”. За біографічними даними, ал-Мукаддасі народився у 335 / 946-947 році в Іерусалімі. Його дід керував будівництвом порту в місті Акка. Тривалий час свого життя ал-Мукаддасі перебував у мандрах, відвідавши майже всі мусульманські країни, за винятком Сінду і Кордовського халіфату. Помер учений близько 390 / 1000-1001 року [244, с. 210-211].

Результатом тривалих мандрювань, картографічної праці, та вивчення більш ранніх арабських писемних джерел, було написання ал-Мукаддасі географічного твору “Найкраще розділення для пізнання кліматів” / أَحْسَنُ / مَعْرِفَةِ الْأَقَالِيمِ / , першу редакцію якого було створено під 375 / 985-986 рік, а другу завершено в 378 / 988-989 році [534, р. 9; 9, 1, ص. 653]. Зміст цього твору визначають великі за обсягом розповіді, присвячені аналізу способів наукової діяльності автора [534, р. 3-6, 32, 43-45, 241], та описання мусульманських країн. Щодо потрібної інформації, то вона обмежена лише звістками про хозарів / الْحَزَرُ / і волзько-камських болгар / الْبُلْغَارُ / , та відомостями про торгівельні зв’язки областей мусульманського Сходу з іншими країнами, де згадані слов’яни / الصَّقَالِبَةُ / [534, р. 242, 325, 360-361]. Критичне видання тексту книги ал-Мукаддасі було здійснене в серії “Bibliotheca geographorum arabicorum” [534]. Щодо інформації про країни Європи, то вивчення з боку європейських орієнталістів зазнали повідомлення про Сіцилію [478, II, р. 354-363] та про мусульманську Іспанію [547, р. 313].

Творами представників “класичної школи” арабських географів обсяг інформації з досліджуваної проблематики не обмежується. Певну цінність являють звістки, що містяться в “Книзі творіння і історії” / كِتَابُ الْبَدْعِ وَالنَّارِخِ / , автором якого був Мутаггар ал-Макдісі. Дати народження і смерті вченого невідомі. Згідно з останньою нисбою, місцем його народження було місто Іерусалім, але в мужньому віці учений жив у області Сіджистан, розташованій на сході Ірана і на півдні Афганістана, де, імовірно, перебував на службі у місцевій династії Саманідів [145, с. 9; 65, с. 304-305].

“Книга творіння і історії” була складена в 335 / 965-966 році [604, р. 17, 20; 770, р. 658; 603, р. 282-283; 256, с. 103-125]. Вона являє своєрідну компіляційну збірку богословських, історико-релігійних та історичних даних, систематизованих у XII-х розділах. Щодо суто історичної інформації, то вона зосереджена в XIII розділі. Розташований він поміж частинами, які

містять відомості про різні релігії та про історію стародавніх арабів [664, IV, р. 49-104]. Його зміст структурований таким чином: 1. Описання семи кліматів, морів та рік [664, IV, р. 49-60]; 2. Розповідь про відомі держави [664, IV, р. 61-69]; 3. Звістки про країни ісламу, знамениті мечеті, шлях із Іраку до Мекки, прикордонні місцевості [664, IV р. 70-91]; 4. Згадки про дивовижі Землі та незвичайних людей [664, IV, р. 92-97]; 5. Перелік будівників деяких міст і причин загибелі цих міст [664, IV, р. 98-104]. Потрібна інформація міститься в різних частинах цього розділу [664, IV, р. 53-54, 66-68]. Склад писемних джерел, із яких Мутаггар ал-Макдісі запозичив інформацію, є різноманітним. Зокрема, простежується зв'язок текстів XII-го розділу з джерельним матеріалом, що міститься у творах представників “класичної школи” арабських географів, та з деякими напрямками арабської писемної літературної традиції доби раннього середньовіччя, а саме зі збірками дивовижів і з хадісною літературою [244, с. 228]. Щодо інформації про людності Європи, то в ній простежуються аналогії з арабськими географічними творами, більш ранніми за часом свого походження [664, III, р. 26, IV, р. 53-54, 56, 66-67; 1, 633 ;68 .ص, р. 90, 139-149; 634, р. 231; 635, р. 68].

Критичне видання тексту “Книги творіння і історії” було здійснене французьким арабістом Клеманом Хюаром протягом 1899-1919 років [664, I-VI]. В європейському орієнталістичному джерелознавстві дослідження були зроблені відносно повідомлень Мутаггара ал-Макдісі про Індію та Малайський архіпелаг [761, I, р. 116-117], про Африку [145, с. 10-30], а також про людності Східної Європи [706, s. 200, 556; 65, с. 304-311].

Здійснена нами характеристика писемних документів Арабського халіфату IX-X століть з урахуванням наявності в них інформації про етноісторичні процеси, що відбувалися на території України, має результатом такі висновки: 1. Зважаючи на те, що презентована в досліджуваних писемних документах інформація з історії України ґрунтується на певному рівні наукового знання арабських вчених IX-X століть, здійснений аналіз від-

мітних ознак арабської географічної писемної традиції означеної доби надає підстави вважати, що ця інформація має суто суто науковий характер;

2. Студіювання відомостей про життя та наукову діяльність авторів досліджуваних творів являє чинник, який зумовив визначення часу і місця виникнення потрібного джерельного матеріалу. Виявлення соціального стану та рівня освіченості і фахової діяльності вчених Арабського халіфату IX-X століть сприяло обґрунтуванню як ступеня їх обізнаності стосовно проблематики, що розглядається, так і джерел інформації, із яких вони запозичили матеріал для повідомлень з історії України. Розуміння світоглядних позицій цих учених сприяє визначенню наукових засад, на яких ґрунтується опрацьований нами джерельний матеріал;

3. Окреслення жанрової спрямованості потрібних писемних джерел зумовило міркування, що належність їх до двох жанрів арабської географічної літератури означеної доби являє відображення форм наукового мислення їх авторів. Зокрема, в досліджуваній інформації простежується математична поглибленість прихильників “астрономічного” жанру, їх обмеженість обчислювальними діями, та докладна розповідність представників “описового” жанру. Такі форми мислення відобразилися на сутності інформації з історії України. Наявність цієї інформації в творах, що належать до обох названих жанрів, обумовлює її змістовну різноманітність;

4. Аналіз рівня опрацьованості джерельного матеріалу, який міститься в творах учених Арабського халіфату IX-X століть, виявив той факт, що присутня в цьому джерельному матеріалі інформація про етноісторичні процеси та явища, що відбувалися на території України, має самодостатній характер, в межах якого є доцільним провадження подальшого аналізу визначених методологічних принципів, розробку методики, та опрацювання змістовної складової цієї інформації.

І.3. Історіографія дослідження повідомлень писемних джерел Арабського халіфату IX-X століть про етноісторичні процеси на території України.

Аналізуючи рівень репрезентації потрібної інформації, що міститься в творах учених Арабського халіфату IX-X століть, доцільно визначити як її місце у загальному обсязі звісток про “віддалені країни”, так і логіку самого її викладання. Виявляється, що дана інформація являє складову звісток з історії європейських країн. При цьому, за винятком “Книги картини Землі” ал-Хварізмї, в інших арабських учених означеної доби є відсутньою будь-яка систематизація цих звісток. Лише окремі описання даної сюжетної спрямованості є наявними в сьомій частині “Книги коштовних дорогоцінностей” Ібн Руста, у семи “згадуваннях” / ذِكْرُ / про європейські країни анонімного автора “Звісток часу”, і в тих описах твору ал-Мас‘удї “Золоті луки і родовища коштовностей”, що містять звістки про етноси Центральної та Західної Європи [1, 700 ;79-75 .ص, III, р. 61-68; 633, р. 131-148]. Решта інформації має характер уривчастих згадок, що вміщені в сюжети, тематика яких не пов’язана безпосередньо з предметом нашого дослідження.

Тому метою аналізу історіографії досліджень повідомлень писемних документів Арабського халіфату IX-X століть про етноісторичні процеси на території України є обґрунтування предмету дисертаційної роботи через виявлення рівня його опрацьованості у європейському та у вітчизняному орієнталістичному джерелознавстві. Втім, виявлені відмітні ознаки потрібної інформації обумовлюють визначення загального обсягу і характеру тієї дослідницької роботи, яка здійснена в європейській орієнталістиці щодо вивчення даних арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії Європи, де містяться відомості, які тією чи іншою мірою стосуються проблематики пропонованого дисертаційного дослідження.

Означена спрямованість історіографічного аналізу визначає наступні завдання нашого дослідження: 1. Охарактеризувати головні етапи розвитку вивчення інформації арабських авторів IX-X століть про територію і населення Європи; 2. Виявити провідні тематичні напрями з названої проблематики в дослідженнях наукової спадщини вчених Арабського халіфату

означеної доби; 3. Визначити методологічні підходи, які були впроваджені в межах цих тематичних напрямів; 4. Обґрунтувати рівень опрацьованості повідомлень вище названих писемних документів з історії України у вітчизняному та європейському орієнталістичному джерелознавстві.

Про обізнаність арабських учених доби раннього середньовіччя щодо європейських етносів освічені люди Європи мали певну нагоду бути поінформованими наприкінці XVI століття, після публікації тексту і перекладу книги географа XII століття Абу 'Абдаллаха Мухаммада аш-Шаріф ал-Ідрісі "Розвага стомленого у мандрах по світу" / *نزهة المشتاق في اختراق الأفاق* /, в якій міститься інформація про торгівельні шляхи, що пролягали через територію України. Значна частина цієї інформації була запозичена ал-Ідрісі із творів, написаних ученими Арабського халіфату в X столітті [563, p. 157; 501, s. 377]. На початку останньої третини XVII голандський математик і арабіст Якоб Голіус надрукував "Книгу про небесні рухи та збірку знання про зірки" ал-Фаргані, де містяться згадки етнонімів, які означали європейські етноси, зокрема ті, що мешкали на землях України (болгари / *بُرْجَان* /), та на прилеглих до неї землях (хозари / *أَلْحَزْر* /) [723, p. 38]. Отже, названі публікації являли початки європейського арабістичного джерелознавства як окремої галузі історичної науки.

В першій половині XIX століття значна частина орієталістів Європи зосередила наукові пошуки на вивченні спадщини окремих представників арабської писемної традиції доби раннього середньовіччя. Згадані пошуки відобразилися в публікаціях, які або мали суто монографічну спрямованість [756, p. 5-11], або являли загальні дослідження з історії арабської географічної науки означеної доби [568]. Значність згаданих наукових праць полягала в обґрунтуванні необхідності вивчення інформації, презентованої в арабських писемних джерелах IX-X століть, для розуміння тих історичних процесів, які відбувалися в часи раннього середньовіччя на європейському континенті взагалі, і у Східній Європі зокрема [509]. Таким чином, дані публікації певною мірою сприяли визначенню потреби в зосередженні

уваги європейських орієталістів на докладному текстологічному аналізі творів учених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя. Втім, ця дослідницька робота розпочалася лише в середині XIX століття.

Зокрема, за першу спробу такого текстологічного аналізу належить вважати видання в 1850 році австрійським орієталістом Алфредом фон Кремером разом із німецьким перекладом деяких фрагментів оригінальних текстів анонімного твору “Звістки часу” [653]. Незважаючи на те, що в даному дослідженні текстологічний аналіз є неповний та недосконалий, його значність полягала в тому, що воно сприяло залученню до наукового обігу одного з арабських писемних джерел часів раннього середньовіччя, де містяться важливі повідомлення з досліджуваної проблематики. Через одинадцять років після даної події французький арабіст Адрієн Барб’є де Мейнар разом із Абелем Паве де Куртеєм розпочав публікацію тексту з французьким перекладом твору ал-Мас’уді “Золоті луки і родовища коштовностей” [700]. Зважаючи на те, що згадане видання було здійснене на засадах опрацювання лише паризьких рукописів цього твору, до того ж, без докладного порівняльного аналізу з арабською писемною традицією означеної доби, воно позбавлене будь-яких варіантів написання згаданих ал-Мас’уді етнонімів [112, с. 124, 166-167; 564, s. 203]. Втім, студіювання Адрієном Барб’є де Мейнаром та Абелем Паве де Куртеєм названого твору започаткувало окремий напрям розвитку досліджень інформації арабських писемних джерел IX-X століть з історії Європи, який доцільно визначити як персонлістичний. Подальшим етапом розвитку цього тематичного напрямку була публікація фрагментів твору Ібн Руста “Книги коштовних дорогоцінностей”, де міститься інформація про людності Східної Європи. Дана публікація була здійснена на початку XIX століття російським семітологом Даніїлом Хвольсоном. Вона містить фрагменти текстів, їх переклад на російську мову з доданням до деяких фрагментів окремих коментарів [438].

Втім, незважаючи на певні здобутки європейської орієталістики у справі опрацювання інформації з означеної проблематики, що мали місце

протягом 70-ти років XIX століття, студіювання відповідного джерельного матеріалу залишалися нецілісним та розрізненим. Тому, починаючи з 1870 року, протягом наступних 24-х років, відомий голандський арабіст Міхаель де Гуге здійснив критичне видання серії “*Bibliotheca geographorum arabicorum*”, до складу якої увійшли твори як прихильників “описової” географії, так і представників “класичної школи” арабських географів [517; 534; 634; 635; 828; 829]. Публікація названої серії мала наслідком значне розширення кола тих історичних джерел, які залучалися як до досліджень з історії Арабського халіфату доби раннього середньовіччя, так і до аналізу уявлень арабських учених означених часів про територію і населення областей, розташованих поза межами “країн ісламу” / *دَارُ الْإِسْلَامِ* /.

Втім, поза межами уваги видавця назівної серії залишилися твори представників арабської “астрономічної” географії. Критичне видання тексту і перекладу “Книги сабіївих астрономічних таблиць” ал-Баттані було здійснене протягом 1899-1907 років італійським арабістом Карло Налліно [474]. Але найбільш вагомий внесок у опрацювання наукової спадщини арабських математиків, астрономів і географів означеної доби зробив австрійський орієталіст Ханс Мжик, який у 1926 році здійснив критичне видання тексту “Книги картини Землі” ал-Хварізмі [528], а через чотири роки після цього – тексту “Книги дивовижів семи кліматів” Сухраба.

На початку XX століття в Європі відбувалося вивчення спадщини тих арабських авторів означеної доби, твори яких не увійшли до складу серії “*Bibliotheca geographorum arabicorum*” Предметом дослідження російських сходознавців Ариста Куніка і Віктора Розена був текст розповіді іспано-єврейського дипломата Ібрахіма ібн Йа'куба, який в другій половині X століття здійснив подорож до резиденції германського короля (936-962 pp.), імператора Священної Римської імперії (962-973 pp.) Оттона I. Оригінал тексту цієї розповіді є втраченим, але наявна в ньому інформація простежується в творах іспано-єврейського енциклопедиста XI століття Абу 'Убайд Аллаха ал-Бакрі, та космогрофа XIII століття Закарійї ібн Му-

хаммада ал-Казвіні [527; 843]. Значність видання Аристом Куніком і Віктором Розеном тексту розповіді Ібрахіма ібн Йа'куба полягає в тому, що в даному документі презентовані звістки про ті племінні утворення слов'ян, територія мешкання яких прилягала із заходу до земель України [280].

В другій половині 30-х років ХХ століття предметом особливої уваги з боку фахівців був знайдений у 1924 році Мешхедський рукопис “Доповіді” / رِسَالَةٌ / Ахмада ібн Фадлана, секретаря посольства халіфа ал-Муктадіра бі-ллахі (908-932 рр.), що було виряджене в 921 році до резиденції правителя Волзько-Камської Булгарії. Майже одночасно, в 1939 році, видання тексту та перекладів цієї “Доповіді” були здійснені українським арабістом Андрієм Ковалівським [361] і турецьким орієнталістом А. Зекі Валіді Тоганом [817]. Але ці видання являли лише початковий етап ґрунтовного джерелознавчого опрацювання даного історичного документу.

В третій чверті ХХ століття особливого значення у подальшому розвитку персоналістичного напрямку досліджень повідомлень арабських писемних джерел означеної доби з історії Східної Європи здобули наукові праці провідних українських орієнталістів. Андрій Ковалівський здійснив опрацювання інформації, наявної в “Доповіді” Ахмада ібн Фадлана на засадах сполучення філологічного аналізу тексту із залученням даних етнографії і археології. Науковим здобутком вченого було впровадження у дослідження порівняльного аналізу презентованих Ахмадом ібн Фадланом легендарних звісток про дивовижі та реальних повідомлень про світоглядні погляди представників етносів Середнього Поволжя. Результатом цих наукових пошуків було здійснення у 1956 році коментованого видання тексту і перекладу цієї “Доповіді” [207]. Андрій Ковалівський зробив також аналіз наукової спадщини ал-Мас'уді [209, с. 167-182].

Інформація з історії Східної Європи, що міститься в обох розвідках ал-Мас'уді, була предметом вивчення з боку іншого українського арабіста, Вольфа Бейліса [67]. Дослідження цього вченого відбувалося на засадах

докладного термінологічного аналізу оригінальних текстів творів названого автора. Належить відзначити ґрунтовність порівняльного аналізу даних ал-Мас'уді та інших арабських авторів IX-XII століть про Чорне, Азовське і Каспійське моря, та регіональну систематизацію повідомлень про територію і населення Північного Причорномор'я, Подніпров'я, Північного Кавказу, Прикаспію та Поволжя, що наявні у обох творах ал-Мас'уді. Наукову цінність являють характеристика попередніх здобутків оєвропейської орієнталістики у вивченні інформації арабських писемних документів IX-X століть з історії Східної Європи, виявлення відмітних ознак і ступеня вірогідності цієї інформації, та аналіз наукових пошуків ал-Мас'уді в умовах історичної дійсності часів його життя і діяльності. Важливе значення мають інші наукові здобутки Вольфа Бейліса у сфері арабістичного джерелознавства, зокрема його наукові статті, присвячені дослідженню наукової спадщини ал-Ідрісі [62, с. 208-228; 63, с. 67-76].

У дещо іншому аспекті відбувалося вивчення спадщини Ібн Хурдазбіга азербайджанською арабісткою Наїлі Веліхановою. Головну увагу в своєму студіюванні "Книги шляхів і царств", завершеному в 1986 році, названа дослідниця зосередила на створенні перекладу на російську мову не окремих фрагментів, а всього тексту твору, та на наданні цьому перекладу докладних коментарів [168]. Втім, належить відзначити недостатню увагу, надану дослідницею текстологічному аналізу інформації з історії Європи.

Помітною подією в розвитку персоналістичного напрямку досліджень звісток арабських учених доби раннього середньовіччя з історії Східної Європи було здійснення в 1999 році російською орієнталісткою Іриною Коноваловою студіювання відомостей ал-Ідрісі про торгівельні взаємини Київської Русі і Болгарії [218, с. 62-64]. Дане дослідження являє систематизований аналіз виокремлених сюжетів твору ал-Ідрісі, де міститься інформація про названий регіон. В ньому простежуються спадкоємність та подальший розвиток наукової школи Вольфа Бейліса, реалізовані у впровадженні в науковий аналіз започаткованої українським ученим методики

опрацювання джерельного матеріалу. Щодо просторового аспекту виокремлення цього матеріалу, то його, належить визнати за перспективний для подальшого розвитку вивчення російськими орієнталістами арабських писемних документів доби раннього середньовіччя.

Отже, в межах персоналістичного напрямку опрацювання історичних писемних документів виникли ті загальні методологічні засади аналітико-тематичних наукових методів опрацювання джерельного матеріалу, які характеризуються виокремленням конкретної проблематики, та її обґрунтуванням через аналіз інформації, запозиченої із певної сукупності арабських писемних джерел. Дані засади визначили сутність наукових праць, предметом яких були повідомлення про етнічні спільності Східної Європи. Найбільш раннім типом таких наукових праць були “Berichte”, тобто “Оповідання”, що поширилися в європейській орієнталістиці у 20-х – першій половині 30-х років XIX століття. Вони являли збірки перекладів фрагментів одного або декількох творів учених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя, іноді з доданням до них оригінальних текстів. Такими були твори російського сходознавця німецького походження Христіана Френа, присвячені студіюванню повідомлень про русів [609], про хозарів та інші людності Поволжя [560, р. 527-577], і розвідка французького орієнталіста Франца Шармуа, в якій були проаналізовані повідомлення ал-Мас‘уді про слов’ян [508, р. 297-408]. Значення названих наукових праць полягало у запровадженні до наукового обігу значної кількості джерельного матеріалу, який до того був відомий обмеженому колу фахівців. Однак коментування текстів у “Berichte” полягало лише в ототожненні географічних і етнічних назв через порівняння їх звукового складу. Тому після публікації згаданих наукових праць в розвитку європейського арабістичного джерелознавства настав період накопичення невідомих до того часу даних про людності Східної Європи. Належить згадати публікацію фрагментів текстів творів Абу ‘Убайд ‘Абдаллаха ал-Бакрі (XI ст.) та ‘Изз ад-Діна Абу ал-Хасана

‘Алі ібн ал-Асира (XIII ст.), яка була здійснена в середині XIX століття французьким арабістом Шарлем Дефремері [532, р. 460-467].

Своєрідним підсумком накопичення в європейському арабістичному джерелознавстві інформації арабських писемних джерел означеної доби про людність Східної Європи була публікація в 1870 році російським семітологом Авраамом Гаркаві докладної збірки перекладів на російську мову фрагментів відомих на той час оригінальних текстів VII-X століть, в яких міститься інформація про слов’ян і русів [112]. Головною науковою цінністю цього дослідження є порівняльний коментар, наданий до кожного фрагменту окремо, але урахувуючий також паралельні тексти. Однак, недоліком цієї наукової праці є відсутність в ній самих оригінальних текстів.

Втім, дана публікація знаменувала собою завершення процесу формування в європейській медієвістиці тематичного напрямку джерелознавчих досліджень, який доцільно означили як етно-ідентифікаційний. Через 16 років норвезький орієталіст Александер Сейппель опублікував наукову працю, що була спробою відбору та систематизації повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя про норманів [763]. Це дослідження заслуговує на увагу в зв’язку з тим, що нормани являли вагому складову етноісторичних процесів, які відбувалися в Східній Європі у часи раннього середньовіччя. Разом із цим, наявні в згаданій збірці фрагменти текстів не були забезпечені ані перекладом, ані коментарем. Лише на початку другої половини XX століття інший норвезький орієталіст, Харріс Біркланд, зробив коментований переклад цих текстів [495; 671]. Іншою проблемою з тих, що привернула увагу дослідників на початку XX століття, було виявлення семантики та етимології етноніму “bulgar”. Аналіз походження та лексичного значення в арабських писемних документах IX-X століть цього етноніму здійснив болгарський сходознавець Леонід Шишманов [794, s. 47-85, 334-361]. Таким чином, на початку минулого століття предметом наукових пошуків орієталістів Європи були повідомлення про слов’ян, русів, хозарів, етноси Поволжя, норманів та болгар.

До етно-ідентифікаційного тематичного напрямку джерелознавчих досліджень доцільно зарахувати також наукові праці, що являли огляд відомостей потрібних писемних документів про людності Європи з залученням до згаданого огляду даних етнографії та історичної географії. Такою була праця німецького орієнталіста Йозефа Маркварта, присвячена розгляду питань етногенезу людностей Східної Європи [706]. Безумовним науковим здобутком цього дослідника було впровадження ним великого за обсягом історичного, географічного, та етнографічного матеріалу. Втім, помилковість методологічних настанов ученого зумовила суб'єктивізм його гіпотез, довільність ототожнень, та гіперкритицизм і безпідставність суттєвих відносно текстологічного аналізу кон'єктур [244, с. 171]. Таким самим типом досліджень були наукові праці латиського арабіста Франца Вестберга [837, s. 211-245; 96]. Їх відмітною ознакою є обґрунтованість методів наукового аналізу та обізнаність автора з проблематики історичної географії. Разом із цим, простежується майже цілковита відсутність арабістичної ерудиції та філологічного фаху цього дослідника [248, с. 108].

У першій половині ХХ століття значний внесок у вивчення даних учених Арабського халіфату ІХ-Х століть про етнічні спільності Східної Європи зробив також російський сходознавець Василій Бартольд. У своїх наукових працях цей дослідник, окрім загального викладення міркувань щодо окремих історичних подій і явищ, навів безпосередні спостереження в галузі конкретного вивчення історичних писемних пам'яток, їх датування, відмітних ознак та текстової спадкоємності. Цінним уявляються змістовні наукові статті Василя Бартольда, присвячені відомостям досліджуваних писемних джерел про болгар, хозарів і слов'ян [489, s. 819-825; 490, s. 1003-1005; 491, s. 505-506], а також докладне вивчення звісток про русів [48, с. 810-858]. У 20-30-х роках ХХ століття відбувалися спроби студіювання даних ал-Ідрісі про населення Фінляндії, Східної Прибалтики, та Німеччини. Належить згадати наукові праці фінських арабістів Арне Таллгrena і Обіо Тууліо [796; 814], і німецького орієнталіста Вільгельма Хенер-

баха [596]. У той же час Ханс Мжик здійснив дослідження уявлень ал-Хуварізі про Східну Європу [725, s. 161-193]. Звістки арабських писемних джерел означеної доби про етнічний склад населення Хозарського каганату були предметом дослідження з боку А. Зекі Валіді Тогана [818, s. 40-76], а норвезький арабіст Ейвінд Квален зробив аналіз даних цих джерел про людності Північної Європи [655; 656].

У розвитку європейської орієнталістики в середині – третій чверті ХХ століття, а саме у справі студіювання проблематики історії слов'ян та сусідніх з ними людностей Європи провідне значення мали наукові праці представників польського арабістичного джерелознавства. В цьому аспекті належить згадати вивчення Тадеушем Ковальським тексту розповіді Ібрахіма ібн Йа'куба, де міститься інформація про слов'ян Центральної Європи. В цьому дослідженні презентація оригінального тексту супроводжувалася його перекладом на польську мову і коментарем [645, s. 3-58]. Інший польський арабіст, Тадеуш Левицький, здійснив студіювання інформації ал-Мас'уді про племінні утворення західних слов'ян [682, s. 24-34; 679, s. 107-120], та проаналізував загальні уявлення вчених Арабського халіфату ІХ-Х століть про слов'ян [684, s. 321-389]. Вагомим внеском цього дослідника у вивчення повідомлень ал-Ідрісі, що стосуються Польщі та сусідніх з нею земель, було його дослідження, завершене в 1954 році [683]. Через два роки після цієї події Тадеуш Левицький розпочав наукову працю, метою якої було студіювання сукупності повідомлень арабських авторів означеної доби про слов'ян та територію їх мешкання. Ця наукова праця виконувалася на засадах створення збірки відомостей арабської писемної традиції доби раннього середньовіччя про слов'янські етнічні спільності Центральної і Східної Європи, та Балканського півострова. Зведенню оригінальних текстів у єдину збірку передували біографічні відомості про відповідного автора, та загальна характеристика його твору з наданням інформації про стан тексту, а також про історію дослідження цього історичного документу. Втім, дана наукова праця не була завершена. Зокрема, до

її складу не увійшли анонімний твір “Звістки часу”, обидві наукові праці ал-Мас’уді, та твори географів “класичної школи” разом із історико-релігійною “Книгою творення і історії” Мутаггара ібн Тахіра ал-Макдісі [686].

Відмітною ознакою розвитку російської історичної науки протягом середини та третьої чверті ХХ століття була майже цілковита відсутність докладних наукових праць у сфері студіювання повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя про етнічні спільності Східної Європи. То був час, коли російські фахівці лише використовували звістки цих писемних документів для опрацювання проблематики історії стародавньої Русі. Такими були наукові праці Александра Монгайта [317, с. 103-112; 316, с. 151-189; 315, с. 169-181], Бориса Рібакова [381, с. 315-369; 380, с. 76-88; 379, с. 3-44; 377, с. 733-831] та Володимира Пашуто [335]. Лише в 1978 році Тетяною Калініною, російською спадкоємницею наукової школи Вольфа Бейліса, було здійснене дослідження повідомлень про розселення русів, що містяться в творах ал-Мас’уді [190, с. 16-22].

В українській орієнталістиці означеного часу Вольф Бейліс здійснив студіювання звісток про людності Східної Європи, що містяться в книзі Мутаггара ал-Макдісі [65, с. 304-311]. Предметом уваги з боку Андрія Ковалівського були повідомлення про слов’ян Центральної Європи, що містяться в творі ал-Мас’уді “Золоті луки і родовища коштовностей” [700, III, р. 58-65]. Зокрема, він здійснив термінологічний аналіз опису даного твору, де презентований перелік слов’янських та германських племінних утворень названого регіону. Дана наукова праця містить ототожнення наявних в ній етнонімів із найменуваннями окремих етнічних спільностей слов’ян і германців [208, с. 62-79]. Водночас із цією науковою працею відбувалося студіювання розповіді ал-Мас’уді про язичницькі храми слов’ян. Науковим здобутком Андрія Ковалівського є виокремлення вірогідної інформації та виявлення подробиць релігійних вірувань слов’ян [206, с. 79-85].

У означений період продовжувалося вивчення повідомлень арабських авторів про етнічні спільності болгар та русів. У зв’язку з цим нале-

жить насамперед назвати наукову працю болгарського орієнталіста Думітра Кранджалова [650, s. 467-495]. В останній чверті ХХ століття повідомлення про болгар та про інші кочові людності степової смуги Північного Причорномор'я студіювалися в російському і в українському арабістичному джерелознавстві [351, с. 26-29; 277, с. 5-9; 269, с. 182-190; 274, с. 67-70]. На нинішній час подальше вивчення звісток про слов'ян здійснює російська арабістка Тетяна Калініна [192, с. 24-261; 190, с. 16-22] та український дослідник Віктор Крюков [271, с. 254-266; 272, с. 101-109; 265, с. 40-65; 277, с. 5-9]. Отже, методологічними засадами розвитку етно-ідентифікаційного тематичного напрямку досліджень інформації вчених Арабського халіфату означеної доби з історії країн Східної Європи є виокремлення із загальної сукупності джерельного матеріалу тих повідомлень, які містять інформацію про окремі етнічні спільності названого регіону, систематизація цих звісток, та їх спеціалізований термінологічний аналіз.

Майже тотожні згаданим методологічні засади, але стосовно більш конкретної проблематики, є характерними для історико-інформативного тематичного напрямку розвитку джерелознавчих досліджень. Відмітною ознакою такого типу досліджень є студіювання звісток про етнічні спільності названого регіону в зв'язку з конкретними історичними подіями. Їх прототипом було опрацювання Домом Жоржем Франсуа Бертеро, монахом-бенедиктианцем конгергенції Святого Мавра, звісток арабських писемних документів з історії Хрестових походів. Дана наукова праця була зроблена в другій половині ХVІІІ століття для публікації твору "Historiens de France" [564, s. 142]. Наступний етап розвитку історико-інформативного тематичного напрямку джерелознавчих досліджень означився студіюванням звісток писемних джерел доби раннього середньовіччя про вторгнення арабо-мусульманських збройних формувань на землі Франції, Північно-Західної Італії і Швейцарії, яке було завершено французьким орієнталістом Жозе Рено в 1836 році. Ця наукова праця являла результат опрацювання насамперед європейських писемних документів означеної доби, а саме Бертинсь-

ких анналів, фрагментів франкських хронік, зведених мавристом Домом Мартіном Буке в збірку “*Regum gallicarum et franciarum scriptores*” [764], та хронік італійських монастирів і повідомлень єпископа Ліутпранда Кремонського. Арабські писемні документи були також представлені Жозе Рено, який навів цитати із творів ал-Мас’уді та пізніших авторів, тому що розвідки більш ранніх арабських учених йому не були відомі [759; 760]. Отже, початкове формування історико-інформативного тематичного напрямку відбулося в межах розвитку західно-європейського джерелознавства.

Найбільш ранньою із наукових праць названого типу, присвяченою студіюванню проблематики, пов’язаної із історією Східної Європи, було дослідження звісток арабських писемних джерел X століття про вторгнення збройних формувань русів у прикаспійські володіння Арабського халіфату, здійснене російським сходознавцем Василієм Григор’євим у 1835 році. У початковій частині цього дослідження наведені міркування про ступінь вірогідності тієї інформації, яка міститься в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя [126, с. 229-287]. Але ґрунтовний аналіз цих звісток був наданий у монографії російського сходознавця німецького походження Бернгарда Дорна, написаній у 1875 році [144; 545].

Одним із аспектів розвитку досліджень історико-інформативного характеру були ті наукові праці, мета яких полягала у дослідженні відображення в творах учених Арабського халіфату IX-X століть значності країн Східної Європи у розвитку економічних, політичних та культурних взаємин між європейськими країнами та областями мусульманського Сходу. Такими були наукові праці німецького орієнталіста кінця XIX – початку XX століть Георга Якоба [619; 620; 621], розвідки цього вченого, присвячені вивченню впливу культури мусульманського Сходу на середньовічну Європу [618], та його аналізу повідомлень про відвідування арабськими послами резиденції правителів німецьких державних утворень [617].

Важливим аспектом розвитку історико-інформативного тематичного напрямку розвитку європейського арабістичного джерелознавства були нау-

кові праці, що присвячувалися проблематиці походження Київської Русі. Опрацюванню цієї проблематики сприяли суперечності поміж прихильниками та опонентами “норманської” теорії походження Київської держави, які активізувалися в російському арабістичному джерелознавстві протягом 40-70-х років XIX століття. Предметом згаданих суперечностей були етимологія і семантика етноніму “ар-рус” / *أَلرُّوس* /, його співвідношення з етнічною назвою “ас-сакаліба” / *أَلصَّقَالِبَة* /, якими арабські автори доби раннього середньовіччя означали відповідно русів та слов’ян. Ми вважаємо за недоцільне надання в даному розділі критичного аналізу цих міркувань, і обмежуємося загальним оглядом позицій щодо вирішення цієї проблеми.

Насамперед належить відзначити, що провідні російські сходознавці другої половини XIX століття, зокрема Данііл Хвольсон та Авраам Гаркаві, вважали, що повідомлення арабських писемних документів IX-X століть надають суттєвий джерельний матеріал для доказу не скандинавського, а саме слов’янського походження етнічної спільності, званої “ар-рус” [112, с. 63-68, 223-227; 439, с. 130-134]. Разом із тим, спроби вирішення проблем, пов’язаних із виникненням Київської держави, на засадах переважного студіювання лише згаданого джерельного матеріалу, які були здійснені в середині 70-х років XIX століття, були невдалими [458, с. 205-225]. Причина цієї невдачі полягає в суперечливості інформації про русів, яка міститься в творах учених Арабського халіфату IX-X століть. Тому в середині XX століття російський дослідник Борис Рибаків запропонував надалі досліджувати дану проблематику на засадах вивчення усієї сукупності доступних для студіювання писемних документів, які походять від означеної історичної доби [374, с. 27]. Втім, обсяг дослідницької роботи, необхідний для виконання цієї пропозиції, унеможлиблює її вирішення на нинішній час.

В українському арабістичному джерелознавстві наприкінці 20-х років XX століття історик і археолог Павло Смірнов також здійснив спробу

дослідження проблематики походження Київської держави на засадах пріоритетності аналізу інформації, що міститься в арабських писемних джерелах доби раннього середньовіччя. Але суперечливість висновків цього дослідника не сприяла досягненню продуктивних результатів його наукових пошуків [399, с. 59-75]. Втім, через 28 років після даної невдачі польський арабіст Тадеуш Левицький, висловив думку про імовірність східного, або іранського походження етноніму “ар-рус” [686, I, s. 127-128]. Ця “іранська” версія була підтримана польським славістом Хенриком Ловмянським, який у своїх наукових пошуках приділяв значну увагу інформації арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя про слов’ян [293, с. 190]. “Західно-європейську” версію щодо походження етноніму “ар-рус” від латинського терміна “rus” (“russ”) сформулював у своїх наукових працях український орієнталіст Омелян Пріцак. Згідно з його версією, етнонім “рус-ін”, являв слов’янську форму кельтського субституту згаданого терміна, а саме “Rut” або “Rut-en”, який, зазнавши між 800 і 860 роками гуталізації, перетворився в межах рипуарсько-франкського діалекту на форми “Rudi” і “Rugi”, а потім – на “Ruzz” та “Russ” [356, II, с. 861; 355, с. 123-129].

Отже, відмітною ознакою історико-інформативного тематичного напрямку досліджень в європейському джерелознавстві є конкретність проблематики, яка тією чи іншою мірою відображує історію України доби раннього середньовіччя. Але виокремлення суто української проблематики означених часів вітчизняної історії в межах цього тематичного напрямку не відбулося. Адже мета дослідників, які студіювали згадану проблематику, полягала насамперед у визначенні сутності того чи іншого історичного явища або події. Втім, у межах саме цієї проблематики визначилася необхідність дослідження історичних явищ та подій з урахуванням їх територіальної належності. У цьому зв’язку логічним уявляється розгляд регіонального тематичного напрямку досліджень повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з історії Східної Європи.

Виникнення цього тематичного напрямку відбулося в західно-європейському арабістичному джерелознавстві. Таким було дослідження з історії Північної Африки та Піренейського півострова часів арабо-мусульманського володарювання, здійснене наприкінці другої третини XVIII століття у Франції [506]. Наступним етапом розвитку наукових пошуків щодо названих регіонів була надрукована століттям пізніше голандськими арабістами Рейнхардом Дозі та Міхаелем Яном де Гуге збірка фрагментів твору ал-Ідрісі, де містяться дані про Іспанію і Північну Африку. До фрагментів були додані їх переклади [535]. Предметом особливої уваги з боку європейських орієталістів була історія Іспанії часів зверхності арабо-мусульман на півдні та в центральній частині Піренейського півострова. Цій проблематиці присвячена наукова праця іспанського орієталіста Йозефа Конде, видана у 1820 році [518]. Через 12 років Рейнхардом Дозі було опубліковане дослідження з історії мусульман в Іспанії, яке охоплює період VIII-XI століть [546]. Повідомлення з історії експансії та перебування арабо-мусульман у Сіцилії та на півдні Апеннінського півострова вивчалися італійським арабістом другої половини XX століття Мікеле Амарі. Результатом опрацювання ученим доступних йому текстів арабських та візантійських писемних документів було здійснення дослідження історії володарювання арабо-мусульман у Сіцилії [786], після чого Мікеле Амарі видав фрагменти твору ал-Ідрісі, де містяться звістки про Південну Італію [672].

Першою спробою зведеного і порівняльного аналізу інформації арабських авторів про деякі регіони Східної Європи, а саме про Кавказ та Причорномор'я, зробив наприкінці 20-х років XIX століття шведський орієталіст Абрахам д'Оссон. Розповідь про названі регіони провадилася від імені вигаданої особи, званої Абу ал-Касимом. Але цю розповідь насправді складала сюжети, запозичені з творів середини і другої половини X століття [543]. Незважаючи на невизначеність мети своєї наукової праці, дослідник впровадив у студіювання численний джерельний матеріал, а наведені ним здогади та кон'єктури визнані науково достовірними [605, р. 448].

В другій половині ХІХ століття предметом уваги з боку європейських орієнталістів були повідомлення досліджуваних писемних джерел про Каспійське море та прилеглі до нього регіони Східної Європи. Зокрема, протягом 1873-1876 років Бернгард Дорн створив своєрідну збірку відомостей про Каспійське море та Прикаспій, до складу якої увійшли звістки майже всіх відомих цьому досліднику писемних джерел [544]. Втім, після публікації цієї наукової праці у європейському арабістичному джерелознавстві спостерігається відсутність протягом деякого часу досліджень, виконаних на засадах регіонального опрацювання повідомлень арабських писемних джерел означеної історичної доби з історії Східної Європи. Відродженню уваги європейських орієнталістів до систематизації та коментування звісток учених Арабського халіфату ІХ-Х століть про регіони “населеної чверті [Землі]” сприяло критичне видання Хансом Мжиком тексту твору ал-Хуварізі “Книга картини Землі”. У 1950 році угорський дослідник Каролі Цегледі опрацював дані, презентовані ал-Хуварізі, про Подунав’я [525, s. 46-79]. В аспекті міжрегіональних взаємин доцільно розглядати наукову працю німецького орієнталіста Рейнхарда Вібера, присвячену вивченню інформації ал-Хуварізі про Північно-Західну Європу. Цікавими є спроби цього дослідника здійснити пошук першоджерел, із яких ал-Хуварізі запозичив інформацію, зокрема виявлення запозичень із творів більш ранніх античних писемних джерел, які запровадив у свій “Географічний порадник” Клавдій Птолемей, головний інформатор ал-Хуварізі [838]. У історіографічному аспекті певну значність являє наукова праця німецького орієнталіста Хуберта Дауніхта, в якій міститься аналіз відомостей “Книги картини Землі” про територіальний простір Азії, що простягається із заходу на схід від Каспійського моря та північно-західного узбережжя Індійського океану до західного узбережжя Тихого океану. Особливу увагу цей дослідник надав порівнянню координатних показників географічного положення окремих пунктів, означених в творах ал-Хуварізі та Сухраба, що

надало йому можливість виправити спотворення в описаннях берегових ліній морів та річищ рік, що містяться в “Книзі картини Землі” [529].

В російському арабістичному джерелознавстві середини ХХ століття відсутні дослідження з історії Східної Європи, що визначають регіональне опрацювання досліджуваних писемних джерел. Втім, спостерігається впровадження джерельного матеріалу, який міститься в творах арабських авторів ІХ-Х століть, у наукові дослідження археологів та етнографів. Зокрема, даний напрям відобразився в розвідках Олександра Якубовського, присвячених вивченню зв'язків Київської Русі з Хозарією та Кавказьким регіоном [465, с. 455-470]. Опрацювання повідомлень згаданих творів у дослідженнях Сергія Толстова також порушувало проблеми, що мають певне значення для студіювання історії Східної Європи означеної доби [413, с. 49-54].

В другій половині ХХ століття розвиток регіонального тематичного напрямку опрацювання інформації творів арабських авторів ІХ-Х століть з історії Східної Європи визначився науковою діяльністю російського арабіста Бориса Заходера [160, с. 108-118; 159, с. 7-12]. У процесі вивчення торговельних зв'язків поміж країнами Східної Європи та Арабським халіфатом, що існували в ті часи, Борис Заходер сформулював міркування, що в писемній традиції областей мусульманського Сходу, зовнішні економічні зв'язки яких були зорієнтовані переважно на Волго-Каспійський торговельний шлях, відбулося формування усталеної сукупності даних про регіони Східної Європи, які мали походження зрештою від одних і тих же джерел інформації. На підставі даного міркування було сформульоване поняття “середньоазіатсько-хорасанської збірки” повідомлень арабських творів ІХ-Х століть про Східну Європу [158, с. 25-49; 163, с. 5-30]. Результатом наукових пошуків дослідника належить вважати визначення загальних для деяких із цих творів природно-географічних уявлень про Поволжя та про інші регіони Східної Європи. На засадах цих наукових здобутків Борис Заходер поєднав значну сукупність відомостей арабських писемних джерел ІХ-Х століть у “Каспійське зведення”, при створенні якого була впровад-

жена оригінальна методика текстологічного аналізу головних тематичних напрямів інформації про регіони Східної Європи [162].

Спадкоємцем школи Бориса Заходера в регіональному тематичному напрямі джерелознавчих досліджень був український орієталіст Вольф Бейліс, предмет вивчення якого являли повідомлення арабських писемних джерел IX-X і XII століть про Чорне море та прилеглі до нього території [62, с. 208-228; 63, с. 67-76; 66, с. 21-28]. У російському арабістичному джерелознавстві своєрідний регіональний підхід до опрацювання даних, що містяться в творах представників “астрономічної школи” арабських географів IX – початку X століть, застосувала у своєму дослідженні Тетяна Калініна. За концепцією названої дослідниці, Східна Європа є складовою територіального простору, що охоплює також Прикавказзя, Західне і Східне Закавказзя та Середню Азію [195]. В згаданому дослідженні розміщені фрагменти текстів з російським перекладом, та коментар джерельного матеріалу, відмінного за своїми головними ознаками.

Отже, характеристика наукових праць учених-орієталістів, які відобразили розглянутий тематичний напрям, визначається аналізом інформації про конкретні регіони Східної Європи. У межах вирішення згаданої проблематики об’єктивно склалися ознаки опрацювання методики такого типу наукових досліджень, який потребує виокремлення із загального обсягу інформації, що міститься в досліджуваних історичних писемних документах, потрібного джерельного матеріалу в його просторовому вимірі.

Систематизація бібліографічного огляду наукових праць, де відображена сформульована нами проблематика, визначє характеристику комплексно-узагальнюючого тематичного напрямку арабістичних джерелознавчих досліджень, сутність якого полягає в аналізі арабської географічної писемної традиції та загальних уявлень авторів потрібних документів. Урахування жанрових ознак і особливостей географічної літератури Арабського халіфату IX-X століть надає можливість виявити ступінь вірогідності та характерні ознаки інформації, що є предметом нашого дослідження.

Найбільш раннє вивчення історії арабської географічної літератури було здійснене в 1848 році Жозе Рено. Незважаючи на те, що наукова праця названого дослідника позбавлена аналізу повідомлень арабських учених IX-X століть як історичних джерел, вона має певну методичну значність, тому що містить загальну характеристику уявлень авторів досліджуваних творів [568]. Подібну за змістовною визначеністю розвідку, що присвячена студіюванню середньовічної географічної науки, зробив у 1852 році польський історик Іоакім Лелевел [668]. Однак після публікації монографії останнього в європейському арабістичному джерелознавстві протягом 63-х років не було розроблено будь-яких більш чи менш докладних розвідок щодо проблематики, яка розглядається. Лише в 1915 році Ханс Мжик опублікував наукову працю, в якій простежується вплив античної географічної писемної традиції на розвиток картографії в арабській географічній науці тих часів [727]. Через 17 років голандським арабістом Йоханном Крамерсом було репрезентоване дослідження, присвячене визначенню загальних уявлень арабських учених означеної доби, і співвідношення текстів їх творів з картографічною традицією [648, р. 9-30]. Науковим здобутком авторів двох останніх розвідок було виявлення джерел інформації, під впливом яких відбувалося формування уявлень учених Арабського халіфату IX-X століть про віддалені від “країн ісламу” регіонів. [526]. При цьому було визначене успадкування деяких елементів античної писемної традиції.

Значний внесок у подальше опрацювання проблематики, пов'язаної з історією арабської літератури доби раннього середньовіччя, зробив російський арабіст першої половини XX століття Ігнатій Крачковський. У своїй автобіографічній монографії, яка була написана в 1949 році, названий дослідник не лише надав інформацію з методики опрацювання арабських середньовічних рукописів, але і визначив безпосередній зв'язок змістовного навантаження текстів цих рукописів із світоглядними уявленнями їх авторів [246]. За рік до цього він опублікував наукову працю, яка являє аналіз творів учених Арабського халіфату IX-X століть, у яких відобразилося

сполучення здобутків таких сфер наукових знань тих часів, які доцільно ототожнити з математичною, астрономічною та географічною науками. Дані твори Ігнатій Крачковський упорядкував у складі окремого жанру арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя, означеного як математична географія. На особливу увагу заслуговують виявлення відмітних ознак інформації, наявної в творах, що належать до згаданого жанру, та характеристика наукових здобутків учених Арабського халіфату, на засадах яких відбулося виникнення і формування названого жанру. При цьому Ігнатій Крачковський також простежив головні етапи розвитку арабської математичної географії від часів її виникнення до кінця XIV століття [245]. На наступному етапі своєї творчої діяльності цей учений здійснював наукові пошуки, результатом яких було створення фундаментального дослідження тисячорічної історії арабської географічної писемної традиції, яка охоплювала період від VII до кінця XVIII століть. Значну увагу в даній науковій праці надано аналізу розвитку наукових знань арабів означеного часу в сферах математики, астрономії і географії, а також характеристиці відмітних ознак світоглядних уявлень авторів арабських географічних творів [244]. Втім, учений не мав на меті спеціальне студіювання інформації, що міститься в цих писемних документах. Протягом 20-50-х років XX століття повідомлення останніх з історії країн Центральної та Східної Європи вивчалися також угорськими і чеськими орієнталістами [525, s. 46-79; 601, s. 628-652; 602, s. 157-175; 639, s. 280-292].

Наприкінці першого – на початку другого десятиріч першої половини XX століття визначення уявлень авторів арабських географічних творів доби раннього середньовіччя про територію і населення Європи здійснив польський арабіст Тадеуш Левицький. Зокрема, спеціальне дослідження названий учений присвятив характеристиці відмітних ознак інформації, яку мали арабські географи IX-X століть про дикунські людності Північної Європи [677, s. 286-294]. Після цього він здійснив студіювання загальних

уявлень учених Арабського халіфату означеної доби про країни і людності Європи. Значну наукову цінність являє зроблений Тадеушем Левицьким аналіз семантики наявних у опрацьованих ним творах термінів, які означають елементи ландшафту і окремі людності Європи [685, s. 61-124]. Таким чином, у наукових пошуках Тадеуша Левицького простежується синтетичний підхід до опрацювання джерельного матеріалу, а саме спроба поєднання комплексно-узагальнюючого та регіонального підходів.

Надалі синтетичність опрацювання джерельного матеріалу набула рис характерної ознаки розробки проблем комплексно-узагальнюючого напрямку арабістичних досліджень в європейській орієнталістиці. Зокрема, в українському арабістичному джерелознавстві другої половини ХХ століття простежуються успішні спроби поєднання комплексно-узагальнюючого та персоналістичного підходів до характеристики арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя. Згадане явище спостерігається насамперед у аналізі наукової спадщини ал-Мас'уді, який здійснив Андрій Ковалівський [209, с. 167-182], та у характеристиці географічних і етнографічних уявлень названого арабського автора, яку навів у своїй науковій праці Вольф Бейліс [67, с. 54-109]. Виявленню загального обсягу знань ал-Мас'уді зі світової історії, а також його міркувань щодо окремих періодів розвитку історичного процесу, зокрема античних та стародавніх іранських часів, присвячена розвідка англійського арабіста Ахмада Шбула. Разом з цим, названий дослідник здійснив аналіз звісток ал-Мас'уді про “віддалені країни”, та виокремив у його творах віждомості, першоджерелом яких була усна інформація [777]. Однак, належить відзначити, що у деяких випадках Ахмад Шбул уникав текстологічного аналізу, а іноді навіть не урахував висновки попередніх фахівців [630; 631, р. 35-41].

Разом з тим, у арабістичному джерелознавстві Європи тривало студіювання загальних географічних уявлень авторів досліджуваних писемних джерел. Зокрема, спробою висвітлення усієї сукупності інформації вчених Арабського халіфату про населення різних країн світу, відомого арабам ІХ-

X століть, являє наукова праця французького орієнталіста Андре Мікеля. Вивченню уявлень арабських авторів означеної доби про людності Західної та Східної Європи в ній присвячені окремі розділи [720; 721, р. 257-342, 343-380]. Однак, Андре Мікель, як правило, формулював лише остаточні висновки і міркування, а посилки на відповідні фрагменти оригінальних текстів він надав у примітках, позбавивши їх текстологічного аналізу. На такому рівні сумарного аналізу не ураховані навіть вірогідні контамінації та сполучення одним терміном різних етнічних спільностей.

Отже, інформація арабських писемних документів IX-X століть з історії України протягом двох попередніх століть розвитку європейського арабістичного джерелознавства розглядалася в межах визначених нами тематичних напрямів джерелознавчих досліджень. Зокрема, у тих наукових працях, що присвячені вивченню спадщини вчених Арабського халіфату означеної доби, дослідження звісток про територію і населення України провадилося лише з позицій загального аналізу окремих творів арабської писемної традиції. Ті орієнталісти, предметом наукових пошуків яких були повідомлення певної сукупності історичних джерел про окремі людності Східної Європи, розглядали дані про етноси, що залюднювали південно-західну частину цього регіону, лише в системі міжетнічного співіснування, без урахування регіональних ознак території їх мешкання. Характерною рисою опрацювання потрібного нам джерельного матеріалу щодо студіювання окремих історичних подій та явищ є обмеженість аналізу як за часовим виміром, так і за означеною тематикою. Щодо наукових праць, де відомості про територію і населення Східної Європи розглядалися з позицій їх належності до окремих регіонів, то опрацювання даних з історії України позбавлене територіальної єдності: звістки про окремі етноси, які залюднювали територію України, розглядалися лише в межах досліджень різних регіонів. У тих джерелознавчих розвідках, метою яких було вивчення арабської писемної традиції означеної доби як самодостатнього історичного

явища інформація з історії України презентувалася у якості невизначеного окремо компоненту світоглядних позицій авторів досліджуваних творів.

Українське арабістичне джерелознавство має давні традиції опрацювання інформації, що міститься в арабських писемних документах IX-XII століть. Зокрема, такими є наукові праці Агатангела Кримського і Тауфіка Кезми, Андрія Ковалівського, Вольфа Бейліса та Омеляна Пріцака. Втім, проблематика, яка стосується інформації досліджуваних писемних джерел з історії України, розглядалася фрагментарно лише на рівні вирішення окремих питань, являючи складову джерелознавчих досліджень з історії Центральної та Східної Європи [257, с. 383-395; 208, с. 62-79; 206, с.79-85; 62, с. 208-228; 63, с. 67-76; 65, с. 304-311; 66, с. 21-28; 67], або залучалася у якості додаткового джерельного матеріалу до досліджень тих звісток з історії України, що містяться в європейських, зокрема в норманських історичних джерелах [356]. Ці дослідники не мали на меті виокремлення даних з історії України із загального обсягу інформації, що міститься у творах учених Арабського халіфату IX-X століть, та їх окрему систематизацію.

Здійснений аналіз розвитку досліджень інформації арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя про територію і населення Європи, виявив наступне: 1. Цей розвиток належить розділити на початковий етап, коли відбулося формування європейського арабістичного джерелознавства у якості окремої галузі історичної науки (кінець XVI – початок XIX століть); етап накопичення інформації і виникнення тематичних напрямів досліджень з означеної проблематики (20-ті – кінець 60-х років XIX століття); етап активного розвитку згаданих досліджень в межах названих тематичних напрямів у результаті завершення формування їх джерельних засад (70-ті роки XIX – середина XX століть); етап здійснення спроб складання зведень повідомлень арабських писемних джерел IX-X століть про територію і населення окремих регіонів Європи (друга половина XX століття); 2. Виявлення відмітних ознак тематичних напрямів досліджень, що розвивалися в часових межах останніх трьох етапів, надає можливість про-

аналізувати змістовне навантаження загального процесу опрацювання джерельного матеріалу, і виявити ту проблематику, у зв'язку з якою до цього процесу залучалася інформація з історії України; 3. Визначення методологічних підходів, упроваджених українськими та європейськими орієнталістами в процесі розвитку даних тематичних напрямів, обумовило виокремлення головних методологічних засад щодо українського історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства; 4. Обґрунтування рівня опрацьованості повідомлень писемних документів Арабського халіфату про етноісторичні процеси на території України виявило цілковиту відсутність джерелознавчих наукових розвідок, предметом дослідження яких є повідомлення з історії України, що виокремлені із загального обсягу інформації арабських писемних документів IX-X століть про територію та населення окремих регіонів Східної Європи.

Висновки до розділу I

У даному розділі визначені теоретико-методологічні засади дослідження звісток учених Арабського халіфату IX-X століть з історії України часів раннього середньовіччя. Виявлені методологічні підходи до опрацювання потрібного джерельного матеріалу презентують якісно новий етап у розвитку українського арабістичного джерелознавства, який розкриває можливості відбору, систематизації, та текстологічного аналізу всієї сукупності інформації з означеної проблематики, що міститься в арабських писемних документах, які походять від означеної історичної доби. В межах цих наукових підходів сформульовані такі методологічні принципи: дотримання просторового виміру в процесі відбору та систематизації джерельного матеріалу, визначення особливих ознак досліджуваних етноісторичних процесів, урахування спадкоємності окремих елементів цих процесів у часовому вимірі, комплексність вивчення джерельного матеріалу з урахуванням здобутків інших галузей української історичної науки. Завдяки впровадженню у дослідження згаданих методологічних принципів забезпе-

чено обґрунтування національного концептуально-узагальнюючого напрямку джерелознавчих досліджень, який, на нашу думку, є перспективний у подальшому розвитку українського арабістичного джерелознавства.

Визначення методологічних засад забезпечило обґрунтування проблематики історіографічної частини розділу. Систематизація тих наукових праць, де відобразилася проблематика, презентована нашим дисертаційним дослідженням, вперше відбулася за принципом їх належності до визначених в методологічній частині розділу історіографічних напрямів джерелознавчих досліджень, які сформувалися в європейській орієнталістиці, а саме персоналістичного, етно-ідентифікаційного, історико-інформативного, комплексно-узагальнюючого. Упровадження згаданого принципу історіографічного аналізу надало можливість не лише докладно розглянути процес розвитку досліджень, пов'язаних з презентованою нами проблематикою і визначити здобутки та не вирішені питання, але також виявити внесок, зроблений українським арабістичним джерелознавством у розвиток даної галузі наукових знань. Результатом здійсненої пошукової роботи є визначення царини, в межах якої у подальшому мають розвиватися студії українського історико-медієвістичного арабістичного джерелознавства.

Згідно з логікою нашої дисертаційної праці, у третій частині розділу надана загальна характеристика досліджуваних історичних документів. Необхідність визначення жанрових ознак, наукових засад, тематичного спрямування, та змістовного навантаження потрібної інформації, що міститься в цих історичних документах, спричинила вивчення наявних відомостей про час життя, про походження, соціальний стан, рівень освіченості, наукові інтереси, світогляд, фахову діяльність авторів вище названих писемних джерел. Складовими загального аналізу творів учених Арабського халіфату IX-X століть є: визначення місця та часу написання цими вченими своїх розвідок; характеристика структурних елементів змісту досліджуваних писемних документів задля виявлення місця в цих структурних елементах та призначення потрібних повідомлень; пошук тих

джерел інформації, із яких були запозичені звістки, презентовані в потрібних документах; описання загального стану рукописів і обставин їх публікації з метою наступного урахування імовірності збереження помилок, спотворень і лакун у текстах видань цих рукописів. Ми вважаємо, що така структура загального аналізу творів учених Арабського халіфату IX-X століть надає можливість здобути докладні уявлення про досліджувану інформацію.

РОЗДІЛ II.

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ ВЧЕНИХ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ IX-X СТОЛІТЬ ПРО УКРАЇНУ

За необхідну умову здійснення конкретного дослідження інформації арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України ми вважаємо здійснення аналізу історичних умов, у яких виникли ця інформація, тобто тієї історичної ситуації, що існувала протягом означених часів в Україні, яку вона характеризує, та в областях мусульманського Сходу, де вона була опрацьована у якості складової арабської писемної традиції доби раннього середньовіччя в умовах певного ступеня розвитку взаємин між названими країнами. Тому за мету даного розділу ми вважаємо визначення структурно-функціональних компонентів етноісторичного процесу, який відбувався на землях України та у володіннях Арабського халіфату протягом IX-X століть, і обумовив виникнення інформації арабських писемних джерел цієї доби з історії України. Такий рівень узагальненості визначеної мети дослідження ми пропонуємо конкретизувати у завданнях, що визначають зміст мети кожного з підрозділів, а саме: 1. Обґрунтування історичних умов існування областей мусульманського Сходу як об'єктивних чинників виникнення інформації арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з історії України; 2. Надання аналізу етноісторичних подій та явищ, що відбувалися на території України в означений час і визначили зміст інформації творів учених Арабського халіфату про цей регіон; 3. Виявлення характеру торгівельних взаємин між Київською Руссю та об-

ластями мусульманського Сходу як об'єктивних чинників, які відобразилися в арабській писемній традиції означеної доби.

II.1. Загальна характеристика історичних умов розвитку країн мусульманського Сходу IX-X століть

Зважаючи на те, що досліджувана нами інформація являє складову арабської географічної писемної традиції IX-X століть, ми вважаємо за доцільне надати характеристику тій історичній ситуації, в умовах якої дана інформація була потрібною. Тому ми визначаємо як мету цього підрозділу обґрунтування історичних умов існування країн мусульманського Сходу як об'єктивних чинників виникнення інформації арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України. Названа мета передбачає вирішення наступних завдань дослідження: 1. Аналіз економічного стану Арабського халіфату, що склався на початок першої половини IX століття; 2. Визначення світоглядних та ідеологічних чинників, що сприяли загостренню політичної кризи названої держави протягом IX-X століть; 3. Виявлення етносоціальних суперечностей та їх впливу на мусульманське суспільство; 4. Дослідження процесу політичної децентралізації Арабського халіфату та виникнення незалежних державних утворень на його території; 5. Обґрунтування впливу названих подій та явищ на розвиток арабської географічної писемної традиції означених часів.

На початку досліджуваного нами періоду, а саме в першій половині IX століття, Арабський халіфат являв теократичну державу з практично необмеженою владою духовного і світського правителя, який мав титул “халіф” / خَلِيفَة /, тобто “наступник [Пророка Мухаммада]”, і налагодженою системою адміністративно-фіскального управління. Існування Арабського халіфату як централізованої держави в умовах цілковитої переваги в його економіці натурального господарства та недостатньої розвиненості економічних зв'язків між його володіннями було можливим через те, що землеробство, яке являло головну галузь господарської структури цієї держави,

базувалося на розвиненій системі зрошування, управління якою мало бути централізованим. Тому із форм власності переважною була державна власність. Окрім того, в період “другої великої експансії”, тобто в часи правління династії Омейядів (664-750 рр.), панівні верстви населення Арабського халіфату були зацікавлені в існуванні сильної центральної влади в особі халіфа, який очолював збройні сили і організовував завойовницьку зовнішню політику цієї держави [341, с. 155].

Але після повалення династії Омейядів і здобуття влади Аббасидами зовнішня експансія Арабського халіфату припинилася, наслідком чого було перебування даного державного утворення протягом тривалого часу в умовах відносної стабільності. Ця обставина сприяла активізації соціально-економічного та культурного розвитку Арабського халіфату, тому що в тій ситуації, яка склалася, від господарської діяльності відверталася значно менша кількість виробників, ніж у часи постійних і тривалих війн. Тому на початку досліджуваної історичної доби рівень виробництва в Арабському халіфаті був значно вищим, а товарно-грошовий обмін активнішим, ніж у часи перебування при владі династії Омейядів [68, с. 220]. Разом із цим, у першій половині IX століття тривав процес зростання великих земельних володінь за рахунок державної земельної власності. Дійсно, державні володіння / *وَقْفٌ* /, та земельні наділи, надані в якості умовного володіння / *إِقْطَاعٍ* / і ті землі, що перебували у приватній власності / *مُلْكٌ* /, значно переважали в загальному земельному фонді Арабського халіфату [689, р. 12-13, 35, 57, 86-87, 93, 128-129, 142-144, 151, 158, 273-274, 323, 359-369]. При цьому розпочався процес перетворення умовного володіння землею / *إِقْطَاعٍ* / на однотипне з європейським “Lehen” спадкове володіння на умовах пробування володаря земельного наділу на військовій службі [25, с. 254-267].

Відмітною ознакою соціально-економічного стану Арабського халіфату в ті часи був високий рівень розвитку міст, які перетворилися на торгівельно-ремісничі центри цієї держави [68, с. 220-231]. Зокрема, кількість

населення її столиці, Багдада, сягала 300 тисяч, в єгипетських містах Каїр і Фустат мешкало 220-260 тисяч чоловік, населення Кордови, столиці мусульманської Іспанії, складало близько 100 тисяч, а в Александрії Єгипетській нараховувалося 75 тисяч мешканців. Додамо до цього, що кількість населення сирійських міст Халеба і Дамаска складала відповідно 59-66 і 40-45 тисяч, а в палестинських містах Рамла та Іерусалім цей показник сягав відповідно 40-45 тисяч та 25 тисяч [131, с. 95, 203]. Свідченням високого рівня розвитку ремесел та торгівлі в цих містах є розвиненість товарно-грошових відносин в умовах обігу великої кількості товарів і грошей, та поширення грошових форм ренти. Показовим було виникнення і швидкий розвиток різних форм кредиту, зокрема “суфтаджи” / سَفْتَجَة /, тобто розпорядження про сплату певній особі декотрої суми грошей. Ремісники виготовляли свою продукцію як на замовлення, так і на продаж через посередництво так званих “далал” / دَالِل /, тобто комісіонерів [82, с. 262-271].

Втім, на відміну від європейських торгівельно-ремісничих центрів, великі міста мусульманського Сходу були позбавлені економічної та адміністративної автономії, і цілковито підпорядковувалися загальному державному управлінню. Зокрема, нагляд за економічною діяльністю в кожному місті здійснювала посадова особа, звана “господар ринку” / صَاحِبُ السُّوقِ /, який іменувався “мухтасіб” / مُخْتَسِبٌ /, тобто “контролер”. Ця посадова особа здійснювала нагляд за постачанням місту сільськогосподарських продуктів та сировини, а також за способами виготовлення ремісничої продукції, та за цінами, по яким ця продукція реалізовувалася на ринках [809, р. 13, 15-16, 46, 74, 76; 572, р. 270]. Щодо адміністративного управління містами, то воно входило у сферу повноважень “амірів” / أَمِيرٌ /, тобто “правителів”, які очолювали адміністрацію тих областей, на території яких розташовувалися міста. Фактичними правителями міст були “каді” / قَاضِيٌ /, тобто “судді”, які очолювали юстицію намісництва та являли призначених на цю посаду жи-

телів міст. Вони розглядали майнові позиви, виконували обов'язки нотаріуса та хранителя вкладів мешканців міста [708, р. 111; 2, 189-188 .ص].

Загальний прогрес сільськогосподарського виробництва і ремесла, який відбувався в Арабському халіфаті протягом першої половини IX століття, сприяв розвитку торгівельних зв'язків між окремими містами та областями цієї величезної за розміром території мусульманської імперії, а також накопиченню в її торгівельно-ремісничих центрах потужного купецького капіталу [68, с. 220-231]. Разом із цим, Арабський халіфат являв своєрідний конгломерат областей, що перебували на різних рівнях соціально-економічного розвитку. Про це свідчить грошовий обсяг “хараджу” / خراج /, а саме земельних податків, які стягувалися центральним податковим відомством з провінцій. Виявляється, якщо від “ас-Саваду” / الأَصْوَادُ /, тобто від Південного Іраку, до державної скарбниці надходило 130.200 тисяч дірхамів, а від області Табаристан – 4.280.700 дірхамів, то стосовно Хурасану сума “хараджу” складала лише 37.000 дірхамів. Щодо Азербайджану і Вірменії, то дана сума була іще меншою, тобто відповідно 4.500 дірхамів, та 4.000 дірхамів [634, р. 249-257; 844, s. 1018]. Значна частина провінцій була замешкана людностями, які відрізнялися одна від одної як за своїм етнічним походженням, так і за рівнем свого соціального розвитку.

Під час правління Аббасидів відбувався процес поступової втрати арабами статусу привілейованої етнічної та військової спільності, і підвищення значення в управлінні державою та у військовій справі представників не-арабських етнічних спільностей, зокрема персів. У цих умовах змінився статус халіфів як носіїв верховної державної влади. Під початок IX століття халіф уже являв не верховного правителя, а лише символ вищої релігійної влади. Він був ізольований від арабської аристократії якістю представника божественного ладу, намісника Аллаха на землі [131, с. 76].

В цих умовах головним світоглядним та ідеологічним чинником, що поєднував гетерогенне за етнічною належністю населення Арабського ха-

ліфату в межах єдиної держави, була мусульманська релігія. Втім, під початок досліджуваної історичної доби в ісламі сформувалися два головні релігійні напрями, а саме суннізм та шиїзм. Щодо останнього, то його найменування походить від арабського вислову “ші’ат ‘Алі” / شِيعَة عَلِي /, тобто “партія ‘Алі”. Так називали себе прихильники релігійних догматів одного із споборників Пророка Мухаммада – четвертого з “праведних” імамів-халіфів, ‘Алі ібн Абу Таліба (помер у 661 році). Дотримуючись фундаментальних і обов’язкових догматів Корану та відображення цих догматів у Зводі релігійно-етичних і правових приписів, званому “шарі’ат” / شَرِيعَة /, шиїти, разом з цим, заперечували законності правління перших трьох “праведних” імамів-халіфів, а саме Абу Бакра, Умара ібн Хаттаба, та Усмана ібн ‘Аффана, і визнавали імамат-халіфат лише ‘Алі ібн Абу Таліба та його нащадків від Фатими, дочки Пророка Мухаммада. У зв’язку з цим шиїти проповідували ідею про неможливість обрання людьми заступника Пророка Мухаммада, тобто халіфа. Протягом VII-IX століть шиїтський напрям ісламу розпався на декілька сект, найбільш впливовими з яких були імаїти, ісмаїліти, зейдити, та хариджіти. [523; 131; 341, с. 240-310]. Шкода для центральної влади Арабського халіфату від діяльності згаданих сект полягала в тому, що їх догмати, які були далекими від настанов ортодоксального ісламу (суннізму), поширювалися насамперед у середовищі соціальних верств та етнічних спільностей Арабського халіфату, які були носіями опозиційних настроїв [131, с. 77]. З часом шиїзм набув значення знаряддя боротьби провінціального вельможного панства із залежністю від зверхності сунітської династії Аббасидів. До того ж, шиїтське вчення у його сектантських проявах являло ідеологічні засади сепаратистських соціальних рухів, що відбувалися в різних областях держави: адже метою цих рухів було визволення від зверхності Аббасидів тих регіонів, де склалася певна етнічна та економічна спільність [464, с. 47-48; 68, с. 246-268; 90, с. 223-284].

Поширення арабської мови у якості державної і завершення процесу ісламізації населення Арабського халіфату сприяли формуванню арабської за мовною ознакою й ісламської за ідеологічним спрямуванням культури. Втім, у другій половині VII століття розпочався процес посилення впливу на арабо-мусульманську культуру взагалі, і на ісламську ортодоксальну писемну традицію зокрема, з боку перських культурних елементів. У якості найважливішого чинника, що спричинив згадане явище, була перевага в складі державних службовців “куттаб” / كُتَّابٌ /, тобто “писарів”, а саме освічених вихідців із Ірану. Зважаючи на те, що державні установи Арабського халіфату були створені на зразок державних інституцій, які існували в до-ісламському Ірані, писарі-іранці являли таких державних службовців, які якнайкраще відповідали суто фаховим якостям працівників державних установ цієї держави. Освічені у сфері гуманітарних знань узагалі, та у галузі літератури зокрема, писарі-іранці зрештою утворили впливову подобу корпоративного інтелектуального суспільного угруповання, ізольованого від інших верств населення мусульманської імперії. Наслідком згаданого явища було виникнення в літературі Арабського халіфату двох жанрів, а саме “фукаха” / فُكَّاهَةٌ / і “куттаб” / كُتَّابٌ /, тобто так званих “цікавого” і “письменницького”. Якщо перший походив від арабо-граматичної літературної традиції, що базувалася на вивченні Корану, а також на бедуїнській поезії, то другий жанр походив від перської літературної традиції, що була прихильною до вивчення легендарної історії до-ісламського Ірану. Виникнення і розвиток “куттаб” сприяли активізації релігійно-культурного руху, що звався “шу‘убійя” / شُعُوبِيَّةٌ /, тобто “народна (етнічна) свідомість”, прихильники якого сповідували догму про рівність усіх націй / شَعْبٌ / в ісламі, і не визнавали вищості арабів [131, с. 82-83]. Отже, “іранізація” арабо-мусульманської культури являла загрозу єдності Арабського халіфату.

Релігійно-політична ситуація, що склалася в Арабському халіфаті на початку IX століття, примусила династію Аббасидів підтримати роботу

щодо перекладів на арабську мову творів античних учених, насамперед філософів та географів, яка значно активізувалася в першій половині IX століття. Даному процесу сприяла також підтримка аббасидських халіфів з боку впливової секти, що йменувалася “му‘тазіліти” / الْمُعْتَزِلَة /, тобто “ті, що віддалилися”. Прхильники даної секти відкидали деякі догмати ортодоксального ісламу з раціоналістичних позицій. Зокрема, заперечуючи догмату про відвічність Корану, му‘тазіліти вважали останній за такий, що був створений Аллахом, і тому являє єдине джерело істини. При цьому вони проголошували людський розум найвищим критерієм моральності [178, с. 175-176; 26, с. 54-55; 686, I, s. 58-59]. Отже, незважаючи на прогрес у економічному та культурному розвитку Арабського халіфату, в першій половині IX століття вже існували передумови його політичного розпаду.

Фактично цей розпад розпочався за 45 років до досліджуваної історичної доби, тобто через 5 років після встановлення влади династії Аббасидів. У 750 році ‘Абд ар-Рахман, останній представник поваленої династії Омейядів, рятуючись від переслідувань з боку Аббасидів, досяг Піренейського півострова, окупованого арабо-мусульманами під 716 рік [803, р. 371-373; 675, I, р. 8-34; 428, с. 25-28; 427, с. 19], і у 755 році був проголошений “правителем” / أمير / мусульман Іспанії. Так в цій країні було засноване фактично незалежне від влади багдадських халіфів державне утворення, відоме як Кордовський амірат [428, с. 38-44]. Володіння цієї держави охоплювали майже всю територію Піренейського півострова, за винятком його північно-західної частини, де виникли християнські державні утворення, а саме королівство Астурія, та графства Наварра і Арагон [569, р. 409-411; 675, I, р. 68-71; 13, с. 96-98; 428, с. 35-36]. Під початок IX століття Кордовський амірат зберіг свою незалежність у протистоянні збройній експансії з боку названих державних утворень і Каролінгської держави, внаслідок чого створилися умови для подальшого зростання його могутності [569, р. 409-411; 675, I, р. 68-71; 13, с. 96-98; 428, с. 35-36]. В другій половині IX століття Кордовський амірат перебував у стані

внутрішньої кризи [569, р. 417-420; 675, I, р. 291-396]. Саме тоді відбулося посилення королівства Астурія: в часи правління Алфонсо III (866-910 рр.) воно розширило свої кордони за рахунок володінь кордовських Омейядів. Щодо франкської “Іспанської марки”, то вона у 873 році перетворилася на незалежне графство Барселонське, до складу якого увійшла територія Каталонії [675, I, р. 318-329, 380-396]. Але на початку X століття ситуація Кордовський амірат перетворився на важливий центр торгівлі між країнами мусульманського Сходу та Європи [548, II, р. 355; 675, I, р. 155; 739, I, р. 110; 829, р. 44].

В період правління ‘Абд ар-Рахмана III (912-961 рр.) мусульманська Іспанія досягла найвищого рівня свого соціально-економічного розвитку і військово-політичної могутності. Військові походи, здійснені іспанськими мусульманами на північ у 920 і 924 роках, мали наслідком припинення вторгнень збройних загонів християн у володіння кордовських Омейядів [569, р. 420-421; 675, II, р. 1-51; 428, с. 47-48]. У 929 році ‘Абд ар-Рахман III прийняв титул халіфа правовірних, перетворивши, таким чином, свою державу на Кордовський халіфат. Отже, дана подія явила скасування монополії багдадських Аббасидів на володіння титулом “халіф” [428, с. 53].

Через третину століття після виникнення Кордовського амірату процес політичного розпаду Арабського халіфату поширився на західну частину володінь багдадських Омейядів у Північній Африці. У 788 році Ідріс ібн ‘Абдаллах (788-792 рр.), ватаг невдалого повстання шіїтів у Аравії, відійшов до ал-Магрібу / **أَلْمَغْرِب** / і заснував у Марокко шіїтську державу, столицею якої під час правління Ідріса II (792-828 рр.), стало місто Фес. Протягом перших 30-ти років існування держави Ідрісидів посилилася її залежність від Кордовського амірату, а після смерті Ідріса II вона розпалася на декілька удільних володінь, які в 971 році були захоплені збройними силами Кордовського халіфату [800, р. 533-535; 803, р. 348; 161, с. 64].

На початку досліджуваної історичної доби процес поступової втрати багдадськими Аббасидами володінь у Північній Африці сягнув нового рівня свого розвитку. Найбільш складний для них стан існував у провінції Іфрікійя / إفْرِيقِيَّة /, територія якої охоплювала Східний і Західний Алжир, Туніс, та західну частину лівійських земель. Намісник аббасидського халіфа Харуна ар-Рашида (786-809 рр.), амір Ібрахім ібн ал-Аглаб (800-812 рр.), провадив боротьбу з місцевими племенами берберів, які були прихильниками вчення хариджитів. Ці племена змогли в другій половині VIII століття створити декілька хариджитських державних утворень, із яких найбільш сильним та життєздатним був імамат Тахерт, розташований в Західному Алжирі. Ібрахім ібн ал-Аглаб прагнув позбавитися зверхності Аббасидів. Зрештою йому вдалося заснувати незалежну державу, очолювану суннітською династією Аглабідів [390, с. 11-12; 800, р. 533-535; 803, р. 347-348].

Зміцнивши свою владу в Іфрікійї і скасувавши залежність від багдадських халіфів, Аглабіді розпочали експансію в західній частині Середземномор'я. Спонукальні мотиви даної експансії, полягали в економічних проблемах держави Аглабідів. Адже Середземне море являло водний простір, яким здійснювалися торгівельно-економічні зв'язки між країнами Південної та Південно-Західної Європи і мусульманськими володіннями у Північній Африці та на Близькому Сході [427, с. 38; 634, р. 153-155; 687, р. 3-53; 688, р. 264]. Торгівельні комунікації, що сполучали через області Близького Сходу Кордовський амірат з Індією та з Китаєм, пролягали або Середземним морем поблизу від володінь Аглабідів, або безпосередньо через територію Аглабідської держави, уздовж південного узбережжя Середземного моря до Єгипту [634, р. 153-155]. Перший із торгівельних маршрутів у районі Туніської протоки пролягав між територією Аглабідської держави на півдні, та володіннями Візантійської імперії в Західному Середземномор'ї на півночі. Тому для забезпечення контролю над моргівельними шля-

хами, що пролягали від мусульманської Іспанії, Аглабідам належало відібрати у Візантії її володіння в Західному Середземномор'ї.

Приводом для початку інтервенції Аглабідів у Сіцилії була внутрішня політична боротьба, що відбувалася на цьому острові [802, р. 134-135; 786, I, р. 224-264]. Вторгнення аглабідського війська на Сіцилію відбулося у 827 році, а завоювання цього острова тривало 75 років [537, s. 22-92]. Майже водночас із початком окупації Сіцилії, збройні сили держави Аглабідів розпочали бойові дії на півдні Апеннінського півострова, і протягом 40-х років IX століття оволоділи південно-італійськими областями Калабрією та Апулією [786, I, р. 264-522, II, р. 1-124; 802, р. 135-141; 800, р. 383-387; 629, s. 5-24]. Отже, зважаючи на те, що у 818 році іспанськими мусульманами був захоплений острів Крит [131, с. 115], а наприкінці IX століття вони окупували острови Мальта, Сардинія і Корсіка [537, s. 22-92; 786, I, р. 544-564; 131, с. 117], багдадські Аббасиди втратили контроль над згаданими середземноморськими торгівельними маршрутами.

Іншим регіоном, в якому на початку IX століття були наявними передумови його відокремлення від володінь Аббасидів, були північно-східні області Арабського халіфату, зокрема Мавараннагр, тобто межиріччя Сирдар'ї та Амудар'ї [133, с. 40-41]. На початку другої половини VIII століття активізувався процес поширення вчення хариджітів у середовищі населення Мавараннагру. Під гаслами хариджізму в 70-80-х роках VIII століття в цій області відбулося антиаббасидське повстання, очолюване ватагом, відомим як “ал-Муканна” / *أَلْمُكَنَّةُ* /, тобто “захований покривалом”. Повстанці, які звалися “мубайід” / *مُبَيِّضُ* /, що означає “люди в білому одязі”, були підтримані кочовими тюркськими племенами. Головними центрами повстання були міста Бухара, Самарканд, та гірський район Кеш. Незважаючи на те, що протягом 776-783 років збройним силам Арабського халіфату вдалося розгромити головні збройні загони повстанців, зверхність династії Аббасидів у Мавараннагрі надалі залишалася нетривкою [464, с. 47-48].

На початку досліджуваної історичної доби національний антагонізм між арабами та персами значно посилювався. Дана обставина змусила халіфа Харуна ар-Рашида за 7 років до своєї смерті зробити спробу узаконити цей вже фактично існуючий національний розкол здійсненням розділу держави. Згідно із заповітом цього правителя, його старший син, Мухаммад ал-Амін, мати якого була арабкою, отримав титул халіфа і області, замешкані арабами, а його молодший син, 'Абдаллах ал-Ма'мун, мати якого була рабинєю-персиянкою, призначався правителем перських провінцій Арабського халіфату. Останній же обрав у якості своєї резиденції місто Мерв, яке знаходилося на території, розташованій між північно-східною іранською областю Хурасан та Мавараннагром. Втім, після смерті халіфа Мухаммада ал-Аміна у 813 році у якості наступника останнього був проголошений Ібрахім ал-Махді. Дана обставина змусила 'Абдаллаха ал-Ма'муна покинути Мерв, з хурасанським військом прибути до Багдада, і встановити свою владу в Арабському халіфаті [131, с. 85-86]. Отже, спроба халіфа Харуна ар-Рашида здійснити розділ мусульманської імперії за національним принципом була невдалою, але вона ще більше послабила позиції династії Аббасидів на північному сході Ірану. Після свого повернення до Багдаду 'Абдаллах ал-Ма'мун призначив у якості намісника в області Хурасан представника заможної і впливової перської родини Тахіра ібн Хусайна (821-822 рр.). Отже, владу в Хурасані здобула династія Тахіридів, яка номінально визнавала зверхність багдадських халіфів, але фактично являла володаря незалежної держави, столицею якої стало місто Нішапур. Під час правління синів засновника династії, (822-828 рр.) та 'Абдаллаха (828-844 рр.), відбулося посилення держави Тахіридів, до складу якої увійшли інші області Північного Ірану, в тому числі Табаристан, територія якого прилягала до південного узбережжя Каспійського моря [801, р. 90-115].

Разом із посиленням влади намісників-амірів у більшості провінцій Арабського халіфату, влада Аббасидів дедалі слабшала, а їх стан на престолі робився все менш тривалим. Зокрема, на початку часу правління ди-

настії Аббасидів керівний склад військової організації Арабського халіфату формували хурасанці, тобто перси, а в IX столітті визначилася тенденція щодо посилення впливу на владні структури мусульманській імперії тюркської військової аристократії [131, с. 76-77, 93]. Викладені обставини спричинили значні зміни в стилі управління державою з боку аббасидських халіфів: на головну підпору влади Аббасидів перетворилися “куттаб” та збройні сили. Змінилося коло повноважень посадової особи, званої “вазір” / *وَزِير* /, компетенцію якої можна ототожнити з владною прерогативою першого міністра. На початку часів правління династії Аббасидів “вазір” являв лише помічника халіфа та його представника в судовій інституції. Але з часом цей посадовець здобув повноваження керівника судової системи і розпочав виконувати деякі адміністративні функції. Зрештою він перетворився на могутню посадову особу, яка здійснювала адміністративне управління і контролювала діяльність уряду та важливіших інституцій центрального управління державою [131, с. 76-77, 82].

Що стосується військової організації Арабського халіфату, то уже на початку IX століття значну частину особового складу імперського війська являли різноетнічні вихідці із кочових бедуїнських племен. Халіф ‘Абдаллах ал-Ма‘мун ужив заходів щодо комплектування збройних сил із представників мешканців прикордонних областей, зокрема курдів і дайлемітів. Втім, переважною більшістю особового складу імперського війська наприкінці правління названого халіфа були центрально-азіатські тюрки. Почалося також формування професійної халіфської гвардії вершників, званих “гуламами” / *عَلَام* /, тобто “парубками”. Особовим складом кінної халіфської гвардії були раби переважно тюркського походження, куплені або узяті у полон під час бойових дій та каральних експедицій збройних сил Арабського халіфату. Ця обставина спричинила не лише зростання впливу тюркських військових командирів у резиденції халіфа, але також ворожнечу поміж тюркськими воїнами та цивільним населенням Багдада, яке перетворилося на об’єкт пригнічень з боку тюрків. Етнічні

суперечності в Багдаді досягли такого рівня напруженості, що наступник 'Абдаллаха ал-Ма'муна, халіф ал-Му'тасим (833-842 рр.) переніс свою резиденцію із Багдада до міста Самарри, розташованого на відстані у 100 кілометрів на північ від дотеперішньої столиці Арабського халіфату [131, с. 93; 168, с. 197].

Однак, необхідність створення елітних, гетерогенних за етнічним складом, ізольованих від цивільного населення і при цьому вірних особі халіфа збройних формувань визначалася не лише згаданими міжетнічними суперечностями. Близько 816 року, тобто на початку халіфату 'Абдаллаха ал-Ма'муна, в Західному Ірані та Азербайджані почалося антиаббасидське повстання хуррамів – прихильників поширеного в названих регіонах антиісламського учення, відомого як маздахізм. Близько 816 року хуррамів Бабек (Папак) об'єднав збройні загони маздакідів, і зрештою його прихильники запровадили свою владу на території Азербайджана та в деяких районах Західного Ірану. До того ж, маздакідський рух охопив землі Східної Вірменії. Лише у 833 році у битві між імперською армією і повстанцями, що відбулася поблизу від міста Хамадан, маздакідів зазнали важкої поразки, втративши понад 60-ти тисяч бійців. Але й після цієї поразки рух опору маздакідів тривав далі. Лише у 837 році халіфські війська оволоділи останнім оплотом маздакідів, фортецю Бада. Отже, цілком очевидно була втрата Арабським халіфатом своєї військової могутності [90, с. 223-284].

Під час боротьби з повстанням хуррамів виявилось, що використання халіфської гвардії у бойових діях проти численних, організованих та уміло керованих збройних загонів повстанців не було ефективним. Адже дане військове формування було пристосоване для виконання особливих функцій. Зокрема, гвардійці являли почет халіфа, вихідці із їх складу призначалися на посади комендантів халіфського палацу та командирів решти військових формувань імперських збройних. З часом тюркські командувачі халіфської гвардії почали здійснювати контроль над найважливішими сферами діяльності державних інституцій управління. Вони здобули можли-

вість втручатися у справи успадкування престолу і внутрішньої та зовнішньої політики аббасидських халіфів [161, с. 51-54; 11, с. 10-11].

Посилення панування тюркських гвардійців спричинили зменшення податкових надходжень до державної скарбниці. Адже великі земельні наділи переходили у володіння військових командирів, які значно зменшували свої податкові обов'язки через заміну земельного податку / *خَرَاَجُ* / іншим податком, званим “десятина” / *عَشْرُ* /, внаслідок чого різниця, що складала 80% загальної суми земельного податку, фактично залишалася в упорядкуванні цих військових володарів землі. Разом із цим, відбувалося зростання державних виплат на утримання збройних сил та інституцій державного управління Арабського халіфату. Згідно з даними щодо бюджету названої держави на 918-919 рік, військові втрати сягали у той час третини державного прибутку. Такий фінансовий стан спричиняв значне посилення податкового тиску центральної влади на провінції, що мало наслідком загострення соціальних суперечностей і посилення сепаратистських тенденцій у володіннях Арабського халіфату. Згадана обставина, у свою чергу, являла спонукальний мотив для збільшення кількості особового складу військових формувань і зростання податкових обов'язків провінцій. Таким чином, наявними були ознаки системної кризи цієї держави [131, с. 97-98].

Разом із цим, під середину IX століття в Арабському халіфаті значно загострилися суперечності між “ортодоксами”, тобто суннітськими богословами та правознавцями, і “раціоналістами”, тобто прихильниками вчення му'тазілітів. Підтримка останніх з боку Аббасидів відобразилася у презентованому в 827 році повелінні халіфа 'Абдаллаха ал-Ма'муна щодо запровадження “міхні” / *مِیْهَنَةٌ* /, тобто “випробування віри”, згідно з яким богослови і правознавці були змушені письмово викладати визнання “створеності Корану” / *خَلْقُ الْقُرْآنِ* /. Під час правління халіфа ал-Васика біллахі (842-847 рр.), му'тазілізм являв, по суті, державне релігійне вчення. Втім, антропоморфізм у розумінні му'тазілітами деяких віршів

Корану був неприйнятний для “ортодоксів”. Рішуче відкидався ними і му‘тазілітський догмат про “тавхід” / تَوْحِيد /, тобто абсолютну єдність Аллаха, згідно з яким Слово і Знання Аллаха були другорядними категоріями [26, с. 54-85]. Однак цей догмат суперечив традиційній повазі “джама‘ат” / جَمَاعَة /, тобто спільності мусульман до “Слова Аллаха” / كَلَامَ اللَّهِ / . В цих умовах наступник ал-Васика бі-ллахі, халіф ал-Мутаваккіл (847-861 pp.) зробив спробу посилити авторитет символу релігійної влади через відновлення статусу ортодоксального ісламу як державної релігії Арабського халіфату. Зокрема, він прилюдно проголосив себе прихильником суннізму і скасував “міхну”. Отже, розглянутий релігійний конфлікт створив умови для посилення влади Аббасидів у Арабському халіфаті. Але такий розвиток політичної ситуації суперечив інтересам командувачів халіфської гвардії. Тому останні склали змову проти халіфа, в результаті якої ал-Мутаваккіла було убито [131, с. 89-90, 93]. Убивство гвардійцями халіфа ал-Мутаваккіла являло початок доби цілковитого панування керівництва халіфської гвардії над центральною владою мусульманської імперії. Адже всі ті халіфи, що перебували при владі в другій половині IX століття, а саме ал-Мунтасир (851-861 pp.), ал-Муста‘ин (862-866 pp.), ал-Му‘тазз (866-869 pp.), ал-Мухтади (869-870 pp.), ал-Му‘тамід (870-892 pp.), та ал-Му‘тадид (892-902 pp.), були зведені на престол згідно з бажаннями гвардійського командування. Зрозуміло, що залучені таким чином до влади, названі халіфи вважалися гвардійським командуванням лише за покірних виконавців його бажань.

Разом із цим, саме наприкінці часу перебування при владі халіфа ал-Му‘тазза, у 869 році почалося повстання “зінджів” / زِنْج /, тобто “негрів”, а саме рабів, що протягом VII-IX століть вивозилися із східної частини Африки та із острова Мадагаскар, до Південного Іраку і області Хузистан, розташованої на південному заході Ірана. Мешкали ці раби в таборах у тяжких побутових умовах. Доглядач одного з цих таборів, ‘Алі ібн Мухаммад, проголосив себе нащадком “праведного” халіфа ‘Алі ібн Абу Таліба. Дана

подія стала приводом для повстання тих рабів-негрів, табори яких розташовувалися на землях, прилеглих до нижньої течії ріки Тігр [131, с. 100].

В наступному після початку повстання році владу в Арабському халіфаті отримав ал-Му'тамід, який виявив себе як кволий та безвладний правитель. Але для управління мусульманською імперією в тій соціально-політичній ситуації, що склалася на початок перебування ал-Му'таміда при владі, халіфу потрібні були державне мислення, зважливість та дотепність. Саме такі якості мав брат халіфа ал-Муваффак, який виконував функції регента при халіфі, але фактично являв дійсного правителя мусульманської імперії [61, с. 28; 775, р. 92]. На час отримання ал-Муваффаком регентства повстання зінджів поширилося на Південний Ірак та на Хузистан. Збройні загони повстанців захопили міста Убулла, Ахваз, Абадан, Васит та Басру, і у 879 році зінджи створили свою державу, очолювану 'Алі ібн Мухаммадом, який надав собі титул халіфа. Столицею цієї держави стало місто ал-Мухтара. До складу держави зінджів увійшла територія Південного Іраку і деякі райони Хузистану, а також землі, розташовані в безносередній близькості до Багдада. Столиця протягом наступних 4-х років перебувала в стані блокади з боку збройних сил зінджів [12; 736; 707, s. 1313; 735].

Скрутний стан центральної влади Арабського халіфату, що склався під час її виснажливої боротьби з повстанцями-зінджами, був додатковим поштовхом до подальшого розвитку тих сепаратистських тенденцій, що існували в провінціях Арабського халіфату. В деяких випадках активізації згаданих тенденцій сприяли представники гвардійського вельможного панства, призначені на посади намісників окремих провінцій Арабського халіфату. Таким був син невольника-тюрка Ахмад ібн Тулун. Являючи собою воєначальника в Єгипті а, який представляв аббасидського халіфа в Іфрїкійі, Ахмад ібн Тулун правив Єгиптом з 868 року. Користуючись кризою центральної влади в Арабському халіфаті, він не лише посилив свою владу в названій країні, але й запровадив свій контроль над Сирією, Палестиною

та Іорданією. Врешті-решт Ахмад ібн Тулун спромігся створити державу, яка була фактично незалежною від Аббасидів. Після смерті Ахмада ібн Тулуна, що відбулася у 884 році, халіфський уряд призначив правителем Єгипту і Сирії його сина Хумаравайха (884-896 рр.). Але через марнотратство останнього в Єгипетській державі почали простежуватися ознаки економічного занепаду, і на початку X століття Тулунідський Єгипет ослабнув настільки, що багдадський халіф ал-Муктафі (902-908 рр.) відвоював цю країну в 905 році, зруйнувавши при цьому її столицю, місто ал-Ката'и. Внаслідок цього завоювання зверхність Аббасидів над Єгиптом на деякий час, а саме на наступні 30 років, було відновлено [11; 131, с. 109-110].

Щодо східної частини Арабського халіфату, то друга половина IX – початок X століть в історії цього регіону являла добу здобуття фактичної незалежності областями, що були залюднені персомовним населенням. Під час боротьби халіфа ал-Мутаваккіла з му'тазілізмом в східно-перській провінції Сістан поширився антихариджістський рух бедуїнських племен, а також безземельних селян. Очолив рух Йа'куб ібн Лайс, який під час своєї служби в халіфському війську спромігся отримати командирську посаду. Призвисько цієї людини, “ас-Саффар” / الصَّفَّار /, тобто “мідник”, визначає її соціальне походження. Згаданий рух був підтриманий перським заможним панством. У 861 році Йа'куб ібн Лайс здобув владу в Сістані, і став аміром цієї області. Протягом наступних 12-ти років він поширив свою зверхність на частину земель Афганістану, де знаходилися міста Герат, Кабул та Газні, а також захопив південно-іранські провінції Фарс та Керман. У 873 році кероване Йа'кубом ібн Лайсом військо завдало остаточної поразки збройним силам Тахирідів, після чого Тахирідська держава припинила своє існування. Внаслідок цього названий правитель захопив область Хурасан і поширив свою владу на весь Східний Іран та на південну частину території Середньої Азії. Отже, було створено могутню державу, яка була фактично незалежною від династії Аббасидів. У 876 році Йа'куб ібн Лайс здійснив військовий похід безпосередньо на місто Багдад.

Столиця Арабського халіфату опинилася перед загрозою подвійного удару з боку збройних сил як держави зінджів, так і держави Саффаридів. Ця обставина змусила ал-Муваффака сконцентрувати наявне військо Арабського халіфату, яке призначалося для бойових дій проти зінджів, на боротьбу зі збройними силами Йа'куба ібн Лайса. В результаті запеклої битви Йа'куб ібн Лайс змушений був відступити в Західний Іран, де помер у 879 році. Його молодший брат 'Амр ібн Лайс, відійшов разом із саффаридським військом до Сістану. Незважаючи на цю невдачу, Саффариди до початку X століття володіли великою державою, територія якої охоплювала області Сістан і Хурасан, тобто східну частину Арабського халіфату [801, р. 107-135; 54, с. 337-353].

У 883 році, після 14-ти років запеклої боротьби з повстанцями-зінджами, опір останніх був придушений, і імперське військо оволоділо столицею держави зінджів, містом ал-Мухтара. Дана подія сприяла певній стабілізації військово-політичного стану в мусульманській імперії. Втім, наприкінці IX століття Арабський халіфат являв лише подобу політичної єдності під зверхністю династії Аббасидів фактично самостійних державних утворень. Дійсно, в мусульманській Іспанії панували кордовські Омейяди, які посилювали свій політичний вплив на ідрісидські державні утворення ал-Магрибу; в Іфрікійї правила династія Аглабідів; Єгипет, Сирія, Іорданія та Палестина входили до складу володінь Тулунідів; Східний Іран і південна частина Середньої Азії перебували під владою Саффаридів.

Країни Закавказзя протягом VIII – першої половини IX століть входили до складу Північного намісництва Арабського халіфату, званого “ал-Джарбійя” / *الْجَرْبِيَّة* /. Зокрема, Азербайджан являв складову області, званої “Арран” / *أَرَّان* /, територія якої простягалася від міста Тіфліс на заході до міста Дербенд на північному сході, і від узбережжя Каспійського моря на сході до ріки Аракс на півдні та на південному заході. Поміж цією областю та Колхидською низовиною розташовувалася частина Північного намісництва, яка мала назву “Джурзан” / *جُزْرَان* / і охоплювала землі Східної

Грузії (Картлі). Щодо Східної Вірменії, то вона входила до складу області, яка іменувалася “Сісаджан” / سَيْسَجَان / (Сюнік) і знаходилася на землях, прилеглих до східного берега озера Севан на заході, до ріки Аракс на півдні, та до області Карабах на сході. Решта вірменських земель складала ту частину провінції “Армінійя” / أَرْمِينِيَّة /, яка прилягала до верхньої течії ріки Аракс та до озера Ван [168, с. 48-52; 49, с. 334-335; 787, s. 461].

На території Азербайджана в другій половині IX століття виникли і почали посилюватися декілька державних утворень, серед яких найбільш значним було володіння династії ширваншахів зі столицею в місті Шамаха [90, с. 184-222]. Іще раніше, а саме наприкінці VIII століття, в області Картлі почали формуватися окремі князівства, звані “самтавро”. Протягом IX століття в цій області тривала боротьба за зверхність між правлячими в окремих “самтавро” династіями. В переїбгу згаданої боротьби наприкінці IX століття відбулося посилення династії грузинських Багратидів, яка не підкорялася центральній владі Арабського халіфату. Проголошення представника цієї династії Адарнаса царем Грузії являло початок процесу створення єдиної Грузинської держави [182, с. 126-135; 811, р. 12-14]. На початку IX століття в області Сюнік також відбулося посилення династії місцевих правителів, званої Сюні, представник якої, князь Васак (помер у 812 р.) відновив право своєї династії на успадкування влади в названій області. У боротьбі за зверхність у Вірменії князі Сюні підтримали Смбага Багратуні. Боротьба вірменських Багратидів завершилася розгромом у 80-х роках IX століття імперського війська збройними силами, очолюваними Ашотом Багратуні, і проголошенням останнього царем Вірменії у 886 році. Зрештою до складу Вірменської держави увійшла область Сюнік [405, с. 134-150, 239-248]. Таким чином, наприкінці IX століття Закавказзя було фактично втрачене для Арабського халіфату.

Надалі, в першій половині X століття, процес державно-політичного розпаду Арабського халіфату сягнув своєї завершальної стадії. Найбільш активною релігійно-політичною силою, що на початку X століття сприяла

активізації цього процесу, були прихильники однієї з підсект шийтського напрямку в ісламі, засновником якої був Хамдан Кармат (помер після 890 р.). Провідним соціальним гаслом антиаббасидського руху карматів було відновлення общинної власності на землю та загальна рівність усіх членів мусульманських общин. Найбільш значного поширення учення карматів набуло серед селян-феллахів і кочівників-бедуїнів Сирії, Південного Іраку, островів Перської затоки та Аравійського півострова [341, с. 276-310; 131, с. 105-106]. У середині 90-х років IX століття в Бахрейнні відбулося об'єднання місцевих карматів під керівництвом Абу Са'ида ал-Джаннабі, який протягом п'яти наступних років запровадив свій контроль над усією названою країною, розташованою на островах Перської затоки, прилеглих до західного узбережжя Аравійського півострова. У 900 році в Бахрейнні утворилася карматська держава. Ця подія мала наслідком втрату Арабським халіфатом більшої частини областей Аравійського півострова [531].

З початку свого існування держава карматів являла грізну антиаббасидську військову і політичну силу. Спроба халіфа ал-Му'тадида ліквідувати карматський рух ще на початковому етапі його розвитку закінчилася невдачею: у 902 році кармати завдали поразки імперському війську, яке просунулося із Багдада до Південного Іраку з метою придушення карматського повстання. Надалі карматські збройні загони здійснили наступ на Сирію і захопили міста Дамаск, Хумс, Хаму, Ма'ари, Ба'албек, Саламію тощо. Після цієї події, в часи правління аббасидського халіфа ал-Муктафі (902-908 рр.), на об'єкт експансії з боку збройних сил карматів перетворився Південний Ірак, а після того, як карматську державу в Бахрейнні очолив Абу Тахир (913-943 рр.) її володіння в північному напрямі поширилися до південно-іракських міст Куфи і Басри. У 928 році бахрейнські кармати навіть здійснили облогу міста Багдада, а через два роки вони захопили і деякий час утримували під своїм контролем Мекку, священне місто мусульман. Безпосередність загрози з боку бахрейнських карматів існуванню Арабського халіфату полягала не лише у військово-вополітичному аспек-

ті. Контролюючи пониззя ріки Тігр, Південний Ірак та Перську затоку, карматський Бахрейн значною мірою заважав розвитку морських торгівельно-економічних зв'язків мусульманської імперії з Сіндом, Індією та з Південним Китаєм, а опанування карматами сухопутних шляхів, що сполучали Сирію та Ірак зі священними містами мусульман, Меккою та Медіною, являло перешкоду для здійснення мусульманами паломництва. Зважаючи на те, що держава карматів зберігала свою незалежність до другої половини XI століття, її існування являло вагомий чинник, що сприяв державно-політичному розпаду Арабського халіфату [571, s. 105-120; 131, с. 106-107].

У східній частині Арабського халіфату наприкінці IX століття знову значно загострилася боротьба між різними угрупованнями провінціального вельможного панства за військово-політичну перевагу в даному регіоні. Ця обставина сприяла посиленню влади династії Саманидів, яка тоді правила в місті Бухара і володіла землями Південного Мавараннагру. Державне утворення цієї династії було засноване Ісма'илом ібн Ахмадом (882-907 рр.). В системі супідрядності відносно центральної влади Арабського халіфату Ісма'ил ібн Ахмад, який дотримувався суннізму, отримав титул “васал [халіфа] – правитель правовірних” / *مَوْلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ* / [131, с. 101-102]. Проголосивши у якості свого головного завдання виконання місії захисту іранських областей від кочових тюрків Центральної Азії, цей правитель протягом 893-894 років спромогся поширити свою владу на землі, що простягалися на північний схід від Південного Мавараннагру. Отже, було створено державу, яка зрештою почала претендувати на зверхність у Східному Ірані.

Під гаслом боротьби з шиїтами та захисту ортодоксального ісламу Ісма'ил ібн Ахмад розпочав боротьбу з державою Саффаридів. У 900 році саманідське військо завдало поразки збройним силам, очолюваним 'Амром ібн Лайсом, у битві, що відбулася поблизу від північно-афганського міста Балх, припинивши, таким чином, існування Саффаридської держави. Після цього Ісма'ил ібн Ахмад поширив свою владу на Північний та Східний Іран, тоб-

то на області Хурасан та Сістан. До складу держави Саманидів увійшли також такі південно-прикаспійські області, як Гілан, Табаристан і Джурджан; афганські землі з містами Балх, Герат і Газні, та область Гарчистан; територія, розташована між західною частиною гірського пасма Копетдаг і середньою течією Амудар'ї; область Хорезм, що знаходилася у пониззі ріки Амудар'ї, на південь від Аральського моря. У своїй державі Саманиди почали вживати певні заходи щодо перетворення перської мови на державну. Запровадивши контроль над каспійськими морськими торгівельними маршрутами та сухопутними торгівельними шляхами, що пролягали від південного узбережжя Каспійського моря через землі Північного Ірану, Афганістану та Мавараннагру на схід, до Китаю, Саманиди підтримували активні торгівельні зв'язки з Київською Руссю, Хозарським каганатом та Китаєм. Держава Саманидів існувала до кінця X століття, і лише в 999 році вона припинила своє існування [801, р. 136-141; 131, с. 102, 141].

У 90-х роках IX століття в Іфрікійі значно активізувалася релігійно-політична діяльність фатимідів, тобто прихильників шиїзму, які вважали себе за нащадків Пророка Мухаммада від шлюбу його дочки Фатими та 'Алі ібн Абу Таліба. У 893 році розпочав свою проповідь у середовищі берберського союзу кочових племен, званого "кутама" / كُتَامَة /, шиїт Абу 'Абдаллах. За підтримкою кутамітів Абу 'Абдаллах перетворив шиїтську общину в Іфрікійі на численне військо, особовий склад якого був сформований із берберів. У 903 році розпочалася рішуча боротьба цього війська проти Аглабідів, яка завершилася в 909 році захопленням шиїтами столиці Аглабідської держави, міста Кайруана, окупацією області Тахерт і визволенням із в'язниці фатимідського імама 'Убайдаллаха. Цей імам очолив Фатимідську державу, яка була створена на території Іфрікійі. Через рік після свого приходу до влади, а саме в 910 році, 'Убайдаллах (909-934 рр.) був проголошений халіфом, і, разом із цим, назвався "Махді" / مَحْدِيّ /, тобто "Мессією" [341, с. 276-310; 390, с. 9-14; 800, р. 599-603]. Ця подія являла розкол мусульманського світу на три ворожі один одному Арабські

халіфати, тому що через два десятиріччя титул халіфа прийняв кордовський амір 'Абд ар-Рахман III [428, с. 5]. Надалі на території колись єдиної мусульманської імперії існувало три держави, володарі яких протистояли один одному як світські правителі та як голови мусульманських общин.

Під час правління 'Убайдаллаха Махді держава Фатимідів провадила активну і агресивну зовнішню політику щодо її сусідів. Насамперед вона запровадила свій контроль над Сіцилією та островами Східного Середземномор'я, зокрема над Сардинією, Корсікою, та Балеарськими островами. Уклавши союзницьку угоду з 'Усманом ібн Хафсуном, ватагом антиомейядського збройного руху, що поширювався у південній частині Апеннінського півострова [428, с. 45-52], 'Убайдаллах Махді розпочав змагання з кордовськими Омейядами за вплив у Магрібі / مَغْرِب /, тобто в Північно-Західній Африці. Зрештою, в 917 році, Ідрісиди Магрібу змушені були визнати зверхність Фатимідів. Щодо східного напрямку фатимідської експансії, то, підкоривши лівійські землі, 'Убайдаллах Махді віддав межі своїх володінь далеко на схід, до західних кордонів Єгипту. Надалі Єгипет перетворився на головний об'єкт експансії з боку династії Фатимідів [800, р. 603-609; 161, с. 65]. Однак три експедиції збройних сил Фатимідської держави проти Єгипту, дві з яких відбулися до смерті 'Убайдаллаха Махді, в 914 і 919-921 роках, а третя – під час правління його наступника Абу ал-Касима (934-946 рр.), тобто в 935 році, були невдалими [390, с. 17-18]

Протягом наступних 15-ти років, у часи правління Абу ал-Касима та його наступника ал-Мансура (946-953 рр.), Фатимідська держава зіткнулася з внутрішніми і зовнішніми складнощами. Зокрема, в 922 році почалося антифатимідське повстання берберських племен на чолі з шейхом Абу Йазідом. Лише в 947 році халіф ал-Мансур спромігся розгромити збройні загони повстанців у битві, що відбулася поблизу від столиці його держави, міста Махдії [131, с. 108; 390, с. 15]. Разом із цим, реальною загрозою іс-

нуванню держави Фатимідів була активізація експансії з боку Кордовського халіфату в Північно-Західній Африці. Під 931 рік 'Абд ар-Рахман III запровадив свій сюзеренітет щодо тієї території Марокко, яка простягалася із заходу на схід від узбережжя Атлантичного океану до західних меж Алжиру, а із півночі на південь – від південного узбережжя Гібралтарської протоки до міста Сіджілмаса [428, с. 52-53; 800, р. 607; 675, II, р. 78-110]. Через п'ять років після успадкування влади в Фатимідській державі Му'изом лі-діні-ллахом (953-975 рр.), а саме в 958 році, Магриб був підкорений цим правителем, і під контролем кордовських Омейядів залишилося лише окуповане ними в 931 році портове місто Сеута, розташоване на південному узбережжі Гібралтарської протоки [390, с. 15-16].

Тим часом погіршився соціально-економічний стан Єгипту. Зокрема, під час правління Абу ал-Хасана 'Алі (960-966 рр.) в цій країні розпочався голодомор, обтяжений епідемією чуми, а в період намісництва наступника останнього, ал-Кафура (966-968 рр.), там стався землетрус, після чого правитель Нубії здійснив спустошливий напад на територію цього намісництва. Після смерті ал-Кафура аміром Єгипту був затверджений десятирічний Абу ал-Фаваріс Ахмад, але фактичним керівником країни став командувач його військом Хасан ібн 'Убайдаллах ібн Тугдж. Надалі правління Єгиптом було успадковане вазіром Ібн Фуратом [161, с. 65; 800, р. 608-609]. У той же час боротьба Фатимідської держави з Візантійською імперією за острів Сіцилію завершилася розгромом у 964 році візантійського війська та значним посиленням позицій Фатимідів не лише на названому острові, але також у південно-італійській області Калабрія, яка номінально залишалася під владою візантійського імператора Никифора II Фоки (963-969 рр.), та сплачувала Фатимідам данину [505, р. 85]. Через п'ять років після цієї події, тобто в 969 році, фатимідське військо, вторгнулося в Єгипет, захопило столицю цієї країни, місто Фустат, а потім і решту території даної країни. Після цього фатимідські збройні сили вторгнулися в Південну Сирію, і в 978 році підкорили її. В часи правління фатимідського халіфа 'Азіза ад-Да-

ула (975-996 рр.), зверхність останнього визнали священні міста мусульман Мекка і Медіна [390, с. 18-19, 25-27]. Наслідком завоювань, здійснених Фатимідською державою наприкінці 60 – протягом 70-х років X століття, Аббасиди остаточно втратили контроль над середземноморськими торгівельними маршрутами, та над торгівельними шляхами, що пролягали у східному напрямі від східного узбережжя Середземного моря до верхоріччя Євфрату, і надалі Червоним морем.

Водночас із посиленням Фатимідської держави відбувався процес подальшого ослаблення влади аббасидських халіфів. Після убивства халіфа ал-Муктадіра командувачем імперського війська Мунісом остаточно втрата Аббасидами колишньої могутності перетворилася на безперечний факт навіть для удільних правителів Центрального Іраку, на яких ще поширювалася зверхність багдадських халіфів. У даних умовах згадані удільні правителі почали шукати для Аббасидів військових покровителів, які були спроможні запобігти остаточному падінню цієї династії. В часи правління ар-Ради бі-ллахі (934-940 рр.) цю функцію виконували ватаги тюркських військових найманців, але надалі, з початку березня 942 до початку січня 945 років, тобто протягом останніх двох років халіфату ал-Муттакі (940-944 рр.), та першого року правління халіфа ал-Мустакфі (944-946 рр.), реальна влада в Арабському халіфаті зосередилася в руках вищої службової особи при резиденції Аббасидів, яка мала ім'я “Хасан”, але була відомою під титулом “Насир ад-Даула” / *نَصِيرُ الدَّوْلَةِ* /, тобто “Захисник держави”. Втім, на початку 945 року цей “Захисник держави” покинув столицю, і халіф ал-Мустакфі був змушений запросити у якості покровителів та захисників особ Аббасидів представників частково арабізованої та прихильної до шиїзму династії Бувайхідів, володіння якої знаходилися в Південному та Центральному Ірані. Старший представник названої династії отримав посаду “аміра амірів” / *أَمِيرِ الْأَمْرَاءِ* / і титул “Имад ад-Даула” / *عِمَادُ الدَّوْلَةِ* /, тобто “Стовп держави”. З цього часу влада в Арабському халіфаті була узурпована династією Бувайхідів (945-

1055 pp.), а прерогатива влади Аббасидів була обмежена функцією голови мусульманської общини, який освячував світську владу амірів, тому що, згідно із традиційним мусульманським правом, лише інвеститура халіфів надавала цій владі законного характеру. Такі правителі не могли справляти впливу на події, що відбувалися протягом другої половини X століття [161, с. 50; 131, с. 131-132].

Останнім актом процесу розпаду Арабського халіфату належить уважати створення в 962 році під сюзеренітетом Саманідів у Південно-Східному Афганістані ще одного державного утворення, столицею якого стало місто Газні. Правляча в згаданому державному утворенні династія йменувалася Газневідами. Відзначимо, що після смерті засновника названої династії, у минулому командувача тюркською гвардею Саманідів, Алп-Тегіна (помер у 963 р.), створена ним держава продовжувала своє існування у якості колективної власності військових службовців. Саме останні в 977 році надали владу зятю Алп-Тегіна, який також мав тюркське ім'я, а саме Себук-Тегін (977-997 pp.). Під час правління останнього до воїнського державного утворення Газневідів були остаточно приєднані центральна і східна частини Афганістану. Наступник Себук-Тегіна, який звався вже арабським іменем, а саме Махмуд Газневі (998-1030 pp.), запроваджував агресивну зовнішню політику, наслідком якої були ліквідація в 999 році держави Саманідів і створення протягом наступних 30-ти років могутньої держави, до складу якої увійшли не лише колишні володіння Саманідів, але також землі Північної Індії, що простягалися на південь до умовної лінії “південні межі Гуджарата – місто Каннаудж” [131, с. 141-142].

Розглянуті події та явища, що відбувалися протягом IX-X століть на мусульманському Сході, безпосередньо відобразилися на типових ознаках, тематичній спрямованості, та на ступені вірогідності потрібної інформації, наявної в тих арабських історичних документах, що являють предмет нашого дисертаційного дослідження. Насамперед належить відзначити, що гетерогенний за етнічними ознаками склад населення Арабського халіфату

та завершення процесу ісламізації мешканців мусульманської імперії явно відображені у біографічних даних авторів потрібних історичних джерел. Зокрема, серед тих учених, місце народження і етнічне походження яких відомі, лише ал-Йа'кубі та ал-Мас'уді були арабами. Етнічний склад решти досліджуваних авторів є різноманітним. Дійсно, ал-Хуварізі та ал-Фаргані були уродженцями значно віддалених на північний схід середньоазіатських володінь мусульманської імперії, залюднених ірано-мовним населенням. Щодо інших учених IX-X століть, то вони, за винятком Кудами ібн Джа'фара (арамейця) були персами. Зокрема, до згаданої етнічної спільності належали Ібн Хурдазбіг, Сухраб, Ібн Руста та Ібн ал-Факиг. Усі згадані вчені були мусульманами, до того ж, вони, за винятком ал-Йа'кубі, являли прихильників суннізму. Втім, згідно з біографічними даними, деякі з них походили із родин, які у нещодавньому минулому сповідували інші релігійні вірування, а саме зороастризм (родина ал-Хуварізі), релігію язичників-сабіїв (родина ал-Баттані), а також християнство (родина Кудами ібн Джа'фара). Переважна більшість названих учених являла державних службовців, і деякі з них, зокрема ал-Хуварізі, Ібн Хурдазбіг, Кудами ібн Джа'фар, здобули високі посади в апараті державного управління Арабського халіфату. Саме згаданою обставиною доцільно пояснити утилітарний характер їх творів, призначених для задоволення державних потреб мусульманської імперії. Тому і увага цих авторів до інформації про країни, віддалені від кордонів Арабського халіфату, була спричинена зовнішніми економічними та політичними інтересами цього державного утворення. Відзначимо, що значну частину інформації, потрібної для написання їх творів, вони запозичили із архівів урядових канцелярій та із документальних фондів окремих центральних установ державного управління. Деякі їх повідомлення про не-мусульманські країни мають розвідувальний характер.

Зроблена нами характеристика етнічного походження та суспільного статусу авторів досліджуваних історичних документів надає підставу для твердження, що певна частина цих вчених являла представників "куттаб",

тобто освічених вихідців із Ірану, які перебували на державній службі в Арабському халіфаті. Зокрема, такими були Ібн Хурдазбіг, Ібн Руста, Ібн ал-Факиг. Належність до згаданого корпоративного інтелектуального суспільного угруповання відобразилася в науково-літературній діяльності цих учених. Зокрема, один із творів Ібн Хурдазбіга, що не зберігся до нинішнього часу, мав назву “Книга зібрання генеалогій персів і розселення народів” / [213, ص. 2] / *كِتَابُ جَمَهْرَةِ أَنْسَابِ الْفُرْسِ وَالتَّوَائِلِ*, що свідчить про особливу увагу цього вченого до минулого даної етнічної спільності. Щодо “Книги шляхів і царств”, то “пансасанідські” переконання її автора відобразилися у наведеному в згаданому творі описі “Титули володарів Землі” / *أَلْقَابُ مُلُوكِ الْأَرْضِ* /. Починається даний опис зі згадки Сасанідської держави та її до-ісламських правителів, званих “Хосрой” / *كِسْرَى* / [634, р. 16]. Виявляється, що саме цю державу Ібн Хурдазбіг визнавав за центр умовного загально-світового кола населеної Землі до-ісламських часів. Запозичення цим ученим із пехлевійських писемних документів інформації про церемоніал, що існував у резиденції володарів Сасанідської держави, і про зовнішньо-політичне листування “Хосроя”, відображені в описі “Книги шляхів і царств”, який іменується “[Прикордонні] перепони Хосроя” / *حِجَابُ كِسْرَى* / [634, р. 173]. На світогляд ал-Хуварізмі значний вплив справили культурні та наукові здобутки до-ісламського Хорезму [89, с. 11-20; 319, с. 9-16].

Процес еллінізації арабської науки та культури, який розпочався в першій третині IX століття, справив вплив на розвиток географічних знань учених Арабського халіфату [654, I-II]. Це явище відобразилося насамперед у творах представників астрономічної географії, зокрема ал-Хуварізмі, ал-Фаргані, ал-Баттані та Сухраба. Зокрема, дані вчені перейняли від античної географії ідею щодо концентрації населення Землі на чверті її поверхні, яка є придатною для життя людей, та учення про великий Океан, який оточує згадану чверть Землі з усіх боків і утворює затоки, звані морями. До того ж, вони удосконалили запозичені із античної географії системи

відліку довготних координат на схід від початкового меридіану, та розподілу “населеної чверті Землі” на умовні довготні зони, розташовані паралельно екватору із півдня на північ. Дані здобутки з часом були запозичені представниками описової географії [634, р. 3; 168, с. 28-29].

Процес політичного розпаду Арабського халіфату безпосередньо відобразився на жанрових особливостях та на змістовній спрямованості арабської географічної літератури IX-X століть. Зокрема, спостерігається таке явище, як перенесення творчої діяльності окремих вчених із центру мусульманської імперії у ті регіони, де існували фактично незалежні від багдадських Аббасидів державні утворення. Виявлено, що ал-Йа'кубі до 260 / 873-874 року перебував на службі у династії Тахирідів, а надалі знайшов протегування з боку представників династії Тулунідів. Після захоплення влади в Багдаді шийтською династією Бувайхідів, ал-Мас'уді також покинув Ірак, і перейшов до Єгипту, яким у той час володіла династія Іхшідідів. Мутаггар ал-Макдісі, незважаючи на те, що він народився в місті Ієрусалім, в мужньому віці мешкав на сході Ірану, перебуваючи на службі у династії Саманідів. Розглянуте історичне явище, на нашу думку, належить вважати за таке, що сприяло виникненню в X столітті ще одного жанру арабської географічної писемної традиції, який означений як “регіональна географія” [244, с. 147-370]. У якості середньо-азіатського регіонального типу названого жанру можна назвати історико-географічний твір “Історія Бухари” / *تَأْرِيْحُ بُخَاْرَةَ* /, написаний ан-Нашрахі (помер у 348 / 959 р.), а зразком східно-іранського регіонального типу даного жанру є твір “Історія у звістках про правителів Хурасану” / *أَلْتَأْرِيْحُ أْخْبَارِ وُلَاةِ خُرَاسَانَ* /, що був складений близько 344 / 955 року ‘Алі ас-Салламі [501, s. 211; 53, с. 70]. На важливий центр розвитку “регіональної географії” перетворився Єгипет. Саме в цій країні виник тип історико-топографічних творів, названий “хітат” / *خِطَاطُ* /, тобто “Місцевості”. Відмітні ознаки цього типу арабської географічної літератури спостерігаються в творі, званому “Завоювання Єгипту і Магрібу” / *فَتْوْحُ مِصْرَ وَالْمَغْرِبِ* /, який був написаний єгипетським

істориком 'Абд ал-Хакамом (помер у 257 / 871 р.) [501, s. 148, 227-228; 770, р. 616]. Подальшого розвитку в географічній писемній традиції Єгипту набув тип творів, названий “фада’ил” / *فَصَائِلُ* /, тобто “Достоїнства”. До такого типу належав трактат “Достоїнства Єгипту” / *فَصَائِلُ مِصْرَ* /, що був створений в другій половині X століття 'Умаром ібн Мухаммадом ал-Кінді [581, р. 9 (3); 501, s. 230]. Імовірним є те, що місцем написання анонімного твору X століття, який має назву “Звістки часу”, також був Єгипет [244, с. 182-184]. В середині X століття на важливий центр розвитку арабської “регіональної географії” перетворилася також мусульманська Іспанія. У якості зразків іспано-мусульманського регіонального типу арабської географічної літератури доцільно назвати “Книгу про особливість [міста] Кордови” / *كِتَابُ فِي صِفَةِ قُرْطُبَةَ* / Ахмада ібн Мухаммада ар-Разі ат-Та'ріхі (помер у 344 / 945 р.), та “Книгу шляхів і царств” / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ* / Мухаммада ібн Йусуфа ал-Варрака (помер у 363 / 973 р.). Для нашого дослідження має значення “доповідна записка” іспано-єврейського вченого Ібрахіма ібн Йа'куба, який у 965 році здійснив подорож до резиденції імператора “Священної Римської імперії” Оттона I, що знаходилася в місті Магдебург. В цьому документі міститься інформація про країни, прилеглі до території України із заходу (Польщу, Чехію, князівство Ободритське), а також із південного заходу (Болгарію) [280, I] .

Таким чином, проведена аналітична робота щодо історичних умов розвитку країн мусульманського Сходу протягом IX-X століть зумовила можливість дістати таких висновків: 1. Характерними показниками рівня економічного розвитку Арабського халіфату в першій половині IX століття доцільно назвати такі: зростання кількості великих земельних володінь за рахунок державної земельної власності в сільському господарстві; початок переходу до виготовлення ремісничих виробів на продаж у ремісничому виробництві; поширення грошової ренти, розвиток кредитування, а також виникнення потужного купецького капіталу в торгівлі і товарно-грошових

відносинах. Втім, прогрес у названих сферах економічного життя посилив диференціацію в рівні економічного розвитку окремих областей названої держави; 2. Відмітною ознакою світоглядно-ідеологічної сфери життя Арабського халіфату була відсутність єдності ісламу через наявність двох головних напрямів цієї релігійної системи, а саме сунізму і шиїзму, а також виникнення та посилення релігійних сект. Зважаючи на гетерогенність етнічного складу населення мусульманської імперії, шиїтське вчення у його сектантських проявах являло ідеологічні засади сепаратистських соціальних рухів у областях з іно-етнічним населенням; 3. В умовах поліетнічності населення араби поступово втратили статус привілейованої етнічної спільності. Водночас зі згаданим явищем, у системі державного управління відбулося певне підвищення значення представників не-арабських етносів, зокрема тюрків у військовій справі, та персів у адміністративному апараті. Дане явище супроводжувалося значним посиленням впливу на арабо-мусульманську культуру з боку перської регіональної культурної традиції. Халіфська влада була ізольована від арабського населення своєї держави, яке зазнавало гноблення з боку іно-етнічних представників військово-адміністративної еліти. В умовах, що склалися, вона змушена була підтримувати впровадження в арабо-мусульманську науку певних здобутків античної науково-культурної традиції; 4. Політична децентралізація Арабського халіфату відбувалася в умовах ослаблення центральної влади Аббасидських халіфів і посилення в провінціях влади намісників-амірів, яких підтримувало місцеве вельможне панство. Цей процес тривав протягом усієї досліджуваної історичної доби і закінчився розпадом Арабського халіфату на фактично незалежні мусульманські державні утворення; 5. Вплив розглянутих історичних подій на розвиток арабської географічної писемної традиції виявився в запозиченні вченими Арабського халіфату здобутків античної науки та у виникненні і розвитку “регіональної географії”.

II.2. Етноісторична ситуація у Східній Європі в IX-X століттях

За необхідну умову здійснення конкретного дослідження відомостей арабських писемних джерел доби IX-X століть про територію і населення України ми вважаємо за доцільне розглянути історичну ситуацію, яка відобразилася в цих відомостях. Тому метою даного підрозділу є надання аналізу етноісторичних подій і явищ, що відбувалися на території України в означений час та склали зміст інформації арабських географічних творів доби раннього середньовіччя про даний регіон. Алгоритм даного аналізу має відбуватися у такий спосіб: 1. Простежити процес формування тієї етноісторичної ситуації, що існувала на території України на початок досліджуваної історичної доби; 2. Охарактеризувати головні тенденції соціально-економічного і політичного розвитку Хозарського каганату в IX-X століттях; 3. Виявити зміни в етноісторичній ситуації, що відбулися протягом IX-X століть у степовій смузі України та на Кримському півострові; 4. Проаналізувати процес створення Київської держави та вплив цього процесу на історичний розвиток країн Східної Європи.

Зміни в етнічному складі населення південної частини території Східної Європи, що являли початок виникнення етноісторичної ситуації, яка існувала на землях України на початок IX століття, відбулися в 40-х роках VII століття. Адже саме тоді населення степової смуги, що простягалася зі сходу на захід від Східного Прикавказзя до Середнього Подніпров'я та до Нижнього Подніпров'я, перетворилося на об'єкт експансії з боку кочової людності, званої "хозари" / *Хаζάροι* / [804, р. 485; 821, р. 76; 704, р. 104-108]. На думку дослідників, названа людність являла складову угро-тюркської етнічної спільності [574, s. 198; 600, р. 127; 719, р. 124-125; 737, р. 39-40]. При цьому міркування щодо належності хозарів до східних, або до так званих "орхонських" тюрків [499, р. 10; 551, р. 35-36], визнане за помилкове. Очоливши в другій половині VI століття різно-етнічні племінні утворення кочівників Східного Прикавказзя [133, с. 103-134, 148-164; 22, с. 138-156], хозари під час свого перебування у складі Західно-Тюркського каганату створили могутнє військово-адміністративне об'єднання,

очолюване правителем, званим “jabgu-hakan”. [481, II, p. 754; 180, с. 109-110]. Доцільно вважати, що Хозарська держава була утворена іще в 20-х роках VII століття, а після розпаду Західного Тюркського каганату, що відбувся в 658 році, вона набула своєї фактичної незалежності [326, с. 88]. Отже, експансія хозарів у західному напрямі розпочалася іще під час формального перебування очолюваного ними військово-політичного союзу кочових племен у складі Західного Тюркського каганату. Саме тоді хозари запровадили свій контроль над країною іраномовних аланів, розташованою поміж середньою течією ріки Кубань на північному заході, і перевалом Даріал (Гірський Дагестан) на південному сході [686, I, s. 29]. Підкоривши аланів, хозарські збройні загони просунулися далі на захід, внаслідок чого їх володіння сягнули ріки Дністер [347, с. 21; 114, с. 112-113, 117]. Важливим чинником, який мав вплив на подальший розвиток етноісторичних процесів у Східній Україні та на прилеглих до неї землях Середнього Подоння, були арабо-хозарські війни, які тривали протягом 84-х років (з 652-653 до 736-737 рр.). Вони спричинили відхід із Північного Прикавказзя наприкінці 40-х років VIII століття кочових тюркських та аланських етнічних угруповань. Минувши степи Східного Приазов'я та Нижнього Подоння, алани досягли верхоріч Дону, Осколу та Сіверського Дінця, тобто тих територій, які були залюднені слов'янами. Але імовірним є те, що частина тюрків-болгар залишилася в приазовських степах [345, с. 184; 347, с. 41].

Експансія хозарів у степах Приазов'я та Північного Причорномор'я спричинила активізацію слов'янської колонізації у східному напрямі. Адже відкочування під тиском хозарів деяких орд угро-тюрків із степів Дніпро-Донського межиріччя мало своїм наслідком значне зменшення кількості кочового населення на територіальному просторі, розташованому на схід від східної межі розселення слов'ян, тобто від басейнів рік Десни, Сули та Верхнього Сейму. Тому в першій половині VIII століття слов'яни, імовірно сіверяни, залюднили межиріччя названих рік та Сіверського Дінця, а також просунулися до ріки Дон. Втім, колонізація аланами земель

Середнього Подоння спричинила асиміляцію цими кочівниками слов'ян, що мешкали в названому регіоні [129, с. 193-194, 227; 689, р. 207-208; 481, III, р. 1365].

Щодо подніпровських слов'ян та слов'янських етнічних угруповань Дніпровського Лівобережжя, то до середини VIII століття вони перебували поза межами впливу з боку Хозарського каганату. Але на початку другої половини згаданого століття ці слов'яни також підпали під зверхність названої держави. На думку деяких дослідників, дана подія була спричинена зростанням у той час значення Дніпровського і Волго-Каспійського торгівельних шляхів у розвитку економічних взаємин між країнами Центральної та Західної Європи з одного боку, і Візантійською імперією та Арабським халіфатом з іншого боку. Адже втрата Арабським халіфатом у 756 році важливішого центру середземноморської торгівлі з Південно-Західною Європою, яким був Кордовський амірат, спонукали урядові кола цієї держави до налагодження торгівельних зв'язків з європейськими країнами через річкові та сухопутні маршрути, що пролягали територією Хозарського каганату і обминали середземноморський регіон з півночі. Тому доцільно вважати, що розглянуті чинники являли спонукальні мотиви, які сприяли запровадженню Хозарським каганатом своєї зверхності над тими слов'янськими племінними утвореннями, що залюднювали землі, прилеглі до згаданих торгівельних маршрутів, тобто над полянами, сіверянами, радимирами та в'ятичами. До того ж, ці території були постачальниками хутрів на ринки володінь Арабського Халіфату [326, с. 189-210; 335, с. 91]. Щодо форми залежності слов'янських етнічних спільностей від Хозарського каганату, то вона являла сплату данини [287, с. 10-14, 38; 199, с. 61-62.]. Разом з цим, потреба у запровадженні контролю над Волго-Каспійським торгівельним шляхом, та зацікавленість у імпорті хутрів, спричинили поширення зверхності Хозарського каганату на тюркське та угорське населення Середнього Поволжя. Наслідком згаданих обставин було підкорення хоза-

рами в середині VIII століття волзько-камських булгар, черемисів (марійців), а також бургасів (мордви) [326, с. 196-199].

На початок IX століття Хозарський каганат являв наймогутніше державне утворення Східної Європи часів раннього середньовіччя. На півночі і на північному заході його володіння обіймали Середнє Подніпров'я, Дніпро-Окське межиріччя, землі басейну ріки Кама, та Південне Приаралля. У західному напрямі межі цього державного утворення пролягали рікою Дністер, а на південному заході вони сягали північного узбережжя Чорного моря. Хозари контролювали також Крим, за винятком південно-західної частини даного півострова. Щодо південних володінь хозарів, то вони простягалися із заходу на схід уздовж Великого Кавказького пасма, охоплюючи степову смугу Азово-Каспійського межимор'я. На сході хозари контролювали Нижнє Поволжя та заволзькі степи [214, с. 81-110; 633, р. 139-145; 634, р. 255-259]. Однак землі власне Хозарії обмежувалися степовою смугою, що простягалася уздовж західного узбережжя Каспійського моря з півдня на північ від передгір'їв Кавказу до пониззя ріки Волги, та Нижнім Поволжям і заволзькими степами. Решта території Хозарського каганату являла завойовані хозарами іно-етнічні країни, що перебували на різних рівнях свого соціально-економічного розвитку.

Щодо власне хозарів, то вони зберігали спосіб життя своїх предків, кочівників-скотарів [633, р. 140], але в тих районах Хозарії, де були сприятливими умови для запровадження землеробства, відбувалося поступове осідання певної частини даної кочової етнічної спільності на землю [829, р. 221-222; 739, II, р. 392-393]. Співіснування в Хозарському каганаті кочового та землеробського типів господарств зумовило наявність в межах названого державного утворення як кочовищ, так і стаціонарних осад. На засадах інформації, що міститься в хозарських писемних документах X століття, можна визначити три типи осель, а саме селища, міста і укріплені міста-фортеці [214, с. 25, 32]. Щодо селищ, то вони виникали в процесі поступового переходу певної частини кочового населення Хозарського каганату

до землеробства та до осілого побуту на місцях колишніх кочових зимовищ. На землях власне Хозарії кількість осель селищного типу була обмеженою, але в деяких володіннях держави хозарів виявлена значна скупченість населених пунктів даного типу. Зокрема, на територіальному просторі, що охоплює басейн ріки Сіверський Донець на її приток, і простягається із заходу на схід від від пониззя ріки Оскол до ріки Велика Кам'янка, а з півночі на південь від верхоріч Айдара, Красної, Борової та Деркула до центрального масиву Донецького кряжу, ця скупченість дорівнює одному зафіксованому на наш час селищу на 90 км.² [232, с. 110; 235, с. 303]. У східній частині Кримського півострова на початок IX століття також існувала значна кількість землеробських селищ, декотрі з яких були захищені оборонними мурами [345, с. 47, 50; 461, с. 458-501; 460, с. 27-28].

Окремі селища корінної Хозарії, що виникли на місцях колишніх зимовищ кочівників, з часом перетворилися на багатолюдні міста, які були обладнані оборонними спорудами. Зокрема, таким був населений пункт Атил, який знаходився десь у районі гирла ріки Волги. Уже на початку досліджуваного періоду цей населений пункт мав усі ознаки міста, а саме міцну фортецю і велике передмістя. Швидкому розвитку міста Атил сприяли його розташування в тому місці, де збігалися торгівельні шляхи, які сполучали європейські країни з володіннями Арабського халіфату, та набуття ним внаслідок арабо-хозарських війн статусу столиці Хозарського каганату [344, с. 47; 634, р. 124-155]. Разом із цим, належить відзначити, що Атил був єдиним великим містом, що знаходилося у внутрішній частині суто хозарських земель. Інші хозарські міста розташовувалися або на периферії корінної Хозарії, або поза межами цієї території. Найбільш великі з “периферійних” хозарських міст були локалізовані поблизу від південних меж Хозарського каганату, а саме в Східному Прикавказзі. Зокрема, поруч західних передмість Махачкали розташовувався другий за своїм економічним значенням торгівельний центр Хозарії, званий Семендер [828, р. 242-243; 829, р. 184-185; 635, р. 63; 700, II, р. 2], а поблизу від

проходу з боку Кавказьких гір у долину ріки Сулак знаходилося ще одне велике хозарське місто Беленджер [347, с. 25-26; 635, р. 62-63; 517, р. 289; 481, III, р. 2890]. Щодо міст-фортець, збудованих хозарами поза межами території свого споконвічного мешкання заради забезпечення військово-політичної присутності Хозарського каганату на завойованих територіях, то серед них доцільно назвати Саркел, який був збудований за допомогою візантійських спеціалістів у 30-ті роки IX століття. Дане місто-фортеця розташовувалося на лівому березі стариці ріки Дон поблизу від гирла лівої притоки Дону, річки Цимла [220, р. 170-173]. У якості окремого типу населених пунктів Хозарського каганату належить визначити ті стародавні міста, які були опановані хозарами під час їх експансії в західному напрямі. Серед них насамперед слід назвати місто Таматарху, яке розташовувалося на східному березі Керченської протоки. Іншим важливим центром чорноморської торгівлі протягом досліджувані доби було в минулому античне місто Фанагорія, яке також знаходилося на Таманському півострові [345, с. 48-49]. Щодо Кримського півострова, то, за даними хозарських писемних документів, значними ремісничими і торгівельними центрами названого регіону були міста Керч, Сугдея, Алупка, Мангуп, Балаклава, Гурзуф та Алма [214, с. 108; 22, с. 384-385]. Але особливого значення в міжнародній торгівлі набули міста Керч та Сугдея. Зокрема, через Керч пролягав сухопутний торгівельний шлях від гирла Дніпра через візантійське місто Херсонес Таврійський до володінь Арабського халіфату. Щодо Сугдеї, то це місто являло важливий центр збуту на експорт товарів, які вироблялися населенням Кримського півострова [47, с. 103-104; 112, с. 252]. Отже, великі міста та міста-фортеці Хозарського каганату являли центри торгівлі.

Захопивши велику територію Східної Європи, Хозарський каганат запровадив свій контроль над торгівельними шляхами, що пролягали через згадану територію в напрямках “захід – схід” та “північ – південь”. Зокрема, то був, насамперед, Волго-Каспійський торгівельний шлях, який сполучав країни Західної, Центральної та Східної Європи з Багдадом та з володіння-

ми Арабського халіфату в Південно-Західному та в Південному Прикаспії, в Центральній Азії, а також з Китаєм та Індією [686, I, s. 141-151; 327, с. 384-387; 739, II, р. 281, 482-483; 534, р. 324-325]. Іншою комунікацією, яка відіграла визначну роль у розвитку міжнародної торгівлі тих часів, був Дніпровський маршрут, званий у літописах Київської Русі шляхом “із Варяг у Греки”. Названий маршрут пролягав від Фінської затоки до гирла Дніпра, і надалі Чорним морем спрямовувався до володінь Візантійської імперії [129, с. 282-285]. Запровадивши свою зверхність над більшою частиною Кримського півострова, хозари здобули можливість контролювати також чорноморські торгівельні маршрути, що сполучали Північне та Північно-Західне Причорномор’я із басейном Середземного моря та країнами мусульманського Сходу [634, р. 103-104; 686, I, s.102-104; 47, с. 103-104; 112, с. 252]. Панування Хозарського каганату над цими торгівельними комунікаціями сприяло перетворенню даного державного утворення на таке, що справляло значний вплив на розвиток економічних зв’язків між країнами Європи та Близького і Середнього Сходу, Середньої Азії, а також, певною мірою, Далекого Сходу [162, I, с. 200-201].

Зрозуміло, що розташування Хозарського каганату на важливіших комунікаціях міжнародної торгівлі мало наслідком ту визначну роль, яку відіграла транзитна торгівля в економічному житті цього державного утворення. Дана обставина надала підставу деяким дослідникам визнати Хозарський каганат за “торгівельну” державу [573, р. 111]. Втім, писемні джерела доби раннього середньовіччя не засвідчують будь-якої діяльності на вище названих торгівельних шляхах власне хозарських купців. В арабських писемних джерелах IX-X століть у якості активного дійового компоненту функціонування Дніпровського та Волго-Каспійського торгівельних шляхів називаються руські купці / *تَجَارُ الرُّوسِ* /, а у якості постачальників товарів із Західної Європи через територію Хозарського каганату на ринки Арабського халіфату і Китаю згадуються іудейські, але не хозарські, а західно-європейські купці-разаніди / *أَلْتَجَارُ الرَّدَائِيَّةِ* / [634, р. 153-155; 553,

р. 49; 627, р. 131]. Навіть до порту Трапезунд, що розташовувався на північному узбережжі півострова Мала Азія, із контрольованого хозарами Прикубання товари постачалися купцями-касогами / كَشْك / [700, II, р. 3]. Додамо до висловленого, що купецькі колонії, які знаходилися в селищі Хамліх / خَمْلِيخ /, яке являло торгівельну частину столиці Хозарського каганату, міста Атил, населяли аж ніяк не хозари-іудеї, але мусульмани, християни, та язичники, переважно руси та слов'яни [700, II, р. 11, 23; 829, р. 220-222; 112, с. 219]. Щодо експортних товарів, вироблених безпосередньо в Хозарії, то в арабських писемних документах згадується лише риб'ячий клей [829, р. 223]. Виявляється, що зовнішні економічні зв'язки Хозарського каганату мали характер транзитної торгівлі, а прибуток від цієї торгівлі державна скарбниця отримувала через стягнення мита з іноземних купців [739, II, р. 390].

Активному функціонуванню згаданих торгівельних шляхів сприяв такий чинник, що після закінчення хозарської експансії, тобто протягом другої половини VIII століття, Хозарський каганат пробував у стані відносної внутрішньої та зовнішньої стабільності. На початок IX століття несприятливою для цієї держави була лише ситуація, що склалася на її південно-західному кордоні, яким була ріка Дністер. Причиною зростання військово-політичної напруженості в даному регіоні було посилення в означений час державного утворення дунайських болгар [392, с. 119-120; 825, р. 296-298], яке зосередило зусилля своїх збройних сил на витискуванні хозарів із земель Дніпро-Дністровського межиріччя. Зокрема, у 818-820 роках болгарське військо здійснило похід проти хозарів, під час якого воно досягло ріки Дніпра. Однак проблему запобігання подальшому розвитку експансії Дунайської Болгарії в даному регіоні, та наступного витиснення дунайських болгар із земель Дністро-Дунайського межиріччя, вирішили угорські кочові племена мадярів, які протягом 822-836 років опанували степову смугу Дніпро-Дністровського межиріччя, але після даної події підпали під зверхність Хозарського каганату [686, I, s. 26-27; 22, с. 470].

Щодо донецько-приазовських степів та районів Степового і Гірського Криму, то протягом другої половини VIII століття у названих регіонах значно активізувався процес поступового переходу місцевого болгарського населення від кочового скотарства до осілого землеробства. Єдина за загальними ознаками землеробська матеріальна культура болгар названих регіонів та аланів Середнього Подоння є відомою як салтово-маяцька [69, с. 60; 70, с. 212-215; 345, с. 7, 41-48; 347, с. 43, 76; 47, с. 5; 738, р. 249-250]. Щодо території Східної України, то Верхнє Подінців'я, тобто землі басейну верхньої течії ріки Сіверський Донець, що простягалися від ріки Оскол на сході до верхоріччя Сіверського Дінця на заході, являли ареал поширення аланського лісостепового варіанту салтово-маяцької культури [241, с. 92]. На решті території названого регіону, а саме в донецько-приазовських степах та в Криму, визначені донецький, приазовський, та кримський степові варіанти болгарських старожитностей [47, с. 5-6].

Перший етап формування землеробських старожитностей тих угротюркських етнічних спільностей, які залюднювали Середнє Подінців'я та Західне Приазов'я, припадає на другу половину VIII століття. Якщо протягом попередніх 100 років згадані болгарські людності донецько-приазовських степів являли напівкочові племена, які влаштовували в заплавах річок недовгочасні стійбища, або багаторічні стійбища-зимівлі, то в другій половині VIII століття на території проживання цих болгар простежується виникнення кочовищ айльного типу, тобто таких осель, що були переходним типом від стійбищ-кочовищ до суто стаціонарних селищ осілих землеробів [345, с. 19; 232, с. 110-115]. Отже, перший етап формування донецького та приазовського варіантів угро-тюркської за етнічною належністю землеробської матеріальної культури доцільно вважати за етап виникнення передумов осілості в середовищі болгар, що залюднювали названі землі.

Десь на початку IX століття в болгарських айлах виникли стаціонарні будівлі, а саме напівземлянки округлої форми. Під середину цього століття частина згаданих айлів перетворилася на довгочасні селища, в яких явно

простежується подальша тенденція розвитку житлового будівництва щодо створення стаціонарних будівель землеробів. Ця тенденція відобразилася у виникненні на початку другої половини IX століття прямокутних будівель землянкового типу з відкритими вогнищами [241, с. 93-94; 242, с. 325-326, 328]. Окрім самих житлових будівель, до складу індивідуальних подвір'їв жителів стаціонарних болгарських селищ входили льохи, літні кухні, майстерні та зимові стійла для худоби. Отже, виявлена структура індивідуальних подвір'їв досліджуваних селищ є свідченням тривкої осілості донецько-приазовських болгар уже в середині IX століття. Щодо господарства цих нащадків стародавніх кочівників, то воно поєднувало в собі як землеробство, так і домашнє скотарство, а також ремісниче виробництво [238, с. 57-59; 235, с. 305-308; 242, с. 327].

Наступний період розвитку локальних варіантів тюрко-болгарської землеробської матеріальної культури, який охоплював 50-80-ті роки IX століття, характеризується посиленням відмітних ознак кожного з них відносно один одного, та їх загальної відмінності від аланських старожитностей лісостепової смуги Середнього Подоння та Верхнього Подінців'я. Виявлено, що старожитності середньо-донецьких болгар були поширені на території, яка простягалася із заходу на схід від басейну ріки Жеребець до басейну ріки Деркул, а із півночі на південь – від верхоріч Айдару, Білої та Деркулу до центрального масиву Донецького кряжу. На згаданому територіальному просторі на наш час зафіксовано понад 400 поселень та 40 могильників болгар [232, с. 110; 231, с. 170; 235, с. 303]. Розміри і структура цих поселень, та характер споруд їх індивідуальних подвір'їв, надають підставу для твердження, що кожна із осель болгар-землеробів Степового Середньодонеччя являла поселення окремої общини, яка складалася із декількох патріархальних родин, кожна з яких налічувала 5-7 чоловік і запроваджувала самостійне господарювання [243, с. 84; 242, с. 329].

Відмітними ознаками старожитностей болгар-землеробів Степового Середньодонеччя від аланів Середнього Подоння та Верхнього Подінців'я

є відсутність в болгарських похованнях зброї, наявність якої є характерною для могильників аланів, але присутність в їх похованнях значної кількості знарядь землеробської праці. Названі відмінні ознаки, разом із високим ступенем скупченості поселень болгар в межах згаданого регіону, є свідченням суто землеробського, але не військового, характеру матеріальної культури болгар Степового Середньодонеччя [233, с. 273-274; 230, с. 84-86]. При цьому виявлено, що в другій половині IX століття найбільш розвиненими галузями ремісничого виробництва в землеробських селищах середньо-донецьких болгар були металургія та гончарство [651, s. 193-244; 236, с. 60-61; 233, с. 273-278]. Разом із цим, в матеріальній культурі цих селищ в другій половині IX століття спостерігаються зовнішні впливи з боку суміжних етнічних спільностей, зокрема тих аланів, які залюднювали лісо-степову зону Верхнього Подонців'я [239, с. 102; 235, с. 314-316; 242, с. 323], та слов'ян, які являли носіїв пеньківської матеріальної культури, західна межа поширення якої сягала верхоріччя Сіверського Дінця [404, с. 182-183; 17, с. 207-301; 239, с. 101-102]. Виявлено, що відмінною ознакою старожитностей середньо-донецьких болгар була загальна тенденція до підвищення ступеня їх поліетнічності протягом другої половини IX століття. В їх матеріальній культурі простежується наявність іранського, угорського, печенізького етнічних елементів [10, с. 139; 235, с. 320]. Дане явище пояснюється загальним підвищенням рівня гетерогенності етнічного складу населення донецько-приазовських степів [214, с. 92], і активізацією в останній чверті IX століття пересувань кочових племен у західному напрямі, спричиненою тиском печенігів [583, р. 283-292; 237, с. 38; 234, с. 80].

Щодо старожитностей приазовських болгар, то вони були поширені на території степової смуги, що простягалася уздовж західного узбережжя Азовського моря від Донецького кряжу на півночі до Перекопського перешийку на півдні. Але та частина болгарської етнічної спільності, що перебувала у степах Західного Приазов'я, на відміну від землеробського населення Середнього Подінців'я, не зазнавала впливів з північного заходу,

тобто боку аланів та слов'ян. Разом із цим, дослідження старожилностей приазовських болгар свідчать про певний зовнішній вплив на їх матеріальну культуру з боку кримсько-візантійських елементів [43, с. 78].

Більш значні відмітні ознаки порівняно з розглянутими вище, мають старожитності кримських болгар. До середини VIII століть у передгірних районах Центрального Криму, а також на Керченському півострові, тривав процес формування землеробської культури болгарської людності, яка в середині VII століття просунулася через степову зону Криму до передгір'їв Кримських гір. Це були представники частини орди унногундурів, яка відокремилася від останньої під час її відходу під тиском хозарів із району Донецького кряжу в західному напрямі. Належить відзначити той факт, що вище згаданий процес в середовищі кримських унногундурів розвивався більш активно порівняно з тими болгарами, які залюднювали донецько-приазовські степи. Дійсно, вже під середину VIII століття на Керченському півострові та у передгір'ях Кримських гір існували селища кримських болгар-землеробів. Однак, унаслідок вторгнення на Кримський півострів іншої болгарської орди, званої кутригурами, яка в середині VIII століття відійшла із Середнього Поволжя та Нижнього Прикам'я, ці селища були знищені [43, с. 85-88; 443, с. 45, 125-126]. Зважаючи на те, що кутригури вторгнулися на Кримський півострів у складі кочівників "вторинної хвилі" міграцій тюрко-угорських племен, де власне болгари склали лише близько половини загальної кількості згаданих мігрантів [437, с. 55-65], залюднення цими пришельцями названих районів Кримського півострова мало наслідком значні зміни в етнічних ознаках населення Керченського півострова та передгір'їв Кримських гір. Зокрема, в матеріальній культурі кримських болгар, що розвивалася протягом другої половини IX-X століть, простежується наявність волзько-уральського етнічного компоненту. До того ж, дана культура зазнала суттєвого впливу з боку візантійського населення Південно-Західного Криму [43, с. 72; 44, с. 58-61; 798, р. 90-91].

Зважаючи на те, що донецько-приазовські степи та Степовий Крим являли складові західних володінь Хозарського каганату, активності процесу переходу болгарського населення названих регіонів від кочового скотарства до осілого землеробства значною мірою сприяв стан відносної військово-політичної стабільності, який тривав на території його мешкання протягом другої половини VIII – до кінця 80-х років IX століття. Однак, у самій корінній Хозарії внутрішнє політичне становище десь на початку IX століття значно ускладнилося. Спонукальним мотивом до ускладнення була спроба запровадження хозарським правителем Обадією релігійної реформи, яка здійснилася поміж 799 та 809 роками. Сутність цієї реформи полягала у запровадженні іудаїзму в якості єдиної релігії хозарів [709, р. 384]. Але згадана спроба закінчилася невдачею: за даними арабських писемних документів, протягом IX – першої половини X століть прихильниками іудаїзму були лише хозарський правитель, його почет, та певна частина вельможного панства [700, II, р. 14]. Решта ж хозарів залишалася прихильною до стародавніх язичницьких вірувань [633, р. 140; 481, V, р. 2890; III, р. 1506], які ґрунтувалися на вірі в єдиного бога Тенґрі та на культі сил природи [162, I, с. 148-149; 207, с. 146-147; 686, II, (II), s. 60].

Разом із цим, розглянута релігійна реформа мала тяжкі наслідки як для внутрішнього, так і для зовнішнього становища названого державного утворення. Вона спричинила повстання хозарського родового панства, яке являло початок довготривалої громадянської війни, що охопила ті області Хозарського каганату, які були залюднені власне хозарами. Уряд країни був неспроможним подолати повстанців власними збройними силами, і тому змушений був звернутися за допомогою до ханів кочових тюркських орд гузів і печенігів, які являли ворожу військово-політичну силу відносно Хозарського каганату. Лише за допомогою цієї військово-політичної сили дане повстання у першій половині 30-х років IX століття було, нарешті, придушене. Однак згадана подія супроводжувалася масовим знищенням суто хозарського населення. Значна частина хозарів змушена була рятува-

тися втечею до віддалених хозарських володінь, зокрема до кочовищ мадярів степової смуги Дніпро-Дунайського межиріччя. Залишки хозарів зосередилися в містах Хозарії. Щодо території, яка розташовувалася поза межами цих міст, то вона була опанована кочовищами гузів та печенігів.

Щодо негативних наслідків релігійної реформи Обадії для взаємин корінної Хозарії з іно-етнічними володіннями Хозарського каганату, то вони виявилися у посиленні прагнення областей, мешканці яких сповідували християнство, позбавитися зверхності держави хозарів. Зокрема, під час розглянутої громадянської війни в Хозарії відбулося відокремлення від Хозарського каганату християнської Кримської Готії, яка приєдналася до володінь Візантійської імперії у Південно-Західному Криму. Решту земель Кримського півострова хозарам вдалося утримати від їх переходу під зверхність Візантійської імперії, але влада Хозарського каганату в названому регіоні надалі залишалася нетривкою. Дійсно, в тих містах Кримського півострова, що були підвладні хозарам, значну кількість населення складали християни. Ця обставина спричинила поширення сепаратистських настроїв на користь приєднання згаданих міст до Візантійської імперії. Боротьба з родовим панством корінної Хозарії позбавила уряд Хозарського каганату можливості контролювати інші людності, що входили до складу даної держави. Наслідком цього було зростання ворожості до зверхності останнього з боку переважної більшості його іноплемянних васалів [22, с. 324-330].

Загальне ослаблення Хозарського каганату сприяло процесу консолідації племянних утворень середньо-дніпровських слов'ян, на яких поширювалася зверхність названої держави. За свідчення згаданого історичного явища доцільно вважати наведене в каролінгському писемному документі першої половини IX століття, який має назву "Бертинські аннали", повідомлення про посольство володаря народу "рус" / rhus /, означеного в тексті титулом "хакан" / chakanus /, до резиденції візантійського імператора Феофіла (829-842 pp.), датоване 839 роком [479, p. 434]. В іншому ла-

тинському писемному документі, званому “Баварський географ”, який був складений в той час, від якого походить згадане повідомлення “Бертинських анналів”, тобто під 840 рік, народ русів / Ruzzi / називається як суміжний із територією, залюдненою хозарами / Caziri / [696, s. 31-45]. Точніше територія мешкання русів / Rusos / локалізована в творі “Antapodosis”, написаному під 963 рік єпископом Кремонським Ліутпрандом. Зокрема, в наведеному згаданим автором переліку етнічних спільностей, що мешкали на землях, розташованих на північ від володінь Візантійської імперії, руси названі разом із хозарами / Chozaros /, печенігами / Piezenagos /, та угорцями / Hungarios / [690, I, 11; 355, с. 117-118]. Якщо урахувати той факт, що на час написання цим автором свого твору печеніги опанували степову смугу Дунайсько-Донського межиріччя, а угри-мадьяри перебували на території Середньо-Дунайської низовини, то належить визнати, що названі в даному історичному документі руси залюднювали територіальний простір, який на півночі охоплював Середнє Подніпров’я, на півдні прилягав до степової смуги Північного Причорномор’я, а на заході сягав пасма Східних Карпат. Цей регіон південно-західної частини Східної Європи є тотожним з територією розташування п’яти головних земель княжої України-Русі, а саме Київщини, Чернігівщини, Переяславщини, Волині і Галичини [431, с. 3]. На думку дослідників, це державне утворення знаходилося у Середньо-Дніпровському регіоні, межуючи на сході з володіннями Хозарського каганату. До його складу входили союзи племен полян та сіверян, а зрештою також древлян, а його столицею було місто Київ [409, с. 39]. Обґрунтованим уявляється міркування, що протодержавне утворення, зване “Русь”, сформувалося в Середньому Подніпров’ї в VII – VIII століттях [185, с. 34].

Даний висновок співвідноситься з міркуваннями дослідників щодо імовірності виникнення передумов процесу формування державності в Полянській землі ще в другій половині V століття [383, с. 12-18; 321, с. 46]. Адже при цьому називаються природні чинники, які сприяли ранньому виникненню в Середньому Подніпров’ї політичного утворення, яке ґрунту-

валося на надпле́мнних засадах [408, с. 67-68]. Зокрема, лісостепова зона Середнього Подніпров'я являла один із найдавніших землеробських регіонів Східної Європи через наявність на її території надзвичайно родючих ґрунтів [143, с. 31-33, 246; 334, с. 46-62; 200, с. 53]. До того ж, в цьому регіоні знаходилися значні родовища металургійної сировини. Дані обставини сприяли ранньому перетворенню Середнього Подніпров'я на важливий центр металургійного, ливарного, та ювелірного ремісничого виробництва у Східній Європі [379, с. 77-78; 383, с. 12-13]. Наслідком дії згаданих чинників було активне удосконалення протягом VIII-IX століть способів землеробства і ремісничого виробництва та значне зростання кількості землеробських селищ [201, с. 97]. Середнє Подніпров'я являло той регіон, який знаходився на перехресті важливих річкових торгівельних комунікацій, що сполучали його як з Чорним морем, так само з тими річково-волоковими водними шляхами, які пролягали до Балтійського моря та до верхоріччя Волги. Тому воно було одним з важливих центрів міжнародної торгівлі в Східній Європі ще у I тисячолітті до нашої ери [250, с. 126-127; 381, с. 316; 383, с. 15-16]. Грунтуючись на розглянутих історичних явищах, дослідники вважають утворення пле́мнного кня́жіння в Полянській землі, що відображене у наявній в київському літописі розповіді про Кия, Щека і Хорива [287, с. 4-6] за показник реального історичного процесу, що відбувався в Середньому Подніпров'ї наприкінці V – на початку VI століть. Сутність цього процесу убачається в розпаді родо-пле́мнної структури суспільного ладу в середовищі етнічної спільності полян, і формуванні надпле́мнних суспільних інституцій, а саме княжої влади, управлінських установ, та військово-дружинної організації [375, с. 94; 383, с. 20-21].

Свідченням активності розвитку розглянутого історичного процесу було раннє виникнення Києва та швидке перетворення цього населеного пункту із такого, що являв осередок землеробської околиці, на суспільно-економічний та політичний центр слов'янського надпле́мнного утворення, яке формувалося в Середньому Подніпров'ї. Згідно з повідомленням київ-

ського літопису [287, с. 4], підтвердженням даними археології, Київ був заснований в часи правління в Полянській землі князя Кия (друга половина V – перша третина VI ст.) на межі лісостепової та лісової зон Подніпров'я, тобто саме в тому місці, яке являло центральну частину території розселення на той час слов'ян, де була сконцентрована значна частина слов'янського населення. Такому швидкому перетворенню Києва на торгівельно-ремісничий центр Полянської землі сприяла також його віддаленість на північ від степової зони Нижнього Подніпров'я, кочове населення якої здійснювало постійні грабіжницькі напади на сусідніх з ним мешканців лісостепового Середнього Подніпров'я [80, с. 67-68; 202, с. 181-184; 229, с. 58]. Вважається, що розглянуті історичні явища обумовили успішність опору полян загрозі експансії з боку Хозарського каганату, а також суто символічний характер залежності цієї людності від названого державного утворення, яка обмежувалася сплатою данини [383, с. 21-22; 199, с. 61-62].

Подальший розвиток процесу надплеменної консолідації, що тривав на території Середнього Подніпров'я, мав своїм результатом виникнення в названому регіоні державного утворення слов'ян, яке в згаданому повідомленні “Бертинських анналів”, датованому 839 роком, презентується як незалежна держава народу “rhos”, тобто русів. Про те, що ця держава утворилася після тривалого перебування Середнього Подніпров'я під зверхністю Хозарського каганату, і тому зазнала певний вплив з боку державної організації останнього, свідчить тюркське походження титулу володаря “народу” русів, а саме “хакан” / *chaganus* /. Разом з цим, належить урахувати ту обставину, що названий титул означає верховного володаря, але не васала [706, s. 495]. Виявляється, що “хакан русів” був незалежним від Хозарського каганату правителем. Свідченням незалежності статусу “Руського каганату”, що існував на межі 30 і 40-х років IX століття, є сам факт самостійного налагодження даним державним утворенням дипломатичних взаємин з Візантією. Щодо соціально-політичного значення назви “рус” (“рос”), то, на думку дослідників, воно обмежувалося на той час найбільш

активною в процесі формування Київської держави панівною соціальною верствою, до складу якої мали входити насамперед вельможне панство та професійні воїни-дружинники [293, с. 202-203]. Представниками цієї соціальної верстви були послы, виражені до резиденції візантійського імператора Феофіла. Отже, виявляється, що в середньо-дніпровському політичному утворенні русів існувала розвинена власна система державного управління. Щодо Києва, то наприкінці 30-х років IX століття це місто перетворилося на важливий торгівельно-ремісничий центр Середнього Подніпров'я [412, с. 44]. Про економічну значність названого міста свідчить той факт, що іще в другій половині VIII століття воно підтримувало активні торгівельні зв'язки як з Візантійською імперією, так і з володіннями Арабського халіфату [411, с. 6]. У досліджуваній час Київ являв не лише єдиний важливий економічний центр Полянської землі, але і “княже” місто, в якому з часів правління Кия знаходилася резиденція правителів політичного об'єднання середньо-дніпровських слов'ян.

Подальшу історичну долю “Руського каганату”, на нашу думку, можливо простежити через аналіз повідомлень писемних джерел про події, що відбувалися в Середньому Подніпров'ї у наступний час разом із урахуванням ситуації, що існувала в середині IX століття у Хозарському каганаті. Отже, повідомлення про посольство “хакана русів” до резиденції візантійського імператора Феофіла має походження від того часу, коли Хозарський каганат ще не подолав руйнівні наслідки громадянської війни, яка спричинила тимчасову втрату контролю з боку названого державного утворення над Середнім Подніпров'ям. Разом із цим, доцільно звернути увагу на той факт, що на батьківщину руське посольство змушене було повертатися не прямим маршрутом, тобто степами Дніпро-Дунайського межиріччя або рікою Дніпром, а обхідним шляхом, через місто Інгельгейм, де знаходилася резиденція сина Карла Великого, франкського імператора Людовіка Благочестивого (814-840 рр.). Саме в цьому місті, власне, і була зафіксована дипломатична місія руського посольства. Причиною даного яви-

ща доцільно вважати пересування кочових племен мадярів, що відійшли до степів Північного Причорномор'я із Південного Приуралля та із басейну ріки Ками [22, с. 470; 220, с. 158-163, 391-393; 686, I, s. 31]. Можна припустити, що саме дані кочівники були використані Хозарським каганатом для боротьби з Руським середньо-дніпровським державним утворенням. Імовірним є те, що Хозарському каганату вдалося у 859 році відновити стягнення данини з полян за допомогою мадярів. На користь висловленого припущення свідчить наявна в творі Ібн Руста звітка про те, що підлеглі Хозарському каганату племена мадярів / *أَلْمَجْعَرِيَّة* / обклали даниною етнічні спільності слов'ян / *أَلصَّقَالِيَّة* /, територія розселення яких безпосередньо прилягала до степової смуги Північного Причорномор'я [633, р. 142-143].

Втім, відновлення хозарами стягнення данини з середньо-дніпровських слов'ян ажніяк не означало ліквідацію державності в Середньому Подніпров'ї. Адже в наступному після цієї події 860 році руси / *Ρως* / здійснили військовий похід на Візантійську імперію, під час якого відбувся напад їх збройних загонів на столицю цієї держави, місто Константинополь. Отже, повідомлення сучасника і свідка названої події, візантійського патріарха Фотія, про залучення русами до боротьби з Візантійською імперією своїх сусідів [746, р. 178], є свідченням поширення влади Руського середньо-дніпровського державного утворення на суміжні з ним слов'янські етнічні спільності. Серед останніх могли бути і ті, які до того часу пробували в залежності від Хозарського каганату. Згадана військова експедиція русів могла бути організованою державною владою, яка резедувала в Києві [822, р. 64-70]. Адже на цей час Київ являв не лише столицю Руського державного утворення, але також загальний центр державності слов'ян Середнього Подніпров'я та Східно-Карпатського регіону [293, с. 191, 194-195].

Однак, згідно з повідомленням київського літопису, через два роки після розглянутої історичної події, тобто на час прибуття до міста Києва Аскольда і Діра, посланців норманського конунга Рюрика, жителі цього

міста визнавали себе безвладними платниками данини хозарам [287, с. 12]. Виявляється, що скасування влади династії “руських хаканів” у Середньому Подніпров’ї відбулося десь поміж 860 та 862 роком. Але дана подія не означала припинення процесу формування Київської держави. Адже зверхність Хозарського каганату в Середньому Подніпров’ї на той час, тобто на початку 60-х років IX століття, була настільки слабкою, що її скасування відбулося одразу після оволодіння Аскольдом і Діром містом Києвом. Щодо традицій державотворення, які були набуті в Середньому Подніпров’ї протягом 30-50-х років IX століття, то вони мали подальший розвиток. Підтвердженням даного міркування є повідомлення про те, що вже через чотири роки після запровадження своєї влади в Полянській землі, тобто у 866 році, Аскольд і Дір здійснили військову експедицію проти Візантійської імперії [287, с. 12-13]. В останній чверті IX століття державницькі традиції в Середньому Подніпров’ї були настільки переважними порівняно з іншими регіонами розселення східних слов’ян, що родич конунга Рюрика (помер у 879 р.), володар заснованого Рюриком міста Новгород, норманський конунг Олаф (помер у 912 р.), що об’єднав під своєю владою землі ільменських словенів та середньо-дніпровських полян, обрав у якості резиденції династії Рюриковичів, а отже, столицею своєї держави, не Новгород, де він княжив до того, а саме Київ [287, с. 13]. Проголосивши у 882 році місто Київ “матір’ю городам руським”, конунг Олаф, таким чином, визначив у якості “de jure” реальний статус цього міста як загального центру державності всіх тих земель, що були залюднені східними слов’янами.

Надалі процес консолідації подніпровських слов’ян у межах Київської держави ще більше активізувався. Зокрема, у 883 році зверхність конунга Олафа поширилася на слов’янське племінне утворення, зване “древляни”, яке оселяло землі Дніпровського Правобережжя, які розташовувалися на південь від ріки Прип’ять і простягалися із сходу на захід від Полянської землі до ріки Случ. Через рік після цього, у 884 році, до київських володінь приєднався племінний союз, відомий як “сіверяни”, що залюдню-

вав ті землі, які знаходилися на Дніпровському Лівобережжі, на північний схід від Полянської землі, сягаючи на півночі середньої течії ріки Десни, а на сході – верхоріччя Сіверського Дінця. Іще через рік до складу цієї держави увійшло межиріччя Верхнього Дніпра та Верхньої Десни, заселене племінним утворенням, що мало назву “радимичі” [287, с. 13-14; 129, с. 187, 193, 200]. Приєднання згаданих людностей до Київської держави супроводжувалося скасуванням зверхності над ними Хозарського каганату. Для останнього розглянуті події являли втрату контролю як над Дніпровським, так і, значною мірою, над Волго-Каспійським торгівельними шляхами. Зважаючи на провідну значність транзитної торгівлі в економічному житті Хозарського каганату, територіальні втрати в Подніпров’ї набули руйнівного характеру для економіки цього державного утворення. Втім, Хозарський каганат у 80-х роках IX століття був неспроможним запобігти втрати своїх позицій. Адже у означений час військово-політична ситуація у Східній Європі для даної держави значно погіршилася.

У 889 році відбулося вторгнення в степову зону Західного Приазов’я та Північного Причорномор’я ворожих хозарам тюркських кочових орд печенігів [558, s. 257-326]. Оволодівши тим територіальним простором, який простягався зі сходу на захід від Нижнього Подоння до Нижнього Подунав’я, печеніги знищили селища донецько-приазовських болгар і змусили союзні хозарам кочові орди мадярів відійти із степової смуги Дніпро-Дунайського межиріччя на захід, до Середньо-Дунайської низовини. Наслідком експансії печенігів було відокремлення Хозарського каганату від Середнього Подніпров’я, та обмеження володінь хозарів на заході рікою Дон. Розглянуті події кінця 80-х років IX століття являли остаточне скасування гегемонії Хозарського каганату в Східній Європі та сформування в цьому регіоні нової могутньої домінуючої військово-політичної сили, на яку в означений час перетворилася Київська держава [326, с. 210-211; 22, с. 350-352; 686, I, с. 33-34]. Свідченням зміцнення економічних та політичних позицій Київської держави в системі міжнародних відносин початку X сто-

ліття було укладення нею мирної угоди з Візантійською імперією, яке відбулося в результаті переможного військового походу її об'єднаних збройних сил на чолі з конунгом Олафом проти Візантії, що відбувся в 907 році. Окрім виплати контрибуції, уряд останньої змушений був визначити правовий статус руських купців під час їх перебування в Константинополі. Зокрема, цим купцям було надане право вільної торгівлі без сплати ними мита. Протягом шести місяців вони мали право на отримання так званої “місячини”, тобто такої кількості продуктів харчування, якої мало вистачити на утримання кожного з них протягом одного місяця. У якості місця проживання прибулих із Київської держави купців було визначено певну частину будівель передмістя Константинополя, що були розташовані поблизу від церкви Святого Маманта. Нарешті, з метою сприяння розвитку торговельних взаємин між Київською Руссю та Візантійською імперією уряд останньої забор'язувався споряджати руських купців, які поверталися на батьківщину водним шляхом, потрібними для подорожі провіантом та технічними приладами, а саме вітрилами, линвами, та кітвами [287, с. 16-19]. Під час правління в Києві наступника Олафа, конунга Інгвора (помер у 945 р.), влада Київської держави поширилася також на слов'янське племінне угруповання, зване “уличі”, регіон розселення якого охоплював територію Нижнього Подніпров'я та Подбужжя [129, с. 413]. Підтвердженням факту реального володіння у означений час правителями Київської держави гирла Дніпра та прилеглими до нього землями є окремі статті угоди, укладеної нею та Візантійською імперією в 944 році. Названий історичний документ свідчить про поширення зверхності конунга Інгвора на землі, прилеглі до східного берега Керченської протоки [287, с. 26-29].

Разом із цим, перша половина X століття була часом поступового економічного занепаду Хозарського каганату та втрати цією державою військово-політичних позицій у Східній Європі. Процес ослаблення державного утворення хозарів розвивався настільки активно, що вже в 40-х роках цього століття він остаточно втратив свій вплив на горянські етнічні спіль-

ності Північного Кавказу. Наслідком такої ситуації було значне посилення Аланської держави, яка провадила ворожу політику відносно хозарів. У Східному Приазов'ї від зверхності хозарів звільнилися “чорні болгари”, які одразу ж після здобуття ними незалежності розпочали бойові дії проти Хозарського каганату. Щодо Кримського півострова, то в даному регіоні хозарським позиціям загрожувала Візантія, яка в боротьбі за Крим використовувала приазовських “чорних болгар” та північно-кавказьких аланів. До того ж, орди печенігів здійснювали спустошливі напади на володіння Хозарського каганату в Середньому Подонні, західна межа яких пролягала поблизу від міста Саркел [220, с. 52-64, 182]. Негативні для названої держави зміни відбулися також в її північних володіннях. Після прийняття ісламу панівною верствою населення Волзько-Камської Булгарії, ця країна фактично відокремилася від держави хозарів, переорієнтувавши свою зовнішню політику на розвиток взаємин з мусульманськими областями Середньої Азії [55, с. 792]. Разом із втратою військово-політичних позицій на Північному Кавказі, в Східному Приазов'ї, та в Середньому Поволжі, корінна Хозарія зазнавала збройних нападів з боку племінних угруповань тюркської кочової етнічної спільності, званої гузами, регіоном кочування якої були степи Волго-Уральського межиріччя [52, с. 53-54; 51, с. 524-525].

На початку другої половини X століття на найбільш небезпечного супротивника Хозарського каганату перетворилася Київська держава. В часи правління великого князя київського Святослава Ігоровича (945-972 рр.) у якості першочергового завдання Київської Русі на східному напрямі її зовнішньої політики вважалось встановлення контролю над Волго-Каспійським торговельним шляхом. Приоритетність східного напрямку військово-політичної активності держави Рюриковичів була спричинена тим, що в середині X століття її володіння в Нижньому Подніпров'ї та в Східному Приазов'ї під тиском печенігів були втрачені. У зв'язку з цим в середині 60-х років X століття головним об'єктом експансії з боку Київської держави була слов'янська етнічна спільність, звана “в'ятичі”, яка на той час про-

довжувала сплачувати данину хозарам. Адже ті землі басейну ріки Оки, на яких мешкали в'ятичі, посідали важливе стратегічне положення на торгівельному маршруті, який пролягав із Києва до Верхньої Волги спочатку сухопутним шляхом, а потім рікою Окою. Втім, приєднання в'ятичів до володіння Рюриковичів являло лише початковий етап у здійсненні більш глобального задуму князя Святослава Ігоровича, який полягав у тому, щоб узагалі знищити Хозарський каганат. При цьому ураховувалися як існуюча політична ситуація в Східній Європі, так і економічні потреби Київської держави. Адже розгром Хозарського каганату надавав можливість оволодіти не лише Поволжям, але і Подонням та землями, прилеглими до Керченської протоки, а отже запровадження контролю над торгівельними шляхами, що сполучали країни Європи з володіннями Арабського халіфату [22, с. 429]. Згадані чинники зумовили те, що першого удару під час очолюваного князем Святославом Ігоровичем військового походу проти Хозарського каганату, який відбувся у 965 році, зазнали в'ятичі. Лише після цього зусилля цього князя були зосереджені на остаточній ліквідації зверхності Хозарського каганату над землями Середнього Поволжя. Тому розгром його військом збройних сил волзько-камських булгар та бургасів доцільно вважати за закінчення другого етапу цього військового походу. Дійсно, лише після цієї перемоги над волзько-камськими булгарами та бургасами для збройних сил Київської держави створилася можливість перенесення бойових дій безпосередньо на територію корінної Хозарії. Використовуючи дану можливість, руське військо досягло столиці Хозарської держави, міста Атил, де завдало поразки головним збройним силам хозарів. Захопивши Атил, збройні загони Святослава Ігоровича рушили на південь, і Каспійським морем досягли Східного Прикавказзя, де знаходилося інше велике місце хозарів, а саме Семендер. Захопленням останнього закінчився третій етап цього військового походу, під час якого було спустошено територію корінної Хозарії. Після цього Святослав Ігорович зажадав запровадити контроль над сухопутним торгівельним шляхом, який пролягав від Керчен-

ської протоки на схід, уздовж північних передгір'їв Великого Кавказького пасма, до портових міст, розташованих на західному узбережжі Каспійського моря. Просуваючись у західному напрямі від міста Семендер, руське військо розгромило кавказьких аланів та адигів, після чого досягло східного узбережжя Азовського моря. Надалі, з метою оволодіння торгівельним шляхом “Азовське море – ріка Дон – Переволока – ріка Волга”, Святослав Ігорович спрямував свої збройні сили на північ, уздовж Дону, до хозарського міста-фортеці Саркел. Лише після захоплення цієї фортеці військовий поход збройних сил Київської держави проти Хозарського каганату був переможно завершений. У наступному 966 році були остаточно підкорені вятичі [287, с. 38; 129, с. 461-462; 22, с. 427-428].

Результатом розглянутого військового походу було руйнування економічних засад паразитичного існування Хозарського каганату і остаточне знищення військової могутності цього державного утворення. Дійсно, після розгрому 965 року Хозарська держава вже не могла являти будь-яку військову небезпеку для Київської Русі. Втім, дана військова експедиція не супроводжувалася встановленням тривкого контролю останньої над тими торгівельними маршрутами, що пролягали із заходу до ріки Волги та до Каспійського моря. До того ж, Хозарська держава ще не була розгромлена остаточно. Однак, замість того, щоб закріпити свої військові успіхи в Поволжі та в Подонні, Святослав Ігорович залучився до тяжкої боротьби з Візантійською імперією задля опанування Дунайського річкового торгівельного шляху [287, с. 39; 129, с. 467-468]. Внаслідок цих дій як Волзько-Камська Булгарія, так і Хозарія, змогли незабаром відновити свою самостійність. Тому через три роки після закінчення розглянутого військового походу під зверхністю Київської держави залишилися лише Подоння та береги Керченської протоки [22, с. 429], а решта завоювань на сході були втрачені. В цих умовах нова війна з Хозарією стала неминучою.

У 969 році збройні сили Київської держави на чолі зі Святославом Ігоровичем знову вторгнулися на територію корінної Хозарії. Але на цей

раз удар по Хозарії завдавався не через землі в'ятичів, а навпростець, через Саркел та Переволоку до ріки Волги. Такий маршрут руського війська був обумовлений потребою координації його бойових дій з союзними Київській державі кочовими племенами гузів. При підтримці гузів військо Святослава Ігоровича знову захопило обидва великі міста Хозарії, а саме Атил та Семендер, остаточно знищивши Хозарську державу [326, с. 223-227].

Однак загибель Хозарської держави ще не означала запровадження цілковитого контролю Київської Русі над Волзьким торгівельним шляхом. Війна князя Святослава Ігоровича з Візантійською імперією за оволодіння Дунайським торгівельним шляхом закінчилася невдачею і убивством цього князя печенігами під час його повернення із Дунайської Болгарії до Києва в 972 році [287, с. 39-43]. Після його смерті в Київській державі протягом 6-ти років відбувалася усобиця поміж його синами, переможцем у якій був Володимир Святославич (979-1015 рр.). Але навіть після подолання свого старшого брата, Ярополка Святославича (972-978 рр.), князь Володимир Святославич змушений був провадити боротьбу з сепаратистськими рухами в землях в'ятичів (981-982 рр.) та радимичів (984 р.). Разом з цим, звільнення у 981 році з-під влади Польщі Червенсько-Перемишльської землі мало велике значення у формуванні території Київської держави. Зміцненню міжнародного стану останньої сприяв також переможний військовий похід 983 року проти литовців [287, с. 49-51; 129, с. 485-486].

Тим часом у Середньому та Нижньому Поволжі події розвивалися всупереч інтересам Київської держави. Ліквідацією Хозарського каганату зажадав скористуватися амір міста Ургенч ал-Ма'мун ібн Мухаммад, до складу володінь якого входила південно-східна частина області Хорезм. Адже протягом IX-X століть державне утворення, очолюване ал-Ма'муном ібн Мухаммадом, орієнтувало свої зовнішні економічні зв'язки на Хозарський каганат. Після 977 року амір Ургенча захопив територію Хозарії намагаючись поширити сферу торгівельних інтересів своєї держави на Волзько-Камську Булгарію, яка в той час розвивала свою торгівлю з державою

Хорезмшахів [356, I, с. 475; 534, р. 325; 684, s. 330-334; 686, I, s. 13-14]. Згадані воєнно-політичні зміни в Поволжі змусили Володимира Святославича здійснити в 985 році ще один військовий похід до цього регіону в союзі з тюркськими кочовими племенами торків. Підкоривши волзько-камських булгар, цей князь обклав даниною також хозарів Нижнього Поволжя. Зверхність Київської Русі після згаданих подій поширилася на подонських і прикубанських хозарів [287, с. 51; 335, с. 95-96]. Отже, визначальними ознаками розвитку історичних процесів, які відбувалися в Східній Європі протягом досліджуваної історичної доби були : з одного боку криза, занепад та загибель Хозарського каганату; а з іншого боку створення, розвиток, здобуття незалежності від Хозарського каганату, і посилення Київської держави. Під кінець даного періоду остання перетворилася на наймогутніше державне утворення Східної Європи, яке являло визначальний чинник історичного розвитку цього регіону.

В другій половині 80-х років X століття відбулася переорієнтація пріоритету зовнішньо-політичної активності Київської держави на південний напрям. Підтримавши візантійського імператора Василя II Болгаробойцю (976-1025 рр.) в його боротьбі із заколотом провінціального вельможного панства, очолюваного патрикієм Вардою Фокою, Володимир Святославич через невиконання цим імператором умов русько-візантійської союзної угоди розпочав бойові дії проти Візантійської імперії. Зокрема, в 988 році очолювані ним збройні сили захопили місто Корсунь, що являло адміністративний центр володінь Візантійської імперії в Південно-Західному Криму. Ця подія примусила Василя II Болгаробойцю виконати висунені Володимиром Святославичем умови мирної угоди, і навіть видати заміж за великого князя київського свою сестру Анну [287, с. 61-63; 129, с. 496-500]. Після цього відбулося хрещення Київської Русі, яке сприяло її перетворенню із варварського державного утворення на могутню європейську християнську державу, а

також запозиченню цієї державою культурних здобутків Візантійської імперії, що являла спадкоємницю античної культури.

Останнє десятиріччя X століття було часом запеклої і виснажливої боротьби Київської держави з вторгненнями на її територію збройних сил кочівників-печенігів. Вперше печенізька орда, підбурювана Візантійською імперією, здійснила облогу Києва в 968 році, тобто саме тоді, коли князь Святослав Ігорович з головними збройними загонами Київської держави провадив бойові дії в Дунайській Болгарії [287, с. 38-39]. У 90-х роках X століття печенізький тиск на південно-руські землі значно посилювався. Лише протягом означеної доби печенізькі орди вторгалися на територію цього державного утворення тричі, а саме в 993, 996 та 997 роках [287, с. 68, 70-73]. В перебігу боротьби з вторгненнями орд печенігів були вжиті заходи щодо підвищення обороноспроможності Київської держави. Були збудовані чотири укріплені межі, які розташовувалися на ріках Десна, Осетр, Трубеж, Сула та Стугна. То були Сулінська, Трубезька, Осетро-Деснянська та Стугнянська укріплені межі [196, с. 17-23].

Відтворені нами історичні події та явища, які відбувалися протягом IX-X століть у Східній Європі, являли ті об'єктивні чинники, що зумовили виникнення інформації з історії України і запозичення її вченими Арабського халіфату означеної доби, а це, у свою чергу, відобразилося в їх творах. Дані чинники надають змогу проаналізувати сутність змісту значної частини повідомлень, що являють предмет нашого дослідження. Аналіз етноісторичної ситуації у Східній Європі в досліджувану нами історичну добу надає нам можливість констатувати наступне: 1. Та етноісторична ситуація, що склалася на початок IX століття, визначалася хозарською експансією, яка відбулася в першій половині VII століття. Результатом цієї експансії було захоплення хозарами степового територіального простору, що простягався зі сходу на захід від Прикубання до Подністров'я. Через століття, а саме в середині VIII століття, Хозарський каганат запровадив свій контроль над більшою частиною Криму. У той же час під хозарську зверх-

ність підпали подніпровські слов'яни. Згадані події сприяли перетворенню на початку IX століття Хозарського каганату на наймогутнішу державу Східної Європи, яка певною мірою визначала розвиток тих етноісторичних процесів, що відбувалися на території України; 2. Дане державне утворення було гетерогенним за етнічним складом населення, в якому співіснували кочове та землеробське типи господарств. Запровадивши контроль над торговельними шляхами, що сполучали країни Європи з Арабським халіфатом та з Візантійською імперією, Хозарський каганат, разом із цим, обмежував свої зовнішні економічні зв'язки лише транзитом товарів через свою територію і стягненням мита з іноземних купців. Такий паразитичний характер торгівлі був економічним чинником, який сприяв процесу поступового ослаблення Хозарського каганату. 3. Відмітною ознакою етноісторичних процесів, які відбувалися в донецько-приазовських степах та в Криму з другої половини VIII до кінця 80-х років IX століття, був поступовий перехід місцевих болгарських людностей від кочового скотарства до осілого землеробства. Щодо смуги степів Дніпро-Дунайського межиріччя, то під 836 рік її залюднили племена угорської кочової етнічної спільності, званої мадярами. Однак вторгнення у 889 році в стеги Північного Причорномор'я племен печенігів докорінно змінило етнічну ситуацію в згаданому регіоні: землеробська матеріальна культура донецько-приазовських болгар була знищена, а мадяри змушені були під тиском печенігів відійти до Середньо-Дунайської низовини. 4. Занепад Хозарського каганату сприяв процесу консолідації племінних утворень середньо-дніпровських слов'ян. Згідно з латинськими писемними документами, у 839 році на території Середнього Подніпров'я існувало державне утворення русів. Процес державотворення на землях України супроводжувався визволенням протягом 883-885 років з-під зверхності Хозарського каганату подніпровських слов'ян. У першій половині X століття Київська держава здійснювала військовий тиск на Візантійську імперію, який супроводжувався упорядкуванням економічних і політичних взаємин між цими державами, після чого

протягом 865-869 років вона провадила збройну боротьбу з Хозарським каганатом. Ця боротьба завершилася загибеллю останнього, і перетворенням Київської держави на наймогутніше державне утворення Східної Європи.

II.3. Характер торговельних стосунків між Київською Руссю та країнами мусульманського Сходу в системі світових економічних зв'язків за даними арабських писемних джерел IX-X століть

Зміст, обсяг, ступінь вірогідності, та механізм надходження досліджуваної інформації до відома арабських авторів IX-X століть значною мірою визначався економічними чинниками, а саме характером торговельних зв'язків, що існували між Київською державою та країнами мусульманського Сходу. Тому метою даного підрозділу має бути виявлення характеру торговельних взаємин між Київською Руссю та мусульманським Сходом як об'єктивних чинників, які відобразилися в арабській писемній традиції означеної доби, та обумовили характер інформації з історії України, що складала зміст арабських писемних документів того часу. Означена мета вирішується завдяки розв'язанню таких завдань: 1. Визначення пріоритетності звісток про торговельні зв'язки між Київською Руссю та мусульманським Сходом в загальному обсязі інформації арабських писемних документів IX-X століть з історії України; 2. Аналіз змістовної спрямованості даних звісток; 3. Виявлення відображення в цих звітках значності торговельних взаємин з Київською державою в системі зовнішніх економічних зв'язків Арабського халіфату; 4. Обґрунтування цих торговельних взаємини як носіїв інформації, запозиченої вченими Арабського халіфату IX-X століть.

Найбільш раннє за часом походження повідомлення про зовнішні економічні зв'язки Київської Русі міститься у описах великих торговельних маршрутів купців-русів / *تُجَّارُ الرُّوسِ* /, що присутні в творі Ібн Хурдазбіга “Книга шляхів і царств” [634, р. 154-155]. Зважаючи на факт наявності в цих описах згадок про те, що купці-руси являють “рід із слов'ян” / *الْحَدْمُ مِنَ الصَّقَالِبَةِ* /, спілкуються в Багдаді через невільників-слов'ян /

الصَّقَالِيَّةَ /, які служать у них у якості перекладачів, та стверджують, що вони є християнами / يَدَّعُونَ أَنَّهُمْ نَصَارَى /, висловлено думку про імовірність отримання інформації про торговельні маршрути цих купців через безпосереднє спілкування з ними [686, I, s. 63]. Повідомлення про купців-русів містить описання двох торговельних маршрутів. Згідно з даними Ібн Хурдазбіга, перший із цих маршрутів пролягав із “найвіддаленішої області слов’янської [землі]” / أَقْصَى صَقْلِيَّةٍ / до “Румійського моря” / بَحْرُ الرُّومِيَّ / . Цим маршрутом до володінь “правителя Візантії” / صَاحِبِ الرُّومِ / постачалися традиційні товари стародавньо-руського експорту, а саме “шкіри [неначе] шовк” / جُلُودُ الْحَزِّ /, “шкіри чорних лисиць” / السُّودِ جُلُودُ التَّعَالِبِ /, тобто хутра, а також мечі / السُّيُوفِ / .

Щодо висхідного пункту згаданого торговельного маршруту, то при його ототожненні доцільно ураховувати ту обставину, що в досліджуваному творі ступінь віддаленості будь-якого географічного пункту визначається відносно центру Арабського халіфату, званого “ал-‘Ирак” / الْعِرَاقِ /, тобто “Узбережжя”, який означає Південну Месопотамію [634, p. 16]. Найбільш віддаленою від названого регіону в північно-західному напрямі землею слов’ян була область Київської Русі, що прилягала зі сходу до Фінської затоки Балтійського моря. Тому належить вважати за коректне ототожнення дослідниками цього маршруту зі стародавнім водним шляхом “із Варяг у Греки”, який пролягав від Фінської затоки на південь рікою Невою, Ладозьким озером, рікою Волхов до озера Ільмень, а потім рікою Ловать і волоком до Дніпра. Надалі даний торговельний шлях Дніпром через Київ сягав Чорного моря [93, № 2, с. 371; 706, s. 351; 48, с. 825-826; 605, p. 429]. Кінцевим пунктом Дніпровського річкового шляху було селище Олеше, розташоване поблизу від гирла Дніпра. Про це свідчить наведене ал-Ідрісі описання морського торговельного маршруту, що пролягав від міста-порту Таматарха, яке знаходилося на Таманському півострові, до столиці Візантії уздовж північного, західного, і північно-західного узбережжя Чорного моря. В цьому описанні селище Олеше

означене двома назвами, а саме “Муліса” / *مُولِسَة* / та “Ліски” / *لِسْقَى* / [47 б, р. 909]. Подвійність назви цього населеного пункту пояснюється тим, що в ньому збігалися два торговельні маршрути, річковий та морський [216, с. 161-162]. Отже, подальший маршрут купців-русів до володінь “правителя Візантії” мав пролягати Чорним морем.

Тому прихильники ототожнення торговельного маршруту купців-русів зі шляхом “із Варяг у Греки” вважали, що гідронімом “Румійське море” в даному описанні означене Чорне море, а кінцевим пунктом цього маршруту були володіння Візантійської імперії, розташовані в Південно-Західному Криму [96, с. 371; 706, s. 351; 48, с. 825-826]. Підставою для згаданого міркування є той факт, що в творах деяких учених Арабського халіфату, а саме Ібн ал-Факига ал-Гамадані та ал-Мас’уді, Чорне море означене саме цією назвою [517, р. 145; 700, II, р. 45-46]. Однак в “Книзі шляхів і царств” це море назване “Морем хозарів” / *بَحْرُ الْخَزَرِ* / [634, р. 105]. До того ж, ототожнення “Румійського моря” з Чорним морем не відповідає викладеним у цьому описанні реаліям. Згідно з даними Ібн Хурдазбіга, купці-руси транспортували свої товари саме “до” / *إِلَى* / моря, званого “Румійським”, і тому “правитель Візантії” мав стягувати з них “десятину” / *فِيْعَشْرُهُمْ* , тобто мито [579, s. 1137-1139], на північній межі “Румійського моря”. Отже, візантійська митниця / *δεκαεστήρια* / мала знаходитися поблизу від гирла Дніпра. Але в часи життя Ібн Хурдазбіга Візантія не контролювала даний регіон. Згідно з угодою, укладеною між Київською державою та Візантійською імперією в 945 році, підданці останньої, тобто рибалки з міста Корсунь, мали право лише ловити рибу в гирлі Дніпра без перешкод з боку Київської держави [287, с. 28]. Викладені суперечності обумовлюють потребу визначення етимології та семантики терміна “Румійське море”.

Відзначимо, що назва “ар-Румі” / *أَلرُّومِي* / являє арабську форму відносного прикметника “Румійське” від іменника “ар-рум” / *أَلرُّوم* /. Щодо останнього, то він походить від грецького етноніма “ромеї” / *Ῥωμαῖοι* /,

який являв самоназву візантійців [686, I, s. 84]. Зважаючи на те, що в арабському письмі взагалі відсутні знаки, які означають звуки “о” та “е”, найбільш коректним є розуміння даного терміна як “Ромейське море”. В “Книзі шляхів і царств” окремі частини водного простору Середземного моря означені різними назвами, зокрема “Румійське море” / *بَحْرُ الرُّومِيّ* /, “море Сирії” / *بَحْرُ الشَّامِ* /, та “Західне море” / *بَحْرُ الْمَغْرِبِيّ* / [634, p. 92, 104, 105, 177]. Тому доцільно вважати, що значення гідроніма “море Сирії” обмежується східною частиною водного простору Середземного моря, що прилягає до його сирійського узбережжя, а гідронім “Румійське море”, означав водний простір, прилеглий до середземноморських володінь Візантійської імперії, насамперед Егейське і Мармурове моря. Отже, сполучувати мито “правителю Візантії” купці-руси могли лише після того, як вони минали Чорне море і сягали тієї місцевості, що була наближена до Мармурового моря, яке вважалось Ібн Хурдазбігом за північну частину “Румійського моря”. На нашу думку, таким пунктом мало бути місто Константинополь, що розташовувалося на березі протоки Босфор, яка сполучає Чорне та Мармурове моря. Згідно зі звісткою франкського єпископа Ліутпранда Кремонського, який двічі, а саме у 949-950 та у 968 роках, перебував у Візантійській імперії, митники цієї держави здійснювали ревізії кораблів, що знаходилися в порту Константинополя. При цьому, згідно з митними правилами Візантійської імперії, іноземні купці зобов’язані були зберігати привезені ними товари в державних складах [594, s. 63-64]. Разом із цим, водний простір Чорного моря не міг бути перешкодою для постачання товарів із Київської Русі до столиці Візантійської імперії. Згідно з повідомленнями київського літопису, руси на стругах, насадах і лодях досить легко перетинали цей водний простір, рухаючись уздовж північно-західного, західного та південно-західного узбереж Чорного моря, і сягали Константинополя. Лише під час життя Ібн Хурдазбіга численне руське військо на багатьох суднах тричі, а саме у 860, 874 і у 907 роках, облягало столицю Візантійської імперії [287, с. 13, 16-17;

520, р. 660-661]. Щодо руських купців, то тексти мирних угод, укладених між Київською державою та Візантійською імперією в 907, 911 та 945 роках, не містять натяків на обмеження їх діяльності будь-якою частиною території останньої, зокрема лише володіннями Візантійської імперії в Південно-Західному Криму. Навпаки, текст русько-візантійської угоди від 907 року, що була укладена під час життя Ібн Хурдазбіга, регламентує умови тривалого пробування в Константинополі як послів, так і купців із Київської Русі. [287, с. 18]. Згаданий факт свідчить про те, що відвідування міста Константинополя руськими купцями мали постійний характер. Доцільно вважати, що кінцевим пунктом торгівельного маршруту руських купців, описаного в “Книзі шляхів і царств”, міг бути саме Константинополь. В період найбільш активного функціонування торгівельного шляху “із Варяг у Греки” (IX-XI ст.) нагромадження в Києві товарів чорноморсько-візантійського імпорту забезпечувалося діяльністю руських купців, званих “гречники”, які були організовані в торгівельну корпорацію [416, с. 215-216]. Тому, на нашу думку, належить вважати, що згадані в досліджуваному описанні “купці-руси” були попередниками саме цих купців-“гречників”.

Разом із цим, відсутність конкретики в описанні цього торгівельного маршруту купців-русів надала підставу для його ототожнення з морським торгівельним шляхом, що пролягав від північно-західних земель Київської Русі через Фінську затоку, Балтійське море та Північне море. Обгинаючи європейський континент із заходу, цей торгівельний шлях через протоки Па-де-Кале і Ла-Манш та Біскайську затоку прямував до мусульманської Іспанії, і лише після цього Середземним морем він сягав Константинополя [686, I, s. 129-131; 381, с. 339]. Згідно з Ібн Хаукалом, він починався “у затоці, [яка знаходилася] поза країни ас-сакаліба” / **الْخَلِيجُ خَلْفَ بِلَادِ** / **الصَّقَالِبَةِ** / [739, р. 110, II, р. 392], ототожненій з Балтійським морем [686, I, s. 98]. Згаданим торгівельним маршрутом до мусульманської Іспанії постачалися хутра із земель Північно-Західної Русі, та слов’янські невольники із областей Південно-Східної Прибалтики [739, I, р. 110, II, р.

392]. Тим самим маршрутом, але в зворотному напрямі, руські купці поверталися із Хозарського каганату до Київської держави через володіння Візантійської імперії та мусульманську Іспанію [739, р. 15; 706, s. 474]. Ми вважаємо, що звістка Ібн Хурдазбіга про річковий маршрут купців-русів до володінь “правителя Візантії”, та повідомлення Ібн Хаукала про морський шлях “Фінська затока – мусульманська Іспанія”, є свідченням того, що шлях “із Варяг у Греки” являв складову великого європейського водного кружного торгівельного маршруту, що пролягав як від землі новгородських словенів до Дніпра, надалі через Київ, Чорне море та Константинополь до Середземного моря і мусульманської Іспанії, і так само зворотним напрямом, тобто із міста Києва через землі новгородських словенів до Балтійського моря, і надалі круг Європи до мусульманської Іспанії. Додамо до цього, що в досліджувані часи мусульманська Іспанія, що означалася в арабських писемних документах тієї доби назвою “ал-Андалус” / الأندلس /, являла важливий центр торгівлі між країнами Європи та мусульманського Сходу. Зокрема, до країн Північно-Західної Африки і Близького Сходу звідти постачалися невільники та хутра. Останні надходили до мусульманської Іспанії із Київської Русі та із Середнього Поволжя [634, р. 92; 739, II, р. 392; 635, р. 63; 829, р. 44].

Місто Константинополь було важливим, але не єдиним торгівельним центром, де відбувався збут тих товарів, які транспортувалися руськими купцями від Києва на південь, через гирло Дніпра. Згідно з повідомленням візантійського імператора Константина VII Багрянородного (913-959 рр.), руські купці плавали від гирла Дніпра Чорним морем у двох напрямках, а саме уздовж північного узбережжя Чорного моря на південний схід, до володінь Візантійської імперії у Південно-Західному Криму, та через західно-чорноморське місто-порт Месембрію (сучасне місто Несебир в Болгарії) до столиці Візантійської імперії [220, с. 44-51; 503, р. 80-83]. Отже, обидва згадані шляхи подорожування руських купців Чорним морем відбувалися стародавнім маршрутом [85, s. 233-237; 350, с. 237-252], який спо-

лучав Таматарху з Константинополем, але в протилежних напрямках, тобто у східному та у південно-західному. Згідно з даними ал-Ідрісі, цей маршрут починався в місті Таматарха / مَطَرَحًا /, яке знаходилося на східному березі Керченської протоки поблизу від сучасної станиці Таманської. Пролягав він у західному напрямі, через Керченську протоку, до “Руського міста” / مَدِينِ الْوَسِيَّةِ /, ототожненого з містом-портом Корчів, тобто Керч [63, с. 73-74; 216, с. 164-165], і надалі уздовж південного узбережжя Керченського півострова сягав міста, званого “Бутар” / بُوتَرُ /, що ідентифікований з Феодосією [216, с. 162-163]. Окрім Феодосії, пунктами стоянок кораблів на цьому маршруті в Криму були Сугдея / سُلْطَاطِيَّةِ /, Алушта / شَالُوسْطَاةِ /, Ламбат / لَبَاصَّةِ /, Партеніт / بَرْتَانِيَّتِي /, Горзувіти / عَزْرُوبِي /, Ялта / جَالِيَّةِ /, а також Корсунь / كَرْسُونَةَ /. Від Корсуні цей торговельний маршрут спрямовувався на північний захід, і сігав Олешя / مَوْلِسَةَ або لِسْقِي /. Далі в західному напрямі пункти стоянок кораблів знаходилися в затоці Великий Куяльник / قُوْلَةَ /, в гирлі ріки Дністер / مَصَّبُ النَّهْرِ دَنْسَتْ /, а також біля фортеці Лікостомо, що розташовувалася в Килікійському гирлі ріки Дунай [476, р. 909; 322, с. 148-149]. Місто Корсунь та інші візантійські портові міста Кримського півострова, до яких, згідно з Константином VII Багрянородним, постачалися товари із Київської держави, були транзитними центрами на торговельному шляху, що сягав берегів Керченської протоки і Таманського півострова.

Зважаючи на те, що ал-Ідрісі писав у XII столітті, тобто пізніше від досліджуваної нами історичної доби, належить зауважити, що про значну активність функціонування розглянутого торговельного шляху наприкінці VII – на початку VIII століть свідчить повідомлення візантійського автора початку IX століття Феофана Сповідника, згідно з яким візантійський імператор Юстиніан II (685-695, 705-711 pp.) подорожував морем із міста Фанагорія на захід уздовж південного узбережжя Кримського півострова, і далі – повз гирл Дніпра і Дністра до гирла ріки Дунай [804, р. 571]. Втім, порт Таматарха не був кінцевим пунктом транспортування товарів Чорним

морем на схід. Константин VII Багрянородний повідомив про те, що морський маршрут, який пролягав від гирла Дунаю уздовж північного узбережжя Чорного моря, сягав фортеці Сотеріополіс / *κασρου Σωτηριοπολεως* /, розташованої десь на північному кордоні країни абхазів [220, с. 170-177]. Твір ал-Мас'уді “Золоті луки і родовища коштовностей” містить описання морського торговельного маршруту, який пролягав уздовж південно-східного та східного узбережжя Чорного моря / *بُنطُس* / і сполучав порт Трапезунд / *طَرَبَازُودَة* /, що знаходився на північно-східному узбережжі півострова Мала Азія, з країною касогів / *كَشَك* /, розташованою на південь від гирла ріки, яка ототожнюється з Кубанню [700, II, р. 46-47; 717, р. 157]. У творі ал-Ідрісі міститься також описання морського торговельного маршруту, який пролягав із Константинополя на схід уздовж північного узбережжя півострова Мала Азія до Трапезунда [578, с. 30-88]. Надалі він спрямовувався уздовж східного та північно-східного узбережжя Чорного моря до “Руського моря” / *بَحْرُ الرُّوسِيَّة* /, тобто Керченської протоки. Довжина південної частини згаданого водного шляху від Константинополя до Трапезунда складала 9 днів плавання, а довжина східної його частини від Трапезунда до Керченської протоки – 5 днів плавання [476, р. 908; 63, с. 70-71]. Виявляється, що всі описані маршрути являли окремі ланки великої морської торговельної артерії, яка сполучала Константинополь з прибережними містами Кримського півострова [668, р. 196-200]. Також функціонував стародавній „прямий” торговельний маршрут, який пролягав через Чорне море від його південного узбережжя до портів Кримського півострова. Згідно із повідомленням візантійського автора другої половини VI століття Меандра Протіктора, цей маршрут починався в місті Константинополь. Він пролягав уздовж північного узбережжя півострова Мала Азія до міста Сінопа [522, р. 53; 766, р. 144-148], а звідти перетинав Чорне море із півдня на північ до Херсонеса Таврійського. Після цього він спрямовувався на схід уздовж південного узбережжя Кримського півострова, і Керченською протокою сягав міста-пор-

та Фанагорії, що розташовувалося на західному березі Таманського півострова [562, р. 77-79]. Зважаючи на те, що руські купці постачали товари як до столиці Візантійської імперії, так і до володінь цієї держави в південно-західній частині Криму, виявляється, що Київська держава являла активного учасника чорноморської торгівлі. Висхідним та кінцевим пунктом цієї торгівлі було місто Константинополь.

Цінні дані про інтенсивність судноплавства на Чорному морі та про подальший рух товарів чорноморського експорту містяться в повідомленні про “Протоку” / **الْمَضِيقُ** / та “Константинопольську затоку” / **خَلِيجُ الْقُسْطَنْطِينِيَّةِ** /, наявні в творі Ібн Хурдазбіга [634, р. 104-105]. Зважаючи на те, що в даних фрагментах перша назва ототожнюється з протокою Дарданелли, а друга ідентифікується з Мармуровим морем разом із протокою Босфор [686, I, s. 102; 594, s. 127; 774, s. 606], виявляється, що йдеться про водну систему “протока Дарданелли – Мармурове море – протока Босфор”, яка сполучає “море Сирії” / **بَحْرُ الشَّامِ** / і “Море хозарів” / **بَحْرُ الْخَزَرِ** /, тобто Егейське і Чорне моря [488, s. 604]. Згідно з Ібн Хурдазбігом, названою водною системою “кораблі сходять [униз за течією] від півостровів моря ал-Хазар та тих місцевостей, [що прилягають до цих півостровів], і підіймаються нею [угору по течії] від моря Сирії до Константинополя” / **وَالسُّفُنُ تَحْدِرُ فِيهِ مِنْ جَزَائِرِ بَحْرِ الْخَزَرِ وَتَلِكِ** / **وَالنَّوَاحِي وَتَصْعَدُ فِيهِ مِنْ بَحْرِ الشَّامِ إِلَى الْقُسْطَنْطِينِيَّةِ** /. Зважаючи на те, що під “півостровами” Чорного моря Ібн Хурдазбіх, напевне, розумів саме Таманський та Кримський півострови [686, I, s. 103-104; 168, с. 279], виявляється, що транспортування товарів відбувалося у загальному напрямі від згаданих півостровів до Константинополя, і надалі водною системою “протока Дарданелли – Мармурове море – протока Босфор” до басейну Середземного моря. Виначну функцію у подальшому транспортуванні товарів від Константинополя відігравали венеціанські купці [594, s. 124-125].

Другий із описаних у творі Ібн Хурдазбіга торгівельних маршрутів

купців-русів пролягав Волгою / *يَتِيل* /, званою “рікою слов’ян” / *نَهْر* *الصَّقَالِبَةِ* /, через “Хамліх, місто хозарів” / *يَحْمَلِيخ مَدِينَةَ الْخَزَر* /, та “Джурджанське”, тобто Каспійське море / *بَحْر جُرْجَان* / до Багдада / *بَغْدَاد* / . Отже, в даному випадку йдеться про Волго-Каспійський торговельний шлях. Велика значність цього шляху для міжнародної торгівлі спричинила давнє його функціонування в якості з’єднувальної ланки для економічних зв’язків між країнами Європи і Азії. У III – першій третині VII століть, тобто під час найбільш активного розвитку караванної торгівлі в Сасанідському Ірані, він використовувався для здійснення економічних зв’язків згаданої держави з Середнім Поволжям. Про це свідчать знахідки скарбів перських монет та прикрас пізнього сасанідського періоду в басейні лівої притоки Середньої Волги, ріки Ками. У той же час даним шляхом із Прибалтики на ринки Хорезма постачався янтар, який, за даними китайських писемних джерел VII століття, із Хорезма транспортувався до Китаю [48, с. 814-817]. В X столітті янтар постачався до Хорезма, але із міста Булгар [534, р. 324-325]. Зрозуміло, що до Булгару із Прибалтики той янтар надходив рікою Волгою.

Від тих самих часів, тобто від середини VI століття, походять відомості про маршрут купців, званих “Suehans”, що містяться в творі Йордана “Про походження та діяння гетів” / *De origine actibusque Getarum* / [615, III, 21]. Згадані купці мандрували вниз рікою Волгою, після чого вони або переходили до ріки Дон, і за її течією сягали Азовського моря [706, s. 361, 513], або від гирла Волги сухопутним шляхом через Прикавказзя сягали міст-портів Кримського і Таманського півостровів, а саме Боспору та Фанагорії, де і здійснювали торгівлю з візантійськими купцями [686, I, s. 135]. Зважаючи на те, що в “Бертинських анналах” під назвою “Suehans” розуміються послі “rhos”, тобто русів, припускається, що і у Йордана назва “Suehans” може означати руських купців [686, I, s. 135-136; 605, р. 433]. Щодо північної частини цього маршруту купців “Suehans”, то вона відображена у переліку племен, підвладних Ерманариху IV Готському (помер у 375 р.),

розташованому в іншому місці твору Йордана [615, XXIII, 116]. Етноніми, згадані в цьому переліку, являють назви фіно-угорських племен, які залюднювали землі, розташовані на схід від Балтійського моря та у Верхньому Поволжі. Зокрема, етнонім “Thiudos” ототожнюється з назвою “чудь”, яка міститься у київському літописі [287, с. 1, 6, 12, 13, 16, 45, 67, 86, 89, 110, 176, 185, 186, 324, 325]. Це є назва фінських племінних угруповань, які заселяли західну частину сучасної Естонії, а також землі в басейнах рік Онега та Північна Двіна [771, s. 304]. Наступна назва “Vasinabroncas” містить у собі елемент “Vasi-“, який ідентифікується з етнонімами **ويشو**, тобто “вісу” арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя, та “весь” київського літопису. Обидва згадані етноніми означали вепсів, тобто фіно-угорську етнічну спільність, що оселяє район озера Білого [287, с. 1, 6, 12, 13; 817, s. 170-171; 771, s. 304]. Після цього згадується етнонім “Merens”, що ототожнюється з назвою “меря”, якою київський літопис означав фіно-угорську людність, що мешкала в районі озер Неро та Клещін [771, s. 304; 714, s. 62]. Надалі наводиться етнонім “Imniscaris”, у якому простежується назва фіно-угорської етнічної спільності “мещера”, яка пробувала в басейні ріки Ока. Завершує перелік етнонім “Mordens”, який відповідає найменуванню угро-фінського племінного об’єднання “мордва”, яке залюднювало територію правобережжя Верхньої Волги, що знаходилося поміж гирлами рік Ока та Кама [714, s. 62]. Отже, у даному переліку згадані назви племінних угруповань, які заселяли землі, розташовані уздовж торгівельного шляху, що пролягав від східного узбережжя Балтійського моря до Верхньої Волги, і надалі тією рікою прямував на південний схід, до місця злиття рік Волга і Кама. Подальшу спрямованість даного торгівельного шляху можна простежити завдяки наявності в переліку терміна “Athaul”, який вважається за латинську передачу тюркської назви “Атил”. Остання може означати як ріку Волгу, так і населений пункт, що розташований поблизу від гирлі цієї ріки, тобто майбутню столицю Хозарського каганату [48, с. 815; 686, I, s. 136]. Таким

чином, торгівельний шлях, описаний у писемних документах середини VI століття, пролягав Волгою до гирла цієї ріки.

У IX столітті Волго-Каспійський торгівельний шлях мав велике значення у розвитку економічних зв'язків Київської Русі з мусульманським Сходом. Адже його північно-західний етап являв продовження східного відгалуження шляху “із Варяг у Греки”, який пролягав із озера Ільмень рікою Мста, і далі волоком до лівої притоки Верхньої Волги, ріки Тверця. Інший маршрут, що сполучав Балтійське море з рікою Волгою, пролягав від Фінської затоки через озера Ладога, Онега та Біле до ріки Шексни, і надалі до ріки Волги [183, с. 40; 686, I, s. 134, 136]. Отже, верхньо-волзька ділянка даного шляху сполучала північні землі Київської Русі з Волзько-Камською Булгарією. Однак, вихідним пунктом маршруту купців-русів Волго-Каспійським шляхом було місто Київ. Підтвердженням даного міркування є наявна в творі ал-Істахрі інформація про великий торгівельний маршрут, який сполучав місто “Куйаба” / كَيْبَابَة /, тобто Київ, з містом “Булгар” / بُلْغَار /, яке знаходилося у Середньому Поволжі. Згідно з ал-Істахрі, довжина цього маршруту складала 20 днів шляху [829, р. 227]. Він пролягав із Києва через Курськ на північний схід, обгинаючи з півночі причорноморські степи, до верхоріччя Оки, потім цією рікою сягав Верхньої Волги, і надалі спрямовувався до Булгара [162, I, с. 102; 129, с. 294; 686, I, s. 149-150]. Саме місто Київ Ібн Хаукал назвав у якості головного постачальника традиційного експортного товару Київської Русі, тобто хутрів, до областей мусульманського Сходу [828, р. 281; 739, I, р. 392].

Обсяг і характер хутового промислу Київської Русі VIII-X століть визначилися із археологічних досліджень одного з регіональних осередків товарної заготівлі шкір хутових промислових звірів, а саме Боршевського городища, яке розташовувалося поблизу від сучасного міста Воронеж. Виявлено, що 44,4% усіх знайдених там кісток являють кістки бобрів [152, с. 57]. Щодо країн Центральної Європи, зокрема Польщі, то там обсяг хут-

рового промислу протягом доби раннього середньовіччя складав лише 6% від стародавньо-руського [693, s. 166]. Визначна роль Київської Русі як головного експортера хутрів на ринки країн мусульманського Сходу підтверджується тим фактом, що хутрову торгівлю у місті Багдаді та в деяких володіннях Арабського халіфату провадили руські купці [634, p. 154; 633, p. 145]. Щодо Києва, то це місто являло перехрестя торгівельних маршрутів, якими хутра постачалися до різних країв мусульманського Сходу. До того ж, з IX століття саме до Києва завозилося зібране князями “полюддя”, значну частину якого складали хутра. Згадані обставини мали наслідком перетворення Києва ще у часи життя Ібн Хурдазбіга на головну базу створення товарних запасів хутрів. Даний висновок підтверджується тим фактом, що на той час хутра являли в Києві головний еквівалент вартості товарів як південного походження, так і місцевого виробництва [416, с. 216].

Постачання хутр із Київської Русі на ринки мусульманського Сходу здійснювалося двома маршрутами, а саме описаним Ібн Хурдазбігом Волго-Каспійським річковим шляхом, та розглянутим вище морським шляхом, який пролягав від Фінської затоки до мусульманської Іспанії. Щодо останнього, то ринки збуту цих хутр знаходилися в мусульманських володіннях, що розташовувалися у Південно-Західній Європі і в Північно-Західній Африці [829, p. 44; 605, p. 155]. Головним транзитним центром надходження хутр із Київської Русі на ринки країн мусульманського Сходу Волго-Каспійським шляхом була східна, торгівельна частина столиці Хозарського каганату, звана “Хамліх”. Саме туди, згідно з Ібн Хурдазбігом, подорожували купці-руси [438, с. 58-59; 842, s. 50-52; 168, с. 306].

Хамліх являв пункт перехрещення декількох торгівельних шляхів, важливішими з яких були ті, що пролягали через Київ із Південно-Західної Європи, через Хорезм із Середньої Азії; та через порти Боспор та Фанагорію із Візантійської імперії [381, с. 336-337; 792, s. 20-27; 686, I, s. 13]. Велике економічне значення сухопутного шляху “Хамліх – Хорезм” виявляється із повідомлення, що міститься в творі ал-Мукаддасі [534, p. 324-325].

Згідно з Ібн Хаукалом, саме через Хамліх хутра Київської Русі постачалися до Хорезма [739, II, р. 281, 482]. Населення Хамліха складало мешканці купецьких колоній, а саме мусульмани, християни, та язичники [162, I, с. 201]. Про інтенсивність діяльності на Волго-Каспійському торговельному шляху купців із Київської Русі свідчить той факт, що економічне значення слов'янсько-руської торговельної колонії в селищі Хамліх було настільки великою, що ця колонія продовжувала свої торговельні операції також після захоплення хозарської столиці військом Святослава Ігоровича у 358 / 968-969 році. Про ступінь її впливу на суспільне та культурне життя Хозарського каганату свідчить факт запозичення хозарами глаголиці в якості писемності своєї держави [700, II, р. 11, 23; 829, р. 220-222; 112, с. 219; 56, с. 19]. Значність торгівлі Київської держави Волго-Каспійським торговельним шляхом виявляється із означення в творі Ібн Хаукала самої Волги “рікою русів” / *نَهْرُ الرُّوسِ* / [739, I, р. 13, II, р. 388].

Від Хамліха купці-руси, згідно з Ібн Хурдазбігом, подорожували далі на південь, до Каспійського моря / *إِلَى بَحْرِ جُرْجَانَ* /, і “висаджувалися на будь-якому з його берегів, [де] бажали” / *فَيَخْرُجُونَ فِي أَيِّ سَوَاحِلِهِ* / *أَحَبُّوا* / . У цьому фрагменті відсутні згадки про те, до яких місць узбережжя Каспійського моря прибували руські купці для здійснення своїх торговельних операцій. Однак виявлено, що руси відвідували торговельне місто-порт Дербент, прибережні та внутрішні райони області Арран [829, р. 190; 49, с. 334], і область Табаристан [53, с. 124, 215-216, 221-225; 24, с. 57]. Про рівень освоєння русами каспійських морських шляхів свідчить той факт, що протягом останньої третини IX – першої половини X століть їх військово-морські дружини п'ять разів, а саме поміж 864 і 884, у 909, 910, 912 та 943 роках сягали південних узбереж Каспійського моря [590, s. 242; 545, s. 473-522].

Морське подорожування купців-русів закінчувалося в області, званій „Джурджан” / *جُرْجَانَ* /, що розташовується на південно-східному узбережжі Каспійського моря, а точніше в порту Абескун, який знаходився

на узбережжі Астрабадської затоки, поруч гирла ріки Горган, на місці сучасного іранського селища Гомішан [144, с. 10; 53, с. 83]. Через місто Джурджан Абескун був сполучений з сухопутними торгівельними шляхами, якими каравани рухалися на південний захід, а саме через міста Рей та Багдад до східного узбережжя Середземного моря, і на схід, через середньо-азіатські області Балх та Мавараннагр до Далекого Сходу [162, I, с. 13-16]. Висловлено припущення, що через Джурджан товари із Київської Русі надходили не тільки до Багдада, але також через афганіське місто Балх транспортувалися до Китаю [162, I, с. 50]. Саме значністю Абескуна в східній торгівлі Київської Русі доцільно пояснити напади на це місто-порт флоту русів, що відбулися у 880 та 909 роках [162, I, с. 23; 129, с. 403].

Перевантаживши в порту Абескун свої товари на верблюдів / **الأبل** /, купці-руси рухалися сушею тим торгівельним маршрутом, що пролягав від східного узбережжя Середземного моря на схід, до Середньої Азії, і надалі, до Далекого Сходу, але у зворотному напрямі. Їх шлях пролягав у обхід з півдня гірського пасма Ельбурс до міста Рей / **الرّی** /, руїни якого знаходяться на відстані восьми кілометрів на південний схід від сучасного міста Тегеран [168, с. 166-167; 686, I, s. 83]. В часи життя Ібн Хурдазбіга дане місто являло важливий центр торгівлі в напрямі Європа – мусульманський Схід – Далекий Схід” [686, I, s. 150]. Про значність міста Рей у східній торгівлі Київської Русі свідчить звістка Ібн ал-Факига про діяльність на згаданому торгівельному шляху слов’янських купців / **تجار الصّقالیة** /, які постачали туди свої товари, в тому числі хутра, тобто традиційний експортний товар Київської Русі [517, р. 270-271]. Від Рея купці-руси подорожували до міста Га-мадан, що розташовувалося в Західному Ірані, на схід від пасма Загрос, і надалі – до міста Хулван, яке знаходилося на північному сході Месопотамської низовини, а звідти прямували до Багдада [361, с. 55-56; 817, s. 5].

Отже, у досліджувану історичну добу Київська Русь була активним учасником міжнародної торгівлі. Головним її експортним товаром були

хутра [686, I, s. 98]. Разом із цим, у якості важливого предмету експорту Київської Русі Ібн Хурдазбіг назвав також мечі / **السُّيُوفُ** /. Археологічні знахідки та арабські писемні документи IX-X століть свідчать про те, що на той час Київська Русь являла важливого імпортера “каролінгських” мечів, які вироблялися в Західній Європі [381, с. 328-329, 342; 361, с. 78; 817, s. 82]. Втім, із Західної Європи до Київської Русі постачалися лише клинки цих мечів, а рукоятки до них вироблялися в Києві руськими ремісниками, і саме з цими руськими рукоятками “каролінгські” клинки надходили із Західної Європи на ринки мусульманського Сходу [381, с. 328-329]. Разом із цим, Київська Русь сама була виробником власних мечів [5, 378 ;250 ,248 .ص, с. 116], про що свідчить згадка київського літопису про сплату полянами данини хозарам іще в першій половині IX століття саме мечами [287, с. 10-11]. Звідти на ринки мусульманського Сходу вивозилися так звані “сулайманівські” / **سُلَيْمَانِيَّة** / мечі, де вони успішно конкурували з “дамаськими” мечами [633, с. 146]. Згідно зі звітками ал-Істахрі, Ібн Хаукала та ал-Мукаддасі, через територію Хозарського каганату із Київської Русі на згадані ринки в значному обсязі постачалися також кольчуги мед, віск, та воскові свічки, де вони мали великий попит [829, р. 221; 739, II, р. 482]. Дані товари надходили до мусульманських володінь, прилеглих до Південного та Південно-Західного узбережжя Каспійського моря, та до великих центрів торгівлі Близького і Середнього Сходу, якими були Багдад і Рей. Звідти певна їх частина транспортувалася через Середню Азію далі на схід.

Втім, економічні взаємини між Київською державою та володіннями Арабського халіфату в означену історичну добу не обмежувалися лише активною діяльністю купців-русів на торгівельних комунікаціях, що пролягали із міста Києва до областей мусульманського Сходу. Згідно зі звісткою ал-Мас'уді, мусульманські купці також прагнули потрапити до столиці “правителя слов'ян” / **الصَّقَالِيَّة مَلِك** / , званого іменем “ад-Дір” / **الدِّير** / [700, III, р. 65], тобто Діра, правителя Києва (862-882 pp.). В іншому

фрагменті твору “Золоті луки і родовища коштовностей” повідомляється, що мусульманські купці сягали “країни русів” / *بِلَادُ الرُّوسِ* / через “країну хозарів” / *بِلَادُ الْخَزَرِ* /, і надалі “морем Майутіс” / *بَحْرُ مَايُطِيسَ* /, тобто Азовським морем, і “морем Бунтус” / *بَحْرُ بَنْطُسَ* /, тобто Чорним морем [700, I, р. 273]. Вважається, що цей торгівельний маршрут мусульманських купців із Хозарського каганату до “країни русів” пролягав рікою Волгою до місця її найбільшого зближення з рікою Дон, після чого він волоком сягав Дону, і надалі за течією ріки Дон пролягав до хозарського міста-фортеці Саркел, а вже звідти через Азовське море та Керченську протоку безпосередньо спрямовувався до того самого чорноморського торгівельного маршруту, який сполучав місто Таматарху з володіннями Візантійської імперії в Південно-Західному Криму. Як вище повідомлялося, названі володіння являли той пункт, до якого, згідно з Константином VII Багрянородним, постачали свої товари руські купці [220, с. 44-45]. Тому можна припустити, що подальший водний маршрут мусульманських купців до “країни русів” пролягав від Південно-Західного Криму Чорним морем на північний схід, до гирла Дніпра, і далі до Києва.

Щодо значення Києва у розвитку економічних зв'язків між країнами Європи і володіннями Арабського халіфату, то належить відзначити, що дане місто являло не лише головний висхідний пункт транспортування експортних товарів із Київської Русі на ринки мусульманського Сходу, але також було важливим транзитним центром товарообміну в напрямках “захід – схід” та “схід – захід”. Зокрема, вельми імовірним є те, що саме маршрутом “Верхня Волга – ріка Ока – місто Київ” танспортувалися хутра чорних і рудих лисиць та соболів, які, згідно зі звісткою ал-Мас'уді, із розташованої в Середньому Поволжі країни “буртас” / *بُرْتَاسَ* /, тобто мордвинів, транспортувалися через землі слов'ян / *الصَّقَالِبَةِ* / і територію Каролінгської імперії / *الْإِفْرَنْجَةِ* / до мусульманської Іспанії / *الْأَنْدَلُسِ* /, а звідти – до Північно-Західної Африки / *الْمَغْرِبِ* / [635, р. 63]. Свідченням коректності даного припущення є знахідка в селі Покровському, що

знаходиться у верхоріччі Оки, скарбу магірбінських дірхамів, викарбованих у 779-792 роках [345, с. 49].

Значення міста Києва як важливого транзитного центру міжнародних економічних зв'язків у напрямі “захід – схід” вивляється із презентованого в творі Ібн Хурдазбіга описання великого сухопутно-водного торгівельного шляху “мусульманська Іспанія – Китай”, на якому активно діяли іудейські купці / *التُّجَّارُ الْيَهُودُ* /, звані “ар-разанійя” / *الرَّازَانِيَّةُ* / [634, р. 154-155]. На думку деяких дослідників, у цьому сюжеті йдеться про негоціантів міжнародної єврейської торгівельної корпорації [356, II, с. 850, 857-861]. Згідно з Ібн Хурдазбігом, асортимент товарів, які купці-разаніди транспортували у східному напрямі, складали: невільники, а саме – “служники” / *الْخَدَمَ* /, “слуги-хлопчики” / *الْغِلْمَانَ* / і “невільниці” / *الْجَوَارِي* /, а також парча / *الدِّيَبَاخَ* /, “шкіри [неначе] шовк”, [та інші] хутра, і [серед них – хутра] соболів” / *جُلُودَ الْخَرِّ وَ الْفِرَاءِ وَ السَّمُورَ* /, та мечі / *السُّيُوفَ* / [634, р. 154]. Зважаючи на великий перелік цих товарів, висловлено думку, що із портів мусульманської Іспанії та Каролінгської імперії купці-разаніди вивозили лише частину своїх товарів, а решту вони купували під час свого подорожування на схід [686, I, s. 120]. Через аналіз звісток про цей шлях, що містяться в європейських та східних писемних документах IX-X століть, Тадеуш Левицький здійснив описання усіх напрямів руху купців-разанідів із заходу на схід [686, I, s. 141-152].

Із мусульманської Іспанії через територію Каролінгської імперії купці-разаніди могли подорожувати двома маршрутами, а саме сухопутним та водним. Перший із цих маршрутів пролягав через місто Туделу / *تُطَيْلَةَ* / до міста Барселони. Останнє являло столицю франкської Іспанської марки, яка була створена франками у 865 році на землях Північно-Західної Іспанії і являла собою своєрідний заслон Франкської держави від вторгнень іспанських мусульман [675, I, р. 68-71; 611, р. 93-116; 13, с. 90, 97]. Від Барселони даний сухопутний маршрут перетинав північні межі Піренейського півострова і сягав південно-франкського міста Нарбонн / *أَرْبُونَةَ* /, розташо-

ваного поблизу від північних меж Іспанської марки. До 759 року це місто входило до складу мусульманських володінь у Південно-Західній Європі [660, p. 27; 428, с. 33; 745, s. 133-140]. Від міста Нарбонн цей маршрут пролягав до південно-франкського міста Авіньон / **أَبِينِيُون** /, розташованого в пониззі ріки Рона. Надалі він прямував уздовж берега цієї ріки на північ, через місто Валанс до міста Леон / **لُونْدُون** /. Саме розглянутим маршрутом, згідно з даними арабо-іспанського історика XI століття Ібн Хайяна, на початку VIII століття збройний загін іспанських мусульман здійснив вторгнення в південні райони Франкської держави. [675, I, p. 39]. Від міста Леон маршрут пролягав далі на північ берегом ріки Сона до міста Діжон, а потім він прямував через місто Лангр до міста Верден, розташованого на березі Верхнього Мааса в північно-східній частині сучасної Франції. Звістки про активні торгівельні зв'язки Вердена з мусульманською Іспанією містяться у вище згаданому творі “Antopadosis”, написаному Ліутпрандом, який був єпископом Кремони з 963 року [675, I, p. 41-42, 87-88]. Щодо водного маршруту названих купців, то він пролягав Середземним морем до гирла ріки Рона, і надалі цією рікою спрямовувався на північ, до міста Леон. Даний маршрут також використовувався збройними загонами іспанських мусульман для нападів на територію Франкської держави. Рікою Роною всередину земель цього державного утворення просувалися також норманські вікінги, руйнуючи міста Арль, Нім та Валанс [675, I, p. 219, 364, 386-388; 280, I, с. 161]. Обидва розглянуті маршрути збігалися у місті Верден.

Від Вердена подальший шлях цих купців-разанідів відхилявся з північного напрямку на схід, до німецького міста Майнць, яке знаходилося на березі Рейну в середній течії цієї ріки. Той факт, що, згідно з “Бертинськими анналами”, у 839 році через неможливість повернення до Київської Русі прямим шляхом, руські послы прибули саме до розташованого поблизу від Майнця міста Інгельгейм [479, p. 434], є свідченням існування в ті часи маршруту, що пролягав від Майнця до Київської Русі. Виявляється, що

торгівельні маршрути, які пролягали до Західної Європи із країн мусульманського Сходу через Київ, сягали міста Майнць. Згідно з повідомленням Ібрахіма ібн Йа'куба, у місті Майнць / مَعَانِبَة / було в наявності багато монет династії Саманідів, викарбованих у місті Самарканд [617, s. 31]. Зважаючи на те, що під кінець правління сучасника Ібн Хурдазбіга, засновника династії Саманідів Ісма'ила Ібн Ахмада (882-907 рр.) володіння держави цього правителя охоплювали області Південного Прикаспію, Східний Іран, та територію Середньої Азії від кордону зі Східним Іраном на півдні до ріки Талас на півночі [801, р. 136-141], до торговельних зв'язків через Київ з містом Майнць були залучені мусульманські володіння, що простягалися від південно-західного узбережжя Каспійського моря, а також від Східного Закавказзя на заході до Афганістана на сході, та від басейну ріки Сирдар'я на півночі до Оманської затоки на півдні. До того ж, Ібрахім ібн Йа'куб у своїй "записці" засвідчив наявність у місті Майнць величезної кількості прянощів індійського походження [843, II s. 409; 617, s. 31].

Надалі шлях купців-разанідів пролягав на південний схід, до баварського міста Регенсбург, розташованого на березі ріки Дунай. Дане місто являло значний центр торгівлі з Київською державою. Згідно з даними писемних документів XI-XII століть, до Регенсбурга із Київської держави постачалися зерно та хутра. Обсяг згаданих постачань певною мірою виявляється із звістки про великий купецький караван, який у 1050 році повернувся із Києва до Регенсбурга. Щодо руських купців, то вони прибували до цього міста у такій великій кількості, що виникла потреба в будівництві для них окремої церкви, яка мала ім'я Святого Петра. Великий обсяг даної торгівлі обумовив існування в Регенсбурзі особливої категорії купців, які здійснювали торговельні стосунки з Київською державою і звалися "tuzari" [381, с. 342-343; 86, с. 10]. Доцільно вважати, що головна маса товарів із областей мусульманського Сходу постачалася до Регенсбурга саме через територію Київської держави. Про наявність на ринках Регенсбурга та ін-

ших міст Баварії і Південної Німеччини значної кількості товарів, вивезених із областей мусульманського Сходу, свідчить факт обігу там ще в IX столітті відомих із деяких літературних джерел доби раннього середньовіччя “баварських грошей”, що являли дрібну розмінну монету. Ці гроші мали назву “semidragma”, яка означала половину дірхама [694, s. 271].

В Регенсбурзі товари купців-разанідів перевантажувалися з в’ючних тварин на судна, і надалі транспортувалися рікою Дунай до міста Пассау, яке розташоване на південному сході Німеччини. Це місто було важливим центром виробництва “каролінгських” мечів, які згідно з даними арабських писемних документів досліджуваної доби, мали великий попит на ринках мусульманського Сходу, і називалися там „франкськими” [3, ;30 ص. 817, s. 82]. Із Пассау “каролінгські” мечі постачалися в інші країни Європи, зокрема до Київської Русі. Зважаючи на те, що саме мечі називалися Ібн Хурдазбігом у якості одного з головних типів товарів, які транспортувалися купцями-разанідами до країн Сходу [634, p. 153], можна припустити, що значна частина “каролінгських” мечів купувалася цими купцями в Пассау.

Надалі купці-разаніди рухалися рікою Дунай на схід через територію Австрії до міста Раффельштаттен, розташованого поблизу від східних меж Каролінгської імперії. Саме в даному місті знаходився митний кордон цієї держави. Згідно з німецькими митними постановами 904 року, на територію Австрії прибували купці, звані “de Rugis vel de Voemanis”. Припускається, що термін “Rugis” походить від назви області “Rugiland”, яка означала Моравію, тобто колишню Ругію [659, s. 142]. Але, зважаючи на те, що Мораія згадується в тих самих документах під своєю звичайною назвою, а саме “mercatum Moravorum”, висловлено міркування, що цей термін означав купців-русів, які прибували до Раффельштаттена разом із чеськими купцями, подорожуючи, через Червенські міста, Краків та Прагу [129, с. 292].

Подальший маршрут купців-разанідів, згідно з Ібн Хурдазбігом, пролягав “до країн слов’ян” / فِي بِلَادِ الصَّقَالِيَةِ / західним, тобто “Лядським”

торгівельним шляхом, який у зворотному напрямі із Києва через Волинь та міста Краків і Прагу сягав Регенсбурга [323, с. 354-355; 129, с. 292-293]. Отже, від німецьких земель, розташованих в Середньому Подунав'ї, купці-разаніди рухалися на північ, до Праги. Це місто також здійснювало активні торговельні стосунки з Київською Руссю, про що свідчать не лише німецькі митні постанови 904 року, але також повідомлення Ібрахіма ібн Йа'куба про прибуття до Праги із міста Кракова руських купців [645, с. 3, 49].

Від Праги Лядський шлях спрямовувався на схід, до столиці словацького князівства зличанів, міста Лібіце, розташованого поблизу від місця впадіння ріки Цидліна в ріку Лаба. Саме через Лібіце подорожував зі своєю місією із Німеччини до Києва в 961 році єпископ Адалберт [552, р. 95]. Надалі цей шлях пролягав територією Південної Польщі через міста Клодзко, Вроцлав та Ополе, до Кракова [129, с. 292-293; 733, с. 17-18]. Згідно з даними Ібрахіма ібн Йа'куба, останній являв значний транзитний центр торгівлі Київської Русі з Чехією [645, с. 3, 49; 623, с. 444-445]. Надалі Лядський шлях прямував землями Південної Польщі через Сандомир до Перемишля, розташованого на березі Верхнього Сану. Згідно з київським літописом, у середині XII століття Перемишль був місцем зосередження великої кількості товарів [287, с. 252]. Саме в ньому збігалися торговельні маршрути, що із заходу пролягали до Київської Русі та до Угорщини. Значення цього міста як важливого пункту торговельного шляху до країн мусульманського Сходу підтверджується знахідкою в ньому скарбу суфійських, головним чином саманідських монет [484, с. 21; 586, с. 9-10].

Надалі Лядський шлях спрямовувався до Червенських міст, розташованих на Волині, і через міста Сутійськ та Гродків територією Волині і Галичини сягав Києва [686, I, с. 148; 129, с. 292; 624, с. 169-176]. Свідченням тривалості часу активного функціонування торговельного шляху “Волинь – Галичина – Київ” є той факт, що у творі ал-Ідрісі згадуються майже ті самі його етапи, а саме “Перемишль – Сутійськ – Володимир-Волинський – Луцьк – Київ”. Припускається, що цей шлях збігався з торговельним маршру-

том, який, згідно з даними писемних документів Київської держави, активно функціонував у XI-XII століттях [680, s. 91-105; 216, с. 137-141]. Таким чином, у часи найбільш активного функціонування торгівельного шляху “мусульманська Іспанія – Китай” (VIII-IX століття) Київська Русь являла зв’язкову ланку економічних контактів міжнародної торгівлі тих часів у напрямках “захід – схід” та “схід – захід” [416, с. 215].

Щодо Києва, то про значність цього міста в системі міжнародних економічних зв’язків іще в часи зверхності Хозарського каганата над Середнім Подніпров’ям свідчить та обставина, що район Києва, який у X столітті являв поселення вільних ремісників і торговців, мав назву “Козари”. Ця назва, на нашу думку, свідчить про загальну орієнтацію зовнішніх економічних зв’язків названого району саме на схід, тобто на Хозарію. Щодо ступеня активності та величини обсягу торгівельних зв’язків Києва з Арабським халіфатом, то вони виявляються із значної кількості скарбів арабських срібних монет, а саме дірхамів, знайдених на території міста. Один з таких скарбів містив у собі десь 2.000 – 3.000 дірхамів, які були викарбовані протягом 770-905 років [302, с. 12-14]. У Києві купці-разаніди могли збути руським ремісникам клинки своїх “каролінгських” мечів для подальшого оброблення, і замість них придбати готовий для продажу товар, тобто мечі з рукоятками. Там же вони, імовірно, купували хутра.

Згідно з Ібн Хурдазбігом, подальший шлях купців-разанідів пролягав “до Хамліха, міста хозарів ” / *ثُمَّ إِلَى حَمْلِيخ مَدِينَةِ الْخَزَر* / . Зважаючи на те, що будь-які подробиці описання шляху “Київ – Хамліх” в данному сюжеті відсутні, доцільно звернути увагу на те, що зі столицею Хозарського каганату Київ був сполучений двома головними маршрутами. Першим з них був той, яким подорожували до міста Хамліх купці-руси. Він пролягав від Києва на північний схід до Верхньої Оки, а потім цією рікою сягав Верхньої Волги, і надалі спрямовувався через місто Булгар за течією Волги до гирла останньої, де розташовувалася столиця Хозарського каганату. Імовірним є те, що купці-разаніди подорожували до Хамліха

саме цим маршрутом. Підтвердженням даного міркування є той факт, що у творі китайського автора кінця XII – початку XIII століть Хао юхуа, що має назву ”Опис варварських народів” / “Цзу фан-цзи” /, визначена саме та відстань поміж столицею мусульманської Іспанії, містом Кордовою, та місцем впадіння ріки Ками у Волгу, яка відповідає реаліям. Зокрема, у реалії дана відстань дорівнює по прямій лінії 4.100 кілометрів, а з урахуванням можливих відхилів – на чверть більше, тобто 5.125 кілометрів. Беручи до уваги, що день шляху пішки складав приблизно 25 кілометрів, можемо констатувати, що реальна відстань у днях шляху між згаданими пунктами (205 днів) загалом відповідає величині, названій Хао юхуа, а саме 200 днів шляху [510, р. 141, 143; 595, р. 541-556; 686, I, s. 141-142]. Додамо до згаданого, що інформація іспано-єврейського автора XII століття Абу Хаміда ал-Андалусі ал-Гарнаті про те, що в місті Булгар довготривалість дня взимку складає лише 4 години, також відповідає реалії [667, р. 117; 686, s. 142].

Разом із цим, існував сухопутний Залозний шлях, який сполучав місто Київ зі столицею Хозарського каганату через хозарське місто Саркел [345, с. 44]. Його також могли використовувати за певних обставин купці-разаніди. Але існував також і річковий варіант даного шляху. Спочатку він пролягав Десною та Сеймом, після чого розділявся на два напрями, а саме на Сосницький і Оскольський, залежно від того, якої з названих рік він сягав волоком від Сейму. Зокрема, рікою Сосна маршрут “Київ – Саркел” прямував до ріки Дон безпосередньо, а рікою Оскол він сягав Дону через Сіверський Донець. Рікою Дон досліджуваний маршрут спрямовувався на північ, до Саркела [129, с. 295]. Висловлено припущення, що Саркел був сполучений зі столицею Хозарського каганату тим шляхом, який пролягав Доном на північний схід, а саме до місця найбільшого зближення цієї ріки з Волгою, а потім волоком сягав Волги десь у районі сучасного міста Волгоград. Надалі цей шлях прямував униз за течією ріки Волги безпосередньо до Хамліха [686, I, s. 146-147]. Дане припущення ґрунтується на уяв-

ленні візантійського автора початку IX століття Феофана про те, що ріка Дон являє собою західне відгалуження ріки Волги [804, р. 545].

Наступним після попереднього висловом “Потім [їх шлях продовжується] морем Джурджан” / *ثُمَّ فِي بَحْرِ جُزْجَانَ* / Ібн Хурдазбіг згадав “Каспійський” етап того великого торгівельного шляху, яким іудейські купці-разаніди транспортували свої товари далі на схід. На відміну від повідомлення про шлях купців-русів [634, р. 154], у цьому вислові відсутня згадка про те, що подорожування купців-разанідів від Хамліха було саме морським [168, с. 42]. Тому є імовірні два варіанти цього подорожування, а саме морський та сухопутний. Щодо морського варіанту, то доцільно припустити, що він збігався з водним маршрутом купців-русів, який пролягав через гирло Волги та Каспійське море до порту Абескун. Але якщо то був сухопутний маршрут, то найбільш імовірним, на наш погляд, є те, що купці-разаніди рухалися від Хамліха прикаспійськими степами, а саме уздовж західного узбережжя Каспійського моря до хозарського міста Самандар [706, с. 18; 605, р. 452]. Поінформованість учених Арабського халіфату IX-X століть про сухопутний торгівельний шлях “Самандар – Хамліх” виявляється із факту, що вони назичали таку відстань між згаданими містами, яка відповідала реаліям, а саме 7 днів шляху [829, р. 219], що дорівнює 350 кілометрам [168, с. 7]. Від міста Самандара на південь маршрут купців-разанідів мав пролягати вузьким проходом, що розташовувався поміж східними відрогами Кавказьких гір та берегом Каспійського моря, до міста Дербент, яке було одним з найзначніших центрів каспійської торгівлі [829, р. 184-185, 219; 828, р. 242; 700, II, р. 2, 61; 162, I, с. 160; 608, р. 2].

Наступним пунктом шляху купців-разанідів було іранське місто Рей. Про це свідчить презентована Ібн ал-Факигом звістка про його відвідування іудейськими купцями, названими “ар-рахданійя” / *الرَّهْدَانِيَّة* / [517, р. 270]. Саме в місті Рей торгівельний маршрут купців-разанідів сполучався з маршрутом, яким купці-руси транспортували свої товари до Багдада. Тому

доцільно припустити, що подальший етап шляху “мусульманська Іспанія – Китай” збігався у зворотному напрямі з маршрутом руських купців, який пролягав на південний захід, обгинаючи з півдня гірське пасмо Ельбурс.

Отже, від Джурджана купці-разаніди рухалися на схід, певно, уздовж південних відрогів гірського хребта Копетдаг долиною ріки Атрек, а потім через Північно-Західний Афганістан до міста Балх [634, р. 18-25]. Надалі ці купці перетинали територію, звану “Мавараннагр” / مَا وَرَاءَ النَّهْرِ /, тобто межиріччя Амудар’ї та Сирдар’ї [168, с. 164]. Потім вони сягали місцевості, званої “місце пробування токуз-огузів” / وَرْتٌ تُعْرُ عُزُّ /, яка ототожнюється з територію, що розташована поміж озерами Балхаш, Сасиколь та Алаколь на півночі, і пасмами Північного Тянь-Шаню на півдні. Дану територію в середині VIII століття оселяли тюркські племена токуз-огузів [59, с. 580; 52, с. 54-55]. Звідти починався останній етап маршруту купців-разанідів на схід, безпосередньо “до Китаю” / ثُمَّ إِلَى / أَصْنِ / [605, р. 231; 591, р. 38-39].

Таким чином, надану нами характеристику торгівельних зв’язків між Київською Руссю та країнами мусульманського Сходу в системі світових економічних взаємин за даними арабських писемних джерел IX-X століть доцільно відобразити у наступному узагальненому вигляді: 1. За показники пріоритетності звісток про згадані торгівельні зв’язки в загальному обсязі інформації арабських писемних документів IX-X століть належить вважати їх докладність та утилітарний характер описань, а також відсутність в них будь-яких вигадок; 2. Зміст інформації про русько-арабську торгівлю складають описання торгівельних шляхів, якими товари із Київської Русі постачалися на ринки мусульманського Сходу, переліки цих товарів, та звістки про їх попит на згаданих ринках; 3. Відображенням значності торгівлі з Київською Руссю в системі зовнішніх економічних зв’язків Арабського халіфату є згадки про активну діяльність на торгівельних шляхах, що сполучали названі країни, не лише руських та іудейських, але також мусульманських купців, які, згідно з ал-Мас’уді, прагнули потрапити до володінь ки-

ївського правителя Діра; 4. Той факт, що переважна більшість інформації з історії України, що була запозичена авторами досліджуваних писемних документів, надходила до “володінь ісламу” саме згаданими торгівельними шляхами, підтверджує об’єктивне виникнення у творах учених Арабського халіфату мережі інформаційного кола, що охопило чисельні згадки з релігійної, соціальної, політичної та іншої проблематики, і підпорядкувало їх описанням розглянутих торгівельних зв’язків.

Висновки до розділу II

У данному розділі здійснено аналіз тих історичних умов, у яких відбувалося виникнення джерельного матеріалу, який являє предмет нашого дослідження. При цьому ураховувалися три рівня чинників, які визначали жанрові ознаки, структурні особливості та змістовну спрямованість інформації з історії України, що міститься в творах учених Арабського халіфату IX-X століть. Перший рівень згаданих чинників визначають економічні та соціально-політичні умови, в яких були створені писемні документи, де є наявною інформація з означеної проблематики, а саме ті історичні події та явища, що відбувалися в країнах мусульманського Сходу протягом означеної доби, тобто в той час, коли були написані дані твори. Зважаючи на те, що пропонуване дослідження являє спробу виокремлення, систематизації, та текстологічного аналізу потрібного джерельного матеріалу, ми вважаємо за доцільне визначити другий рівень чинників, а саме той, що характеризує історичні засади інформації. Тому нами наданий аналіз тих історичних процесів та явищ, що відбувалися в Україні та в сусідніх з нею регіонах протягом означеної доби. На тлі цих перших двох визначено третій рівень чинників, а саме той, що зумовлював загальний обсяг опрацьованого джерельного матеріалу, та інтенсивність його надходження до відома авторів досліджуваних писемних документів. Отже, ми виявили рівень економічних взаємостосунків, що існували між державою, де була опрацьована потрібна нам інформація, та країною, відомості про яку вона містить.

Написання творів арабських авторів означеної доби відбувалося в умовах політичного розпаду Арабського халіфату. Підвищення значності в системі управління цією державою освічених людей, персів за етнічним походженням, спричинила посилення впливу на писемну традицію з боку перських культурних елементів. Прихильність деяких із досліджуваних учених до вивчення легендарної історії до-ісламського Ірану спричинила відображення в їх творах “пансасанідських” світоглядних та теоретичних уявлень, і обумовила присутність в них звісток про “дивовижі” світу. Посилення раціоналістичної тенденції в розвитку арабської науки мало наслідком запозичення арабською географічною писемною традицією здобутків античної географії. Опрацювання творів Клавдія Птолемея та інших античних авторів спричинило запровадження вченими Арабського халіфату не лише теоретичних засад античної географічної науки, але також інформації про територію та населення окремих європейських регіонів, зокрема України. Подальший розвиток тенденції щодо залучення до опрацювання інформації, наявної в європейських писемних документах, виявився в тому, що арабські вчені IX-X століть викладали в своїх розвідках ті відомості з історії України, що були запозичені ними не лише із біблійської писемної традиції, але й із візантійських та латинських писемних джерел.

За відмітні ознаки етноісторичних процесів, що відбувалися на території України, доцільно вважати етнічні зміни в степовій смузі Північного Причорномор'я та на Кримському півострові, які були спричинені пересуваннями кочових людностей із Середнього Поволжя та із Приуралля в південно-західному напрямі, що відбулися внаслідок міграцій болгар-кутригурів (середина VIII століття), угрів-мадярів (початок IX століття), та тюрків-печенігів (кінець IX століття). За вельми важливе явище в історії України IX століття ми вважаємо процес формування в Донецько-Приазовському регіоні та в Криму землеробської матеріальної культури в минулому кочової угро-тюркської етнічної спільності, відомої як болгари.

Разом із цим, важливішою ознакою етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом досліджуваної історичної доби, був процес створення і посилення Київської держави. Головними етапами цього процесу є: 1. Розвиток державотворення в Середньому Подніпров'ї (до 882 р.), під час якого наприкінці 30-х років IX століття мало місце існування державного утворення русів, так званого "Руського каганату", а у 862 році відбулося визволення Полянської землі з-під влади Хозарського каганату; 2. Об'єднання слов'янських етнічних спільностей в межах єдиної держави (882-945 рр.). На початку цього етапу була остаточно припинена хозарська зверхність в Подніпров'ї. Надалі Київська держава забезпечила собі рівноправні взаємини з Візантійською імперією 3. Завершення процесу об'єднання в межах Київської держави слов'янських етнічних спільностей, розгром Хозарського каганату, та перетворення Київської Русі на наймогутніше державне утворення Східної Європи (945 р. – кінець X століття).

Значність Київської Русі в міжнародних торгівельних зв'язках полягає в тому, що через її територію пролягали великі торгівельні маршрути, а саме Дніпровський шлях "із Варяг у Греки", та також Волго-Каспійський шлях, якими руські купці постачали хутра, мечі та інші товари до володінь Візантійської імперії і Арабського халіфату. При цьому належить відзначити, що шлях "із Варяг у Греки" являв частину великого водного маршруту, який пролягав навкруги Європи, а Волго-Каспійський шлях був складовою великої торгівельної артерії, що пролягала на схід від Піренейського півострова через землі Київської Русі, володіння Хозарського каганату та Арабського халіфату. Важливим транзитним центром обох цих великих торгівельних шляхів був Київ. Значність для Арабського халіфату економічних зв'язків з Київською Руссю відобразилося в арабській географічній літературі означеної доби описаннями торгівельних маршрутів руських купців, переліками товарів, що постачалися з Київської Русі на ринки мусульманського Сходу, а також звітками про збройну боротьбу останньої за контроль над каспійською ланкою торгівельного шляху, що

сполучав її з мусульманськими володіннями в Південно-Західному і в Південному Прикаспії. Переважна більшість звісток з історії України, яка має походження від усних джерел інформації, надійшли до відома авторів досліджуваних арабських писемних джерел тими торгівельними шляхами, які сполучали Київську державу з володіннями Арабського халіфату.

РОЗДІЛ III.

СТРУКТУРНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ПОВІДОМЛЕНЬ АРАБСЬКОЇ “АСТРОНОМІЧНОЇ” ГЕОГРАФІЇ ПРО ТЕРИТОРІЮ Й НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

В загальному аналізі повідомлень представників “астрономічного” жанру арабської географічної писемної традиції IX – першої половини X століть про територію та населення України простежується логічно обумовлена система цілісності світоглядно-наукових підходів цих учених до опрацювання досліджуваної інформації. Тому для здійснення структурно-джерелознавчого аналізу, метою якого має бути обґрунтування світоглядно-наукових засад опрацювання цими авторами потрібного джерельного матеріалу, доцільно вирішити такі завдання: 1. Визначити уявлення представників “астрономічного” жанру арабської географічної літератури означеної доби про просторове розташування території України як складової “населеної чверті [Землі]”; 2. Проаналізувати рівень обізнаності цих вчених щодо топоніміки ландшафту даної території; 3. Охарактеризувати звістки творів названого жанру арабської географічної літератури про населені пункти та “країни” Європи, що знаходилися на території України. Дані завдання визначають зміст підрозділів цієї частини дослідження.

III.1. Уявлення представників арабської астрономічної географії про географічне розташування території України як складової “населеної чверті [Землі]” / رُبْعُ الْمَعْمُورِ /

Дослідження рівня вірогідності знань авторів творів, що належать до астрономічного жанру арабської географічної літератури IX – першої по-

ловини Х століть, про територію та населення України доцільно розпочати з послідовного виокремлення звісток цих авторів про названий регіон як про один із структурних елементів тієї моделі світу, відомого арабам часів раннього середньовіччя, яка була визначена вченими Арабського халіфату досліджуваної історичної доби на засадах їх теоретичних поглядів і світоглядних уявлень. Отже, мету цього підрозділу нам належить спрямувати до аналізу світоглядних уявлень представників згаданого жанру щодо структурних складових “населеної чверті [Землі]” та виокремлення території України у якості елемента цієї системи. На даній підставі ми маємо можливість обґрунтувати наступні завдання: 1. Визначити презентовані в досліджуваних писемних документах принципи географічного структурування “населеної чверті [Землі]”; 2. Виявити міркування авторів цих історичних джерел щодо конфігурації регіону, який розглядається, в просторовому вимірі, та його розташування відносно інших місцевостей. 3. Простежити відповідність наявної в текстах інформації картографічному матеріалу. Ми вважаємо, що задля реалізації даних завдань належить здійснити виокремлення із загального обсягу повідомлень про “населену чверть [Землі]” звісток про ту її частину, в межах якої згадуються назви та координатні показники просторового розташування географічних об’єктів, які співвідносяться з територією України та її населенням. Отже, ці звістки доцільно систематизувати і залучити до нашого дослідження.

У процесі вивчення інформації про “населену чверть [Землі]”, що міститься в окремих наукових творах, які належать до астрономічного жанру арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя, виявлено, що в цих творах запроваджені різні принципи географічного структурування названої частини світу. Зокрема, якщо ал-Хуварізі, ал-Фаргані та Сухраб виокремили географічні об’єкти відповідно їх належності до одного із семи так званих “кліматів” / الإقليم / Землі, то ал-Баттані роділив “населену чверть [Землі]” на “три частини” / بِلَاتَاتٍ أفسام / . Щодо перших

трьох учених, то принципи розташування ними окремих типів географічних об'єктів у системі “кліматів” Землі також мають певні відмінності. У творах ал-Хуварізі та Сухраба в таблицях координат, наданих окремо до кожного “клімату” Землі, містяться назви і показники координат географічного положення рік, гірських систем та населених пунктів. Щодо морів і розташованих у них островів, є наявні окремі описання їх берегових ліній. Повідомлення про “країни” / بِلَادَ / зосереджені в окремих описаннях, де відсутні будь-які згадки про належність тієї чи іншої “країни” до одного із семи “кліматів” Землі. У творі ал-Фаргані описання “кліматів” Землі містять у собі звістки про міста, місцевості, країни та моря. Зважаючи на те, що для виявлення просторових параметрів досліджуваного регіону доцільно насамперед визначити межі та просторові спрямування тих “кліматів” Землі, де знаходяться географічні об'єкти, які належить ототожнити з територією України, найбільш слушним для початкового аналізу є описання, наявне в творі ал-Фаргані. Виявлено, що топоніми і гідроніми, які знаходяться на території України, містяться в “Книзі про небесні рухи та збірці знання про зірки” при описанні “сьомого клімату” / إِقْلِيمُ السَّبْعِ / і місцевостей, які розташовані “позад цього клімату” / وَرَاءَ هَذِهِ الْإِقْلِيمِ / [723, р. 38].

У якості географічного об'єкту, що знаходиться на початку “сьомого клімату”, тобто в його північно-східній частині, ал-Фаргані назвав “країну йаджудж” / بِلَادُ يَاجُوجَ /. Належить відзначити, що назва “йаджудж” у даному вислові означає один із коранічних персонажів, біблейських “тог і магог”, званих в арабській середньовічній літературі “йаджудж і маджудж” / يَاجُوجَ وَ مَاجُوجَ /. Згідно з Кораном та післякоранічними переказами, “йаджудж і маджудж” являють ворожі людям істоти величезного росту, які ледве розуміють людську мову і “поширюють нечестя по землі”. Згідно з коранічною історією про “Володіючого двома рогами” / ذُو الْقَرْنَيْنِ /, тобто про Олександра Македонського, “йаджудж і маджудж” оселяють ту

місцевість, яка розташована поміж двома перепонами, тобто на межі населеної землі.

Разом із цим, із повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя про “йаджудж і маджудж” виявляється, що автори цих повідомлень розуміли під даними спільностями цілком реальні етноси, які залюднювали конкретну територію. Зокрема, в описанні особливостей зовнішнього вигляду “роду” / **صِف** / “йа’джудж і ма’джудж”, що міститься в творі Мутаггара ал-Макдісі, відсутні будь-які натяки на згадані риси біблейського образу гог і магог. Навпаки, повідомлення цього автора про те, що для зовнішнього вигляду згаданого “роду” характерні вузькі очі, приплюснений ніс та низький зріст, являє свідчення того, що вчений розумів під “йа’джудж і ма’джудж” реальні етноси монголоїдної раси. Щодо місця мешкання тих людностей, то воно також локалізовано досить чітко. Зокрема, повідомляється, що територія розселення “йа’джудж і ма’джудж” розташована поміж Китаєм / **الصَّيْن** / на півдні та володіннями тюрків / **الْتُرْك** / на півночі, а на заході вона межує з Кашміром / **قَشْمِير** / та Тибетом / **الْتَيْبْت** / [664, IV, р. 96]. Дане повідомлення надає підставу для припущення, що в творі Мутаггара ал-Макдісі “йа’джудж і ма’джудж” відповідають предкам монгольських племен [65, с. 306-307], територія розселення яких розташовується на північ від пустелі Гобі, охоплюючи степи нагір’я Хентей та землі, прилеглі до гірських систем, званих Монгольський Алатау і Хангай. Однак інший арабський вчений, а саме Ібн Са’ид ал-Гарнаті, який писав трьома століттями пізніше від Мутаггара ал-Макдісі, локалізував “йаджудж і маджудж” на території, розташованій на схід від гірського пасма Великий Хінган, що була залюднена предками маньчжурів та іншими тунгуськими племенами [6, (32) 17. ص]. Але, зважаючи на те, що в творах Мутаггара ал-Макдісі і Ібн Са’ида ал-Гарнаті назва “йаджудж і маджудж” означала різні етноси, які залюднювали суміжні території, загальним для повідомлень про дані етноси є те, що місця їх мешкання локалізовані десь на північ від Великого Китайського

муру, тобто, за уявленнями арабів доби раннього середньовіччя, на межі “населеної чверті [Землі]”. Тому саме з територією мешкання названих реальних етносів належить, на наш погляд, ототожнити згадану в творі ал-Фаргані “країну йаджудж”.

Надалі в якості складової сьомого “клімату” Землі ал-Фаргані назвав “країну ат-турк” / *بِلَادُ التُّرْك* /. Назва “ат-турк” / *الترك* / являє арабську передачу етноніма “тюрки” / *tourkoï* /. Найбільш ранні звістки про згаданий етнос містяться в китайських і візантійських писемних джерелах VI століття [57, с. 31; 59, с. 576; 443, с. 88, 91, 97]. Етимологія етнічної назви “тюрки” пов’язується з утворенням у місцевості Пхін-лян, що розташована у західній частині китайської провінції Шеньсі, “роду Ашина” внаслідок об’єднання різних монгольських родин. Після входження в 439 році земель первісного пробування цього роду до складу володінь китайської імперії Північної Вей, ватаг Ашина разом із 500-ма родинами відкочував на північ, до південних передгір’їв Алтаю. Та територія являла частину етнічного масиву, заселеного тюрко-мовними кочовими спільностями, на які поширювалася зверхність кочових монгольських племен жужанів [73, с. 221]. Пробуваючи протягом століття у тюрко-мовному середовищі, “рід Ашина” асимілювався з місцевим населенням і перетворився на етнічну спільність, яку китайці визначали назвою “*tou-kiue*”, ототожненою дослідниками з терміном “*türk-üt*” [133, с. 22; 22, с. 103-104]. Перша частина згаданої назви являє стародавнє тюркське слово “*türk*”, яке має значення “дужий”, “сильний”, а друга її частина, “*üt*”, є монгольським суфіксом множини [219, с. 46-47; 132, с. 105-106; 807, s. 122]. Загальне значення цього етноніму є “дужі”, або “сильні”. Зрештою етнічна спільність “*türk-üt*”, правляча династія якої мала монгольське походження, опанувала тюркські племена того краю, де вона пробувала з середини V до середини VI століть [22, с. 104].

Мова, якою розмовляли “*türk-üt*” та інші тюркські людності Східної Азії, відображена в рунічних написах VIII століття, знайдених на території,

прилеглий до ріки Орхон, яка має витік у західній частині пасма Хангай (Центральна Монголія) і впадає в ріку Селенга поблизу від північної межі сучасної Монголії. Дослідження даних написів виявили те, що орхонсько-тюркська мова являла архаїчний діалект пратюркської мови [749, s. 98; 750, s. 65-83; 751, s. 151-167]. Орхонські написи надали можливість відновити етнічні назви тих тюркських племінних об'єднань, які населяли монгольські степи та прилеглі до них землі південної частини Східного Сибіру і Туркестану. Зокрема, поруч з тюркютами жили токуз-огузи, які залюднювали територію, прилеглу до гірського пасма Хангай і до ріки Орхон. Далі на північ від токуз-огузів, у басейні ріки Селенга, перебували уйгури. На північ від тюркютів, а саме в басейні верхньої течії ріки Єнісей, мешкали киргизи. На захід від “türk-üt”, поміж Алтаєм і верхньою течією ріки Иртіш, кочували карлуки. На південь від гірського пасма Монгольський Алатау проживали родинні тюркам басмили, а на захід від останніх, тобто у місцевостях, прилеглих до ріки Чу, перебували тюргеші [807, s. 123, 171-172; 59, s. 579-580]. Зважаючи на те, що в творі ал-Фаргані “країна токуз-огузів” / *بِلَادُ التُّغْرُزِ* / згадується при описанні місцевостей, розташованих “позад сьомого клімату”, доцільно вважати, що до складу “країни ат-турк” входили території розселення “орхонських тюрків”, як власне “türk-üt”, так і уйгурів, киргизів, карлуків, та тюргешів [850, s. 1-65]. Тому залишається визнати, що південна межа сьомого “клімату” Землі, згідно з ал-Фаргані, від Великого Китайського муру пролягала в західному напрямі через Східний Тянь-Шань до земель, прилеглих до Західного Тянь-Шаню з півночі.

Надалі повідомляється, що сьомий “клімат” Землі пролягає на захід, до північного узбережжя “моря Джурджан” / *بَحْرُ جُرْجَان* /. Згідно зі звістками про це море, що містяться в арабських географічних творах доби раннього середньовіччя, згаданою назвою означається Каспійське море [829, p. 217-227; 739, II, p. 386-398; 635, p. 60-66]. Обминувши дане море з півночі, південна межа цього “клімату” Землі, за даними ал-Фаргані, “перетинає море ар-Рума” / *يَقْطَعُ بَحْرَ الرُّومِ* /. Уже відзначалося, що в

творі Ібн Хурдазбіга гідронім “Румійське море” / **بَحْرُ الرُّومِيّ** / належить ототожнити з північно-східною частиною водного простору Середземного моря, однак в творах деяких арабських авторів досліджуваної доби цей гідронім означає Чорне море [517, p. 145; 700, II, p. 45-46]. Отже, у даному випадку гідронім / **بَحْرُ الرُّوم** / має саме останню семантику. На користь згаданого міркування свідчить той факт, що, згідно з даними ал-Фаргані, “країна ар-Рум” / **بِلَادُ الرُّوم** /, тобто Візантійська імперія, розташована в шостому “ кліматі” Землі / **الإقْلِيمُ السَّادِسُ** /, який простягається ближче до екватора, тобто на південь від “клімату”, що розглядається. У складі останнього названі деякі малоазійські міста, а саме Амазея / **أَمَاسِيَا** /, Гераклея / **هَرَاقَلَة** /, Халкедон / **خَلْقِيدُون** / [686, I, s. 194; 725, s. 166] та Константинополь / **القُسْطَنْطِينِيَّة** /, що знаходився на західному березі протоки Босфор, тобто поблизу від південно-західного узбережжя Чорного моря. При цьому належить мати на увазі, що, згідно з ал-Фаргані, південна межа сьомого “клімату” пролягає не поблизу від узбереж Чорного моря, а “перетинає” / **يَقْطَعُ** / його водний простір зі сходу на захід. Сягнувши західного узбережжя Чорного моря, ця умовна лінія “перетинає” зі сходу на захід також “країну бурджан” / **بِلَادُ بُرْجَان** /, що ототожнена з Дунайською Болгарією [195, с. 136]. Зважаючи на те, що надалі південна межа сьомого “клімату” пролягає далі через територію Європи в західному напрямі, доцільно виявити, яка саме частина Дунайської Болгарії міститься в межах даного “клімату”. Для вирішення цього питання нам потрібно визначити ті географічні об’єкти, що містяться в його межах у творі ал-Хуварізі. Із даних, що є начвні у “Книзі картини Землі”, виявляється що в межах сьомого “клімату” Землі ал-Хуварізі називає ріку Дунай / **نَهْرُ نُوبِس** / разом з дельтою / **مِنْ هَذَا النَّهْرِ سِنَّةٌ أَنْهَارُ** / **وَتَصَّبُّ فِي الْبَحْرِ** / [528, s. 142-144]. Тому дельту Дунаю можна вважати за географічний пункт, на південь від якого пролягає досліджувана умовна лінія, що перетинає територію Дунайської Болгарії.

Потребує уточнення також згадка ал-Фаргані, що, минувши “країну бурджан”, сьомий “клімат” перетинає “країну ас-сакаліба” / الصَّقَالِيَّةُ /. Зважаючи на те, що в досліджуваних писемних документах етнонім „ас-сакаліба” означає сукупність всіх етнічних спільностей слов’янського населення Європи [686, I, s. 86-87; 273, с. 66-67], потрібно виявити, які саме етнічні спільності слов’ян, згідно з уявленнями ал-Фаргані, мешкали на землях, що входили до складу сьомого “клімату”. Отже, беручи до уваги західне спрямування цієї умовної смуги, південна межа якої мала пролягати від місцевості, прилеглої з півдня до дельти Дунаю, можна констатувати той факт, що у якості наступного і останнього географічного об’єкту, названого в досліджуваному описанні, є “Західне море” / بَحْرُ الْمَغْرِبِ /, яке ототожнюється з Атлантичним океаном [195, с. 136]. Згадки будь-яких інших географічних об’єктів, у тому числі і водних басейнів, відсутні. Тому доцільно вважати, що, згідно з уявленнями ал-Фаргані, південна межа сьомого “клімату” Землі пролягала до Атлантичного океану через ті місцевості, які розташовувалися на північ від Адріатичного моря, а отже, і північно-західної частини Балканського півострова. Тому поза її межами мають знаходитися такі частини слов’янського етнічного масиву, як Подніпров’я, Карпатський регіон, Середнє Подунав’я, Волго-Окське межиріччя, та Повіслення і землі, прилеглі до південного та східного узбережжя Балтійського моря.

Щодо південної межі місцевостей, що знаходяться “позад”, тобто на північ, від північної межі сьомого “клімату” Землі, то, згідно з ал-Фаргані, вона також пролягає зі сходу на захід, від “країни йаджудж”, через “країну токуз-огузів” і “землю тюрків” / أَرْضُ التُّرْكِ / до “країни ал-лан” / بِلَادِ الْإِلَانَ /. У останній назві етнонім “ал-лан” являє арабську передачу грецької назви ірано-мовної сарматської етнічної спільності аланів / Ἀλανοί / [516, III, 5, 7 і 9-10; 686, I, s. 73]. У творі ал-Хуварізімі та територія, яку населяли алани, тобто “земля ал-лан” / أَرْضُ الْإِلَانَ / названа у складі “країни Сарматії” / بِلَادُ سَرْمَاتِيَّةٍ / [528, s. 105], ототожненої зі згаданою в творі

Клавдія Птолемея країною, що означена назвою “Азіатська Сарматія” / *Σαρματία ἢ ἐν ᾿Ασία* / [516, V, 8, 16]. Згідно з Клавдієм Птолемеєм, згадана країна охоплювала територію Волго-Донського межиріччя, Нижнього Поволжя та Південного Приуралля [139, с. 148-152; 397, с. 189-191; 301, с. 175-194]. Дійсно, згідно з визначеними в розвідці ал-Хуварізі координатними показниками, центр “землі ал-лан”, знаходиться десь схід від ріки Волги, тобто в межах птолемеївської “Азіатської Сарматії”, західною межею якої була “ріка Танаїс” / *Τάναϊς ποταμός* /. За уявленнями античних географів, даний гідронім означав Сіверський Донець, сполучений з Нижнім Доном [117, IV, 115, 116]. Отже, до складу “Азіатської Сарматії” входило також Середнє Подоння.

У IX століті на території ”країни Сарматійї – землі ал-лан” існували два компактні угруповання аланського населення Європи. Регіоном мешкання першого з цих угруповань були землі Середнього Подоння [346, с. 62-75], а другий був локалізований у передгірних та гірських районах Центрального Прикавказзя, що простягалися із заходу на схід від середньої течії ріки Кубань до перевалу Даріал, охоплюючи верхоріччя Кубані та Ставропольську височину і долини рік Кума, Терек та Сунжа [706, с. 84; 697, I, s. 38]. Саме ті землі, на яких пробували сучасні ал-Фаргані алани, треба розуміти у якості складових згаданої цим автором “країни ал-лан”.

Минувши “країну ал-лан”, умовна південна межа місцевостей, що знаходяться “позад” від сьомого “клімату” Землі, згідно з ал-Фаргані, сягає території, замешканої загадковою етнічною спільністю, званою “ат-татар” / *التَّتَّار* /. Висловлено припущення, що в даному випадку йдеться про людність, яка, згідно з ал-Хуварізі, оселяла землі, прилеглі з півночі до Кримського півострова [725, s. 179] і означалася етнонімом, спотвореними арабськими формами написання якого є “ал-йатіз” / *الْيَتِيز* / та “ат-тіз” / *التِّييز* / [528, s. 104-105]. На думку дослідників, даний етнонім означає ту сарматську етнічну спільність, яка названа в творі Клавдія Птолемея “язиги меотійські” / *Ἰάζυγες Μαώτιδος* / [516, III, 5, 7; 725, s. 179]. Дійсно

якщо в формі написання “ат-татар” змінити першу літеру “та” / ت / на літеру “йа” / ي / перенесенням обох діакритичних крапок із верхнього положення у нижнє, а до останньої літери “ра” / ر / додати фіакритичну крапку, змінивши її на “за” / ز /, то вона перетворюється на форму “ал-йатіз” / أَلْيَتِزْ /. Згідно зі звітками античних писемних документів, первісно “язиги меотійські” пробували в Північному Приазов’ї, на схід від ріки Дон [516, III, 5, 7, 10; 15, XXII, 8, 30]. Якщо припустити, що “країна ал-лан” розумілася ал-Фаргані як територія, замешкана аланами, тобто як територіальний простір, що простягався із північного заходу на південний схід від Серднього Подоння до передгір’їв центрального масиву Великого Кавказького пасма, то виявляється, що від “країни ат-турк” умовна лінія південної межі місцевостей, розташованих “позад” сьомого “клімату” Землі, простягається на захід, обгинаючи з півночі Каспійське море, після чого змінює свій напрям на південнозахідний, і надалі пролягає через землі Північно-Східного Приазов’я. У якості наступного географічного об’єкту, якого, згідно з даними ал-Фаргані, сягає дана межа, є “[країна] бурджан”, тобто Дунайська Болгарія. Втім, на відміну від описання сьомого “клімату” Землі, в даному фрагменті відсутня згадка про те, що згадана межа сягає Дунайської Болгарії після того, як вона перетинає водний простір Чорного моря. У зв’язку з цим виникає потреба у виявленні її розташування в басейні Чорного моря.

Належить звернути увагу на те, що наявні в розвідці ал-Хуварізмї назви античних населених пунктів, які прозташвані на північно-західному та північному узбережжях Чорного моря, а також на берегах Азовського моря, локалізовані на території, що знаходиться саме “поза” / خَلْفَ / сьомим “кліматом” [528, s. 36-37]. Крайнім східним із згаданих населених пунктів названа “Тирма” / طِرْمَى /. Згідно з даними ал-Хуварізмї, з півдня до цього населеного пункту наближене річище ріки / نَهْرُ /, яка “витікає із Кавказьких гір” / يَخْرُجُ مِنْ جَبَلٍ قَوْقَا / і вливається в Азовське море / مَصَّبُهُ فِي الْبَطِيحَةِ /, а з “іншого боку” / مِنَ الْجِهَةِ الْأُخْرَى /, тобто зі

сходу, з містом “Тирма” є “стичним” / **مَمَّاسُ** / гирло іншої ріки, що має назву “Аксіс” / **أَفْسِسُ** / [528, s. 145]. виправлення спотвореної арабської форми написання грецької назви останньої ріки, на наш погляд, можливе через відновлення арабського означеного артікля “ал-” / **أَلْ** / доданням до першої її літери “аліф” / **أ** / літери “лам” / **ل** /, та через додання на четверту позицію слова літери “ра” / **ر** /. Отже, виправлене арабське написання даного гідроніму має форму “ал-Карасіс” / **أَلْقَرَسِسُ** /. Виявляється, що остання назва ототожнюється зі згаданим у творі Клавдія Птолемея гідронімом “ріка Коракс” / **Κόραξ ποταμός** / [516, V, 8, 8; 195, с. 99]. Через порівняння координатних показників розташування гирл обох згаданих рік можна ідентифікувати першу ріку ал-Хуварізімі з названою Клавдієм Птолемеєм “рікою Варданіс” / **Ῥουαρδάνης ποταμός** / [516, V, 8, 2; 725, s. 182], ототожненою з рікою Кубань [147, с. 199]. На нашу думку, в розглянутих фрагментах йдеться про три із п’яти розтоків дельти названої реальної ріки, відповідно тим, що в часи стародавності вливалися в Кизилташський лиман, який тоді являв затоку Чорного моря, а також двох інших розток Кубані, які вливаються у Ахтанізівський лиман, сполучений з Азовським морем. Виявляється, що за своїм географічним розташуванням відносно розглянутих “рік”, наданий ал-Хуварізімі топонім “Тирма” відповідає населеному пункту, званому “Тірамбій” / **Τυράμβη πόλις** /, звістки про який містяться в “Географічному пораднику” Клавдія Птолемея [516, V, 8, 2; 725, s. 170]. Правильну арабську передачу назви даного населеного пункту можна відновити через додання літери “ба” / **ب** / перед кінцевою літерою “йа” / **ي** / топоніму “Тирма” / **طِرْمَى** /. виправлена арабська форма написання даного топоніму має вигляд “Тірамба” / **طِرْمَبَى** /.

Зважаючи на те, що античне місто Тірамба локалізується на місці сучасного селища Пересип, яке знаходиться в північно-східній частині узбережжя Таманського півострова, треба визнати те, що південна межа території, яка знаходиться “поза” сьомим “кліматом”, мала пролягати від “краї-

ни ал-йатіз” уздовж східного узбережжя Азовського моря на південь, до місцевості, прилеглої зі сходу до Таманського півострова. При цьому належить мати на увазі, що “Гора брами хозарів і аланів” / **جَبَلُ بَابِ الْخَزَرِ وَاللَّانِ** /, яка є ідентичною з названими Клавдієм Птолемеєм топонімами “Сарматська брама” / **Σαρματικαὶ πύλαι** / та “Албанська брама” / **Ἀλβανιαὶ πύλαι** / [516, V, 8, 11, V, 8, 15; 725, s. 170] і ототожнюється із землями, прилеглими до перевалу Даріал у Дагестані [686, I, s. 37-38], згадана ал-Хуварізі в описанні сьомого “клімату” Землі [528, s. 61]. Отже, ця межа має сягати водного простору Чорного моря на його північно-східному узбережжі.

У якості крайнього західного із населених пунктів, розташованих на північному узбережжі Чорного моря, у творі ал-Хуварізі назване місто, означене топонімом “Істура” / **إِسْطُورَا** /, який ототожнюється із західно-понтійським античним населеним пунктом Істрія / **Ἰστρὸς πόλις** / [195, с. 77-78]. Згідно з античними писемними джерелами, цей населений пункт знаходився на відстані у 500 стадій, тобто 80 кілометрів, на південь від тієї протоки дельти Дунаю, що означалася гідронімом “Ієрон, або гирло Певка” / **Ἰερὸν ἢ Πεύκη στόμα** / [18, § 35; 516, III, 10, 2] і ототожнена з протокою названої дельти, яка нині має найменування Георгіївське гирло. Розташовувалося місто Істрія поблизу від не існуючої нині крайньої правої (південної) протоки дельти ріки Дунай, яка пролягала до берега Чорного моря в районі знаходження сучасного озера Разельм [6, с. 143]. Виявляється, що античне місто Істрія було розташоване на південь від головних проток дельти Дунаю. Втім, як доводилося вище, у творі ал-Хуварізі названа дельта згадується в описанні сьомого “клімату” Землі. Дану суперечність можна пояснити зміною спрямування північної межі сьомого “клімату” Землі після того, як вона сягнула західного узбережжя Чорного моря. Залишається визнати, що згадана межа від міста Істрія мала пролягати на північ уздовж тієї частини узбережжя, де вливалися в Чорне море протоки дельти ріки Дунай, і лише минувши місце впадіння в море

крайньої лівої (північної) протоки, що нині зветься Килійським гирлом, вона відхилялася на захід, і сягала східного узбережжя Атлантичного океану. Зважаючи на те, що в творі ал-Хуварізі найбільш наближені до даної межі із півночі елементи ландшафту, а саме Карпатські гори / جَبَلُ قَرْطَيْسٍ /, названі у складі гірських систем, які знаходилися в межах тієї частини Землі, що розташована поза межами сьомого “клімату”, доцільно вважати, що південна межа цього “клімату” від узбережжя Чорного моря пролягала на захід уздовж нижньої течії ріки Дунай, обгинаючи Південні Карпати з півдня. Належить також ураховувати таку обставину, що у якості складової ландшафту місцевостей, розташованих поза сьомим “кліматом”, в “Книзі картини Землі” згадана “гора Сартаміка” / جَبَلُ سَرْطَامِيْقًا / [528, s. 62], ототожнена нами з реальними гірськими пасмами Європи, тобто з Високими Besкидами, Татрами та Західними Карпатами. Виявляється, що ріка Дунай, яка, згідно з ал-Хуварізі, знаходиться в сьомому “кліматі” Землі, являла географічний об’єкт, до якого з північного заходу прилягала умовна межа, що відокремлювала цей “клімат” від місцевостей, розташованих поза його межами.

Щодо відображеної в творі ал-Баттані системи роділення “населеної чверті [Землі]” на “три частини” [474, р. 27], то географічні об’єкти, які визначають розташування території України на поверхні Землі, зосереджені в описанні першої з цих частин / الْأَوَّلُ مِنْهَا /, названої “Уруфі” / أُورُوفِي /, тобто “Європа”. Тими орієнтирами, що виявляють межі названої частини “з боку півночі” / مِنْ تَاجِيَةِ الشَّمَالِ /, “з боку півдня” / مِنْ تَاجِيَةِ الْجَنُوبِ /, “з боку сходу” / مِنْ تَاجِيَةِ الْمَشْرِقِ /, та “з [боку] заходу” / مِنْ الْمَغْرِبِ /, згідно з ал-Баттані, є “Укійанус” / أُوقِيَانُسُ / та затоки цього Океану, звані “морями” / بَحْرُ / . Зокрема, повідомляється, що північною межею Європи є так зване “Зелене море” / الْبَحْرُ الْأَخْضَرُ /, ототожнене з північною частиною Атлантики [195, с. 147]. Погоджуючись загалом з даним ототожненням, ми вважаємо, що семантика названого гідроніму потребує уточнення. В досліджуваному фрагменті міститься повідомлення

про те, що “Укійанус” обмежує Європу як із заходу, так і з півночі, а сама згадана частина світу “є подібною до острова” / شِبْهِ الْجَزِيرَةِ /. Тому на півночі Європа має обмежуватися водним простором, який простягається уздовж її північної межі. Ал-Хуварізмі за такий водний простір вважав частину “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього” / الْبَحْرُ الْأَخْرَجُ الْمَغْرِبِيُّ وَالشَّمَالِيُّ الْأَخْرَجُ /, тобто Північної Атлантики, водний простір якої має значну довжину саме в довготному напрямі, відхиляючись на схід від північно-західного берегу Атлантичного океану [528, s. 68-69; 560, p. 534]. Із описання цієї частини Атлантики виявляється, що південний берег даного водного басейну простягається на схід на велику відстань, а саме від довготи 1° 00' до довготи 56° 00' і широти 59° 10'. Останній координатний пункт є збіжним з тим місцем, яке знаходиться на відстані у 1°40' на захід і у 0°15' на південь від гирла ріки, яка, згідно з ал-Хуварізмі, вливається в “море Західне Зовнішнє та Північне Зовнішнє” біля довготи 57°40' і широти 59°25' [528, s. 154]. Дана ріка ідентифікується з гідронімом “ріка Хесінос” / خَيْسِنُوسُ پَتَايُوسُ /, згадка про яку міститься у творі Клавдія Птолемея [516, III, 5, 1; 195, с. 103]. На нашу думку, цю “ріку Хесінос” належить ототожнити з реальною рікою Лієлупе, яка бере початок у північній частині Жямайтської височини і вливається в Ризьку затоку Балтійського моря. Надалі, згідно з даними ал-Хуварізмі, берегова лінія “у вигляді ат-тайласана” / عَلَى صُورَةِ الطَّيْلَسَانَ /, тобто вигинаючись, відхиляється на північ, і сягає координатного пункту, розташованого на відстані у 11°10' на схід, і у 12°20' на північ від гирла ріки Лієлупе. Лише після цього берег “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього” повертає на західний напрям з деяким відхилом на північ, і від довготи 60°0' та широти 72°0', простягається в загальному східному спрямуванні. Отже, частину “Океану”, яка, згідно з ал-Баттані, обмежує Європу з півночі, потрібно, на нашу думку, ототожнити з тим водним басейном, який у творі Клавдія Птолемея має назву “Венедська затока” /

Ουενεδικὸν κόλπον / [516, III, 5, 7] “Сарматського океану”, тобто з Балтійським морем [295, с. 89-90].

У якості південної межі Європи ал-Баттані назвав “море Мисра / *مِصْرُ* / і ар-Рума / *الرُّومُ* /”, тобто Єгипту і Візантії. Як відзначалося вище, у творі Ібн Хурдазбіга гідронім “Румійське море” / *بَحْرُ الرُّومِيَّ* / означає водний простір, що був прилеглим до середземноморських володінь Візантійської імперії, зокрема Егейське та Мармурове моря. Щодо “моря Мисра”, то цей термін може означати саме ту частину водного простору Середземного моря, який розташовується на південь від “моря ар-Рума” і простягається до середземноморського узбережжя Єгипту. На користь даного міркування свідчить презентована Ібн Хурдазбігом звістка про те, що “Європа” / *أَرْوَفَى* / простягається “до межі Єгипту” / *إِلَى حَدِّ مِصْرَ* / [63 4, р. 155].

Складовими східної межі Європи на півночі, згідно з даними ал-Баттані, є “[ріка] Танаїс” / *طَنَائِيسُ* / та “озеро Майутіс” / *بُحَيْرَةُ مَايُطِيسُ* /. Перший гідронім, як відзначалося вище, являє арабську форму наведеної Клавдієм Птолемеєм назви “ріка Танаїс” / *Τάναις ποταμός* / [516, III, 5, 3 і 4], під якою розумілися Сіверський Донець та Нижній Дон [117, IV, 115, 116]. Другий гідронім означає Азовське море [195, с. 146]. Його назва походить від найменування різноетнічних тубільних племінних угруповань Східного Приазов'я, відомих в античній писемній традиції як “меоти” / *Μαιώται* / [188, с. 78]. Отже, присутня в творі ал-Баттані інформація про “ріку Танаїс” і “озеро Майутіс” запозичена із розвідок античних авторів.

Втім, інформація про Азовське море, що міститься в “Книзі картини Землі” ал-Хуварізмі, принципово відрізняється від даних про цей водний басейн, які присутні в “Книзі сабіївих астрономічних таблиць” ал-Баттані. Належить відзначити, що повідомлення про Азовське море досліджуваних писемних джерел являють важливі орієнтири у визначенні уявлень учених Арабського халіфату IX-X століть про розташування території України на поверхні відомої цим авторам частини Землі. Тому ми вважаємо за доціль-

не здійснити аналіз повідомлень про моря, які прилягають до території України з півдня та зі сходу, тобто про Азовське і Чорне моря. Якщо ал-Баттані запозичив дані про Азовське море із твору Клавдія Птолемея, то ал-Хуварізі здійснив кардинальне перероблення цих даних, в якому відобразилися два типи розбіжностей в уявленнях ал-Хуварізі і Клавдія Птолемея про досліджуваний водний басейн. Перший тип згаданих розбіжностей являє наслідок переосмислення ал-Хуварізі запозиченого ним із твору Клавдія Птолемея географічного матеріалу з урахуванням тієї загально-теоретичної системи уявлень, яка сформувалася в арабській географії першої половини IX століття на засадах наукових здобутків учених Арабського халіфату в таких галузях знань, як математика і астрономія.

Зокрема, ал-Хуварізі запровадив у “Книзі картини Землі” ту систему відліку від початкового меридіана координатних показників розташування географічних об’єктів на поверхні Землі, яка в часи життя цього вченого була опрацьована в арабській науці в результаті астрономічних досліджень щодо вимірювання градуса меридіана Землі, та створення карти світу. Через розбіжність у принципах визначення координатних показників дані ал-Хуварізі про географічне положення Азовського моря, про розмір його водного простору, та про обрис його берегової лінії, відрізняються від тих, що наведені Клавдієм Птолемеєм [528, s. 156-157; 725, s. 188-189]. Дані відмінності виявляються в тому, що досліджуваний водний басейн, згідно з інформацією ал-Хуварізі, є більш віддаленим у північному напрямі, а отже, і більш наближеним до Балтійського моря, порівняно з тими даними, які містяться у Клавдія Птолемея. Щодо розмірів водного простору Азовського моря, то, згідно з показниками, які наявні в “Книзі картини Землі”, його довжина в довготному напрямі складає відповідно $10^{\circ}55'$, а в широтному напрямі – $5^{\circ}10'$, у той час як в “Географічному пораднику” ці величини складають відповідно $9^{\circ}40'$ та $6^{\circ}15'$. Виявляється, що, згідно з ал-Хуварізі, водний простір Азовського моря є на $1^{\circ}15'$ більш витягненим

у напрямі із заходу на схід, але на $0^{\circ}55'$ більш скороченим з півдня на північ порівняно з координатними даними Клавдія Птолемея [195, с.105].

Щодо графічних конфігурацій берегових ліній Азовського моря, наведених в “Книзі картини Землі” та в “Географічному пораднику”, то Клавдій Птолемей уявляв цей водний басейн у вигляді трьохкутника із закругленими кутами, бокові лінії якого витягнені на північ. В тому географічному пункті, який належить ототожнити з північним узбережжям Таганрозької затоки, обидві бокові лінії з’єднуються між собою, створюючи вершину згаданого трьохкутника. В графіці обрису берегової лінії Азовського моря, яка виявляється із карти цього водного басейну та описань його берегових ліній, що містяться в творі ал-Хуварізі, спостерігається уявлення названого вченого про Азовське море як про витягнений у довготному напрямі овал, що має майже зрізану вершину на сході та значний вигин на південному заході. Графіка обрису берегової лінії східного узбережжя Азовського моря є наслідком міркування про те, що від місця розташування античного населеного пункту Тірамба, який в дійсності знаходився у центральній частині північного узбережжя Таманського півострова, берегова лінія Азовського моря одразу ж відхиляється від східного напрямку на північ, і надалі пролягає через координатні пункти, які визначають географічне положення гирл п’яти рік, що витікають із “гори Іфіка” / جَبَلُ إِفِيكَا / [528, s. 155-156], ототожненої з топонімом “Гіппійські гори” / Ἰππικα ὄρη /, що згадується у творі Клавдія Птолемея [516, V, 8, 14-15] і ідентифікується зі Ставропольською височиною [47, с. 146]. Від гирла найбільш віддаленої на північ з п’яти рік, яка в книзі ал-Хуварізі має назву “ріка Марубіс” / نَهْرُ مَرْوَبِس /, а у творі Клавдія Птолемея зветься “ріка Марубіос” / Μαρούβιος ποταμός / і, на наш погляд, є відповідною реальній річці Кагальник, берегова лінія Азовського моря відхиляється від північного її спрямування до західного напрямку з деяким відхиленням на північ. Отже, уявлення ал-Хуварізі про східне узбережжя Азовського моря ґрунтується не на реаліях, а на обчисленнях

згідно з опрацьованою ученим іншою системою відліку координатних показників просторового розташування географічних пунктів, наведених Клавдієм Птолемєм. Щодо вигину берегової лінії, який локалізований в “Книзі картини Землі” на південно-західному узбережжі Азовського моря, то він відповідає Бікській затоці / Βύκη λιμνη /, інформація про яку була запозичена ал-Хуварізімі із “Географічного poradника” [516, III, 5, 4].

Другим типом розбіжностей в інформації про Азовське море, що міститься в “Книзі картини Землі” та в “Географічному poradнику”, є ті відмінності, що відображені у наведених ал-Хуварізімі звістках, які взагалі відсутні в творі Клавдія Птолемея. Імовірним є те, що дане явище є наслідком переосмислення автором “Книги картини Землі” частини інформації Клавдія Птолемея на засадах урахування ним відомих йому даних, яких був позбутий Клавдій Птолемей. Деякі з цих даних відображують обізнаність ал-Хуварізімі щодо реальної етнічної ситуації, яка існувала в Приазов’ї під час його життя. Саме тому, на наш погляд, цей учений змінив саму назву Азовського моря. Дійсно, в творі Клавдія Птолемея та деяких інших античних авторів даний водний басейн означений гідронімом “Гавань меотів” / Μαωτις λιμνη /, який відображував реалії часів античності. Зокрема, термін “гавань” / λιμνη / згаданого гідроніму, що означає сполучену з морем і зручну для стоянки кораблів затоку, перетворився на частину назви цього водного басейну внаслідок розвиненості торгівельних зв’язків, що існували між античним світом та тубільним населенням Приазов’я.

Щодо часів життя ал-Хуварізімі, то тоді Азовське море являло важливу водну транспортну артерію, що була складовою великих торгівельних шляхів, які сполучали північну та південну частини Європи, але етнічні спільності, означені в творі Клавдія Птолемея загальною назвою “меоти”, вже не існували на землях, прилеглих до східного та північного узбереж даного водного басейну. Саме дані реалії і відображені в назві, “ал-Батиха” / **الْبَطِيخَة** /, запровадижену для означення Азовського моря. Вважається, що ця назва має значення “широке річище [водного] потоку” [195, с. 49].

Дійсно, згідно з уявленнями античних учених, зокрема Геродота, пониззя ріки Дон являли продовження Азовського моря на північ [117, с. 522], і тому Нижній Дон разом із Таганрозькою затокою могли вважатися за розширене “річище” цього водного басейну. До того ж, ізольованість Азовського моря від Чорного моря, що відобразилася через відсутність Керченської протоки як в описанні ал-Хуварізі південного узбережжя ал-Батихи, так і на карті, наданій до “Книги картини Землі”, ажніак не була відповідною розумінню “моря” / بَحْرُ / як затоки Океану. Ізолювавши Чорне і Азовське моря, ал-Хуварізі сполучив останнє зі східним узбережжям тієї частини “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього”, яка ототожнена з “Венедською затокою” Клавдія Птолемея, тобто з Балтійським морем [528, s. 156]. На думку дослідників, дана суперечність спричинена помилковим обопільним поєднанням витоків чотирьох птолемеївських рік, дві з яких, а саме “ріка Лікос” / Λύκος ποταμός / та “ріка Порітіс” / Πορίτης ποταμός /, згідно з даними Клавдія Птолемея, витікають із “гори Рипайя” / Ρειπαία ορη / і вливаються в Азовське море, а дві інші ріки, а саме “ріка Турунтос” / Τουρουντος ποταμός / і “ріка Хесінос” / Χέσινος ποταμός /, маючи свої витoki в тих самих Ріпейських горах, течуть у зворотному напрямі і вливаються в Балтійське море [516, III, 5, 1 і 4; 195, с. 18, 104]. Дійсно, згідно з ал-Хуварізі, “витікають із цієї ал-Батихи дві ріки” / يَخْرُجُ مِنْ هَذِهِ الْبَطِيخَةِ نَهْرَانِ /, кожна з яких “протікає і розрізує гору Ріфайя” / يَمُرُّ فَيَقْطَعُ جَبَلًا رَيْفِيَا /, і лише після цього сягає узбережжя Балтійського моря. Втім, ми вважаємо, що дана суперечність являє не помилку ал-Хуварізі у визначенні координатів місця розташування в Ріпейських горах витоків чотирьох окремих рік через обопільну наближеність їх витоків. Імовірним є те, що в даному фрагменті відображені уявлення вченого про реальні річкові торговельні маршрути, які в часи його життя сполучали згадані водні басейни. Висловлено міркування, що у сполученні ал-Хуварізі Чорного та Азовського морів відобразилася його обізнаність щодо існування торговельного шляху “із

Варяг у Греки” [678, s. 56]. Однак, дане сполучення, згідно з ал-Хуварізмi, відбувається через двi рiки, i тому в ньому належить убачати поiнформованiсть про Волзько-Каспiйський та Днiпровський торгiвельнi маршрути.

У зв’язку з цим доцiльно звернути увагу на згадку ал-Баттанi про те, що Європа є “подiбною до острова” / **شِبْهُ الْجَزِيرَةِ** /. Належить мати на увазi, що семантика слова “ал-джазiра” / **الْجَزِيرَةِ** /, арабська форма множини якого, “ал-джаза’iр” / **الْجَزَائِرِ** /, у досліджуваних нами творах є подвiйною: зокрема, в розглянутiй звiстцi Iбн Хурдазбiга про мореплавство протоками Босфор i Дарданелли та Мармуровим морем / **جَزَائِرِ بَحْرِ الْخَزَرِ** / подi “островами Моря хозарiв” / **جَزَائِرِ بَحْرِ الْخَزَرِ** / напевне розумюються Таманський та Кримський пiвострови [686, I, s. 103-104; 168, с. 279]. Можна припустити, що в даному випадку слово “ал-джазiра” також має значення “пiвострiв”. На користь даного припущення свiдчить те, що “частина Землi”, звана в творi ал-Баттанi “Уруфi”, є обмеженою з трьох бокiв, а саме iз захiдного, пiвнiчного та пiвденного, водними просторами оточуючого сушу “Океану” та його затоками, званими “морями”, якi ототожненнюються з Балтiйським, Середземним та Чорним морями. При цьому воднi простори “морiв”, що обмежують Європу iз пiвночi (Балтiйського моря), та з пiвдня (Середземного i Чорного морiв), мають значну протяжнiсть саме у широтному напрямi, тобто iз зiходу на схiд. Iмовiрним є те, що виникненню уявлення ал-Баттанi про Європу як про великий пiвострiв могла сприяти конфiгурацiя узбереж названої “частини Землi” вiдносно “Океану”, та його “морiв”. Якщо припустити, що слово “джазiра” запроваджене у своєму безпосередньому значеннi, тобто “острiв”, то залишається визнати те, що в даному описi вiдобразилися уявлення ал-Баттанi про сполучення “озера Майутiс” i “Зеленого моря” рiчковими системами, через якi пролягали торгiвельнi шляхи.

Пояснивши суперечнiсть, яка вiдображена у поєднаннi ал-Хуварізмi двома рiками Азовського i Балтiйського морiв, доцiльно звернути увагу на iнше незрозумiле уявлення названого автора про сполучення ал-Батихи з

іншими водними басейнами, зокрема з Чорним морем. Адже на карті ал-Батихи, що була додана до тексту “Книги картини Землі”, відсутнє зображення Керченської протоки, і тому даний водний басейн, згідно з ал-Хуварізі, ізольований від Чорного моря. В тому місці, де має бути Керченська протока, ця карта показує лише вигин берегової лінії у північному напрямі. Із описання ал-Батихи виявляється те, що її водний простір на півдні обмежується суцільною береговою лінією, яка у місці розташування Керченської протоки має відхил на північ. Через те, що текст примірника пошкоджений саме в тому місці, де має бути наявною інформація про згаданий вигин, відновлення його характеристик не уявляється можливим.

На відміну від даних ал-Хуварізі, у творі ал-Баттані повідомляється про велику “протоку” / *الْخَلِيجُ* /, яка знаходиться “поміж озером Майутіс та [морем] Бунтус” / *بَيْنَ بُحَيْرَةِ مَايُطِسَ إِلَى بُنْطُسَ* /, тобто поміж Азовським і Чорним морями. Але ал-Баттані означив Азовське море терміном “бухайра” / *بُحَيْرَةٌ* /, тобто “озеро”, на відміну від заток “Океану”, названих “морями” / *بَحْرٌ* /. Разом з цим, у наведеному Сухрабом описанні “водойми Тірамби” / *بَطِيحَةُ طِرْمَى* /, тобто Азовського моря, де координатні показники загалом є відповідними тим, що містяться в описанні берегової лінії ал-Батихи, яке презентоване в творі ал-Хуварізі, повідомляється, що водойма Тірамби “починається із того [місця], що прилягає до моря” / *أَبْتَدَأَ وَهَآ مِمَّا يَلَى الْبَحْرِ* / [788, s. 80]. Отже, на відміну від ал-Хуварізі, Сухраб презентував своє уявлення про сполучення Азовського і Чорного морів. Таке уявлення могло виникнути із обізнаності вченого щодо змісту тієї частини тексту “Книги картини Землі”, в якій містилася втрачена для нас інформація про зображений на карті ал-Хуварізі вигин берегової лінії ал-Батихи в районі розташування реальної Керченської протоки. Втім, ми вважаємо за наймовірну ту обставину, що, пробуваючи деякий час у володіннях Хозарського каганату на Кримському півострові, ал-Хуварізі не міг отримати інформацію про таку важливу водну артерію, якою була Керченська протока в часи його життя.

В даній ситуації доцільно звернути увагу на наявні в карті ал-Хуварізі зображення великої ріки, яка витікає із невеликого озера, віддаленого на південь від берегової лінії південного узбережжя ал-Батихи. Річище цієї ріки, згідно з картою, спрямовується на північ, і сягає того місця, де мала розташовуватися Керченська протока. Зважаючи на те, що дане “річище” пролягає через район, де в дійсності знаходиться водний простір Чорного моря, створюється враження, що ця “ріка” являє символічне зображення якоїсь реальної водної комунікації, що мала перетинати Чорне море із півдня на північ, або в зворотному напрямі. Висловлено припущення, що дане символічне зображення є суто картографічним опрацюванням уявлень ал-Хуварізі про протоку Босфор, яка поєднує Чорне і Азовське моря [195, с. 105]. Втім, на нашу думку, більш коректним є припущення, що в цьому випадку відображене сполучення водних басейнів тією комунікацією, яка пролягає через водний простір Чорного моря та протоку Босфор і Мармурове море до протоки Дарданелли. У даному випадку доцільним уявляється ототожнення зображення невеликого “озера”, що локалізоване на південь від досліджуваної “ріки”, з Мармуровим морем. При цьому доцільно мати на увазі той факт, що здійснений аналіз сполучення в ал-Хуварізі Азовського і Чорного морів двома “ріками” виявив, що ці “ріки” являють символічне зображення реальних водних торгівельних комунікацій. Отже “ріка”, яка пролягає від “озера”, тобто від Мармурового моря, на північ і сягає місця дійсного розташування Керченської протоки, також є символічним зображенням ал-Хуварізі водних комунікацій, але тих, що сполучали басейни Азовського, Чорного, та Середземного морів. Про активність функціонування в IX столітті торгівельних маршрутів, що пролягали від “півостровів Моря хозарів”, тобто від Таманського і Керченського півостровів, а точніше від портових міст, розташованих на берегах Керченської протоки, до протоки Босфор, і надалі через Мармурове море до протоки Дарданелли, свідчить розглянуті описання торгівельних шляхів, що містяться в творах Ібн Хурдазбіга, ал-Мас‘уді та ал-Ідрісі.

У якості іншого географічного об'єкту, що обмежує Європу, ал-Баттані назвав “море Бунтус” / *بَحْرُ بُنْطُس* /, яке, згідно з даними цього автора, розташоване поміж “протокою, яка виходить із [моря] Бунтус і [пролягає] до моря Великого, та [протокою], що знаходиться поміж озером Майутіс та [морем] Бунтус” / *وَمَا بَيْنَ بَحِيرَةِ مَا يُطِسُ إِلَى بُنْطُسِ الْخَلِيجِ الَّذِي يَخْرُجُ مِنْهُ / بُنْطُسُ إِلَى الْبَحْرِ الْأَكْبَرِ*. Щодо першої зі згаданих проток, то в розповіді про моря Землі, яка передує описанню її трьох частин, ал-Баттані повідомив, що дана протока “витікає” / *يَنْقُزُ* / із моря Бунтус “поблизу від [міста] ал-Кустантіній” / *عِنْدَ الْقُسْطَنْطِينِيَّةِ* /, “тече неначе ріка, і вливається у море Мисра” / *يَجْرِي كَأَنَّهُ تَهْرٌ وَيَصُبُّ فِي بَحْرِ مِصْرَ* / [686, s. 103]. Отже, зважаючи на те, що в даному фрагменті “море Мисра”, тобто Єгипту, означає Середземне море, протока, на березі якої, згідно з даними ал-Баттані, розташовується столиця Візантійської імперії, ототожнюється з Босфором [195, с. 146]. Доцільно звернути увагу також на наведені в “Книзі сабієвих астрономічних таблиць” дані щодо ширини названої протоки поблизу від Константинополя. Зокрема, згадується, що вона складає “три милі” / *ثَلَاثَةَ أَمْيَالٍ* /. Зважаючи на те, що арабська миля / *مِيل* / дорівнює 1, 972 кілометрам [686, s. 103], належить визнати, що згадана ал-Баттані відстань є відповідною дійсності. Тому інформацію цього вченого про протоку Босфор доцільно визнати за вірогідну. Тому “море Бунтус”, розташоване поміж Керческою протокою та протокою Босфор, належить ідентифікувати з реальним Чорним морем. Щодо назви цього водного басейну, то вона є арабською формою грецького гідроніму „Πόντος”, який має значення „море” [686, I, s. 103]. Додамо до висловленого, що в арабській географічній літературі доби раннього середньовіччя назвою „море Бунтус” / *بَحْرُ بُنْطُس* / означене, як правило, саме Чорне море [438, с. 5].

Через відсутність в “Книзі сабієвих астрономічних таблиць” карт та координатних показників положення географічних бунктів берегової лінії “моря Бунтус” ми позбавлені можливості відновити уявлення ал-Баттані про обриси цього водного басейну. Втім, у розповіді про моря Землі, міс-

титься інформація про розміри Чорного моря. Зокрема, повідомляється що довжина його водного простору зі ходу на захід складає 300 миль / **ثَلَاثَمِائَةٍ** / **مِيلٍ** /, а ширина, тобто протяжність із півночі на південь, дорівнює 100 милям / **مِائَةِ مِيلٍ** /. Таким чином, згідно з ал-Баттані, цей водний простір є втричі більш витягненим у довготному напрямі порівняно з широтним напрямом. При цьому відзначається, що довжина водного простору “моря Бунтус” складає майже 592 кілометри, а ширина – майже 197 кілометрів. Якщо співвіднести названі величини з реаліями, то виявляється, що цей водний басейн у дійсності є також майже втричі більш витягненим у довготному напрямі, але майже удвічі меншим як за довжиною, так і за шириною порівняно з даними ал-Баттані. Зближеність з реаліями співвідношення величин, що характеризують загальну конфігурацію “моря Бунтус”, і, разом із цим, значна відмінність показників розмірів даного водного басейну порівняно із реальним Чорним морем, наводять на думку про те, що в творі ал-Баттані інформація про “море Бунтус” могла виникнути на засадах не лише суто математичних розрахунків, але також і якихось вірогідних даних.

На відміну від “Книги сабієвих астрономічних таблиць”, в творі ал-Хуварізі Чорне море не називається у якості окремого географічного об’єкту. Цей водний басейн згадується в описанні берегової лінії шести заток “моря Західного Зовнішнього”, званих “морями” / **بَحُورٍ** / [528, s. 72]. Зважаючи на те, що назви цих “морів” відсутні в творі ал-Баттані, семантика кожної з них потребує окремої ідентифікації з реаліями. Отже, першим в даному переліку згадується гідронім “море Танджа” / **بَحْرُ طَنْجَةَ** / . Відзначимо, що терміном “Танджа” / **طَنْجَةَ** / в арабській географічній літературі доби раннього середньовіччя означалося місто Танжер, що знаходиться в західній частині південного берега протоки Гібралтар [616, s. 702-705]. Надалі називається “море Мартаби” / **بَحْرُ مَرْطَبَةَ** / , назва якого є спотвореною. Для її виправлення належить замінити четверту літеру з **ب** “ба” на **ن** “нун” перенесенням її діакритичної крапки з

нижньої позиції на верхню. Отже, у виправленій формі цієї назви, а саме “Мартана” / مَرْطَانَة /, простежується найменування країни Мавританія [195, с. 87]. Наступне море означене назвою Іфрікійя / إِفْرِيقِيَّة /, яка походить від латинського терміна „Africa”. Семантика даного терміна поширювалася на території сучасних Туніса, а також східної частини Алжира [81, с. 160; 686, I, s. 109]. Іноді у складі області Іфрікійя називається територія сучасної Східної та Центральної Лівії, яка простягалася від меж Тунісу на заході до плато Кіренаїка на сході [145, с. 400]. Прибережна територія цієї області простягалася на схід уздовж гір Атласа, а потім до плато Кіренаїка [390, с. 11]. Після цього міститься звітка про “море Мисра (Єгипту) і аш-Шама (Сирії)” / بَحْرُ مِصْرَ وَالشَّامِ /.

Виявляється, що кожне із названих п’яти “морів” означене топонімами, які являють найменування місцевостей, що прилягають до їх південного або західного узбережжя. Тому доцільно вважати, що гідронім “море Танджи”, напевне означає Гібралтарську протоку і частину водного простору Середземного моря, що прилягає до названої протоки зі сходу. Щодо гідроніму “море Мартани” то ймовірним є те, що в “Книзі картини Землі” під даним гідронімом розумілася частина водного простору Середземного моря, яка простягалася далі на схід від “моря Танджа” уздовж узбережжя Марокко та Східного Алжиру. Тому можна вважати, що південно-західною межею “моря Іфрікійї” мала бути затока Сідро, розташована в центральній частині середземноморського узбережжя Лівії. Згідно з виявленим принципом найменування ал-Хуварізмї названих “морів”, вельми імовірним є те, що гідронім “море Барки” означав ту частину водного простору Середземного моря, яка простягалася уздовж узбережжя Північної Африки далі на схід від затоки Сідро, сягаючи на сході середземноморського узбережжя Єгипту [536, s. 1048-1050]. Однак, окремого аналізу потребує гідронім “море Мисра і аш-Шама”. Можна стверджувати, що під даним гідронімом розумілася східна частина водного басейну Середземного моря. Втім, не виз-

наченою залишається північна межа цього моря. Для її виявлення, на нашу думку, належить запровадити звістку про східну межу візантійської “області Тафла” / *عَوْلُ طَافِلَا* /, тобто феми Тафрос / *Τάφρος* /, яка міститься в творі Ібн Хурдазбіга [634, р. 105]. Повідомлення цього вченого про те, що названа фема, яка нині являє собою європейську частину Туреччини, обмежується на сході протокою Босфор / *الْمَضِيقُ* /, що пролягає повз міста Константинополя / *الْقُسْطَنْطِينِيَّة* / і сполучається на півдні з “морем Сирії” / *بَحْرُ الشَّامِ* /, надає підставу для міркування про те, що в даному фрагменті гідронім “море Сирії” означає Мармурове море [686, I, s. 105]. Таким чином, саме Мармурове море вважалось цим ученим за північну складову “моря Сирії”. Тому доцільно припустити, що ал-Хуварізі також розумів під названим гідронімом ту частину водного простору Середземного моря, яка простягається від східного узбережжя Середземного моря на північний захід, сягаючи на півночі південного гирла протоки Босфор.

Перелік названих “морів” у данному фрагменті відбувається у напрямі “захід – схід”, а з урахуванням тієї обставини, що “море Сирії” простягається до протоки Босфор, можна стверджувати, що після згадування затоки Середземного моря цей перелік набуває північного спрямування. Виявляється, що водний басейн, який називається останнім, а саме “море Барки і Лазіки” / *بَحْرُ بَرْقَةَ وَلَزِيْقَةَ* /, ототожнюється з Чорним морем. Адже Чорне море сполучається через протоку Босфор з Мармуровим морем, яке, згідно з Ібн Хурдазбігом, являє північну частину “моря Сирії”. Щодо означення цього моря, то його назва є подвійною, а семантика цієї назви є незрозумілою. Тому належить ототожнити з реаліями терміни “Барка” і “Лазіка”. Це ототожнення є потрібним також у зв’язку з тим, що, перша назва гідроніму, а саме “Барка”, згадується в переліку повторно. Вірогідним є те, що в данному випадку йдеться про місцевість, яка знаходиться не в Північній Африці, а на північ від протоки Босфор. При цьому потрібно урахувати ту обставину, що попередні моря ал-Хуварізі

означив назвами місцевостей, які не лише прилягали до південного або до східного узбереж Середземного моря, але також входили до складу володінь Арабського халіфату.

Маючи на увазі, що згаданий принцип означення окремих частин водного простору Середземного моря міг бути застосований ал-Хуварізі також відносно найменування Чорного моря, можна припустити, що досліджувана назва може означати наближену до Чорного моря місцевість, яка являла складову тих мусульманських володінь, що знаходилися на землях Західного Закавказзя, тобто поблизу від східного узбережжя цього моря. Схожим за вимовою із назвою “Барка” найменуванням місцевості, розташованої в названому регіоні, є грецький топонім “Іберія” / Ἰβηρία /, який означав територію Східної Грузії, а саме область Картлі, яка знаходилася поміж країнами, званими Албанією та Колхідою [706, s. 175-176]. Зауважимо при цьому, що в розвідках інших арабських авторів досліджуваної історичної доби область Іберія означалася назвою “Джурзан” / جُزْرَان / . Разом із цим, у творі ал-Баттані згадана країна “Ібірйа” / إِبْرِيَا /, найменування якої є співзвучним цьому грецькому топоніму [474, p. 238]. Висловлено міркування, що назву “Ібірйа” вчений запозичив із зроблених Клавдієм Птолемеєм описань південних меж Азіатської Сарматії та окремої розповіді про Іберію [516, V, 8, 7, V, 10, 1, VIII, 18, 2; 195, с. 149]. Можна припустити імовірність того, що в “Книзі картини Землі” назва “Барка” також має значення “Іберія”. Дійсно, якщо на початок присутнього в творі ал-Хуварізі слова “Барка” додати літеру ا, тобто “аліф”, то воно перетворюється на слово “Ібаріка” / إِبْرِيْقَة /, і відповідає топоніму “Ἰβηρία”. У часи життя ал-Хуварізі область Картлі, яка була підкорена арабами ще в першій половині VIII століття [689, p. 203], перебувала складі володінь Арабського халіфату, хоч на її території вже існували князівства, звані “самтавро” [405, с. 74, 107, 159; 182, с.126-135]. Другої назва гідроніму, яким ал-Хуварізі означив Чорне море, а саме “Лазіка” / لَزِيْقَة /, певно, походить від етноніма “лази” яким в античних,

візантійських, та у вірменських писемних джерелах досліджуваної доби означалося тубільне населення Колхиди [718, s. 22-24]. Тому ми вважаємо за коректну висловлену думку про тотожність назви “Лазіка” державному утворенню, званому “Ергісі”, що існувало в північній частині Колхідської низовини з III століття [195, с. 146]. Перебуваючи в часи життя ал-Хуварізімі у складі Абхазького князівства, Лазіка являла південно-східну частину названого князівства, прилеглу з північного заходу до Іберії [195, с. 127-128]. Отже, в “Книзі картини Землі” Чорне море означене арабськими формами найменувань тих сучасних ал-Хуварізімі областей Грузії, які були прилеглі до східного узбережжя Чорного моря, і входили до складу володінь Арабського халіфату в Західному Закавказзі, або прилягали до цих володінь з північного заходу [195, с. 149].

В “Книзі картини Землі” відсутні визначені в творі ал-Баттані розміри водного простору Чорного моря. Однак аналіз координатних показників окремих географічних пунктів, що містяться в описанні берегової лінії цього водного басейну, визначив відмінність інформації ал-Хуварізімі про довжину водного простору в довготному напрямі та обрису північного узбережжя “моря Барки і Лазіки” від аналогічних даних про „Πόντος”, що присутні в “Географічному пораднику” Клавдія Птолемея. Зокрема, із порівняльного аналізу координатних показників довготи просторового розташування крайнього східного та крайнього західного географічних пунктів узбережжя Чорного моря, якими були міста “Дісіканія” / **دِسْقَانِيَا** /: $71^{\circ}40'$, або “Діоскурія (Себастополіс)” / Διοσκουριασ η καί Σεβαστόπολις /: $71^{\circ}10'$; та “Істура” / **اِسْتُوْرَا** /: $49^{\circ}00'$, або “Істрос” / Ιστρος πόλις /: $49^{\circ}00'$ [528, s. 34, 36; 516, III, 10, 8, V, 9, 1], ототожені відповідно з античними містами Діоскурією та з Істрією [725, s. 168; 74, с. 22-23], виявляється, що відстань між названими містами, згідно з ал-Хуварізімі, складала $22^{\circ}40'$, а згідно з Клавдієм Птолемеєм – $15^{\circ}30'$. Отже, ал-Хуварізімі назвав таку довжину водного простору Чорного моря в довготному напрямі, а отже, загальну протяжність зі сходу на захід північної берегової лінії цього

водного басейну, яка є більшою на $7^{\circ}10'$ порівняно з відповідними даними Клавдія Птолемея.

У презентованому в творі ал-Хуварізі описі північної берегової лінії “моря Барки і Лазіки” те місце, де, згідно з повідомленнями Клавдія Птолемея, має знаходитися Керченська протока, означене двома пунктами координат, а саме: “довгота $62^{\circ}20'$ і широта $53^{\circ}45'$ ”, та “довгота $62^{\circ}05'$ і широта $53^{\circ}45'$ ”, широтні показники яких збігаються. Отже, згідно з ал-Хуварізі, Таманський та Керченський півострови поєднані між собою суцільною береговою лінією. Разом із цим, на відміну від даних Клавдія Птолемея, в “Книзі картини Землі” протяжність Кримського півострова в довготному напрямі є значно більшою. Дійсно, якщо в творі ал-Хуварізі відстань у довготному напрямі між містами Феодосія (“Таурсана” / $\text{تاؤر سَآنَا} / :$ $62^{\circ}20'$), що розташовується на південно-східному узбережжі Кримського півострова, та координатним пунктом “довгота $54^{\circ}30'$ і широта $51^{\circ}30'$ ”, ототожненим з мисом Парфеній, який являє крайній південно-західний пункт Кримського півострова [456, с. 36; 395, с. 23], складає $7^{\circ}50'$, то в творі Клавдія Птолемея відстань у довготному напрямі між географічними пунктами, названими відповідно “місто Феодосія” / $\text{Θεοδοσία πόλις} / :$ $63^{\circ}20'$; та “мис Парфеній” / $\text{Παρφένιον ακρον} / :$ $60^{\circ}40'$, дорівнює лише $2^{\circ}40'$ [528, s. 36, 72; 516, III, 6, 1; 725, s. 169]. Довжина Кримського півострова, згідно з ал-Хуварізі, є більшою на $5^{\circ}10'$ порівняно з визначеною Клавдієм Птоlemeєм.

Відмітною ознакою описання північного узбережжя “моря Барки і Лазіки”, що міститься в “Книзі картини Землі”, є відсутність в ньому назв тих елементів берегової лінії, які в “Географічному пораднику” означені найменуваннями. Тому виникає потреба в ідентифікації деяких визначених ал-Хуварізі координатних пунктів з тими географічними об'єктами, які містяться в творі Клавдія Птолемея. Зважаючи на те, що перелік пунктів координат у творі ал-Хуварізі відбувається в загальному напрямі зі сходу на захід, першим таким пунктом є той, що означений довготою $61^{\circ}30'$ і ши-

ротою 51°50'. Цей координатний пункт ідентифікується із назвою "мис Харакс" / *Χαράξ ακρον* /: довгота 62°0', широта 46°50' [516, III, VI, 2]. Він ототожнюється із мисом Ай-Тодор, розташованим на південний захід від міста Ялта в районі селищ Гаспра, Кореіз та Місхор [307, с. 56-57; 716, р. 19]. Щодо наступного координатного пункту, який потребує уточнення, то він означений показником лише широти 52°45'. Зважаючи на те, що цей координатний пункт називається після згадки про конфігурацію берегової лінії "у вигляді ат-тайласана" / *صُورَةَ الطَّيْلَسَانَ* /, тобто про її вигин у північному напрямі, доцільно визнати, що його довготний показник є таким самим, як і в попередньому географічному об'єкті, а саме 61°30'. Тому досліджуваній координатний об'єкт належить визнати за відповідний названому Клавдієм Птолемеєм гідроніму "гавань Ктенунт" / *Κτενους λιμνη* /: довгота 61°15', широта 47°10' [516, III, VI, 1] і тотожний реальній Севастопольській бухті [6, с. 116]. Надалі, у якості географічного об'єкту, розташованого на південний захід від Севастопольської бухти, ал-Хуварізмі згадав координатний пункт, що означений довготою 54°30' і широтою 51°30'. Він ототожнюється з елементом берегової лінії, означеним в "Географічному пораднику" назвою "мис Парфеній" / *Παρφένιον ακρον* /: довгота 60°40', широта 47°0' [516, III, VI, 1]. Щодо ідентифікації згаданого географічного об'єкту з реаліями, то більшість дослідників дотримується думки, що "мис Парфеній" є тотожний Херсонеському мису [456, с. 36; 395, с. 23].

Розглянутим географічним об'єктом у "Книзі картини Землі", власне, закінчується описання південного берегу Кримського півострова. Якщо порівняти широтні показники наступних трьох координатних пунктів, а саме тих, що означені довготою 54°30' і широтою 52°30', довготою 53°40' і широтою 52°30', та довготою 53°30' і широтою 50°40', то виявляється, що широтний показник останнього фіксує відхилення берегової лінії на південь. Тому доцільно припустити, що цей останній координатний пункт може означати географічний об'єкт, розташований на захід від Каркінітської зато-

ки. Він ототожнюється зі ”Священним мисом”, / ‘Ιερων ακρα’ /, згаданим у творі Клавдія Птолемея: довгота 57°50’, широта 47°30’ [516, III, 5, 3]. На думку дослідників, названий географічний об’єкт знаходився в північно-західній частині острова-коси Тендра, який має довжину 65 кілометрів і ширину до 1,8 кілометра [174, с. 34-37; 6, с. 122]. Наступний після цього координатний пункт, який означений довготою 51°45’ і широтою 50°45’, ідентифікований з птолемеївським “мисом Місаріс” / Μύσαρις ακρα /: довгота 59°45’, широта 47°30’ [516, III, 5, 3]. Зважаючи на те, що ототожнення згаданого елемента північної берегової лінії Чорного моря з реаліями є утрудненим, належить здійснити порівняльний аналіз координатних показників його просторового розташування з наявними в ал-Хуварізмі даними щодо локалізації відомих географічних об’єктів. Виявляється, що даний координатний пункт знаходиться на відстані у 1°0’ на захід і у 0°45’ на південь від попереднього географічного об’єкту. Разом із цим, він віддалений на відстань у 0°45’ на схід і у 0°55’ на південь від гирла “ріки Нувіс” / نَهْرٌ نُؤَيْس /: довгота 51°0’ і широта 51°40’ [528, s. 142], яка ототожнена з рікою Дунай [725, s. 181-182; 195, с. 49, 98], а точніше, з крайньою лівою (північною) протокою дельти Дунаю. Тому ми вважаємо, що в даному випадку йдеться про географічний об’єкт, розташований на реальному острові Фідонісі (Зміїному), який знаходиться на відстані у 37 кілометрів на схід від місця впадіння Килійського гирла дельти ріки Дунай в Чорне море на його північно-західному узбережжі. Надалі повідомляється, що берегова лінія “повертається до довготи 52°45’ і широти 51°30’ ” / يَرْجِعُ إِلَى طُولِ نَبِ مِه / وَالْعَرْضِ بِالْ / . На нашу думку, в даному вислові дієслово “повертається” / يَرْجِعُ / належить розуміти як повідомлення ал-Хуварізмі про те, що після звістки про елемент ландшафту острова Зміїний він надав координатні дані того географічного об’єкту, що локалізований на південному сході від вигину берегової лінії Чорного моря. Координатні показники цього географічного об’єкту ідентифікуються з наявним у творі Клавдія Птолемея повідомленням про просторове розташування ”перешийку”,

званого ”Ахіллеос Дромон” / ‘ο ἰσφομος του Ἀχιλλέως δρόμου /, тобто “Ахіллів біг”: довгота 59°0', широта 47°40' [516, III, 5, 1], і ототожненого із реальними островом-косою Тендра та з островом-косою Джарилгач, які знаходяться в Каркінітській затоці Чорного моря на південь від Кінбурнського півострова [6, с. 119-123]. Відзначимо, що досліджуваний координатний пункт локалізований на відстані у 1°45' на захід і у 0°50' на північ від мису Ієрон, розташованого в північно-західній частині Тендри. Імовірним є те, що цей координатний пункт означає північно-західний край названого острова-коси.

Після визначення координат розглянутого географічного об'єкту ал-Хуварізімі надав повідомлення, що надалі “[берегова лінія] пролягає нижче міста Раснійаніс і сягає у вигляді ат-тайласана в гирлі дев'яти рік довготи 51°0' і широти 49°0' ” / *يَمْرُ بِأَسْفَلِ مَدِينَةِ رَاسِنِيَانِسٍ وَيَمُرُّ عَلَى صُورَةَ* / *وَالْعَرْضِ مَطَاةِ الطَّيْلَسَانَ بِصَبِّ تِسْعَةِ أَنْهَارٍ إِلَى طُولِ نَا* / . Зважаючи на те, що в даному вислові топонім “місто Раснійаніс” означає античний поліс Ольвію, виявляється, що фразу “у вигляді ат-тайласана” / *عَلَى صُورَةَ* / *الطَّيْلَسَانَ* /, тобто великого вигину північної берегової лінії Чорного моря у північному напрямі, доцільно ототожнити з водним простором реальних великих лиманів – Бузькиого, Ягорлицького, Березанського та Тилигульського. Щодо того координатного пункту, який обмежує даний вигин на південному заході, то його належить ідентифікувати із згаданим в “Географічному пораднику” найменуванням “мис Птерон”: / *Πτερὸν* *ακρον* /: довгота 56°20', широта 46°0' [516, III, 5, 1]. Визначені ал-Хуварізімі координатні показники даного географічного об'єкту збігаються з тими, що локалізують місце впадіння в море крайньої лівої (південної) протоки дельти ріки Дунай [528, s. 142-143], ідентифікованої з названим Клавдієм Птолемеєм гідронімом “Ієрон або гирло Певка” / *Ἰερὸν ἢ Πεῦκῃ στόμα* /: довгота 56°0', широта 46°15' [516, III, 10, 2; 6, с. 143], що ототожнене з реальним Георгіївським гирлом дельти Дунаю.

Виявлено, що ті елементи північної берегової лінії Чорного моря, які в “Географічному пораднику” означені конкретними назвами, в “Книзі картини Землі” згадані як безіменні координатні пункти. На нашу думку, найменування згаданим географічним об’єктам були надані Клавдієм Птолемеєм у зв’язку з наявністю в них культових споруд або населених пунктів античних часів. Зокрема, на пагорбі мису Ай-Тодор виявлені руїни фортеці Харакс, яка була збудована в 63 році після окупації римськими військами Південно-Західного Криму. Вона являла потужну оборонну споруду, яка була неприступна з боку моря і надійно захищена кам’яним фортечним муром з боку суші [76, с. 254-255]. Названа фортеця згадується в “Географічному пораднику” як населений пункт Кримського півострова [516, VI, 2]. На березі Севастопольської бухти розташовувалося античне місто Херсонес Таврійський, яке, завдяки зручності цієї бухти для морського судноплавства, перетворилося на один із найважливіших центрів міжнародної торгівлі в античному світі [110, с. 65; 6, с. 116; 100, с. 91-129]. В районі Херсонеського мису, згідно з грецьким істориком і географом I століття до н.е. Страбоном, знаходилося святилище божества Діви, іменем якого, власне, був названий сам мис [400, VII, 4, 2]. Інше святилище, яке присвячене гомерівському герою Ахіллу, існувало на острові-косі Тендра [174, с. 34-37; 6, с. 122]. Таким чином, відсутність в “Книзі картини Землі” наявних в “Географічному пораднику” конкретних назв розглянутих елементів північної берегової лінії Чорного моря могла бути спричинена обізнаністю ал-Хуварізімі щодо відсутності в часи його життя античних споруд в місцях знаходження визначених ним координатних пунктів. Така обізнаність, імовірно, ґрунтувалася на наявності в цього вченого вірогідної інформації щодо деяких частин північного узбережжя Чорного моря.

Якщо систематизувати уявлення представників “астрономічного” жанру арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя про досліджуваний нами регіон як про структурний елемент створеної ними моделі відомого їм світу, то виявляється наступне: 1. В системі “кліматів”

Землі території України є складовою тих місцевостей, що знаходяться поза межами останнього, сьомого “клімату” Землі. Зважаючи на те, що згадані “клімати” являють умовні смуги, які простягаються зі сходу на захід в широтному напрямі, названі місцевості розташовані на північ від усіх цих умовних смуг. Однак західна частина тієї умовної південної межі місцевостей, що знаходяться поза межами сьомого “клімату”, згідно з ал-Фаргані, простягається через Північно-Східне Приазов'я та землі, прилеглі зі сходу до Таманського півострова, і надалі через водний простір Чорного моря від його північно-західного узбережжя та античне місто Істрію сягає Килійського гирла дельти Дунаю, після чого відхиляється на захід. Тому доцільно визнати, що територія України, згідно з уявленнями згаданого вченого, є прилеглою до північної межі сьомого “клімату” в його західній частині; 2. Згідно з ал-Баттані, територія України являє складову першої з трьох частин “населеної чверті [Землі]”, названої “Уруфі”, тобто “Європа”. Східну межу Європи у напрямі із півночі на південь складають “[ріка] Танаїс” та “озеро Майутіс”, ототожнені відповідно з реальною річковою системою “Сіверський Дінець – Нижній Дон” і Азовським морем, тобто саме з тими водними басейнами, до яких у дійсності прилягають східні межі України. 3. На південь від згаданих водних басейнів, поміж двома “протоками”, ототожненими з Керченською протокою і протокою Босфор, згідно з ал-Баттані, розташоване “море Бунтус”, тобто реальне Чорне море, яке в творі ал-Хуварізмі має назву “море Барки і Лазіки”. Виокремлення, систематизація і аналіз наявних в “Книзі картини Землі” координатних показників географічного положення елементів північної берегової лінії Чорного моря, які розташовані на чорноморському узбережжі України, надали можливість конкретизувати уявлення ал-Хуварізмі та інших учених Арабського халіфату IX-X століть про південні межі земель України.

III.2. Топоніміка ландшафту території України та прилеглих до неї областей за повідомленнями вчених “астрономічного” жанру арабської географії доби раннього середньовіччя

Дослідження повідомлень творів представників “астрономічного” жанру арабської географічної писемної традиції IX – першої половини X століть про топоніміку території України є доцільним зосередити на виявленні вірогідності цих повідомлень. Головним критерієм даної дослідницької роботи має бути розуміння рівня наукового знання досліджуваних авторів творів щодо названої проблематики. Тому наступний аналіз доцільно спрямувати до характеристики рівня обізнаності арабських учених тих часів щодо розташування елементів ландшафту на території України. Означена мета складається із наступних завдань: 1. Виявлення фрагментів текстів, які містять у собі певну інформацію про топоніміку території України; 2. Структурування згаданої інформації; 3. Виявлення інформаційних джерел, із яких вона була запозичена авторами творів, що розглядаються; 4. Ототожнення досліджуваної нами інформації з реаліями через порівняльний аналіз просторового розташування окремих географічних об’єктів.

Найбільш помітними елементами ландшафту Європи, які відображують обсяг і головні характеристики уявлень авторів творів, що належать до “астрономічного” жанру арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя, є їх повідомлення про гірські пасма. Такі повідомлення містяться у творах ал-Хуварізі, Сухраба і ал-Баттані [528, s. 58-65; 788, s. 104-115; 474, p. 236], але лише першими двома авторами зроблені координатні таблиці, де знаходиться потрібна інформація [528, s. 62-63; 788, s. 112-113]. Переважна більшість інформації Сухраба про гірські пасма Європи запозичена без будь-яких суттєвих змін із твору ал-Хуварізі. Щодо останнього, то його дані про досліджувані елементи ландшафту являють переробку звісток, які містяться в географічному творі Клавдія Птолемея.

Потрібна інформація в “Книзі картини Землі” зосереджена в окремій таблиці координат, званій “Гори, які [розташовані] поза сьомим

кліматом” / **الْجِبَالُ الَّتِي وَرَاءَ الْإِقْلِيمِ السَّائِعِ** /. В цій таблиці містяться назви гірських систем, координатні показники широти і довготи їх меж, а також колір та напрям їх верховин. Така структура даної координатної таблиці певною мірою полегшує співвідношення окремих гір з тими гірськими системами, які згадуються в творі Клавдія Птолемея, але ускладнює їх ототожнення з реаліями. Тому виявлення реальних прототипів тих топонімів, що згадані в таблиці, яка розглядається, не є можливим без аналізу співвідношення їх просторового розташування з географічним положенням наближених до кожного з них інших географічних об’єктів. Доцільно також ураховувати, що перелік гірських систем відбувається в напрямі із заходу на схід.

Першою з гірських систем, тобто такою, що є найбільш віддалена на захід від інших гір досліджуваного регіону, названа “гора Сартаміка” / **جَبَل سَرْطَامِيْقًا** / (перша межа: довгота 41°45' і широта 49°30'; друга межа: довгота 44°00' і широта 51°45'). В найменуванні цієї “гори” убачається згаданий в “Географічному пораднику” топонім “гора Сармаїка” / **Сарматика** **орη** /, тобто “Сарматські гори” [516, II, 11, 4; 525, s. 63]. Ті спотворення, що містяться у наведеній ал-Хуварізмі арабській формі написання даного грецького топоніму, легко усуваються через взаємну заміну місць розташування в даному слові третьої літери “та” / **ط** / і п’ятої літери “мім” / **م** /. Отже, виправлена форма топоніму має вигляд “Сарматіка” / **سَرْطَامِيْقًا** /. Орієнтиром для ототожнення назви “гора Сартаміка” є згадка ал-Хуварізмі про те, що саме із цієї “гори” витікає “Ріка Істулус” / **نَهْرٌ إِسْطُوْلُسٌ مِنْ جَبَلِ سَرْطَامِيْقًا** /, тобто Вісла. Ця згадка надала деяким дослідникам підставу для ототожнення “гори Сартаміка” з північними узгір’ями Карпатських гір [147, с. 196; 295, с. 79, 173-174]. Втім, таке ототожнення уявляється некоректним, тому що воно не ураховує визначені ал-Хуварізмі координатні показники, де відображені уявлення цього вченого як про довжину даного гірського пасма, так і про його просторову спрямованість. Зокрема, аналіз координатних показників

географічного розташування меж “гори Сартаміка” виявляє, що її довжина складає в довготному і широтному напрямках $2^{\circ}15'$, а спрямована вона з південного заходу на північний схід. При цьому доцільно відзначити, що південно-західна межа цієї “гори Сартаміка” віддалена на $0^{\circ}30'$ на південь і на $4^{\circ}15'$ на захід від північної межі Українських Карпат. Щодо того місця, де знаходиться витік ріки Вісли, то воно розташоване поблизу від північно-східної межі “гори Сартаміка”, тобто на значному віддаленні на північ. Саме тому обмеження семантики названого топоніму північними узгір'ями Карпатських гір належить визнати за невідповідне присутнім в “Книзі картини Землі” даним щодо гірського пасма, яке розглядається. На наш погляд, під назвою “гора Сартаміка” ал-Хуварізі розумів декілька реальних гірських систем Центральної Європи, зокрема Високі Бескиди, Татри, Західні Карпати, і масиви височин Задунайського середньогір'я, а саме Баконь, Вертеш, Герече, Піліш та, певно, Вишеград. Відзначимо, що в дійсності кожна з названих гірських систем має довготне спрямування, але, якщо уявляти загалом дані гірські системи разом з височинами Задунайського середньогір'я у якості єдиного гірського масиву, то належить визнати той факт, що цей гірський масив має загальну спрямованість із південного заходу на північний схід, його північно-східна межа віддалена на північ від північної межі Українських Карпат, а південно-східна межа знаходиться на південь від останньої. Отже, розуміння “гори Сартаміка” як єдиного великого масиву гір та височин Центральної Європи відповідає визначенням ал-Хуварізі координатним параметрам.

На південний схід від “гори Сартаміка”, згідно з даними ал-Хуварізі, знаходиться “гора Картабіс” / جَبَلُ قَرْطَبِيسَ / (перша межа: довгота $41^{\circ}45'$ і широта $49^{\circ}30'$; друга межа: довгота $44^{\circ}00'$ і широта $51^{\circ}45'$). Спотворення в написанні арабської форми згаданого топоніму спричинені помилковою взаємною заміною місць розташування третьої та четвертої літер, а саме, відповідно, “та” / ط / і “ба” / ب /. Усунувши згадану помилку, ми маємо можливість відновити правильне написання назви “гори” у формі

“Карбатіс” / قَرْبَطِيس / . Цілком певним є те, що виправлена арабська форма цієї назви є відповідною грецькому топоніму “гори Карпатіс” / Καρπάτης ορος /, наведеному в “Географічному пораднику” Клавдія Птолемея [516, III, 5, 5; 525, s. 63]. Втім, незважаючи на явну відповідність назви згаданого гірського пасма реальним Карпатським горам, на нашу думку, семантику цієї назви належить уточнити. Зокрема, ми вважаємо за потрібне виявити, чи йдеться в даному фрагменті про всю реальну гірську систему, звану “Карпати”, чи семантика топоніму “гора Картабіс” обмежується якоюсь частиною цієї гірської системи. Згідно з координатними показниками просторового розташування і меж “гори Картабіс”, виявляється, що ал-Хуварізм вважав дану “гору” за таке пасмо, що розташовується на південний схід від “гори Сартаміка” і спрямовується в широтному напрямі на північ. За своєю довжиною воно є значно меншим порівняно з “горою Сартаміка”. Дійсно, його північна межа є віддаленою на 1°45' на південь від північної межі останньої, але його південна межа локалізована в координатному пункті, що віддалений на південь від південної межі “гори Сартаміка” лише на 1°00'. Таке співвідношення параметрів “гори Картабіс” і “гори Сартаміка” є відповідним дійсному просторовому розташуванню відносно системи гір і височин Центральної Європи гірського пасма, званого “Східні Карпати”, яке у дійсності починається від Тилицького перевалу (Південно-Східна Польща), простягається через територію України та Румунії на південь з відхилом на схід, і сягає верхоріччя Прахови, лівої притоки Яломниці, яка тече на схід і вливається до Дунаю на його лівому березі.

На північний схід від “гори Сартаміка”, за даними ал-Хуварізма, розташована “гора Фані” / جَبَلُ فَايِي / (перша межа: довгота 46°20' і широта 54°50'; друга межа: довгота 48°30' і широта 56°00'). Арабська назва цього гірського пасма є спотвореною. Для її виправлення належить додати на четверту позицію слова літеру “даль” / د / . Виправлене написання даної назви, “Фанаді” / فَايِدِي / , являє арабську форму згаданого в творі Клавдія

Птолемея топоніму “гора Венедіка” / ’Ουενεδικα ορη / [516, II, 11, 4; 725, s. 171; 525, s. 63; 838, s. 43, 54, 115]. Для ідентифікації “гори Фані” з реаліями нам уявляється важливим визначити семантику топоніму “гора Венедіка”, тому що в “Географічному пораднику” назва даного гірського пасма співвідноситься з етнонімом “венеди” / Ουενέδαι / [516, III, 5, 7]. Цим етнонімом в названому творі означалася праслов’янська етнічна спільність, яка, згідно з Клавдієм Птолемеєм, залюднювала територію, що знаходилася в басейні Вісли / Ουιστουλαν ποταμόν /, і прилягала з півдня до Балтійського моря, званого “Венедською затокою” / Ουενεδικόν κόλπον / [516, III, 5, 7; 295, с. 89-90; 195, с. 147], а на півдні сягала Східних Карпат / του Καρπάτου ορους / [516, III, 5, 6 і 10, 7; 725, s. 183]. Доцільно вважати, що в реалії “гора Фані” ал-Хуварізмі (“гора Венедіка” Клавдія Птолемея) має розташовуватися саме у визначеному регіоні. Згідно з показниками довжини і просторового розташування “гори Фані”, дане гірське пасмо спрямоване із південного заходу на північий схід. Його південно-західна межа віддалена на північний схід від північних меж “гори Сартаміка” та “гори Картабіс”. Разом з тим, досліджувана “гора” розташована на схід від річища “ріки Істулус” / نَهْرُ إِسْطُولُسْ /, тобто Вісли: “початок – біля довготи 48°05’ і широти 52°05’, а місце впадіння в море – біля довготи 47°0’ і широти 53°30” [528, s. 152]. Додамо до цього, що північно-східна межа “гори Фані”, згідно з даними ал-Хуварізмі, є найбільш наближеною до південного узбережжя “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього”. Отже, належить визнати, що ознакам просторового розташування “гори Фані” відносно згаданих географічних об’єктів відповідає реальна Люблинська височина, яка розташовується в південно-східній частині Польщі.

Після звістки про “гору Фані” в координатній таблиці ал-Хуварізмі містяться дані щодо довжини та просторового розташування гірського пасма, означеного такими координатними показниками: “перша межа: довгота 46°40’ і широта 51°15’; друга межа: довгота 46°40’ і широта 58°00”’. Втім, у

примірнику рукопису “Книги картини Землі”, що зберігся до сьогодні, сама назва цього топоніму позбавлена діакритичних крапок. Згадане спотворення є настільки значним, що відновлення правильної форми назви уявляється вельми утрудненим. Тому нам залишається погодитися із здогадним варіантом написання топоніму, що розглядається, а саме “гора Кафі” / جَبَلٌ قَافِي / [195, с. 43]. Імовірно є те, що даний варіант написання являє спотворену арабську форму грецької назви “гори Певка” / Πεῦκη ορος /, що міститься в географічному творі Клавдія Птолемея [516, III, 5, 5; 525, s. 63-64; 838, s. 43, 54, 115]. Але запропонована арабська форма не відповідає його грецькій вимові. Тому відносно згаданої назви доцільно здійснити складні кон’єктури для усунення цієї суперечності. Отже, ми вважаємо, що відповідність арабської форми написання назви до її грецької вимови можна досягти перенесенням однієї з двох діакритичних крапок із першої до третьої літери, змінивши останні, відповідно, з “каф” / ق / на “фа” / ف /, і з “фа” / ف / на “каф” / ق /, а також через додання на третю позицію слова літери “вав” / و /. Ми вважаємо, що відповідною до грецької вимови назвою гірського пасма, має бути арабська форма “Фавка” / فَاوْقِي /. Просторове розташування “гори Кафі”, визначене у відповідності з наявними в “Книзі картини Землі” координатними показниками, також є незрозумілим. Якщо не ураховувати вірогідність спотворення в написанні широтного показника координат північної межі даного гірського пасма, то виявляється, що від своєї південно-західної межі, що знаходиться, згідно зі звісткою ал-Хуварізі, на північний схід від “гори Картабіс”, “гора Кафі” спрямовується точно на північ і перетинає “гору Фані”, розділяючи її, таким чином, на дві частини. Для ідентифікації “гори Кафі” з реаліями, на наш погляд, належить насамперед співвіднести просторове розташування південної межі досліджуваного гірського пасма та північно-західної межі “гори Картабіс”. Виявляється те, що перша межа, згідно з координатними показниками, віддалена від другої на 2°25' у східному, і на 1°15' у північному напрямках, і є прилеглою до північно-

західної частини Східних Карпат, тобто до тієї гірської системи, яка має назву Українські Карпати. Дана гірська система простягається з північного заходу на південний схід від верхоріччя Сану до місцевості, де знаходяться витoki ріки Сучава [115, II, с. 113]. Визначеним нами ознакам просторового розташування “гори Кафі” відповідає західна частина реальної Подільської височини, яка на півдні відокремлена від узгір’їв Українських Карпат, а на півночі прилягає до Люблинської височини.

На схід від “гори Кафі” ал-Хуварізмi розташував безіменне гірське пасмо, що означене лише визначником “Гора” / جَبَلْ / (перша межа: довгота 53°15' і широта 52°00'; друга межа: довгота 53°15' і широта 55°00'). Даний географічний об’єкт дослідники ідентифікували з топонімом “гори Амадока” / ’Амадока орґ /, що згадується в “Географічному пораднику” Клавдія Птолемея [516, III, 5, 5; 725, s. 171-172]. Разом із цим, ототожнення даного гірського пасма з реаліями потребує докладного аналізу наявних у творі ал-Хуварізмi звісток про його просторове розташування, та співвідношення цих звісток з координатними показниками інших географічних об’єктів, що наближені до досліджуваної “Гори”. Згідно з координатними показниками просторового розташування згаданої “Гори”, це гірське пасмо спрямоване точно на північ. Його південна межа є найбільш наближеною до північного узбережжя Чорного моря порівняно з відстанню наближеності до цього водного басейну “гори Сартаміка”, “гори Картабіс”, та “гори Кафі”. Разом із тим, у довготному напрямі досліджуване гірське пасмо являє географічний об’єкт, значно віддалений на схід (на 6°35') від “гори Кафі”, яка, у свою чергу, згідно з даними ал-Хуварізмi, є найбільш віддаленою на схід порівняно з гірськими пасмами, які розташовані приблизно на тих самих широтах, що і дана “Гора”. Також належить відзначити, що, згідно з порівняльним аналізом співвідношення південної та північної меж цієї “Гори” (відповідно 52°00' та 55°00') з визначеними в описі берегової лінії Азовського моря [528, s. 155-157] широтними координатами пунктів, що являють показники найбільшої

протяжності водного простору ал-Батихи в південному та в північному напрямках (відповідно 52°30' та 57°40'), довжина гірського пасма, що простягається з півдня на північ уздовж західного узбережжя ал-Батихи, є меншою у порівнянні з протяжністю водного простору останньої. Виявлені відмітні ознаки просторового розташування “Гори” наводять на думку про імовірність ідентичності цього елементу ландшафту з реальною Приазовською височиною, яка простягається уздовж західного берегу Азовського моря від басейну середньої течії ріки Корсак до тієї місцевості, яка прилягає з півдня до басейну ріки Кальміус. Дане припущення підтверджується звісткою ал-Хуварізі про “чотири ріки”, які “течуть до ал-Батихи із гори” / *وَأَرْبَعَةٌ أَنهَارٌ تَصِيرُ إِلَى الْبَطِيحَةِ مِنْ جَبَلٍ* / [528, s. 154]. Згідно з координатними показниками витоків цих “чотирьох рік”, вони “течуть до ал-Батихи” із тієї “Гори”, що ототожнена нами з Приазовською височиною. Одна із даних рік, яка ототожнена зі згаданим Клавдієм Птолемеєм гідронімом “ріка Бікіс” / *Βύκης ποταμός* /, має назву, ідентичну назві гідроніму “Бікська затока” / *Βύκης λιμνη* /, яким у “Географічному пораднику” означена південно-західна частина водного простору Азовського моря [516, III, 5, 1 і 4; 725, s. 185]. Даний факт ми вважаємо за свідчення наближеності “Гори” / *جَبَلٌ* / ал-Хуварізі, співвіснесеної із “горою Амадока” / *’Амадока оρη* / Клавдія Птолемея, до західного узбережжя Азовського моря. Таке географічне положення у дійсності має Приазовська височина.

Разом із цим, ми вважаємо, що виявлення семантики досліджуваного топоніму має бути завершеним лише з урахуванням імовірності означення ал-Хуварізі назвою “Гора” як Приазовської височини, так і Донецького кряжу. Таку потребу визначає наближеність у реалії першої до останнього з півдня. На нашу думку, згадана імовірність є невідповідною дійсному просторовому розташуванню обох названих елементів ландшафту. Дійсно, на відміну від Приазовської височини, просторова спрямованість якої є північно-східною, Донецький кряж простягається з заходу на схід з деяким

відхилом на південь. Втім, згідно з ал-Хуварізі, широтна спрямованість “Гори”, що розглядається, є північною і позбавленою будь-яких відхилів на схід. Відзначимо, що в ситуації, коли показники координат просторової орієнтації гірського пасма в певному пункті його довжини змінюють його напрям, ал-Хуварізі вважав відхилену від початкової за спрямованістю частину гірського пасма за інші гори [725, s. 172-173]. Тому ми вважаємо поширення значення топоніму “Гора”, ототожненого нами з реальною Приазовською височиною, на Донецький кряж, за некоректне.

За логікою нашого аналізу даних ал-Хуварізі про гірські пасма, що розташовані на території України та в місцевостях, прилеглих до її меж, нам належить надалі здійснити ототожнення з реаліями “гори Дікийя” / جَبَّ / لُ دِيقِيَا /, яку “розрізують” / قَيْقُطُعُ / “дві ріки” / نَهْرَانُ /, що “виходять” / يَخْرُجُ / із ал-Батихи, тобто із Азовського моря [528, s. 155-156]. Але це ототожнення не уявляється можливим без ідентифікації двох гірських систем, названих в координатній таблиці після тієї “Гори”, яка ототожнена нами з Приазовською височиною. Дана ідентифікація є потрібною для виявлення просторового розташування “гори Дікийя” через порівняльний аналіз співвідношення її координатних показників з тими, що надані ал-Хуварізі до згаданих двох гірських систем. Перший із цих двох топонімів означений назвою “Гора” / جَبَلُ / (перша межа: довгота 53°30' і широта 52°35'; друга межа: довгота 56°30' і широта 56°30'). Він ідентифікується з топонімом “гори Бодінон” / Βόδιον ορος /, звістки про які містяться в творі Клавдія Птолемея [516, III, 5, 5; 725, s. 171]. Згідно з визначеними в “Книзі картини Землі” координатними показниками просторового розташування даної “Гори”, цей елемент ландшафту являє гірське пасмо, найбільш наближене до південно-східного узбережжя Балтійського моря. Разом із цим воно має спрямування з південного заходу на північний схід. Той факт, що в реалії такого гірського пасма не існує, наводить нас на думку про відповідність досліджуваного елемента ландшафту декільком реальним височинам, які в дійсності загалом простягаються у східному

напрямі від південно-східного узбережжя Балтійського моря. Ми припускаємо те, що семантика даного топоніму може бути відповідною Жямайтській, Ошмянській, Мінській, та Вітебській височинам. Якщо вважати названі географічні об'єкти за складові єдиної системи височин, то виявляється, що ця система спочатку спрямовується в загальному напрямі з північного заходу на південний схід (Жямайтська і Ошмянська височини), але надалі змінює своє спрямування на східне з відхилом на північ (Мінська, Оршанська і Вітебська височини). Отже, загальне просторове спрямування системи згаданих височин певною мірою відповідає визначеним ал-Хуварізі координатним показникам, які відображують просторову орієнтацію досліджуваної “Гори”. Втім, порівняння показників координат даного елемента ландшафту з обрисом берегової лінії південно-східного узбережжя Балтійського моря не відповідає запропонованій ідентифікації топоніму, що розглядається. Адже, згідно з повідомленням ал-Хуварізі, гірське пасмо, означене назвою “Гора”, простягається уздовж узбережжя “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього”, а названа система височин віддаляється від південно-східного узбережжя Балтійського моря у східному напрямі. Але порівняльний аналіз описів берегових ліній “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього” / *أَلْبَحْرُ الْمَغْرِبِيُّ الْخَارِجُ وَالشَّمَالِيُّ الْخَارِجُ* /, а також “Венедської затоки” / *Ουενεδικὸν κόλπον* /, які містяться відповідно в “Книзі картини Землі” і в “Географічному пораднику” [528, s. 68-69; 516, III, 5, 1], виявив, що в творі Клавдія Птолемея відхил північно-західного узбережжя “Венедської затоки” зі східного до північно-східного напрямку певною мірою відповідає географічному положенню реального вигину берега Балтійського моря на північний схід, а за координатними показниками, визначеними ал-Хуварізі, водний простір “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього” простягається на схід значно далі порівняно з “Венедською затокою”. Згадана суперечність реаліям даних ал-Хуварізі про цей водний басейн пояснюється розташуванням цим

ученим поблизу від східного узбережжя названого моря “Острова амазонок-жінок” / *التَّسَاءِ جَزِيرَةَ أَمْرَائُوسِ الَّتِي فِيهَا* / та “Острова амазонок-чоловіків” / *جَزِيرَةَ أَمْرَائُوسِ الَّتِي فِيهَا الرِّجَالُ* / [528, s. 174], що ототожені з великими островами Моозундського архіпелагу, відповідно Сааемаа (Езель) та Хійумаа (Даго), інформація про які відсутня в творі Клавдія Птолемея. Саме згадана обставина, на нашу думку, спричинила невідповідність дійсності просторового спрямування “Гори” ал-Хуварізі, співвіднесеної з “горою Бодінон” Клавдія Птолемея.

Другий із топонімів, дані про який належить проаналізувати з метою подальшої ідентифікації з реаліями “гори Дікийя”, в “Книзі картини Землі” означений назвою “гора Бадін” / *جَبَلُ بَادِنٍ* / (перша межа: довгота 57°00' і широта 56°20'; друга межа: довгота 58°30' і широта 58°20'). Він є тотожним за вимовою з топонімом “гори Бодінон” / *Βόδινον* орос /. Тому висловлено коректну, на наш погляд, думку, що за назвою та показниками координат просторового розміщення, цей топонім доцільно ідентифікувати з тією частиною “гір Бодінон”, яка, згідно зі звітками Клавдія Птолемея, простягається далі на північний схід [195, с. 85]. Згідно визначеним у творі ал-Хуварізі координатними показникам, південно-західна межа “гори Бадін” є віддаленою від співнічно-східної межі тієї “Гори”, що ідентифікована з “горами Бодінон” Клавдія Птолемея, а точніше, з південно-західною частиною цих гір, на відстань у 0°30' на схід, і у 0°10' на південь. Разом із цим, “гора Бадін” є прилеглою до “Гори” зі сходу. За координатними показниками, вона також має південно-східне спрямування. Отже, ґрунтуючись на викладених міркуваннях, належить визнати, що семантика топоніму “гора Бадін” є відповідною іншій системі височин, складовими якої, на нашу думку, мають бути Середньоруська височина, Смоленсько-Московська височина, та Бельська височина. Дане припущення підтверджується просторовим розташуванням тієї системи височин, яка в реалії простягається з південного сходу до Вітебської височини, ототоженої нами з північно-

східною межею південно-західної частини “гір Бодіон”. Після цього дана система височин змінює свій напрям на східний з відхилом на північ.

“Гора Дікийя” / جَبَلُ دِيقِيَا / (перша межа: довгота 60°00' і широта 57°40'; друга межа: довгота 62°50' і широта 59°00'), яку, згідно з повідомленням ал-Хуварізі, перетинають ті самі “дві ріки”, що сполучають Азовське та Балтійське моря, називається в координатній таблиці після “гори Бадін”. Згааний географічний об’єкт ототожнюється з присутнім у творі Клавдія Птолемея топонімом “гора Рипайя” / Ῥεῖπαιῖα ορη / [516, III, 5, 5; 725, s. 172-173]. Втім, виявлена в “Книзі картини Землі” арабська передача грецької форми написання назви цього гірського пасма, яка міститься в “Географічному пораднику”, є спотвореною. виправлення назви уявляється можливим через заміну першої та третьої літер слова “Дікийя” / دِيقِيَا /, а саме “даль” / د / і “каф” / ق /, схожими за написанням літерами “ра” / ر / і “фа” / ف /. Отже, виправлена арабська форма грецької назви “Ῥεῖπαιῖα” має вигляд “Ріфайя” / رِيفِيَا /. Ідентифікація “гори Дикийя” з реаліями є можливою лише через порівняльний аналіз просторового розташування цього гірського пасма з ототожненими з дійсністю елементами ландшафту. Згідно з наведеними ал-Хуварізі координатними показниками, дана “гора” розташована на північний схід від тих гірських систем, що означені топонімами “Гора” та “гора Бадін”. Названі гірські пасма ототоженні нами з реальними системами височин, які, маючи загальну північно-східну спрямованість, простягаються від місцевостей, прилеглих до південно-східного узбережжя Балтійського моря, до довготи, на якій знаходиться місто Можайськ. Однак, зважаючи на те, що саме “гору Дикийя”, згідно з ал-Хуварізі, перетинають дві ріки, що сполучають Азовське і Балтійське моря, нам належить також визначити уявлення цього вченого про відстань віддаленості “гори Дикийя” на північ та на схід від названих водних басейнів через зіставлення координатних параметрів “гори Дикийя”, “ал-Батихи”, та “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього”.

Згідно з координатними даними, визначеними ал-Хуварізі в описі берегової лінії “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього”, координатний пункт, що означає крайню південну межу водного простору даного моря, має широтний показник $58^{\circ}00'$, а той координатний пункт, що фіксує крайню північну межу цього водного басейну, означений широтним показником $73^{\circ}00'$ [528, s. 68-69]. Щодо “гори Дикийя”, яка має загальну північно-східну спрямованість, то протяжність даного гірського пасма із півдня на північ, а саме від широти $57^{\circ}00'$ до широти $59^{\circ}00'$, є відповідною тому простору району розташування східної частини “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього”, який простягається в реалії з півдня на північ від місцевості, що прилягає до південного берегу, до умовного пункту, який обмежує з півночі південну частину водного простору названого моря. Щодо протяжності “гори Дикийя” в довготному напрямі, то довготні показники меж цього гірського пасма ($60^{\circ}00' - 62^{\circ}50'$) співвідносяться з центральною частиною водного простору “ал-Батихи”, обмежниками якого в напрямі із заходу на схід є координатні пункти, які мають довготні показники $58^{\circ}45'$ та $69^{\circ}40'$ [528, s. 154-157]. Якщо привести наведені співвідношення у відповідність до релій, то виявляється, що просторове розташування “гори Дикийя” майже збігається з географічним положенням Валдайської височини та узвишшів, званих Торжківська гряда і Бежецький верх, та Ованищенської височини. На користь припущення про тождність “гори Дикийя” згаданій системі реальних височин може свідчити також порівняльний аналіз показників координат просторового розташування “гори Бадін” та “гори Дикийя”. Згідно з ал-Хуварізі, південно-західна межа “гори Дикийя” знаходиться на відстані у $1^{\circ}30'$ на схід, але у $1^{\circ}10'$ на південь від північно-східної межі “гори Бадін”. У дійсності Валдайська височина на півдні прилягає до Бельської височини, яка являє собою північно-східний елемент системи височин, що ідентифікована нами з “горою Бадін” ал-Хуварізі. Разом із цим, та система височин, що ототожнена з “горою Дикийя”, простягається саме на північний схід від Бельської

височини, сягаючи тієї місцевості, яка прилягає до південно-східного берегу реального Рибінського водосховища.

На завершення аналізу повідомлень ал-Хуварізі про гірські пасма, які розташовані на території України та у прилеглих до неї місцевостях, або мають певне відношення до досліджуваної території, нам належить конкретизувати семантику присутнього в “Книзі картини Землі” топоніму “гора ’Іфіка” / جَبَلُ إِفِيْقَا / (перша межа: довгота 73°00' і широта 57°00'; друга межа: довгота 75°50' і широта 53°00'). Даний географічний об’єкт досить явно ототожнюється із згаданим у “Географічному пораднику” топонімом “Гіппійські гори” / Ἰππικὰ ὄρη / [516, V, 8, 14 і 15]. Дослідниками висловлені різні міркування щодо ідентифікації назви “гора ’Іфіка” з реаліями. Згідно з визначеними у творі ал-Хуварізі координатними показниками просторового розташування “гори ’Іфіка”, дане гірське пасмо має спрямування з північного заходу на південний схід, і розташовується на схід від східного узбережжя Азовського моря. Тому висловлено думку про тотожність “гори ’Іфіка” реальній Ставропольській височині [47, с. 146]. Втім, серед дослідників також існує міркування щодо відповідності у дійсності цього топоніму Донецькому кряжу [114, с. 112; 113, с. 12]. Визнаючи той факт, що обидві точки зору мають підстави для їх обґрунтування, ми вважаємо, що не суперечить коректності пропозиція про поєднання згаданих точок зору через припущення, що ал-Хуварізі мав уявлення про “гору ’Іфіка” як про гірське пасмо, що знаходиться поміж рікою Танаїс та Кавказькими горами. При цьому доцільно ураховувати ту обставину, що, згідно з ал-Хуварізі, північно-західна межа цього елемента ландшафту знаходиться на північний схід від населеного пункту, означеного в “Книзі картини Землі” назвою “Суріс” / سُورِس /: довгота 70°20' і широта 57°40' [528, s. 37], місце розташування якого визначене саме в місцевості, прилеглої до так званого “кута” / رُكْنُ / “ріки Таніс” / نَهْرُ طَائِسِ /, тобто різького завороту річища названої ріки від південно-східного до південно-західного напрямку [528, s. 154-155]. Даний заворот є

тотожний реальному місцю впадіння ріки Сіверський Донець у Дон. Зважаючи на те, що в античній географічній літературі, звідки ал-Хуварізі запозичив відомості про “ріку Таніс”, гідронім “ріка Танаіс” / Τάναϊς ποταμός / означав Сіверський Донець разом із пониззями Дону, виявляється, що, північно-західна межа “гори ’Іфіка”, згідно з визначеними ал-Хуварізі координатними показниками, мала бути розташованою на північний захід від реального гирла Сіверського Дінця. Тому дане гірське пасмо мало пролягати на південний схід через територію, яка в реалії прилягає з півночі до басейну середньої та нижньої течії ріки Сіверський Донець. На південь від названих частин басейну Сіверського Дінця знаходиться масив Донецького кряжу, який в дійсності має просторове спрямування із заходу на схід з деяким відхиленням на південь, тобто майже таке саме, як і “гора ’Іфіка”. Імовірно те, що Донецький кряж був сприйнятий ал-Хуварізі за північно-західну частину “гори ’Іфіка”.

На відміну від звісток про гірські пасма, інформація про ті ріки, які знаходяться на території досліджуваного нами регіону та в прилеглих до нього місцевостях, міститься в “Книзі картини Землі” у окремих описаннях рік, що знаходяться в цьому “кліматі” Землі або поза його межами, а також в описанні берегових ліній Азовського моря. Відмітною ознакою цієї інформації є наявність в ній назв лише найбільш великих рік України, а саме Дунаю, Дніпра, а також річкової системи “Сіверський Донець – Нижній Дон”, і відсутність таких назв у звітках про решту рік досліджуваного регіону. Дана обставина ускладнює ідентифікацію останніх з реаліями. Тому в процесі дослідження цієї інформації доцільно зосередити увагу на порівняльному аналізі показників координат просторового розташування невідомих рік, насамперед їх витоків та гирл, з ототожненими нами з реаліями елементами ландшафту України, зокрема з гірськими пасмами. Такий аналіз, на нашу думку, може бути результативним через те, що ал-Хуварізі повідомив, із яких саме гір витікають ті чи інші ріки. Важливим чинником, що має сприяти результативності такого опрацювання джерель-

ного матеріалу, є та обставина, що в “Книзі картини Землі” перелік рік відбувається в напрямі із заходу на схід з відхиленням на північ.

Таким сином, перелік рік України в творі ал-Хуварізмі починається зі звістки про “ріку Нувіс” / نَهْرُ نُؤَيْسٍ / [528, s. 142]. Назва цієї ріки є схожою з грецьким гідронімом “ріка Данубіос” / Δανυβίος ποταμός /, який міститься в творі Клавдія Птолемея. Висловлено міркування, що цей гідронім, разом із терміном “ріка Істрос” / Ιστρος ποταμός / [516, III, 10, 1] означає ріку Дунай [725, s. 181-182; 195, с. 49, 98]. Однак наявна арабська форма написання даного гідроніму є спотвореною. Спотворення полягає у втраті в примірнику “Книги картини Землі” першої літери назви ріки, а саме “даль” / د / . Якщо цю літеру додати на першу позицію арабської назви, то вона набуває форму “Данувіс” / دَنْوَيْسٍ / . Уявлення ал-Хуварізмі про конфігурацію річища даної ріки можна відновити через аналіз визначених ним показників координат просторового розташування цієї водної артерії. Згідно з цими показниками, “ріка Нувіс” від місця витoku (довгота 29°20' і широта 46°20') пролягає в східному напрямі з деяким відхиленням на північ, після чого стрімко відхиляється на північний захід (відстань згаданого відхилення складає у довготному напрямі 0°30' на захід, а в широтному напрямі 2°30' на північ). Надалі “ріка Нувіс” знову змінює напрям своєї течії на східний, і з відхиленням на північ сягає місця впадіння в Чорне море, означеного координатами 51°00' довготи, і 51°40' широти. Таким чином, наявне в “Книзі картини Землі” описання просторового розташування “ріки Нувіс” загалом відповідає конфігурації річища Дунаю в реалії. Адже в дійсності згадане річище стрімко змінює напрям своєї течії з північно-східного на північно-західний на відстані в 15 кілометрів на північний схід від сучасного румунського міста Черновода, і в цьому спрямуванні сягає місця злиття з ним лівої притоки Дунаю, ріки Сірет. Надалі воно минає два вигини, і лише від місця впадіння в нього лівої притоки Дунаю, ріки Прут, спрямовується до Чорного моря у загальному напрямі на схід.

Належить звернути увагу на те, що ал-Хуварізм, означивши річище Дунаю власною назвою “Нувіс”, відокремив його від проток дельти цієї ріки. Дійсно, в “Книзі картини Землі” дані протоки означені як безіменні “шість рік” / *سِتَّةَ الْأَنْهَارِ* /, що “витікають” / *يَخْرُجُ* / із “ріки Нувіс” і вливаються в Чорне море на південь від її річища. При цьому називаються лише ті координатні показники, які визначають просторове розташування “першої [з цих] рік” / *أَوَّلُ الْأَنْهَارِ* / (місце витоку: довгота 48°45' і широта 49°50'; місце впадіння в море: довгота 51°00' і широта 49°00'). Щодо інших “п'яти рік” / *الْأَنْهَارُ الْخَمْسَةُ* /, то, згідно з даними ал-Хуварізму, “їх гирла [знаходяться] поміж гирлом цієї ріки і гирлом великої першої ріки при рівності п'яти частин [відстані поміж їх гирлами]” / *مَصَابِئُهَا فِيمَا بَيْنَ* / [528, s. 142-143]. В “Книзі картини Землі” конфігурація річища “ріки Нувіс”, є відповідною реальному Килійському гирлу Дунаю. На відміну від “шістьох рік”, це річище означене власною назвою, а місце його впадіння в Чорне море наведене як окремий координатний пункт, віддалений від згадагих рік на північ. Тому доцільно визнати, що ал-Хуварізм уявляв шість проток дельти Дунаю у якості окремої від “ріки Нувіс” водної системи. Дані вченого щодо кількості цих проток не відповідають реаліям: адже нині дельту Дунаю складають три протоки, а саме Килійське, Сулінське, та Георгіївське гирла. Дана обставина наводить на думку про те, що невідповідність дійсності названої ал-Хуварізм кількості гирл Дунайської дельти є відображенням її стану в ті часи, від яких походить інформація, що розглядається. Виявлено, що дана інформація запозичена із твору Клавдія Птолемея, який писав ще в II столітті [516, III, 10, 2]. Тому є доцільним аналіз повідомлення цього вченого та інших античних авторів про стан дельти Дунаю в часи пізньої античності.

Визначені в творі ал-Хуварізму координатні показники розтанування витоку “першої ріки” співвідносяться з названим Клавдієм Птолемеєм першим розгалуженням дельти Дунаю / *πρωτος μέρισμος των στομάτων* /. Вияв-

лено, що місце витоку названого відгалуження із головного річища Дунаю наприкінці VI століття до н. е. знаходилося на схід від сучасного селища Орлівки, що знаходиться в Ренійському районі Одеської області. Річище даного відгалуження пролягало через місцевість, де розташоване озеро Разельм, відокремлене нині від Чорного моря пісковою косою, яка перетинається протокою Портиця, і вливалось в Чорне море в районі розташування античного населеного пункту Істрія. Втім, річище названої протоки дельти ріки Дунай поступово мілішало, і нині воно вже не існує. Тому з часом головною протокою досліджуваної дельти стала водна артерія, яка в творі Клавдія Птолемея означена назвою “Ієрон, або гирло Певка” / ‘Ιερὸν ἢ Πεῦκη στόμα / [6, с. 143-145]. За даними сучасника Клавдія Птолемея, античного історика Арріана Флавія, місце впадіння цієї протоки в Чорне море було віддаленим на північ від Істрії на відстань у 500 стадій, тобто у 80 кілометрів. В часи життя цього вченого воно являло північно-східну частину кордону римської провінції Фракія [18, § 93]. Важливим уявляється факт, що названа Арріаном Флавієм відстань дорівнює реальному віддаленню місця знаходження Георгіївського гирла дельти ріки Дунай від руїн згаданого античного населеного пункту. Отже, саме протоку “Ієрон, або гирло Певка”, ототожнену з реальним Георгіївським гирлом Дунайської дельти, належить вважати за крайню південну із тих “п’яти рік”, гирла яких, за даними, наявними в “Книзі картини Землі”, знаходяться десь між гирлами головного річища “ріки Нувіс” і першою рікою, ідентифікованою з не існуючою нині крайньою південною протокою досліджуваної дельти.

Щодо інших чотирьох із згаданих в творі ал-Хуварізімі рік, які являють складові Дунайської дельти, то для їх ідентифікації з реаліями доцільно запровадити присутнє в творі Страбона повідомлення, що три протоки Дунайської дельти, які знаходяться на північ від “гирла Певка”, у порівнянні з цією водною артерією є значно меншими, хоч і дещо більшими, ніж інші протоки дельти Дунаю [400, VII, 3, 15]. Назви цих проток, а саме “Нарака” / *Ναρακα στόμα* /, “Псевдо” / *Ψευδὸς στόμα* /, “Боріон” / *Βορίων*

στόμα /, та “Псілон” / Ψῖλὸν στόμα /, згадані послідовно у напрямі з півдня на північ у творі римського письменника і вченого I століття Гая Плінія Секунда (23-79 pp.), званому “Натуральна історія” / *Naturalis historiae* / [108, IV, 79]. Саме названі протоки, на нашу думку, означені в творі ал-Хуварізі як чотири ріки, що вливалися в Чорне море поміж “рікою Нувіс” та п’ятою з тих самих рік, гирла яких рівновіддалені одне від одного. Однак у дійсності на тій самій частині північно-західного узбережжя Чорного моря, що знаходиться поміж Килійським і Георгіївським гирлами, розташоване лише Сулінське гирло. Виявлена невідповідність даних ал-Хуварізі та античних авторів щодо кількості проток дельти Дунаю на визначеній місцевості, на нашу думку, належить пояснити тими змінами, які відбулися в конфігурації самої дельти з часів античності до сучасності. Ми вважаємо, що дана невідповідність є відображенням злиття чотирьох проток у єдину, звану нині Сулінським гирлом, яке відбулося протягом тривалої історичної доби, наступної часам життя античних вчених I-II століть.

Загадковою уявляється звістка ал-Хуварізі про “джерело” / عَيْنٌ /, яке “вливається в цю ріку [Нувіс]” / يَفْعُ إِلَى هَذَا النَّهْرِ / [528, s. 144]. Згідно з наведеними координатними показниками місць розташування як витoku даного “джерела” (довгота 44°30’, широта 48°40’) так і його гирла (довгота 50°30’, широта 51°25’), річище цієї водної артерії пролягає на північний схід і сягає північного берега ріки Дунай. Виявляється, що дане “джерело” являє ліву притоку “ріки Нувіс”, яка вливається в його річище з південного заходу. Щодо координатного пункту, який означає гирло “джерела”, то він локалізований на відстані у 0°30’ на захід і у 1°25’ на південь від місця впадіння “ріки Нувіс” у Чорне море. Через те, що в досліджуваній звістці відсутнє найменування самого “джерела”, серед дослідників визначилися різні точки зору стосовно ототожнення цієї водної артерії з реаліями. Було висловлено міркування про вірогідність ідентифікації згаданого ал-Хуварізі терміна “джерело” із виявленим у “Географічному пораднику” гідронімом “ріка Тірас” / Τύρας ποταμός /,

який означає реальну ріку Дністер [725, s. 182]. Однак інформація Клавдія Птолемея про “ріку Тірас” є суперечною цьому міркуванню, тому що відображує реальне просторове розташування Дністра. Зокрема, згідно з цим автором, “ріка Тірас” вливається якраз не в Дунай, а безпосередньо в Чорне море. Тому згадане міркування належить визнати за некоректне. Потрібно звернути увагу на думку про те, що, з урахуванням зображення просторового розташування досліджуваної водної артерії на карті ал-Хуварізімі, згадане “джерело” доцільно ототожнити з іншим гідронімом, який названий в “Географічному пораднику” Клавдія Птолемея, а саме з “рікою Гієрасос” / *‘Ιέρασος ποταμός* / [516, III, 10, 7]. На нашу думку, в даному випадку коректною є ідентифікація “ріки Гієрасос” з лівою притокою ріки Дунай, витік якої знаходиться в Східних Карпатах [195, с. 98]. Однак при цьому не вирішується питання про ідентифікацію цієї притоки з реальною рікою, що знаходяться поміж Східними Карпатами і Дунаєм. Тому ми вважаємо, що в процесі пошуку цієї ідентифікації належить урахувувати не лише координатні показники просторового розташування витоку та гирла цієї водної артерії, але також північно-східний напрям її течії та знаходження її гирла поблизу від згаданого вище координатного пункту, який фіксує заворот річища ріки Дунай від північно-західного до східного напрямку. На нашу думку, цим ознакам відповідає реальна ріка Сірет разомі з її правою притокою Бузеу.

Особливої уваги заслуговує виявлення семантики присутнього в творі ал-Хуварізімі гідроніму “водойма Барастаніс” / *بَطِيحَة بَرَا سْتَانِسْ* / [528, s. 153]. Адже назва цього гідроніму є вельми схожою терміном “ріка Борисфенос” / *Βορυσθένης ποταμός* /, що міститься в творі Клавдія Птолемея [516, III, 5, 2 і 6]. В античній географічній літературі назвою “Борисфенос” означалася ріка Дніпро. Однак, згідно з даними ал-Хуварізімі, “Барастаніс” являє не ріку, а замкнену “водойму” / *بَطِيحَة* /, водний простір якої має розмір лише у 0,5°. В описанні “водойми Барастаніс” повідомляється, що до цього водного басейну вливаються два “джерела” /

عَيْنُ / . Згідно з показниками координат, як перше (витік: довгота 59°40', широта 56°20'; гирло: довгота 51°00', широта 54°10'), так і друге (витік: довгота 52°20', широта 55°15'; гирло: довгота 51°30', широта 54°10') з цих “джерел” мають західний напрям течії з різними напрямками відхилю на південь. Разом з цим, згідно з даними ал-Хуварізмї, “Витікає із водойми [Барастаніс] ріка, яка вливається в море” / يَخْرُجُ مِنْ هَذَا الْبَطِيحَةِ نَهْرٌ / . Втім, за координатними показниками просторового розташування (витік: довгота 51°30', широта 53°30'; гирло: довгота 51°00', широта 58°40'), дана ріка немовби протікає крізь “водойму Барастаніс”, спрямовується не на південь, а на північ, з відхилом на захід, і вливається в “море Західне Зовнішнє та Північне Зовнішнє”, тобто в Балтійське море. Така конфігурація річища згаданої ріки є нереальною і узагалі не відповідною тим відомостям, які ал-Хуварізмї запозичив із твору Клавдія Птолемея. Адже, згідно з повідомленнями цього античного ученого, “ріка Борисфенос” / Βορυσθένης ποταμός /, вливається в Чорне море / Πόντος / [516, III, 5, 2-6; 725, s. 183]. Зважаючи на те, що уявлення про впадіння ріки Дніпро в Чорне море простежується в творах як Геродота, так і Гая Плінія Секунда [117, IV, 53; 108, IV, 82], належить визнати, що згадане уявлення було незмінним в античній писемній традиції від V століття до н.е. до часів життя Клавдія Птолемея. Тому створюється враження, що ал-Хуварізмї під впливом якихось невідомих нам чинників докорінно переосмислив запозичену ним із “Географічного poradника” інформацію Клавдія Птолемея про реальну ріку Дніпро.

Пошук згаданих чинників, на нашу думку, належить розпочати з порівняльного аналізу даних Клавдія Птолемея і ал-Хуварізмї про витoki ріки Дніпро. Згідно з Клавдієм Птолемеєм, “ріка Борисфенос” має два витoki, один з яких знаходиться поблизу від Венедських гір / ’Ουενεδικά ορη /, а другий – у “озері Амадока” / ’Αμάδοκα λίμνη / [516, III, 5, 6]. Щодо головного річища “ріки Борисфенос”, яке вливається в море “Понтос”, то воно починається в місці злиття річищ обох витokів у єдиний водний потік

[516, III, 5, 2-6; 725, s. 183]. Можна припустити, що ал-Хуварізмі означив птоlemeївську водну систему “озеро Амадока – головне річище ріки Борисфенос” у межах одного гідроніма через поєднання терміна, який означає існуюче в арабській мові поняття “озеро” / *بَطِيحَةٌ* /, із арабською формою “Барастаніс” / *بَرِاسْتَانِس* / назви “Борисфенос” / *Βορυσθένης* /, яку він запозичив із твору Клавдія Птолемея. Таке сполучення двох різних водних басейнів, на нашу думку, є свідченням уявлення ал-Хуварізмі про те, що ріка Дніпро має не два, а лише один витік, і місцем цього витіку є саме “озеро” / *بَطِيحَةٌ* /, зване “Барастаніс” / *بَرِاسْتَانِس* /. Ми вважаємо, що ототожнення “водойми Барастаніс” ал-Хуварізмі з реаліями також належить здійснювати через порівняльний аналіз даних про просторове розташування згаданого водного басейну та оточуючих його відомих географічних об’єктів. Даний аналіз виявляє таке просторове співвідношення: центр водного простору “водойми Барастаніс” віддалений на відстань у $0^{\circ}30'$ на північ від північно-західного узбережжя “моря Барки і Лазіки”, у $5^{\circ}10'$ на схід і на $0^{\circ}53'$ на південь від північно-східної межі “гори Фані”, у $7^{\circ}15'$ на схід і у $5^{\circ}27'$ на північ від південної межі “гори Картабіс”, у $1^{\circ}45'$ на схід і на $1^{\circ}03'$ на південь від “Гори”, співвіднесеної з “горою Амадока” / *’Амадока оръ* / Клавдія Птолемея. Ураховуючи здійснені нами ототожнення з реаліями згаданих елементів ландшафту, доцільно визнати, що “водойму Барастаніс” оточують: з півдня – Чорне море, з південного заходу – пасмо Східних Карпат, з північного заходу – Люблинська височина, а з південного сходу – Приазовська височина. Як виявляється, за своїм просторовим розташуванням відносно вище названих елементів ландшафту, досліджуваний водний басейн має знаходитися у місцевості, яка наближена з півдня до району Дніпровських порогів, а точніше в тому районі Нижнього Подніпров’я, де, згідно з Геродотом, на південь від Дніпровських порогів до Дніпра вливаються численні невеликі річки, звані “герри” / *γερρος* / [117, IV, 53, 56, 71; VIII, 7; IX, 105]. Отже, на нашу думку, імовірним є те, що семантика гідроніму “водойма

Барастаніс”, наявного в “Книзі картини Землі”, є тотожною заболоченій місцевості, де знаходилися згадані Геродотом “герри”.

Щодо ріки, яка, згідно з ал-Хуварізмі, витікає із “водойми Барастаніс”, перетинаючи при цьому водний простір цієї “водойми”, то висловлено припущення, що визначені в “Книзі картини Землі” координатні показники місця розташування її гирла на східному узбережжі “моря Західного Зовнішнього та Північного Зовнішнього” є помилковими [725, s. 184]. Запропоновано виправити згадану помилку, тобто змінити визначений ал-Хуварізмі показник широти гирла цієї ріки через надання до другої його літери “ха” / ح / діакритичної крапки, перетворивши її, таким чином, на літеру “джім” / ج /. Зважаючи на те, що в арабській мові літера “ха” означає також цифру “8”, а літера “джім” – цифру “3”, даною коректурою широтний показник координатного пункту розташування гирла цієї ріки змінюється з 58°40' на 53°40' і переміщується на південь, до північного узбережжя Чорного моря. При цьому ураховується та обставина, що довготний показник витоку ріки співвідноситься з просторовим розташуванням великого вигину берегової лінії Чорного моря на північ, який показаний ал-Хуварізмі на захід від “міста Раснійаніс” / مَدِينَةُ رَاسِنِيَانِسْ /, ототожненого з античним населеним пунктом Ольвією [528, s. 72]. З урахуванням виправлення помилки в координатному показнику широти гирла досліджуваної ріки, це гирло має знаходитися на узбережжі згаданого вигину, ототожненого з Дніпровським, Бузьким та Березанським лиманами Чорного моря [195, с. 102]. В цьому районі знаходиться реальне гирло ріки Дніпро. Отже, з “рікою Борисфенос”, згаданою Клавдієм Птолемеєм, належить ідентифікувати “ріку” / نَهْرٌ / ал-Хуварізмі, що “витікає” / يَخْرُجُ / із “водойми Барастаніс” / بَطِيحَةِ بَرَاَسْتَانِسْ /.

Втім, у описанні цієї “водойми” ал-Хуварізмі згадав іще дві ріки, а саме ту, яка витікає із другого з названих вище “джерел”, а також ту, що витікає із останньої і вливається в “море Західне Зовнішнє та Північне Зовнішнє” (витік: довгота 51°10', широта 57°30'; гирло: довгота 58°00',

широта 59°00′). На нашу думку, в цьому фрагменті йдеться про ту частину річища Дніпра, що розташована на північ від “водойми Барāstānīc”, тобто від згаданої Геродотом місцевості, званої “Геррос”, а отже, на північ від Дніпровських порогів, а також про її праве відгалуження. Дійсно, згідно з повідомленням Геродота, до місцевості “Геррос” ріка Борисфен тече з півночі, “але звідти вище ніхто не може сказати, якими країнами він (Борисфен) протікає” [117, IV, 53]. Виявляється, що “водойма Барастаніс” ал-Хуварізмї, яка ототожнена з названим Клавдієм Птолемеем “озером Амадока”, вважалася не лише за перший із двох витоків “ріки Борисфенос”, що згадані у “Географічному пораднику”, але також і за північну межу судноплавної частини річища цієї ріки, сполучену з Чорним морем. Щодо другого витoku Дніпра, то він, згідно з уявленням ал-Хуварізмї, знаходиться на північ від цієї межі, тобто на північ від Дніпровських порогів. Зважаючи на те, що в дійсності витік ріки Дніпро міститься в одному з великих болот південних схилів Валдайської височини, яке зветься “Аксенінський Мох” [115, I, с. 325], таке уявлення не позбавлено реальних засад. Щодо правого відгалуження від тієї частини Дніпра, яка розташована на північ від “водойми Барастаніс”, то ми вважаємо за вельми коректне міркування про імовірність ототожнення цієї водної артерії зі згаданим у творі Клавдія Птолемея гідронімом “ріка Рудон” / ‘Ρούδων ποταμός / [516, III, 5, 1; 725, s. 184]. При цьому ми наполягаємо на ототожненні даного гідроніму з рікою Неман, яка вливається в Куршську затоку Балтійського моря [147, с. 194-195]. Але при цьому зауважимо, що ріка Неман у дійсності бере початок не із річища Дніпра, а в місцевості, розташованій на південь від Мінської височини, віддаленій від Дніпра на захід. Тому уявлення ал-Хуварізмї про сполучення річищ Дніпра і Немана належить визнати за помилкове.

Складною є також проблема ототожнення з реаліями звістки ал-Хуварізмї про “чотири ріки” / اَرْبَعَةٌ اَنْهَارٌ /, які “течуть до ал-Батихи із гори” / تَصِيرُ اِلَى الْبَطِيحَةِ مِنْ جَبَلٍ / . В описанні цих рік визначені координатні показники просторового розташування лише “першої ріки” / النَّهْرُ الْاَوَّلُ /

(витік: довгота 53°10' і широта 53°10'; гирло: довгота 58°45' і широта 54°20') та “Четвертої ріки” / *النَّهْرُ الرَّابِعُ* / (витік: довгота 53°10' і широта 54°30'; гирло: довгота 58°45' і широта 55°20'). Щодо “двох інших рік” / *النَّهْرَانِ الْاِخْرَانِ* /, то повідомляється, що вони “[знаходяться] поміж ними нарівні від довготи та широти, і течуть чотири ріки однаково рівно” / *هُمَا بَيْنَهُمَا عَلَى الْإِسْتِوَاءِ مِنَ الطُّولِ وَالْعَرْضِ فَتَصِيرُ أَرْبَعَةٌ أَنْهَارٌ مَتَسَاوِيَةٌ* / [528, s. 154-155]. Із зіставлення показників координат просторового розташування витоків згаданих рік та тієї “гори”, де ці витoki знаходяться, виявляється, що під “Горою” ал-Хуварізм розумів те гірське пасмо, яке ототожнене нами з Приазовською височиною. Виявляється, що “чотири ріки” течуть від Приазовської височини у східному напрямі, і вливаються в Азовське море на його східному березі в районі того вигину берегової лінії, що ототожнений з Бікською затокою. В “Географічному пораднику” описаним ал-Хуварізм “чотирьом рікам” відповідають гідроніми: “ріка Геррос” / *Γε'ρ'ρος ποταμός* / (гирло: довгота 61° 00'; широта 49° 50'); “ріка Бікіс” / *Βύκης ποταμός* / (гирло: довгота 60° 20'; широта 49° 30'); “ріка Пасіакіс” / *Πασιάκης ποταμός* /: (гирло: довгота 60° 20'; широта 48° 50'); “ріка Каркінітіс” / *Καρκινίτης ποταμός* /: (гирло: довгота 59° 40'; широта 48° 30') [516, III, 5, 1 і 4; 725, s. 185]. Із зіставлення послідовності переліку названих рік ал-Хуварізм та Клавдієм Птолемеєм виявляється, що перший вчений називає свої “чотири ріки” в напрямі із південного заходу на північний схід, а другий – з північного сходу на південний захід. Дана обставина спричинила плутанину в спробах деяких дослідників ототожнити названі ріки з реаліями. Зокрема, значна розбіжність міркувань існує з приводу ототожнення “ріки Геррос”. Висловлені припущення про імовірність відповідності цієї ріки або згаданій вище розгалуженій системі гирлів невеликих річок-“геррів” / *γε'ρ'ρος* /, яка знаходилася на південь від Дніпровських порогів, або з рікою Молочною (Токмак), яка тече від Приазовської височини на схід і вливається в Молочний лиман Азовського моря [373, с. 48-49]. Дані припущення ґрунтуються на повідомленні Геродота

про те, що названа ріка відокремлюється від східного берегу Дніпра, віддаляється від нього у східному напрямі, спрямовуючись до моря, і вливається в “ріку Гіпакірій” / *Γηλακίριος ποταμός* /. При цьому Геродот повідомив, що “ріка Геррос” являє ту межу, яка відокремлювала володіння царських скіфів від території пробування скіфів-землеробів [117, IV, 19, 20, 56]. Разом з цим, існують міркування про тотожність “ріки Геррос” лівій притоці Дніпра, що зветься Конкою, яка також тече від Приазовської височини, але на захід [118, с. 558-559]. Однак деякі дослідники вважають, що “ріка Геррос” може бути ідентифікованою з місцевостями, що знаходяться або на північному узбережжі Азовського моря, або десь в Східному Прикавказзі, поблизу від західного узбережжя Каспійського моря. [147, с. 81-82].

Для виявлення коректності міркувань про тотожність “ріки Геррос” або річкам-“геррам”, або річці Конці, на наш погляд, належить виявити семантику гідроніму “ріка Гіпакірій”, якого, згідно зі звітками Геродота, сягає досліджувана водна артерія. При цьому потрібно також урахувати повідомлення Геродота про те, що “ріка Гіпакірій” перетинає землі скіфів-кочівників і, залишаючи праворуч від себе місцевість Гілею та перешийок Ахіллів біг, вливається в море поблизу від міста Керкінітіди [117, IV, 55]. Зважаючи на те, що на південь від річища “ріки Гіпакірій” розташовані населений пункт, що знаходився в районі західно-кримського міста Євпаторії, Кінбурнська коса [167, с. 86-87], і острів-коса Тендра, тобто ті географічні об’єкти, що являють елементи північної берегової лінії Чорного моря, то виявляється, що “ріка Гіпакірій” від східного берегу Дніпра мала спрямовуватися на південний схід і вливатися в Чорне море десь у районі Джарилгацької, Каркінітської, або Каламітської заток. Однак жодна з реальних рік, які вливаються в названі затоки, не сполучаються ані з рікою Конкою, ані з рікою Токмак. Така невідповідність реаліям спричинила спробу прихильників даної версії пояснити звітку Геродота про річкову систему “Геррос – Гіпакірій” припущенням, що в античні часи від ріки Кінської відокремлювалася притока, яка в районі міста Каховки відхила-

лася ліворуч від Дніпра, потім спрямовувалася на південний схід пересох- нувшим нині річищем, і сягала ріки Каланчак, яка вливається у Джарил- гацьку затоку Чорного моря. [373, с. 48-49; 147, с. 119]. Втім, дана іден- тифікація “ріки Геррос” цілком не відповідає даним, наведеним Клавдієм Птолемеєм. Адже, згідно з послідовністю переліку цим ученим даних чо- тирьох рік у напрямі з північного сходу на південний захід, просторове розташування гирла “ріки Геррос” відносно гирл інших рік, що вливаються в Азовське море на узбережжі Бікської затоки, є північно-східним. У разі дотримання вище згаданої версії “Геррос – Гіпакірій”, виявляється не- можливість будь-якого ототожнення “ріки Геррос” з іншими трьома ріка- ми, гирла яких, згідно з даними Клавдія Птолемея, розташовані на півден- ний захід від цієї водної артерії. Адже у дійсності гирло ріки Каланчак зна- ходиться не на західному узбережжі Азовського моря, а на узбережжі Джа- рилгацької затоки, розташованої в північно-західній частині Каркінітської затоки, яка на сході обмежується Перекопським перешийком.

Щодо міркування про тотожність названого в творі Клавдія Птоле- мея гідроніму “ріка Геррос” реальній річці, званій Токмак, то воно також є безпідставним, тому що на південний захід від гирла даної ріки в дійсності знаходяться гирла не трьох, а двох невеликих річок, а саме Малого Утлюку і Великого Утлюку. Імовірним є те, що саме названі річки розумілися при- хильниками досліджуваної версії у якості складових “Молочних вод”, тоб- то системи невеликих річок, що вливаються в Азовське море на його західному узбережжі. Саме “Молочні води”, на їх думку, є тотожними наз- ваному в “Географічному пораднику” гідроніму “ріка Бікіс”, тому що гир- ло цієї ріки, згідно з Клавдієм Птолемеєм, знаходиться на південний захід від гирла “ріки Геррос” [147, с. 176]. Втім, у такому разі є неможливим ототожнення гідронімів “ріка Пасіак” та “ріка Каркініт”, які в “Географіч- ному пораднику” означають ті ріки західного узбережжя Азовського моря, гирла яких розташовані на південний захід від гирла “ріки Бікіс”. Адже, згідно з координатними даними, гирло “ріки Пасіак” знаходиться на пів-

день від гирла “ріки Бікіс”, а гирло наступної “ріки Каркініт” розташоване на південь від останнього, але з невеликим відхилом на захід. Втім, у дійсності берегова лінія Азовського моря від Утлюкського лиману спрямовується не на південь, а на захід, і сягає Перекопського перешийка.

Задля ототожнення названих у творі Клавдія Птолемея рік західного узбережжя Азовського моря з “чотирма ріками”, дані про які містяться в “Книзі картини Землі”, треба назвати птолемеївські ріки у відповідності з тим напрямом їх переліку, який запровадив ал-Хуварізм. В цій послідовності відповідність є такою: “ріка Каркінітіс” – “перша ріка”; “ріка Пасіакіс” – південна з тих двох рік, що розташовані поміж першою і четвертою ріками; “ріка Бікіс” – північна з тих двох рік, що розташовані поміж першою і четвертою ріками; “ріка Геррос” – “четверта ріка”. В процесі ідентифікації досліджуваних рік з реаліями доцільно урахувувати два чинники, які, на наш погляд, мають сприяти виявленню еквівалентів цим водним артеріям у дійсності. Першим з цих чинників є факт відповідності присутньої у творі Клавдія Птолемея назви другої ріки (згідно з ал-Хуварізм північної з двох рік, що розташовані поміж першою і четвертою ріками), а саме “ріки Бікіс” / Βύκης ποταμός /, найменуванню тієї затоки Азовського моря, куди вливаються всі чотири ріки, тобто “Бікська затока” / Βύκης λιμνη /. Згадана затока зображена на карті ал-Хуварізм у вигляді великого вигину південно-західної частини узбережжя ал-Батихи у західному напрямі. Тому сферу пошуку реалій досліджуваним рікам належить обмежити південно-західною частиною узбережжя Азовського моря. Другий чинник полягає в тому, що в повідомленні ал-Хуварізм про “чотири ріки” координатні дані просторового розташування визначені лише відносно “першої ріки” (“ріка Каркінітіс” Клавдія Птолемея) і “четвертої ріки” (“ріка Геррос” Клавдія Птолемея). Відсутність таких даних у звістках про дві інші водні артерії (“ріка Пасіакіс” і “ріка Бікіс” Клавдія Птолемея), на нашу думку, спричинені невеликою довжиною їх реальних річищ. Таким чином, в результаті здійсненого порівняльного аналізу даних ал-Хуварізм та Клавдія Птолемея

щодо тих чотирьох рік, які течуть на схід від Приазовської височини і уливаються в Азовське море на західному його узбережжі, з реальною річковою системою південно-західної частини басейну Азовського моря, ми дійшли до висновку, що еквівалентами цим рікам у дійсності є ріки: Токмак (перша ріка ал-Хуварізма – “ріка Каркінітіс” Клавдія Птолемея), Корсак (південна з тих рік ал-Хуварізмі, що розташовані поміж першою і четвертою ріками – “ріка Пасіакіс” Клавдія Птолемея), Лозуватка (північна з тих рік ал-Хуварізмі, що розташовані поміж першою і четвертою ріками – “ріка Бікіс” Клавдія Птолемея), та Обитічна (“четверта ріка” ал-Хуварізмі – “ріка Геррос” Клавдія Птолемея). До речі, у пониззі ріки Обитічній збереглися залишки стародавніх плавнів-“геррів”, від яких, імовірно, ця ріка і отримала назву, презентовану в творі Клавдія Птолемея.

Після описання “чотирьох рік” в “Книзі картини Землі” надана звістка про “джерело” / *عَيْنٌ* / (витік: довгота $56^{\circ}40'$ і широта $56^{\circ}50'$; гирло: довгота $62^{\circ}00'$ і широта $56^{\circ}30'$) [528, s. 155]. Вважається за імовірне, що дане “джерело”, яке, згідно з показниками координат його просторового розташування, тече в східному напрямі з деяким відхиленням на південь і уливається в ал-Батиху на її західному узбережжі, є відповідним гідроніму “ріка Агарос” / *’Αγάρος ποταμός* /, повідомлення про який міститься в творі Клавдія Птолемея [516, III, 5, 4; 725, s. 186]. Відзначимо при цьому, що просторове розташування цього “джерела” визначене ал-Хуварізмі лише в описанні водних артерій західного узбережжя Азовського моря, однак на карті, доданої до наявного примірника рукопису “Книги картини Землі”, його зображення відсутнє. За показниками координат, які гирло цієї ріки локалізують на тій частині узбережжя Азовського моря, що розташована поміж гирлом “четвертої ріки”, ототожненої нами з рікою Обитічна, і гирлом ріки Дон, а саме в тому місці західного узбережжя, де знаходиться витік першої з тих двох рік, що сполучають Азовське та Балтійське моря [528, s. 155-156]. Така конфігурація гирл рік західного узбережжя Азовського моря реально існує лише в межах міста Мариуполь, де в ріку Кальмі-

ус поблизу від її гирла вливається ріка Кальчик, що є правою притокою першої. Ураховуючи дану реалію, ми вважаємо за доцільне визнати імовірність відповідності загданого в творі ал-Хуварізмі “джерела” реальній річці Кальчик, і визнати за помилкове міркування щодо вірогідності тотожності згаданого Клавдієм Птолемеєм гідроніму “ріка Агар”, річці Корсак [373, с. 59]. При цьому відсутність зображення цієї ріки на карті ал-Хуварізмі, доданої до примірника рукопису “Книги картини Землі”, на нашу думку, доцільно пояснити тим фактом, що в дійсності ріка Кальчик має невелику довжину свого річища, яке дорівнює лише 65 кілометрам.

Згадка “двох рік” / نَهْرَانِ أَوْلُ /, які “витікають із цієї ал-Батихи” / يَخْرُجُ مِنْ هَذِهِ الْبَطِيحَةِ /, кожна з яких “розрізує гору Дікийя” / رَجُحٌ مِنْ هَذِهِ الْبَطِيحَةِ /, справляє враження фрагменту, вилученого із описання ал-Хуварізмі річкової системи західного узбережжя ал-Батихи і наведеного ученим після розповіді про п’ять рік, які витікають “із гори Іфіка”, течуть у західному напрямі, і вливаються в даний водний басейн на його східному узбережжі [528, s. 155-156]. Цей алогізм в послідовності переліку рік, що вливаються в ал-Батиху, на нашу думку, належить пояснити тим, що, на відміну від решти водних артерій басейну Азовського моря, “дві ріки” не вливаються в море / تَصِيرُ إِلَى /, а витікають із нього / يَخْرُجُ مِنْ /. Тому звістки про них ал-Хуварізмі навів лише після описань рік, гирла яких знаходяться на узбережжях ал-Батихи. Згідно з показниками координат просторового розташування даних двох рік, як “перша з них” / أَحَدُهُمَا / (витік: довгота 62°00' і широта 56°30'; гирло: довгота 59°200' і широта 60°20'), так і “друга ріка” / النَّهْرُ الثَّانِي /, течуть у північно-східному напрямі і вливаються в Балтійське море на його південно-східному узбережжі. Зважаючи на збіжність координатних показників розташування витоку першої з даних рік та гирла ріки, ідентифікованої нами з Кальчиком, ми вважаємо за коректне міркування щодо ототожнення її з названим Клавдієм Птолемеєм гідронімом “ріка Лікос” / Λύκος ποταμός” / [516, III, 5, 4]. Щодо другої ріки, витік якої знаходиться на північний схід

від витоку першої ріки, то доцільно погодитися із її ідентифікацією з потолемівською “рікою Порітіс” / *Πορίτης ποταμός* / [516, III, 5, 1], незважаючи на те, що, на відміну від звісток ал-Хуварізмї, ці ріки, тобто Лікос та Порітіс, згідно з даними Клавдія Птолемея, не витікають із “Гаванї меотів”, а вливаються в названий водний басейн [195, с. 104].

З урахуванням сполучення в “Книзї картини Землі” показників координат витоку птолемеївської “ріки Лікос” з гирлом реальної ріки Кальчик, ми пропонуємо ідентифікувати цю водну артерію з реальною рікою Кальміус. Щодо “ріки Порітіс”, то, за показниками координат місце її витоку із Азовського моря знаходиться на відстані у 3°30′ на захід, і у 0°10′ на північ від гирла ріки Дон. У реалії таке західне розташування з деяким відхилом на північ відносно гирла Дону має гирло реальної ріки Міус, яке знаходиться на північному узбережжі Міуського лиману. Тому, на нашу думку, саме з останньою доцільно ототожнити ріку ал-Хуварізмї, ідентифіковану з “рікою Порітіс” Клавдія Птолемея. Витоки реальних рік Кальміус та Міус знаходяться на південних схилах Донецького кряжу [115, II, с. 92, 376]. Втім, згідно з даними ал-Хуварізмї, названі ріки “розрізують” / *قَطَعَ* / “гору Дікійя” / *جَبَلُ دَيْقِيَا* /, яка ототожнена нами з тією системою височин, складовими якої є Валдайська височина, узвишшя Торжківська гряда і Бежецький верх, та Ованищенська височина. Виявляється, що, згідно з ал-Хуварізмї, досліджувані “дві ріки”, нібито обминають з півночі “Гору” / *جَبَلُ* /, яка ототожнена нами з Приазовською височиною. Ми вважаємо, що уявлення цього вченого про продовження річищ досліджуваних “двох рік” далі на північний захід створилося саме через розташування їх вітоків у місцевості, яка знаходиться на північ від Приазовської височини.

Після звісток про “чотири ріки” та “джерело”, які вливаються в ал-Батиху на її західному узбережжі, ал-Хуварізмї навів дані про “ріку Табіс” / *تَهْرُ طَابِسْ* /. У назві цього гідроніму міститься спотворення, яке належить виправити через перенесення діакритичної крапки третьої літери

слова із нижнього положення у верхнє, змінивши, таким чином, літеру “ба” / ب / на літеру “нун” / ن /. Відновлена правильна арабська форма даного гідроніма має вигляд “Таніс” / طَانِس / . Вона відповідає назві “ріка Танаіс” / Τάναϊς ποταμός / , який згадується в творі Клавдія Птолемея [516, III, 5, 3 і 4]. Останній є ідентичний реальній ріці Дон [195, с. 103]. Разом із цим, аналіз виявлених в “Книзі картини Землі” ал-Хуварізмі показників координат просторового розташування річища згаданої ріки потребує уточнення семантики самого гідроніма “ріка Табіс”. На нашу думку, цю семантику доцільно визначати з урахуванням конфігурації течії даної ріки. Згідно з ал-Хуварізмі, її річище від місця розташування витoku (довгота 63° 30' і широта 60° 20'), спрямовується на південний схід, і сягає “кута” / رُكْنُ / , де знаходиться населений пункт, означений назвою “Суріс” / سَوْرِسْ / (довгота 70° 20' і широта 57° 44') [528, s, 37]. Даний “кут” ототожнюється із “заворотом” / ‘η’επιστροφή / “ріки Танаіс”, який згадав у своєму творі Клавдій Птолемей [516, III, 5, 4; 725, s. 186]. В цьому “куті” річище “ріки Табіс” стрімко змінює своє спрямування з південно-східного на західне з відхиленням на південь, після чого сягає ал-Батихи. Отже, визначена у творі ал-Хуварізмі конфігурація річища “ріки Табіс” є схожею на обрис не реальної ріки Дон, а річкової системи “Сіверський Донець – Нижній Дон”, в якій “кут” являє місце впадіння в Дон ріки Сіверський Донець. Виявляється, що ал-Хуварізмі сприйняв уявлення античних учених, які за “ріку Танаіс” вважали Сіверський Донець, сполучений з Нижнім Доном [117, IV, 115, 116].

Аналіз джерельного матеріалу, що міститься в досліджуваних нами писемних документах, виявив такі відмітні ознаки інформації про елементи ландшафту України: 1. Згадана інформація зосереджена лише в творах ал-Хуварізмі та Сухраба, причому останній навів у “Книзі дивовижів семи кліматів” запозичені із “Книги картини Землі” дані без будь-яких суттєвих змін та доповнень 2. Якщо звістки про гірські пасма містяться у окремій координатній таблиці, то дані про ріки і джерела України та прилеглих до

неї територій присутні в описах рік сьомого “клімату” Землі і місцевостей, розташованих поза межами цього “клімату”; 3. Досліджувана інформація являє переробку ал-Хуварізі даних, наявних у “Географічному пораднику”, у відповідності з уявленнями вченого про регіон, де розташована Україна; 4. Відомості ал-Хуварізі про розглянуті елементи ландшафту обмежені показниками координат крайніх меж гірських систем або витоків і гирл рік, та даними про просторове спрямування гірських систем або про напрями течії рік, а в деяких випадках – також про конфігурацію їх річищ. При цьому деякі гірські пасма і переважна більшість рік в “Книзі картини Землі” позбавлені найменувань. Виявлені відмітні ознаки джерельного матеріалу зумовили надання особливої уваги порівняльному аналізу інформації про розглянуті географічні об’єкти в процесі їх ототожнення з реаліями.

III.3. Характеристика повідомлень творів “асторномічного” жанру арабської географічної писемної традиції IX – першої половини X століть про населені пункти Північного Причорномор’я та Приазов’я, і “країни” Східної Європи

Для досягнення цілісності дослідження нами наукового світогляду представників “асторномічного” жанру арабської географічної писемної традиції означеної доби доцільно окремо розглянути їх уявлення щодо тих елементів звісток про Україну, в яких тією чи іншою мірою відображена інформація про її населення. Тому метою даного підрозділу дисертаційної роботи є обґрунтування наукової вірогідності повідомлень цих учених про населені пункти та “країни”, розташовані на території України, на засадах виявлення характерних ознак згаданої інформації. Визначена мета зумовлює зосередження дослідження на вирішенні таких завдань: 1. Визначення наявності потрібних звісток в загальному обсязі інформації досліджуваних писемних документів про територію та населення України; 2. Аналіз форм, в яких є наявні дані звістки; 3. Виявлення джерел надходження звісток до відома авторів писемних документів, що розглядаються; 4. Харак-

теристика переусвідомлення цими вченими інформації у відповідності як до означеної історичної доби, так і порівняно з відомостями про реальні елементи ландшафту території України та прилеглих до неї місцевостей.

В арабській географічній писемній традиції досліджуваної нами доби найбільш ранньою за часом походження і найдокладнішою інформацією про населені пункти Північного Причорномор'я та Приазов'я є звістки, що наявні в “Книзі картини Землі” ал-Хуварізі. Ця інформація найбільш явно відображує вплив на арабську географічну літературу з боку античної писемної традиції, і виявляє спроби переосмислення автором “Книги картини Землі” звісток, презентованих в “Географічному poradнику” Клавдія Птолемея, з позицій урахування реалій часів життя ал-Хуварізі.

Дані про населені пункти зосереджені в “Книзі картини Землі” в окремій координатній таблиці, званій “Міста, які розташовані поза сьомим кліматом [у напрямі] до широти 63°” / **الْمُدُنُ الَّتِي خَلْفَ الْإِقْلِيمِ السَّابِعِ إِلَى عَرْضِ ثَلَاثَةِ وَسِتِّينَ** [528, s. 36-37]. Перелік міст у цій таблиці відбувається в загальному спрямуванні із заходу на схід у відповідності до опрацьованої арабськими астрономами першої половини IX століття системи відліку показників координат від початкового меридіану. Тому першим із населених пунктів досліджуваного регіону називається “Растійаніс на морі” / **رَاسْتِيَانِسْ عَلَى الْبَحْرِ** / (довгота 52° 10' і широта 51° 45'). Назва даного населеного пункту спотворена відсутністю на початку слова літери “ба” / **ب** /. Дану помилку доцільно пояснити тим, що переписувач твору ал-Хуварізі вважав першу літеру слова за стягнений прийменник “бі” / **بِ** /, який в арабській мові має значення “в”, або “біля”, “при”. Доданням на початок слова відсутньої літери можна відновити правильну арабську форму “Барастійаніс” / **بَرَأْسْتِيَانِسْ** / грецького топоніму “Борисфен” / **Βορυσθένης** /, яким у “Географічному poradнику” означалося античне місто Ольвія / **Ολβια η καί Βορυσθένης** / [516, III, 5, 14; 282, с. 32-33; 725, s. 168; 84, с. 272-273].

Грецьке місто Ольвія, тобто „Щаслива”, було засноване на початку VI століття до н.е. переселенцями із іонійського міста Мілет на західному березі Бузького лиману, поблизу від місця його впадіння в Дніпровський лиман, тобто саме в тому місці узбережжя Чорного моря, куди вливалися дві великі ріки Східної Європи, а саме Дніпро та Південний Буг [444, с. 45; 110, с. 31; 78, с. 31-38]. Таке розташування Ольвії надавало можливість його мешканцям згаданими ріками та їх притоками розвивати торгівельні взаємини з тубільними іраномовними етнічними спільнотами, званими “скіфи” / Σκυφαί /, які залюднювали степову смугу межиріччя Нижнього Дону і Нижнього Дунаю, та землі, що простягалася на північ до межі лісо-степової та лісової зон Східної Європи [3, с. 5-144; 92, с. 57; 23, с. 68-99; 121, с. 23-35; 305, с. 171, 181]. Згадані обставини сприяли тому, що місто Ольвія швидко перетворилася на важливий центр посередницької торгівлі між тубільним населенням Скіфії та античним світом [328, с. 31-32; 122, с. 82-83; 429, с. 68-70; 426, с. 80-81; 430, с. 191-215]. Розвиненість посередницької торгівлі Ольвії являла той чинник, який сприяв прискореному розвитку власного ремісничого виробництва в цьому місті [75, с. 46-56; 447, с. 44]. Економічний, політичний та культурний вплив Ольвії на тубільне населення був найбільш значним у Нижньому Побужжі. Саме там в результаті асиміляції певної частини еллінського населення Ольвійського полісу з іраномовними мешканцями виникла греко-скіфська етнічна спільнота, звана “калліпіді”, яка перебувала в сфері економічного впливу міста Ольвії [110, с. 35-40; 204, с. 119-153; 330, с. 27-41; 331, с. 31-33]. У першій половині III століття до н.е. Ольвійський поліс являв найбільш значне античне державне утворення північно-західної частини Північного Причорномор'я територія якого на півдні охоплювала верхів'я Березанського лиману, південний берег Дніпровського лиману, узбережжя Ягорлицької та Джарилгацької заток, та Кінбурнську косу [371, с. 87-89; 833, р. 87, 103; 87, с. 21; 255, с. 3-25; 304, с. 40-44; 332, с. 355-361]. Східні межі Ольвійської держави пролягали в місці злиття річки Конки з рікою Дніпром [173, с. 74],

а західні її межі сягали Куяльницького лиману [140, с. 241-249; 329, с. 34]. Напевне, під протегуванням Ольвійської держави перебували також святилища Ахілла, які знаходилися на островах Ахіллів Біг та Фідонісі (острівкоса Тендра та острів Зміїний) [414, с. 38-45; 369, с. 183-185; 140, с. 248].

В часи життя Клавдія Птолемея місто Ольвія являла важливий торгівельно-ремісничий центр Північного Причорномор'я. В цьому місті вироблялася керамічна (черепиця, посуд, теракоти) та металева (зброя, начиння, прикраси) реміснича продукція [283, с. 39-40; 447, с. 113]. Головними предметами ольвійського експорту були пшениця, худоба, сіль, шкіри. Ці товари постачалися в античні торгівельні центри Північного (Херсонес Таврійський, боспорські міста), Західного (Каллатія, Тіра, Томи, Істрія, Одес), Південного (Гераклея Понтійська, Сінопа, Амастрія, Апамея, Візантій, Нікомідія, Тій, Нікея, Пруси) Причорномор'я, та малоазійського узбережжя Егейського моря (Мілет) і Східного Середземномор'я (міста Сирії та Александрія Єгипетська). В Ольвію надходили товари із Італії та із західно-римських областей [110, с. 57-58; 285, с. 116-117]. Головними предметами ольвійського імпорту на той час були: маслинова олія, вино, керамічні, скляні і металеві вироби та тканини [447, с. 113]. Названі імпортовані товари разом із виробами ольвійських ремісників постачалися в пониззя Південного Бугу, Інгулу, Інгульця, Дніпра і далі, до Середнього Подніпров'я, заселеного зарубинецькими слов'янами [97, с. 191; 254, с. 16; 298, с. 60-62]. Отже, в II столітті зовнішні економічні зв'язки Ольвії були орієнтовані насамперед на чорноморську торгівлю. До того ж, дане місто було центром протистояння спробам Скіфського царства в Криму здійснювати свою експансію в західному напрямі. Згадані чинники спричинили входження Ольвійського полісу до сфери військово-політичного впливу Римської імперії, яке відбулося наприкінці життя Клавдія Птолемея. Викладені обставини і визначили уявлення згаданого вченого про “Ολβια η καί Βορυσθένης” як про велике місто, прилегле до західної межі Таврики.

Втім, десь через 70 років після смерті Клавдія Птолемея, а саме у 238 році, Ольвія була зруйнована германським племінним утворенням готів, внаслідок чого вона припинила існування у якості античного міста [372, с. 309, 327-328]. Після готського погрому на місці колишньої Ольвії деякий час існувало торгівельно-ремісничє селище, у якому перебував римський збройний загін, але в IV або в V столітті життя там остаточно припинилося [447, с. 140; 110, с. 65; 303, с. 34]. Отже, дана подія відбулася більше ніж за 600 років до написання ал-Хуварізімї свого твору. Дана обставина визначила відмінність уявлень цього вченого про місто Ольвію порівняно з тими даними, що простежуються в “Географічному пораднику”. Дійсно, називаючи “Растійаніс на морі” серед тих античних міст Причорномор’я і Приазов’я, інформацію про які він міг дістати із твору Клавдія Птолемея, але не з реалій часів свого життя, ал-Хуварізімї у повідомленні про “місто Раснійаніс” / *مَدِينَةَ رَاسِنِيَّانِسْ* /, що міститься в описі берегової лінії “моря Барки і Лазіки” [528, s. 72], виявив ознаки переусвідомлення птолемеївської інформації. В даному фрагменті цей населений пункт презентований ал-Хуварізімї не як означення західної межі Таврики, а як географічний пункт, від якого починається опис берегової лінії західного узбережжя Чорного моря.

Після звіски про “місто Растійаніс” в переліку міст ал-Хуварізімї навів дані про населений пункт, званий “Авфатарійа на морі” / *أَوْفَطَرِيَّا عَلَى* *الْبَحْرِ* / (довгота $55^{\circ}20'$ і широта $52^{\circ}10'$), ототожнений з названим Клавдієм Птолемеєм топонімом “місто Євпаторій” / *Ευπατορία πόλις* / [516, III, 6, 1; 725, s. 168]. Згідно з даними античних писемних документів, це місто було засноване в 110 році згідно з наказом Діюфанта, полководця понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (121-63 рр. до н.е.) одразу після перемоги збройних сил Понтійської держави в запеклій битві з військом кримських скіфів, очолюваним Палаком, сином Скілура, правителя Скіфського царства в Криму. Інформація згаданих писемних документів про місце розташування міста Євпаторій є неозначеною. Зокрема, повідомляється

лише про те, що після прибуття до Херсонеса Таврійського, очолюване Діофантом військо переправилося через якусь водну перешкоду, розташовану “на той бік” від названого міста, де розгромило кримських скіфів. Саме на місці згаданої битви було наказано збудувати місто Євпаторій [400, VIII, 4, 7; 663, р. 352]. Отже, імовірним є те, що дане місто призначене було виконувати функцію фортеці на підступах до Херсонеса Таврійського, яка захищала останній від нападів зі сходу, а саме з боку кримських скіфів і таврів.

Більшість дослідників вважає, що Євпаторій знаходився в Південно-Західному Криму, десь поблизу від Херсонеса Таврійського, на землях таврів, імовірно біля Балаклави [75, с. 32; 457, с. 132-133]. Втім, зважаючи на відсутність археологічного підтвердження наявності міського центру елліністичної доби на місці передбачуваної локалізації Євпаторія, деякі дослідники дотримуються тієї версії, що це місто знаходилося десь у Північно-Західному Криму, або в районі знаходження сучасного міста Євпаторії, або на розташованому поблизу від цього міста городищі Кара-Тобе [91, с. 1-133; 362, с. 127-133]. Однак, звістки античних писемних документів локалізують події, що передували заснуванню Євпаторія, саме десь поблизу від міста Херсонеса Таврійського, який кримські скіфи, до їх розгрому військом Діофанта, тримали в облозі. Повідомляється, що місце битви знаходилося “на тому боці” від Херсонеса Таврійського, тобто десь поблизу від протилежного йому берега неширокої водойми. Додамо до цього, що навколишні дикунські племена таврів [175, с. 174-175], які були підкорені Діофантом після перемоги над кримськими скіфами, на той час заселяли західні схили Кримських гір і землі, що прилягали зі сходу до Гераклеїського півострова, де і знаходилося місто Херсонес Таврійський [384, с. 172-173]. Отже, звістки античних писемних документів не надають підставу для висновку про те, що згадані події відбувалися поза межами Південно-Західного Криму [457, с. 133]. На нашу думку, належить також вважати за помилкове заперечення самого факту існування міста Євпаторія

[742, p. 82-101]. Адже Клавдій Птолемей, який писав свій твір через 270 років після згаданих подій, не лише означив Євпаторій назвою, але надав його географічні координати як реально існуючого, сучасного йому античного міста.

На схід від місця розташування “Авфатарія на морі”, за визначеними ал-Хуварізі показниками координат, міститься населений пункт, званий “Таурсана на морі” / *عَلَى الْبَحْرِ تَاوُزْسَانَا* / (довгота 62°20' і широта 52°40'), назва якого в описанні берегової лінії “моря Барки і Лазіки” має дещо іншу форму, а саме “Саурсана” / *تَاوُزْسَانَا* / [528, s. 72]. Остання форма написання назви топоніму є менше спотвореною, ніж перша. Дану форму можна виправити через заміну третьої літери “ра” / *ر* / на літеру “даль” / *د* /, та сьомої літери “нун” / *ن* / на літеру “йа” / *ي* /. Виправлена арабська форма написання досліджуваної назви набула вигляд “Саудісайа” / *تَاوُزْسَايَا* / [195, с. 80]. Вона ідентифікується із топонімом “місто Феодосія” / *Θεοδοσία πόλις* /, дані про який містяться в “Географічному пораднику” [516, III, 6; 725, s. 169].

Місто Феодосія було засноване в 70-50-х роках VI століття до н.е. вихідцями із малоазійського античного міста Мілет на південно-західному березі Феодосійської затоки, у районі сучасного міста Феодосії [75, с. 10-11, 205; 447, с. 12-13; 228, с. 130]. Цей населений пункт був розташований в районі стикування території розселення двох етнічних спільностей тубільного населення Криму, тобто скіфів, що мешкали на Керченському півострові, і таврів, які населяли Гірський Крим та прилеглу до нього з півдня вузьку смугу узбережжя Чорного моря [117, IV, 99; 306, с. 22]. Тими чинниками, що сприяли перетворенню міста Феодосії на значний центр торгівлі між цими тубільними мешканцями і античними портовими містами були: зручність бухти для стоянки кораблів, розташування даного міста на стику гір і родючих степів, та його наближеність до володінь скіфів-кочівників [400, VII, 4, 4]. Розвиток хліборобства на Керченському півострові, що базувався на високій урожайності зернових культур, сприяв перетво-

ренню Феодосії на початку IV століття до н.е. на важливий центр хлібної торгівлі з античним світом. Пробуваючи у сфері економічного впливу Афін, Феодосія підтримувала торгівельні стосунки також з містами Південного Причорномор'я, а саме з Сінопою і Гераклеєю Понтійською, та з островами Егейського моря Родосом і Фасосом [28, с. 13; 165, с. 143-148; 450, с. 169-170, 176-177; 109, с. 502-503; 299, с. 165; 445, с. 142-143]. У той же час Феодосія стала об'єктом експансії з боку Боспорської держави [109, с. 15-16]. Незважаючи на опір з боку мешканців міста, підтриманих урядом Гераклеї Понтійської, у 80-х роках IV століття до н.е. Феодосія увійшла до складу Боспорського царства [110, с. 103]. В перших століттях нашої ери це місто залишалося у складі Боспорського царства і управлялося намісниками боспорських царів [447, с. 117-118]. Однак, на той час його територія значно скоротилася, а кількість його населення зменшилася настільки, що в згадці від 30-х років II століття Феодосія називається “спустілим містом” [18, § 77; 253, с. 373]. Тому можна припустити, що уявлення Клавдія Птолемея про Феодосію як про значне причорноморське портове місто визначилося не через самий факт існування згаданого населеного пункту під час його життя, але, певною мірою, також з урахуванням минулої значності цього міста в міжнародних торгівельно-економічних зв'язках античного світу. Однак у 80-х роках IV століття місто Феодосія, разом із переважною більшістю населених пунктів Керченського півострова, було зруйноване кочівниками-гуннами [253, с. 371-372; 110, с. 147-148; 447, с. 144].

Протягом тієї історичної доби, яка тривала поміж часами написання “Географічного poradника” і “Книги картини Землі”, досліджуваний населений пункт не мав будь-якого значення як торгівельно-ремісничий центр, і тому повідомлення писемних документів означеного періоду про нього відсутні. Лише в часи життя ал-Х'варізмї у Східному Криму, в тому числі і в районі колишньої Феодосії, відродилися на античній підставі декілька селищ [461, с. 470-471; 460, с. 35-36]. Однак назви цих селищ є невідомими. У творі Константина VII Багрянородного (писав у 948-951 pp.) місто Феодосія

досія згадується під назвою “Кафа”/ Καφας / [220, с. 254-257]. Зважаючи на те, що остання назва цього міста була згадана лише через століття після смерті ал-Хуварізі (помер після 847 р.), вона була невідомою цьому вченому. Саме тому доцільно вважати, що звістка ал-Хуварізі про місто “Саудісайа на морі” запозичена ним із твору Клавдія Птолемея.

Після відомостей про міста Кримського півострова в таблиці координат ал-Хуварізі містяться звістки про населені пункти Таманського півострова. Першим з цих населених пунктів називається “Арсаса” / **أَرْسَاسَا** / (довгота 63° 00' і широта 52° 20'). У відповідності до просторового розташування міст Кримського півострова та згідно з обрисом берегової лінії, даний населений пункт ототожнюється зі згаданим у творі Клавдія Птолемея топонімом “місто Ермонасса“ / **Ερμόνασσα πόλις** / [516, V, 8, 8; 725, s. 169]. Отже, первісна форма написання назви “Арсаса” може бути відновленою через заміну третьої літери “сін” / **س** / двома літерами, а саме “мім” / **م** / та “нун” / **ن** /, і мати вигляд “Арманаса” / **أَرْمَاسَا** /. Дійсно, досліджуваний топонім означає місто Гермонассу, яке було засноване близько 540 року до н.е. на східному березі Керченської протоки на місці сучасної станиці Таманська, і через 80 років після цього увійшло до складу Боспорського царства [164, с. 146-148; 110, с. 95, 98, 100-109; 75, с. 8, 10, 12-14]. Після написання Клавдієм Птолемеєм свого твору, а саме у III-IV століттях, воно збезлюдило [253, с. 377; 223, с. 81]. Відродження цього міста під назвою “Таматарха” відбулося лише на межі VIII та IX століть, тобто напередодні років життя ал-Хуварізі [460, с. 35, 41; 461, с. 480]. Однак, зважаючи на те, що цей учений згадав його під стародавньою назвою, доцільно вважати, що інформацією про сучасну йому Таматарху він не володів.

Надалі в творі ал-Хуварізі міститься звістка про місто, зване “Арсіна на морі” / **أَرْسِينَه عَلَى الْبَحْرِ** / (довгота 68° 50' і широта 50° 25'). Однак у фрагменті, присвяченому описанню рік, які витікають із Кавказьких гір / **جَبَل قَوْقَا** / і вливаються в “ал-Батиху”, назва даного міста наведена у формі

“Усінійя” / أُوسِينِيَّة / [528, s. 145]. Обидві форми написання цього топоніму являють спотворені арабські передачі терміна “місто Ойнантея” / Οινανταία πόλις /, який міститься в творі Клавдія Птолемея [516, V, 8, 8; 725, s.169]. Правильному арабському написанню даного грецького топоніму є більш відповідною перша форма, а саме “Арсіна”. Для її виправлення належить змінити другу літеру “ра” / ر / на літеру “йа” / ي /, третю літеру “сін” / س / уважати за сполучення трьох позбавлених діакритичних крапок літер, а саме “нун” / ن /, “нун” / ن /, і “та” / ت /. Сполучення цих літер має форму “нанта”/ نَنْتْ /. Нарешті, сполучення двох останніх літер слова, а саме نه, належить замінити на аналогічне, що міститься в другій із згаданих форм арабського написання цього топоніму, тобто “йя” / يَّة /. Отже, правильною арабською передачею грецького топоніму є форма “Айнантайя” / أَيَنْتَيْيَّة /.

Зважаючи на те, що на наш час реалії даного топоніму відсутні, отожднення цього населеного пункту може бути визначене лише через порівняльний аналіз координатних показників “міста Арсіна” та інших названих ал-Хуварізмі відомих античних міст. Втім, насамперед доцільно відзначити той факт, що “Арсіна на морі” згадується в “Книзі картини Землі” саме серед тих античних населених пунктів, які розташовані на узбережжі “моря” / بَحْر /, але не “Водойми” / بَطِيحَة /, під якою розуміється Азовське море. Цей населений пункт знаходиться на північний схід від міста Гермонасса та на південний захід від міста Тірамба / طِرْمَى عَلَى /, розташованого в центральній частині північного узбережжя Таманського півострова (довгота 69° 10' і широта 52° 50') [528, s. 37]. Наявні координатні орієнтири визначають місце знаходження “міста Арсіна” в ал-Хуварізмі на сході південного узбережжя Таманського півострова. До того ж, у фрагменті, де назва “Айнантайя” наведена в формі “Усінійя”, йдеться про спрямування річища і просторового знаходження місця впадіння в так звану “Водойму” / الْبَطِيحَة / ріки, яка ототожнена нами з Чорноморською протокою дельти Кубані [528, s. 145]. Зауважимо,

що гідронім “Водойма” / *الْبَطِيحَة* / в даному випадку означає не Азовське море, а Кизилташський лиман, який у часи стародавності являв затоку Чорного моря. Із порівняльного аналізу показників координат розташування “міста Усінійя” та гирла згаданої розтоки дельти Кубані виявляється, що “Арсіна на морі” знаходиться на відстані у 0° 10' на захід і у 2°05' на південь від останньої і локалізується на березі Анапської бухти Чорного моря, на захід від античного міста Горгіппія. Саме там, на нашу думку, належить здійснювати пошуки руїн Ойнантеї.

Після звістки про Ойнантею, ал-Х'варізмї надав згадки про населені пункти Нижнього Подоння. Першим з них названо “Таніс на Батихі” / *طَانِس عَلَى بَطِيحَة* / (довгота 69° 00' і широта 57° 10'), що відповідає презентованому Клавдієм Птолемеєм топоніму “місто Танаїс” / *Τάναϊς πόλις* /, [516, V, 8, 16; 725, s. 169-170], ототожненому з античним містом Танаїс, руїни якого знаходяться поблизу від хутора Недвигівки [75, с. 218; 20, с. 93]. Згаданий населений пункт був заснований боспорськими греками в першій чверті III століття до н.е. [446, с. 307-309; 253, с. 378] поблизу від гирла ріки Дон, на правому березі північної притоки її дельти, яка нині має назву Мертвий Донець. Будівництво Танаїса мало на меті створення в Нижньому Подонні торгівельного центру, через який Боспорське царство мало можливість поширювати економічні зв'язки з тубільним населенням Приазов'я та Подінців'я [448, с. 40-41; 79, с. 53-54; 99, с. 64-67]. Після зруйнування сарматами поселень дельти Дону та Північного Приазов'я, яке відбулося десь на межі III та II століть до н.е., це місто перетворилося, по суті, на єдиний значний центр посередницької торгівлі в названому регіоні. Разом з цим, сфера безпосереднього політичного впливу Танаїса поширилася на меотські племена, які залюднювали прилеглу до ріки Дон північну частину узбережжя Азовського моря. Однак посилення економічної і політичної переваги Танаїса в Нижньому Подонні та в Північному Приазов'ї являло загрозу інтересам Боспорського царства в цьому регіоні. У 8 році до н.е. військо бос-

порського царя Полемона зруйнувало Танаїс, знищивши автономний статус цього міста і приєднавши його до Боспорського царства [400, XI, 2, 4 і 2, 11; 448, с. 63, 129; 110, с. 128]. В перших століттях нашої ери відбулися зміни в етнічному складі населення Танаїса. Згідно з особистими іменами, 55,2% жителів цього міста були греками, а 40,8% являли представників тубільних, у більшості іраномовних етнічних спільностей. Визначені дані виявляють значну сарматизацію населення Танаїса [116, с. 257-260; 451, с. 112-122]. Відображенням впливу сарматської людності на його культурне життя в I-II століттях було спотворення грецької мови мешканців міста під впливом мови сарматів [205, с. 118-119; 215, с. 416-436].

У часи життя Клавдія Птолемея Танаїс досягнув найвищого рівня економічного розвитку. Його економіка базувалася на сільському господарстві, ремісничому виробництві, та на торгівлі. Мешканці міста вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито і коноплі, утримували коров, коней, верблюдів та дрібну рогату худобу. [449, с. 81-86; 21, с. 137-138; 441, с. 273]. В ремісничому виробництві найбільш розвиненими були будівельна, каменярска, теслярська, мідноливарна, керамічна, ювелірна та текстильна справи, виготовлення і обробка заліза та скла, лимарне і чинбарське виробництва [253, с. 379; 449, с. 88-109]. Являючи важливий виробничий та торговельний центр для заселених сарматами приазовських, донських і поволзьких степів, Танаїс у обмін на традиційні предмети свого експорту отримував вино та маслинову олію із міст Південного Причорномор'я; червонолаковий посуд із острова Самос, малоазійського міста Пергам, та із міст Боспора; скляні вироби із Сирії, Галлії і Рейнської області, та із Пантікапея і Фанагорії; бронзові вироби із Північного Причорномор'я, Подунав'я, Паннонії, Італії, Галлії, та із Британії; прикраси із Північного Кавказу та Єгипту. Значна частина згаданих товарів надалі транспортувалася як до кочовищ сарматів басейну ріки Сіверський Донець, так і до більш віддалених від Нижнього Подоння регіонів, зокрема до Нижнього і Середнього Поволжя та Прикам'я [300, с. 57]. Економічна перевага Танаїса в Нижньому По-

донні виявлялася відносно тих землеробських поселень тубільних мешканців, які були розташовані на правобережжі ріки Дон [449, с. 116-157; 20, с. 94]. Таким чином, саме те велике значення в системі міжнародних економічних зв'язків, яке набув Танаїс під час життя Клавдія Птолемея, спричинило наявність даних про назване місто у “Географічному пораднику”.

Але десь через 80 років після смерті Клавдія Птолемея, а саме поміж 244 і 250 роками, місто Танаїс, разом з усіма землеробськими поселеннями правобережжя Нижнього Дону, був зруйнований алано-сарматами, які просувалися зі сходу на захід внаслідок вторгнення в Північне Причорномор'я германських племен готів. В другій половині IV століття життя в Танаїсі відродилося [449, с. 327], але надалі цей населений пункт являв відносно невелике селище з варваризованим населенням [20, с. 95; 224, с. 51-52; 21, с. 123-171]. На початку V століття, тобто за 400 років до часу написання ал-Хуварізімі його твору, життя в цьому селищі припинилося остаточно [19, с. 113; 20, с. 95]. Тому ал-Хуварізімі не міг володіти будь-якою інформацією про Танаїс, окрім тієї, що міститься в творі Клавдія Птолемея.

Після Танаїса згадане місто “Суріс на Батихі” / سُورِسَ عَلٰی بَطِيحَةَ / (довгота 70° 20' і широта 57° 44'). Згідно з показниками координат просторового розташування, цей населений пункт є відповідним топоніму “місто Наваріс” / Ναύαρις πόλις /, відомомті про який присутні в творі Клавдія Птолемея [516, V, 8, 16; 725, s. 169]. В арабській формі назви цього топоніму на першу позицію слова помилково проставлено першу літеру “сін” / س / замість літери “нун” / ن /, і тому дану форму належить читати як “Наваріс” / نَوْرِيسَ /. Висловлено думку, що названий у творі ал-Хуварізімі населений пункт “Суріс” доцільно ототожнити зі стародавнім нижньо-донським селищем, яке розташовувалося на місці Кобякового городища. Втім, на нашу думку, при ототожненні топоніму “Наваріс” треба ураховувати насамперед згадку ал-Хуварізімі про наближеність до “міста Суріс” / مَدِيْنَةُ سُورِسَ / “кута” / رَكْنُ / “ріки Таніс” / نَهْرُ طَانِسَ /, тобто різького заворуу течії згаданої ріки від південно-східного до

південно-західного спрямування. Нами висловлено міркування, що така конфігурація річища “ріки Таніс” у творі ал-Хуварізмів відображує реальне місце впадіння ріки Сіверський Донець в ріку Дон. Тому, на нашу думку, в даному випадку йдеться про не виявлене донині якесь землеробське селище тубільних мешканців, імовірно сарматів, яке в часи життя Клавдія Птолемея розташовувалося в цій місцевості.

Загадковим є також населений пункт, означений ал-Хуварізмів назвою “Ксубіс” / **قُسْبِس** / (довгота 71° 35' і широта 56° 45'), який знаходився, згідно з координатними показниками просторового розташування, на південний схід від “міста Суріс”. Висловлено думку про відповідність цієї назви топоніму “місто Екзополіс” / **Ἐξωπόλις πόλις** /, що називається у творі Клавдія Птолемея [516, V, 8, 16; 725, s. 170]. Пропонується відновити первісний варіант написання назви “Ксубіс” через додання на початок слова літери “аліф” / **ا** /, а перед кінцевою літерою “сін” / **س** / додати ще дві літери, а саме “лам” / **ل** / та “йа” / **ي** /. виправленою формою даної назви має бути “Аксубуліс” / **أَفْسُبُلِس** / [195, с. 82]. В реалії такого населеного пункту не існує. Втім, за визначеними ал-Хуварізмів координатними даними, виявляється те, що Екзополіс знаходився на відстані у 1° 15' на схід, і у 0° 59' на південь від населеного пункту, званого Наваріс, який локалізований нами поблизу від місця впадіння в Дон ріки Сіверський Донець, на відстані у 2° 35' на схід, і лише у 0° 25' на південь від міста “Таніс на Батихі”. Ця обставина наводить на думку про те, що назва “Ксубіс” може означати не виявлене а наш час землеробське поселення тубільних мешканців Нижнього Подоння перших століть нашої ери, віддалене на схід від нижньо-донських селищ. Імовірним є те, що місцем розташування руїн цього поселення може бути місцевість, прилегла до нижньої течії лівої притоки Дону, ріки Сал.

Інформація ал-Хуварізмів про міста / **الْمُدُن** / Північного Причорномор'я та Приазов'я була запозичена Сухрабом без будь-яких

суттєвих змін та додатків [788, s. 45], а в творах ал-Баттані і ал-Фаргані вона взагалі відсутня.

Повідомлення про великі “країни” / **الْبُلْدَان** / Європи і Азії зосереджені в “Книзі картини Землі” у окремому переліку, що означений як “Місця [на карті], у яких описані межі країн” / **الْمَوَاضِعُ الَّتِي تُغْتَبُ فِيهَا حُدُودِ الْبُلْدَانِ** / [528, s. 104-105]. В цьому переліку містяться назви “країн” та їх населення, та показники координат просторового розташування “центру” / **وَسَطُ** / кожної з них. Перелік “країн” відбувається в загальному напрямі із заходу на схід.

Повідомлення про європейські “країни” починаються із звістки про “країну ‘Ирманія, а вона [є] земля ас-сакаліба” / **بِلَادُ عَرْمَانِيَا وَهِيَ أَرْضُ الصَّقَالِيَةِ** / (центр: довгота $36^{\circ}40'$ і широта $52^{\circ}20'$). Правильну арабську форму назви цієї “країни” можна відновити лише мінімальною кон'ектурою, а саме через додання діакритичної крапки до першої її літери, тобто “айн” / **ع**/, змінивши її, таким чином, на літеру “гайн” / **غ** / [686, I, s. 39]. виправлена нами форма “Гирманія” / **غَرْمَانِيَا** / співвідноситься з топонімом “Велика Германія” / **Γερμανία** ζ **μεγάλη** ζ **φέσις** /, що є наявний у творі Клавдія Птолемея [525, s. 66; 838, s. 135]. Якщо виокремити із тексту “Географічного poradника” і систематизувати описання Клавдієм Птолемеєм меж “Великої Германії”, то виявляється, що територія цієї “країни” охоплювала землі, які простягалися із заходу на схід від римських провінцій лівобережжя ріки Рейн до ріки Вісли, а з півдня на північ – від Дакії, тобто на північ від Дунаю, до Балтійського моря [418, с. 346; 502, р. 588-589].

Згідно з визначеними ал-Хуварізмі показниками координат, “центр” досліджуваної “країни” розташовується на відстані у $5^{\circ}05'$ на захід і на $2^{\circ}50'$ на північ від південної межі “гори Сартаміка”, тобто від західних передгір'їв гірського пасма, званого “Західні Карпати”. Даний факт є вагомим чинником, що сприяє виявленню причини, згідно з якою в “Книзі картини Землі” у якості населення “країни ‘Ирманія” названі “ас-

сакаліба” / الصَّقَالِبَةُ /, тобто слов’яни. Відмітною ознакою інформації, наведеної ал-Хуварізі в переліку “країн” Європи і Азії є те, що, запозичивши назви даних “країн” із твору Клавдія Птолемея, цей учений у якості їх населення назвав реальні етнічні спільності, які залюднювали відповідні території у часи життя ал-Хуварізі. Тому локалізацію сучасних йому слов’ян саме в межах “країни ‘Ирманіа” доцільно пояснити врахуванням цим ученим отриманої ним інформації щодо освоєння слов’янами території, яка простягалася на захід від басейну ріки Вісли та на північний захід від Західних Карпат до межиріччя Лаби і Заале, тобто території, де, згідно з його уявленнями, знаходиться “центр” птолемеївської “Великої Германії”. Зважаючи на те, що даний “центр” локалізований ал-Хуварізі на північний захід від північної межі “гори Сартаміка”, тобто від Західних Карпат, вірогідним є те, що межі “країни ‘Ирманіа”, згідно з уявленнями цього вченого, також є відповідні межах “Великої Германії”, описання яких зроблені Клавдієм Птолемеєм. Тому семантика терміна “Гирманіа, а вона [є] земля ас-сакаліба” не обмежується слов’янськими землями, які прилягали із зиходу до ріки Вісли. У складі цієї “країни” розумілися, певно, залюднені слов’янами території, що розташовувалися на схід від Середнього Дунаю та на північ від Нижнього Дунаю і охоплювали Карпатський регіон, Середнє Подунав’я, Повіслення, та територіальний простір, що простягався на південний схід від Повіслення і сягав північних меж “землі бурджан” (далі буде). До її складу входили Волинь, Українське Полісся та Середнє Подніпров’я.

У Сухраба міститься звітка про “місто ас-сакаліба, [зване] Гирманіа” / مَدِيْنَةُ الصَّقَالِبَةِ غُرْمَانِيَا / (центр: довгота 36° 40’ і широта 52° 20’). [788, s. 45]. На відміну від “Книги картини Землі”, в “Книзі дивовижів семи кліматів” топонім “Гирманіа” означає не “країну” / بِلَادٌ /, а “місто” / مَدِيْنَةٌ /. У арабській мові термін “мадіна” має значення не лише як “місто”, тобто “населений пункт”, але і як “місцевість, на якій розташовані міста”. Тому даний вислів доцільно розуміти як “місцевість [мешкання] слов’ян,

[звана] Гирманія”. Втім, координатні показники просторового розташування цього “міста” та центру “країни ‘Ирманія” у творі ал-Хуварізі майже співпадають. Зважаючи на те, що потрібна інформація, яка міститься в “Книзі дивин семи кліматів”, запозичена Сухрабом із розвідки ал-Хуварізі, доцільно вважати, що невідповідність означення назви “‘Ирманія” чи то “Гирманія” є наслідком переосмислення Сухрабом звісток ал-Хуварізі. Тому семантика топонімів “країна ‘Ирманія, а вона [є] земля ас-сакаліба”, та “місцевість [мешкання] ас-сакаліба, [зване] Гирманія”, є ідентичною.

У творі ал-Фаргані в описанні меж сьомого “клімату” та місцевостей, що розташовані поза цим “кліматом”, згадується “країна ас-сакаліба” / بِلَادُ الصَّقَالِيَةِ / [723, р. 38]. Для виявлення семантики цього топоніму належить ураховувати ту обставину, що в обох випадках надання ал-Фаргані даних про цю “країну” вона згадується після “країни бурджан”. Щодо останньої, то вона означає залюднений етнічною спільністю болгар територіальний простір, що охоплює Нижнє Подунав’я та межиріччя Нижнього Дунаю і Нижнього Дону. Виявляється, що під назвою “країна ас-сакаліба” ал-Фаргані розумів слов’янські землі, які, згідно з ал-Хуварізі, входили до складу “країни ‘Ирманія, а вона [є] земля ас-сакаліба”. При цьому доцільно ураховувати, що умовна південна межа місцевостей, які розташовані поза сьо-мим “кліматом”, від західного узбережжя Чорного моря спрямовується далі на захід уздовж річища ріки Дунай. Отже, топонім “країна ас-сакаліба” так само, як і в творі ал-Хуварізі, означає залюднені слов’янами території, що розташовані на захід від Дунайської Болгарії та на північ від Дунаю.

Після звістки про “країну ‘Ирманія, а вона [є] земля ас-сакаліба” в описанні “країн” Європи у творі ал-Хуварізі міститься повідомлення про “країну Сарматийя, а вона [є] земля бурджан” / بِلَادُ سَرْمَاتِيَّهٖ وَهِيَ اَرْضُ بُرْجَانٍ / (центр: довгота 45° 00’ і широта 52° 00’). Згадана “країна” ототожнюється з топонімом “Європейська Сарматія” / Σαρματία η εν

Ἐυρώπη /, звістки про який також містяться в “Географічному пораднику” [516, III, 5, 1]. Згідно з наведеною Клавдієм Птолемеєм інформацією, “Європейська Сарматія” була розташована на схід від “Великої Германії”, і охоплювала ту територію, яка простягалася від ріки Вісли на заході до ріки Дон на сході, та від південного узбережжя Балтійського моря на півночі до Карпатських гір на півдні [395, с. 5, 21; 39, с. 8-9; 32, с. 5-6]. Отже, дана “країна” локалізована Клавдієм Птолемеєм саме в тому регіоні, в якому, згідно з повідомленнями більш ранніх античних авторів, зокрема історика Геродота (писав у V столітті до н.е.), знаходилася країна, звана “Скіфія” / Σκυφία / [117, IV, 99-101]. Зважаючи на те, що в античній географічній писемній традиції окремі країни йменувалися за назвою тих етнічних спільностей, що їх залюднювали, можна вважати, що в топонімі “Європейська Сарматія” відображені ті зміни в етнічній ситуації, які відбулися на досліджуваній території від історичної доби, коли писав Геродот, до часів життя Клавдія Птолемея.

Назва птолемеївського топоніму, що розглядається, походить від поширеного в античній літературі етноніму „сармати” / Σαρμάται, або Sarmatae /, що означав кочову іраномовну етнічну спільність, яка в часи життя Клавдія Птолемея залюднювала землі колишньої геродотівської “Скіфії” [400, XI, 2, 1; 108, VI, 19]. У творі Геродота прото-сарматська людність згадується під назвою „савромати” / Σαυρομάται / [117, IV, 21, 57, 102, 110, 116, 117, 119, 120, 122, 128, 136]. Даною етнічною назвою у Геродота означене військово-політичне об’єднання тих іраномовних кочових племен, які в останній чверті VI століття перебували в степах Волго-Донського межиріччя. Етимологія даного етноніму пояснюється дослідниками із іранської мови і співвідноситься з осетинським терміном „saw-oerm-a-toe”, тобто „чорнорукі” або „смуглошкірі” [2, с. 238]. Дещо пізніше, а саме у другій половині IV століття до н.е., в античній писемній традиції виникла інша етнічна назва, „сірмати” / Συρμάται /. Вона також означала західну групу іраномовних кочових етнічних спільностей, які, на відміну від савроматів,

що перебували на схід від пониззя Дону, залюднювали територію Північного Приазов'я, розташовану на захід від цієї ріки [359, с. 84-86; 370, с. 24-25]. Лише у III столітті до н.е. в античній літературі почав згадуватися етнічний назва „сармати” / Σαρμάται /. Територія розселення останніх збігалася з місцем дислокації савроматів [360, с. 87-91; 370, с. 26, 29, 36, 111]. Наявність в античній писемній традиції разом із більш ранньою етнічною назвою „савромати” ще двох етнічних назв, які позначали кривні за етнічним походженням угруповання кочівників, є відображенням асиміляції савроматів з прийшлими зі сходу носіями Прохорівської матеріальної культури, яка сформувалася в ісседоно-сако-массагетському етнічному середовищі кочівників Південного Приуралля. Наслідком цієї асиміляції було виникнення нових військово-племінних союзів, на які поширилася загальна етнічна назва „сармати” [318, с. 155; 123, с. 100-121; 227, с. 8-9; 847, s. 26].

Міграції кочових племен із Південного Приуралля до Заволжя і далі до Дону спричинили просування савроматів у степи, розташовані на захід від цієї ріки В третій чверті IV століття до н.е. певна частина савроматів перебувала в пониззях межиріччя Дону і Сіверського Дінця, та на узбережжі Азовського моря, розташованому на захід від дельти Дону [318, с. 154; 398, с. 26; 396, с. 191-195]. Наприкінці III століття до н. е. сармати контролювали степову смугу межиріччя Нижнього Дону і Нижнього Дніпра, та захопили землі, прилеглі до західного берега Бузького лимана і до міста Ольвії [142, II, 43; 318, с. 154-155; 349, с. 103-247; 172, с. 39]. Водночас з цим, одне із племінних угруповань сарматів досягло межі лівобережного лісостепу і частково просунулася в лісостепову зону [105, с. 199]. На межі III і II століть до н.е. сарматська етнічна спільність, відома під назвою „язиги”, уже пробувала в степах межиріччя Нижнього Дніпра і Нижнього Дунаю та на землях межиріччя Дунаю і Тиси. У степовому межиріччі Дніпра і Дону з часом сформувався сарматський військово-політичний союз, відомий як „роксолани”. На схід від Дону кочували сарматські племінні угруповання сіраків та аорсів [400, VII, II, 4; VII, III, 17; XI, II, 1; XI, V, 8;

197, с. 88-93]. Останні залюднювали землі, що розташовувалися на захід та північний захід від пониззів ріки Дон і простягалася з півночі на південь від Середнього Подінців'я до річки Токмак [240, с. 68-70; 309, с. 129-132]. У середині I століття до н.е. відбулася подальша міграція сарматів на захід. Зокрема, язиги просунулися із степів межиріччя Дніпра і Дунаю до межиріччя Нижнього Дунаю і Тиси, заселеного північно-фракійськими племенами даків [108, IV, 80, 81; 365, с. 181-182; 278, с. 263], а регіон колишнього пробування язигів наприкінці I століття захопили роксолани [403, I, 79; 318, с. 153-158]. На початку нашої ери значно посилювався тиск сарматів у Середньому Подніпров'ї, внаслідок чого в середині I століття припинила існування Зарубинецька матеріальна культура, а дана подія спричинила активні переміщення слов'янського населення Східної Європи [93, с. 98-190].

Саме та ситуація, що склалася на півдні Східної Європи наприкінці I та на початку II століть, відображена в творі Клавдія Птолемея. Згідно з даними, що наявні в “Географічному пораднику”, межі “Європейської Сарматії” на південному заході сягали ріки Дністер, а на заході пролягали від Карпатських гір до ріки Вісли, і сягали узбережжя Балтійського моря [516, III, 5, 6, III, 5, 10, III, 5, 11, III, 10, 7]. Цей стан відтворений в “Книзі картини Землі” ал-Хуварізі. Причиною згаданих міграцій язигів і роксоланів наприкінці I століття до н.е. була міграція на захід ще одного сарматського племінного об'єднання, а саме аланів [433, VII, 7, 4; 434, с. 201-204; 294, с. 546-563; 108, с. 167-200]. Однак ал-Хуварізі назвав аланів / **أَلَانَ** / як населення тієї “країни Сарматий”, яка ототожнюється з “Азіатською Сарматією” / *Σαρματία ή εν Ἀσία* / Клавдія Птолемея [516, V, 8, 16]. Згідно з останнім, територія “Азіатської Сарматії” простягалася із заходу на схід від Волго-Донського межиріччя до Південного Приуралля. Даний територіальний простір алани заселяли на початковому етапі їх просування в степову зону, розташовану на захід від Нижнього Дону [433, VII, 7, 4; 686, I, s. 37].

Разом із цим, запозичивши інформацію про “країну Сарматий” із “Географічного порадника”, ал-Хуварізі переусвідомив її у відповідності

до реалій сучасної йому етнічної ситуації у Північному Причорномор'ї. Зважаючи на те, що сарматський етнос припинив своє існування задовго до часів життя цього автора, в “Книзі картини Землі” у якості населення цієї “країни” названі “бурджани” / بُرْجَان /, тобто сучасні ал-Хуварізімі угро-тюркські етнічні спільності, звані болгарами [504], що перебували на тій території, яка, згідно з даними Клавдія Птолемеєм, входила до складу країни “Європейська Сарматія”. Зважаючи на те, що визначені ал-Хуварізімі показники координат просторового розташування центру “країни Сарматийя, а вона [є] земля бурджан” співвідносяться із згаданим Клавдієм Птолемеєм містом, званим “Бурнон” / Βορνων / [525, s. 56], було висловлено міркування, що територію мешкання бурджанів належить обмежити лише Дунайською Болгарією, [730, p. 49; 686, I, s. 24]. Втім, згідно з даними Клавдія Птолемея, східні межі “Європейської Сарматії” пролягали з півдня на північ Керченською протокою, західним узбережжям Азовського моря, та річковою системою “Сіверський Донець – Нижній Дон” [516, III, 5; VIII, 10]. Ураховуючи, що територія “країни Сарматийя, а вона [є] земля бурджан” розумілася ал-Хуварізімі як ідентична з “Європейською Сарматією” Клавдія Птолемея, доцільно визнати, що семантика етноніму “бурджан” в “Книзі картини Землі” поширюється як на дунайських, так і на донецько-приазовських болгар. Тому це міркування ми вважаємо за безпідставне.

У координатній таблиці, званій “Те, що [є] назвами країн” / أَسْمَاءُ مِنَ الْبُلْدَانِ / (центр: довгота 57° 00' і широта 49° 00'), яка опрацьована ал-Баттані, згадується “Сарматийя Уруфі” / سَرْمَاطِيَا أُورُوفِي / [474, p. 241]. Даний термін являє найбільш коректну арабську передачу птолемеївської назви ”Європейська Сарматія” [516, III, 5, 1]. Зважаючи на те, що в наведеному ал-Баттані топонімі відсутня інформація про населення цієї країни, а координатний показник просторового розташування її центру не відповідає тому, що був названий ал-Хуварізімі відносно “країни Сарматийя, а вона [є] земля бурджан”, доцільно вважати, що дані про

“Сарматийю Уруфі” ал-Баттані запозичив не із “Книги картини Землі”, а із “Географічного порадника”.

В описаннях сьомого “клімату” та місцевостей, розташованих поза межами останнього, що містяться в творі ал-Фаргані, згадана “країна бурджан” / *بِلَادُ بُرْجَان* / [723, р. 38]. При визначенні семантики даного терміна, належить ураховувати той факт, що перед цією “країною”, тобо на схід від неї, ал-Фаргані назвав “країну ал-лан” / *بِلَادُ الْلَانَ* / та “країну ат-татар” / *بِلَادُ التَّتَار* /, ототожнену з “країною ал-йатіз” ал-Хуварізі. Отже, в творі ал-Фаргані виявляється та сама послідовність переліку “країн”, як і в “Книзі картини Землі”. Дійсно, якщо ураховувати ту обставину, що в творі ал-Хуварізі перелік “країн” відбувається у зворотному напрямі, тобто із заходу на схід, то ця послідовність є такою: “країна Сарматийя, а вона [є] земля бурджан” / *بِلَادُ سَرْمَاطِيَه وَهِيَ اَرْضُ بُرْجَان* / – “країна ал-йатіз” / *بِلَادُ التَّتَار* / – “країна Сарматийя, а вона [є] земля ал-лан” / *بِلَادُ الْلَانَ وَهِيَ اَرْضُ الْلَانَ* /. Співвідношення даних Клавдія Птолемея про просторове розташування великих “країн” Європи і Азії виявляє таку ж саму послідовність в напрямі із заходу на схід, тобто: ”Європейська Сарматія” / *Σαρματία η εν Ἐυρώπῃ* / – регіон мешкання “язигів меотійських” / *Ἰάζυγες Μαώτιδος* / – “Азіатська Сарматія” / *Σαρματία η εν Ἀσία* /. Отже, належить визнати, що в ал-Фаргані семантика назви “країна бурджан” є ідентичною семантиці терміна “країна Сарматийя, а вона [є] земля бурджан”, що міститься в творі ал-Хуварізі. Відзначимо при цьому, що ал-Фаргані вилучив із згаданого терміна назву “Сарматийя” як таку, що не відповідає дійсності його часу, і залишив лише назву “бурджан”, яка відображує найменування реальної і сучасної цьому автору етнічної спільності, що перебувала в досліджуваному регіоні.

У наступній звістці переліку “країн” Європи і Азії твору ал-Хуварізі згадується “країна ал-йатіз” / *بِلَادُ الْيَتِيزُ* / (центр: довгота 57° 00' і широта 53° 00'). Перша літера назви топоніму не має діакритичних знаків, але в звістці, що знаходиться нижче, дана назва подана у формі “ат-тіз” / *الَّتِيزُ* /.

Разом з цим, згадка про те, що “ат-тіз” межує з Кримським півостровом, визначає потребу виправити широтний показник координат просторового розташування “центру” досліджуваної “країни” з 58° на 53° через додання до його другої літери “ха” / ح /, що означає також цифру 8, діакритичної крапки, перетворюючи її, таким чином, на букву “джим” / ج /, яка є ідентичною цифрі 3 [195, с. 93-94]. Просторове розташування “ат-тіз”, надало підставу для ідентифікації даної назви із етнонімом “язиги меотійські” / Ἰάζυρες Μαώτιδος /, згаданим у творі Клавдія Птолемея [516, III, 5, 7; 725, s. 179]. Імовірним є те, що спотворення в арабській формі написання цього грецького етноніму, тобто “ал-йатіз”, виникло внаслідок помилкової зміни місцями двох останніх літер, а саме “та” / ت / і “за” / ز /, та через заміну літерою “та” / ت / літери “каф” / ق /. Виправлена арабська форма досліджуваної етнічної назви має вигляд “ал-йазик” / أَلْيَزِقْ /, тобто “язиги”.

Людність кочівників, відома як “язиги”, а точніше “язиги-сармати” / Ἰάζυρες Σαρμάται / [400, VII, 3, 17], має етнічне походження від тієї іраномовної етнічної спільності, яка сформувалася в степах Волго-Донського межиріччя [398, с. 18, 115, 117, 121]. Античні писемні джерела фіксують первісне пробування язигів на землях Північного Приазов'я, розташованих на схід від ріки Дон [516, III, 5, 7, 10; 15, XXII, 8, 30]. Втім, наприкінці III століття до н.е. ця людність залучилася до загального руху сарматських племен у західному напрямі, що був спричинений пересуванням військово-політичних племінних утворень аорсів та роксоланів [398, с. 18, 66; 318, с. 154]. Минувши степи Дніпро-Донського межиріччя, язиги змусивши скіфів відійти із степів Північного Причорномор'я на Кримський півострів і за Дунай. Надалі язиги продовжили своє просування в західному напрямі, і опанували землі, що простягалися на захід від Бузького лиману [142, II, 43; 318, с. 154-155]. На початку II століття до н.е. ця людність контролювала степову смугу, яка

протягалася із сходу на захід від Нижнього Дніпра до Дністро-Дунайського межиріччя [400, VII, 3, 17; 370, с. 44].

Однак поява в степах Азово-Каспійського межимор'я іраномовних аланів та їх просування на захід від Нижнього Подоння спричинили нові зрушення сарматських людностей Північного Причорномор'я. Зокрема, протягом першої половині I століття роксолани опанували землі Дніпро-Дунайського степового межиріччя, змусивши язигів відійти далі на захід, а саме до земель, розташованих поміж Дунаєм та його лівою притокою, рікою Тисою, і витиснути звідти дако-фракійців [108, IV, 80, 81; 105, с. 187-188]. Через століття володіння язигів уже охоплювали Середньо-Дунайську низовину. Близько 50-го року ця людність була згадана у складі війська германського племені квадів, яке мешкало на землях, розташованих поміж середньою течією Дунаю та верхоріччями Лаби і Одри [402, XII, 29-30; 395, с. 41-42; 584, р. 45]. Вважається, що надалі ці язиги розчинилися в середовищі інших етнічних спільностей Центральної Європи [195, с. 94]. Імовірно є те, що в творі Клавдія Птолемея та частина людності, званої “язиги”, що віддалилася до Центральної Європи, означена етнонімом “язиги-переселенці” / Ἰάζυγες Μετανασταί / [516, III, 5, 1, VIII, 10, 2]. Однак, зважаючи на те, що ал-Хуварізм назвав “країну ал-йатіз” поміж “країною Сарматійя, а вона [є] земля бурджан” і Кримським півостровом, її належить локалізувати у Північному Приазов'ї, тобто там, де язиги пробували до початку їх міграції на захід наприкінці III століття до н.е. У “Географічному пораднику” на згаданих землях локалізовані “язиги меотійські” / Ἰάζυγες Μαώτιδος /, [516, III, 5, 7], тобто та частина цієї людності, яка залишилася в Приазов'ї після відходу решти язигів на захід, і до часів життя Клавдія Птолемея зберегла свою стародавню етнічну назву. Тому можна стверджувати, що присутні в “Книзі картини Землі” назви “ал-йатіз” та “ат-тіз” відповідні згаданому Клавдієм Птолемеєм етноніму “язиги меотійські”.

У творі ал-Баттані міститься звітка про “країну”, означену етнічною назвою “йазугус махтаніса” / يَزُوغُوس مَهْطَانِيْسَا / (центр: довгота 43° 30'

і широта 48° 00') [474, р. 241]. Дана назва явно ідентифікується зі згаданим у творі Клавдія Птолемея етнонімом "язиги-переселенці" / Ἰάζυγες Μετανασταί / [516, III, 5, 1, VIII, 10, 2]. Дійсно, якщо ал-Хуварізі згадав про те, що "ат-тіз" межують з Кримським півостровом, то, згідно з ал-Баттані, центр країни "йазугус махтаніса" віддалений на значну відстань (у 14° 00') на захід навіть від центру країни "Сарматийа Уруфі". Тому можна припустити, що визначені ал-Баттані координатні показники просторового розташування центру регіону пробування "йазугус махтаніса" належить ототожнити з тією місцевістю, що має знаходитися в Центральній Європі.

Після "країни ал-йтіз" у переліку ал-Хуварізі міститься звітка про суміжний з названою країною "[Пів]острів Тавкийа" / جَزِيرَةُ طَوْقِيَا / (центр: довгота 58°30' і широта 53°30'). Даний термін є явно схожим з грецькою назвою Кримського півострова, а саме "Таврика" / Ταυρική /. Тому іменник جَزِيرَةُ, який в арабській мові має значення як "острів", так і "півострів", доцільно розуміти в його останньому значенні [195, с. 94]. Втім, арабська форма написання грецької назви самого півострова в "Книзі картини Землі" є спотвореною. Тому на третю позицію слова "Тавкийа" належить додати літеру "ра" / ر /. Правильною формою арабського написання грецької назви Криму має бути "Таврікийа" / طَورِيقِيَا /. Зауважимо при цьому, що слово "Таврікийа" являє відносний прикметник "Таврійський". Отже, у творі ал-Хуварізі міститься арабська передача другої частини топоніму "Херсонес Таврійський" / Χερρονήσος Ταυρικός /, якою в стародавніх грецьких писемних документах означався Кримський півострів. Щодо етимології останнього, то його перша частина / Χερρονήσος / має значення "півострів", але друга частина походить від етноніму "Таурої", який означав дикунські племена таврів, що населяли гірську та узбережну зони південної частини Кримського півострова [110, с. 65; 148, с. 144].

В часи життя Клавдія Птолемея Кримський півострів являв регіон, що мав вагоме значення в сучасному цьому вченому елліністичному світі.

То був час економічного піднесення елліністичних державних утворень, що існували на Кримському півострові. Економічну та військово-політичну перевагу в даному регіоні утримувало Боспорське царство, столицею якого було місто Пантікапей. Територія цього державного утворення охоплювала Керченський і Таманський півострови, Нижнє і Середнє Прикубаннє, та східне узбережжя Азовського моря до пониззя ріки Дон [75, с. 14, 205; 251, с. 11; 253, с. 375-380]. В II столітті Боспорське було найбільш розвиненою економічно елліністичною державою Північного Причорномор'я, значну частину населення якої склали асимільовані греками місцеві мешканці. Воно посідало вагоме місце на чорноморському ринку експорту хліба, солоної риби, шкір, рабів та інших товарів. Античні міста півострова Мала Азія та Північного Причорномор'я, а також острів Самос, у обмін на дані товари постачали до Боспорського царства вино, маслинову олію, тканини, скляний та бронзовий посуд, прикраси. Значна частина імпортованих товарів через боспорські торгівельні центри постачалася до Нижнього Подоннє, Північного Кавказу та до Поволжя. У містах Боспору найбільш розвиненими ремеслами були виробництво посуду, кераміки, а також черепиці та теракот [110, с. 131-136; 251, с. 207-213; 447, с. 115-116].

Другим елліністичним політичним утворенням Криму тих часів була Херсонеська держава, до складу якої входили місто Херсонес Таврійський та його сільськогосподарська округа, що знаходилася на Гераклеїському півострові, а також землі, розташовані на схилах і гребні Сапун-Гори, у Балаклавській і Інкерманській долинах, та в пониззі річки Бельбек. Перебуваючи у фактичній залежності від Римської імперії, Херсонеська держава номінально залишився самостійною [455, с. 341; 252, с. 346-347; 401, с. 30-113]. До античних міст Малої Азії, Східного Середземномор'я, Аттики, Єгипту, та до островів Егейського моря, із міста Херсонес Таврійський надходили сіль, солонорибна і будівельне дерево, а імпортувалися звідти маслинова олія, вино, керамічний та скляний посуд, метали, предмети по-

буту, мрамур і мрамурові архітектурні деталі, та прикраси. Розвиненими були торгівельні зв'язки цього міста з Боспорським царством, з Ольвійським полісом, а також з Фракією, Мізією, Італією, Паннонією, та з Верхнім Подунав'ям [187, с. 130-161]. Значна частина згаданих товарів, зокрема керамічний і скляний посуд, вино і маслинова олія, разом із херсонеськими металевими та керамічними виробами, постачалися у внутрішні райони Південно-Західного Криму, зокрема в долини річок Чорної, Бельбека та Альми, до скіфських, таврських і сарматських землеробських поселень. Найбільш високого рівня у ремісничому виробництві, досягли на той час обробка чорних та кольорових металів, керамічне виробництво, містобудівництво тощо [187, с. 5-129; 252, с. 347-348].

Третім державним утворенням на Кримському півострові в ті часи було Скіфське царство, до складу якого входили землі, що простягалися від передгір'їв Кримських гір на півдні до Перекопського перешийка на півночі, та від володінь Херсонеської держави на заході до Керченського півострова на сході [454, с. 154-155; 138, с. 152-153; 111, с. 50; 225, с. 39]. Столицею згаданої держави було місто Неаполь Скіфський, розташоване на відрогах другого пасма Кримських гір, в долині річки Салгір [103, с. 190-191]. Зважаючи на те, що основою економіки Кримської Скіфії в II столітті було виробництво зерна, воно було головним експортним товаром цієї країни. Разом із худобою, шкірами, медом та рабами, це зерно постачалося як до Херсонесу Таврійського, так і до Балканської Греції. Із островів Егейського моря (Родос, Фасос, Кос, Кнід), із Єгипта, та із причорноморських торгівельних центрів до Кримської Скіфії надходили маслинова олія, вино, зброя, посуд, предмети розкоші, прикраси тощо [104, с. 176-179; 453, с. 265-266]. В ремісничому виробництві найбільш високого рівня розвитку досягли гончарне, ткацьке, бронзолivarне ремесла, та каменярська і будівнича справи [103, с. 90-91, 100-112, 145; 137, с. 112-113].

Відзначимо, що інформація Клавдія Птолемея та інших античних авторів про Кримський півострів відображує економічну значність цього ре-

гіону для розвитку міжнародної торгівлі в означені часи. Зокрема, Клавдій Птолемей у своєму творі назвав понад 25-ти міст Криму, із них 14 міст – на узбережжі [279, табл 1], а Страбон, який жив за два століття до Клавдія Птолемея, іменував Кримський півострів топонімом “Великий Херсонес” / μέγας Χερρόνησος / [188, с. 10; 195, с. 94]. Докладність тієї інформації, що міститься в творі Клавдія Птолемея про Крим, визначалася різноманітністю доступних цьому вченому відомостей щодо даного регіону.

Однак в III столітті Кримський півострів перетворився на територію, через яку пролягали шляхи міграції етнічних спільностей доби “великого переселення народів”. Зокрема, на початку названого століття відбулося вторгнення у даний регіон очолюваного германцями-готами військово-політичного утворення племен, до складу якого входили алано-сарматські, праслов’янські, та тюркські етнічні угруповання [447, с. 140; 589, s. 3-9]. Під час цієї навали були знищені городища Західного Криму і хора міста Херсонеса Таврійського [455, с. 332-342; 467, с. 211-212], розгромлені більшість міст і майже всі неукріплені селища Боспорського царства [251, с. 57], припинило існування Скіфське царство в Криму [138, с. 71-75; 103, с. 202-205]. Готи залюднили південне узбережжя Криму, а решта названої людності просунулася далі на захід, а саме до північно-східних володінь Римської імперії. В 70-ті роки IV століття на Кримський півострів вторгнулися кочові угро-тюркські племена, звані гуннами, які зруйнували більшість населених пунктів Керченського півострова, знищили або полонили велику кількість населення згаданого регіону. Боспорське царство не витримало гунського погрому, і припинило існування [253, с. 371-372; 110, с. 147-148]. Просунувшись в центральну та західну частини Кримського півострова, гунни знищили землеробські поселення, розташовані в Малій Скіфії, у Південно-Західному Криму, у долинах рік південно-західного передгір’я і на внутрішньому пасмі Кримських гір, та спустошили хору Херсонесу Таврійського [46, с. 231-235; 177, с. 90-93]. Отже, під час гунської нава-

ли землі Кримського півострова, за винятком Херсонеса Таврійського, були майже цілком спустошені [460, с. 7-8; 463, с. 21-35, 250-260, 266-306].

В середині V століття в Південно-Західному Криму розташувалися іраномовні кочові племена на чолі з аланами [177, с. 119; 8, с. 26], а південно-західне нагір'я і частину південного узбережжя Кримського півострова залюднили готи-землероби [358, с. 249; 45, с. 152]. В другій половині V століття степи, розташовані між містами Боспор та Херсонес Таврійський, були залюднені кочовою угро-тюркською ордою утригурів. [357, VII, 4, § 18, 5, § 28; 114, с. 149-176]. В першій половині VII століття Керченський півострів та Степовий Крим увійшли до складу Великої Болгарії (далі буде) [47, с. 15], Але через століття після загибелі останньої під тиском хозарів, тобто в середині VIII століття, військо хозарського хакана Булана разом із болгарською ордою кутригурів захопило Степовий Крим і Керченський півострів, зруйнувало місто Сугдею [107, с. 27-28; 515, s. 447-454; 662, р. 31-35, 71-79], знищило землеробські селища, розташовані в центральній частині Гірського Криму, оволоділо Байдарською долиною, розгромило Кримську Готію, і просунулося до Херсонеса Таврійського. Внаслідок цієї події кутригури залюднили Керченський півострів та райони, прилеглі до міста Сугдея, а також північно-західне і південно-західне узбережжя Криму, Байдарську долину, та місцевість, розташовану поблизу від міста Херсонес Таврійський. Отже, у середині VIII століття майже вся територія Кримського півострова, за винятком Херсонеса Таврійського, увійшла до складу Хозарського каганату [42, с. 145-149; 43, с. 85-88].

Друга половина VIII – початок IX століть була періодом руїни в землеробських областях південної частини Кримського півострова [472, р. 66]. В часи життя ал-Хуварізімі угро-тюркське населення згаданого регіону здійснило перехід до землеробства, та пододало споживчий характер ремісничого виробництва [47, с. 103]. Після завершення цих процесів кількість землеробських селищ у південній частині Кримського півострова збільшилася [462, с. 192-195]. У середині IX століття в ремісничому виробництві

болгарського населення Криму виникли такі галузі, як чорна і кольорова металургія, металообробка та гончарне виробництво. Експортними товарами цього населення були зерно, шкіри та вироби з них, прикраси і раби. Постачалися до Криму вовняні килими та інші грецькі товари. Центром посередницької торгівлі з Візантійською імперією на Кримському півострові був Херсонес Таврійський, однак на важливі ринки збуту кримських товарів перетворилися також міста Сугдея і Партеніти. [47, с. 103-104; 162, II, с. 55-56; 471, р. 161-168]. Отже, за ті сім століть, які минули з часів написання “Географічного poradника”, етнічна ситуація, політичний стан і рівень економічного розвитку Криму, та його значність у міжнародних економічних взаєминах, докорінно змінилися. Зокрема, наслідком загибелі розвинених держав Криму елліністичної доби і довготривалих часів домінування там кочових етнічних спільностей, було значне зниження рівня економічного розвитку досліджуваного регіону.

Зрозуміло, що повідомлення про Кримський півострів, які були наведені в творі Клавдія Птолемея, не відповідали реаліям першої половини IX століття і суперечили інформації, яку здобув ал-Хуварізі про сучасний йому Крим. Тому звістки про Кримський півострів, що містяться у “Книзі картини Землі”, мають теоретичний характер. Втім, деякі з цих звісток відображують такі уявлення ал-Хуварізі про цей регіон, що ґрунтуються на вірогідній інформації. Зокрема, на відміну від Клавдія Птолемея, цей учений у своєму творі назвав лише два кримських міста, а саме “Авфатарія на морі” / *أَوْفَطَرِيَا عَلَى الْبَحْرِ* /, тобто Євпаторій, та “Таурсана на морі” / *عَلَى الْبَحْرِ تَأْوُزْسَانَا* /, тобто Феодосію [528, s. 36-37]. Заслуговує на увагу той факт, що, на відміну від інших “країн”, названих в досліджуваному переліку, звістка про “[Пів]острів Тавкийя” позбавлена етнічної назви населення цього регіону. Ми вважаємо, що така відмінність спричинена поінформованістю ал-Хуварізі щодо гетерогенності етнічного складу мешканців Криму.

Сухраб запозичив звістку ал-Хварізмі про “[пів]острів Тавкийія, а він є прилеглий до ат-тіз” / *جَزِيرَةٌ طَوْقِيَا وَ هِيَ مُتَّصِلَةٌ بِالتِّيْزِ* / без будь-яких змін або додатків [788, р. 49]. Втім, у творі ал-Баттані міститься повідомлення про “Таурікийя Карсунісіс Баралійас” / *طَوْرِيْقِيَا كَرْسُونِيْسِيْسِ بَارَلِيْاس* / (центр: довгота 92°00' і широта 48°00') [474, р. 241]. Висловлено міркування про те, що згаданий термін являє арабську передачу грецького вислову “узбережжя Херсонесу Таврійського” / *τὰ παράλια τοῦ Χερσονήσου Ταυρίου* /, названого в творі Клавдія Птолемея [516, III, 5, 1]. Адже, згідно з повідомленнями останнього, дане узбережжя простягається із заходу на схід від гирла ріки Борисфен до перешийка Херсонесу Таврійського [195, с. 148].

Таким чином, дослідження звісток про населені пункти та “країни”, що містяться у творах представників “астрономічного” жанру арабської географічної літератури IX – першої половини X століть, дозволяють нам зробити наступні висновки: 1. Дані звістки містяться в творах ал-Хуварізмі, ал-Фаргані, ал-Баттані та Сухраба, але інформація про ті “міста”, що знаходяться на північному узбережжі Чорного моря, у Нижньому Подонні, та на березі Керченської протоки, присутня лише в творах ал-Хуварізмі та Сухраба; 2. Щодо звісток про “країни”, розташовані на території України, то в творах ал-Хуварізмі, Сухраба, і ал-Баттані, вони містяться в окремих координатних таблицях, а в творі ал-Фаргані – лише в описаннях сьомого “клімату” Землі та місцевостей, що знаходяться за межами названого “клімату”; 3. Розглянута інформація запозичена із твору Клавдія Птолемея. Втім, якщо Сухраб надав у своєму творі без будь-яких змін та додатків звістки “Географічного poradника”, що є наявні в “Книзі картини Землі” і певною мірою переосмислені ал-Хуварізмі, то ал-Фаргані і ал-Баттані, імовірно, запозичили інформацію безпосередньо із твору Клавдія Птолемея; 4. Виявлено, що відомості про “країни” мають ознаки активних спроб названих авторів, за винятком лише Сухраба, переусвідомити інформацію Клав-

дія Птолемея у відповідності до реалій означеної історичної доби, порівняно з даними про елементи ландшафту регіону, що розглядається.

Висновки до розділу III

На засадах тих висновків, що зроблені нами до кожного підрозділу даної частини пропонованого дослідження, можна визначити загальні характерні риси повідомлень про територію та населення України, що наявні в творах представників “асторномічного” жанру арабської географічної писемної традиції IX – першої половини X століть. У переважній більшості розглянутих повідомлень визначається зосередженість звісток про географічні об’єкти, які розташовані в цьому “кліматі” Землі, а також в тих місцевостях, що знаходяться поза межами цього “клімату”. У такий спосіб розкриваються описання берегових ліній Чорного та Азовського морів, а також розповідь про складову “населеної чверті [Землі]”, званої “Європа”. Компонентами переважної більшості потрібної інформації є лише координатні показники просторового розташування окремих географічних об’єктів. При цьому простежується походження значної частини цієї інформації від тих даних, що були презентовані у більш ранніх географічних творах.

Зроблена систематизація розглянутого загального обсягу інформації представників “асторномічного” жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя про територію та населення України, надає нам можливість визначити конкретні уявлення вчених Арабського халіфату IX-X століть щодо згаданого регіону. Ці уявлення сформувалися на засадах комплексу таких чинників: 1. Звісток, що були запозичені із “Географічного poradnika” Клавдія Птолемея, та із творів деяких інших античних вчених; 2. Знань, здобутих арабською географічною наукою доби раннього середньовіччя; 3. Вірогідної інформації про сучасний арабським ученим світ, якою вони володіли. При цьому спостерігається прагнення авторів досліджуваних писемних джерел до переусвідомлення інформації, запозиченої із античних писемних документів, з урахуванням як здобутків

арабської географії означеного часу, так і відомих цим ученим реальних даних про територію та населення України.

Перший аспект переусвідомлення відобразився в упровадженні нової системи відліку координатних даних щодо просторового розташування географічних об'єктів з урахуванням тривалості дня та положення сонця опівдні. Дана обставина спричинила невідповідність показників координат гірських систем і рік, а також відмінність обрисів берегової лінії північного узбережжя Чорного та узбереж Азовського морів від тих, що є наявні в “Географічному пораднику” Клавдія Птолемея. До того ж, повідомлення про елементи ландшафту досліджуваного регіону зосереджені в тексті за їх належністю до сьомого “клімату” та тієї частини “населеної чверті [Землі]”, яка знаходиться поза межами названого “клімату”. При цьому належить мати на увазі, що визначення згаданих “кліматів” відбулося на засадах урахування кута нахилу сонячних променів відносно поверхні Землі.

Другий аспект згаданого переусвідомлення визначився в урахуванні дійсної етнічної ситуації, що існувала в досліджуваному регіоні, а також невідповідності реаліям даних Клавдія Птолемея про населені пункти та про культові споруди. Тому, означивши “країни” Східної Європи назвами, запозиченими із твору Клавдія Птолемея, ал-Хуварізі, а слідом за ним і Сухраб, у якості населення цих “країн” назвали реально існуючі в часи їх життя етнічні спільності, що залюднювали степову смугу та лісостепову зону України тих часів. Щодо ал-Фаргані, то він у своєму творі означив “країни” лише за назвами сучасних цьому автору етнічних спільностей. Разом з цим, ті населені пункти, де в часи античності існували культові споруди, на відміну від Клавдія Птолемея, у творах ал-Хуварізі і Сухраба визначені у якості безіменних координатних пунктів. У відповідності до реалій доби раннього середньовіччя у творі ал-Хуварізі та Сухраба містяться дані про кількість міст Кримського півострова. Нами виявлена спроба ал-Хуварізі відобразити у своєму творі реальні торгівельні маршрути, які, пролягаючи через територію досліджуваного регіону, сполучали північну і

південну частину Східної Європи, а також спрямовувалися від Керченської протоки на південь, до Мармурового моря. Дана спроба виявилася через сполучення двома ріками Азовського і Балтійського морів, а також через символічне зображення їх у вигляді ріки, що витікає із водойми. Ототожнення з реаліями даних елементів ландшафту утруднене через відмінність від птоlemeївських показників координат окремих географічних об'єктів, та через відсутність назв більшості гірських систем, рік, та “джерел”. В цих умовах у процесі дослідження потрібного джерельного матеріалу особливого значення набуває порівняльний аналіз звісток про безіменні географічні об'єкти з інформацією про відомі елементи ландшафту.

РОЗДІЛ IV.

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМАТИЗОВАНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ ТВОРІВ АРАБСЬКОЇ “ОПИСОВОЇ” ГЕОГРАФІЇ ПРО ЕТНОІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОБУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Наукове розуміння об'єктивності інформації арабських писемних документів IX-X століть про етноісторичні процеси, які відбувалися на території України протягом визначеної доби вітчизняної історії, передбачає створення історико-теоретичних засад даного аналізу. Тому надання історико-теоретичної характеристики систематизованих звісток творів арабської “описової” географії про етноісторичні процеси на території України в добу раннього середньовіччя доцільно зробити, на нашу думку, у такій спосіб: здійснити історико-теоретичне обґрунтування визначеної системи повідомлень творів учених Арабського халіфату IX-X століть щодо об'єктивності названих етноісторичних процесів. Таким чином, сформульована мета об'єктивно проектується до таких завдань дослідження: 1. Простежити відображення в досліджуваних творах етноісторичних процесів у степовій смузі України; 2. Здійснити джерелознавчий аналіз проблеми виокремлення повідомлень про слов'ян Середнього Подніпров'я та Східно-Карпатського регіону із загальної семантичної визначеності етноніму “ас-сакалі-

ба”; 3 . Дослідити співвідношення етнонімів “ар-рус” / **أَلرُّوس** / і “ас-сакаліба” / **الصُّقَالِيَّة** / в системі загальної проблематики етимології та семантики етнічної назви “ар-рус”. Вирішення цих завдань являє умову подальшого студіювання визначеної проблематики в межах Зводу повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з історії України.

IV.1. Відображення в творах географів Арабського халіфату IX-X століть етноісторичних процесів у степовій смузі України.

Для здійснення джерелознавчого аналізу етноісторичних процесів, що відбувалися в степовій смузі України, вельми важливим є дослідження змісту інформації про головних носіїв цих процесів та про взаємодії поміж ними. Такій логіці підпорядкована мета даного підрозділу дисертаційної роботи – проаналізувати сутнісно функціональні засади інформації досліджуваних писемних документів про етноісторичні процеси, що відбувалися в степовій смузі України протягом IX-X століть. Завдання, що мають розкрити цю мету, спрямовані до: 1. Надання характеристики змістовної спрямованості згаданої інформації про кочові етнічні спільності, які залюднювали степову смугу України в означену історичну добу; 2. Виокремлення відмітних ознак форм, в яких присутня інформація творів учених Арабського халіфату IX-X століть про названі етноісторичні процеси. 3. Дослідження головних етапів процесу тих етноісторичних змін, що відбувалися в названому регіоні протягом означеної історичної доби; 4. Виявити ступінь вірогідності досліджуваної нами інформації.

Найбільш поширеною в арабській географічній писемній традиції IX-X століть етнічною назвою, семантика якої поширюється на людність кочівників степової смуги Дунайсько-Донського межиріччя, є етнонім “бурджан” / **بُرْجَان** /. Найбільш ранньою згадкою цього етноніму в арабській географічній літературі є його присутність у “Книзі картини Землі” ал-Хуварізі. В названому творі “бурджан” згадані як населення

“країни Сарматийя, а вона [є] земля бурджан” / بِلَادٌ سَرْمَاتِيَّةٌ وَهِيَ أَرْضُ بُرْجَانٍ / [528, s. 104-105], ототожненою з “Європейською Сарматією” / Σαρματία η εν Ἐυρώπῃ /, землі якої, згідно з даними Клавдія Птолемея, охоплюють названу степову смугу, простягаючись на схід до ріки Дон [516, III, 5, 1; 395, с. 5, 21]. Щодо етимології даного етноніму, то вважається, що він являє спотворену арабську форму латинської етнічної назви “burgani” або “burgiani” [112, с. 11; 686, I, s. 24; 794, s. 359-360]. Дійсно, саме остання етнічна назва вперше згадується під 555 роком в сирійському історичному творі, відомому як “Історія церкви”. Вважається що названий твір був написаний в VI столітті візантійським істориком Захарієм Рітором [343, с. 165]. Тому пропонується відновити правильне арабське написання цього етноніма через заміну третьої літери слова “бурджан”, а саме “джим” / ج /, на літеру “гайн” / غ /, а останньої літери “нун” / ن / на літеру “ра” / ر /. Саме таким чином відновлюється первісна арабська форма написання згаданої етнічної назви, а саме “бургār” / بُرْغَارٌ / [351, с. 26-29], яка, разом із іншим її варіантом, а саме “булкар” / بُلْكَارٌ /, міститься в “Книзі коштовних дорогоцінностей” Ібн Руста [634, р. 126, 141]. Дещо змінене написання цього етноніма, а саме “бургар” / بُرْغَرٌ /, запровадив у своїх творах ал-Мас‘уді [700, VII, р. 133; 635, р. 66, 67, 141, 180, 181, 183, 184, 191, 196, 225]. Втім, усі згадані форми написання етноніма “бурджан” мають єдину семантику, тому що вони означають угротюркську кочову етнічну спільність, відому як “булгари”.

Процес формування згаданої етнічної спільності розпочався в другій половині II століття в степах Західного Сибіру та Південного Приуралля, де перебували племена кочівників-угрів [740, s. 258-277]. В означений час до названих регіонів із Сіньцзяна під тиском кочівників, званих “сяньбі”, просунулося військово-політичне об’єднання тюрко-монгольських племен, відоме під етнічною назвою “хунну” [59, с. 578-579; 71, с. 77-78; 128, с. 161-162; 134, с. 37-39, 203-204; 135, с. 201-202]. Під час тривалого спільного перебування тюрко-монголів та угрів на даних землях відбувся процес

асиміляції “хунну” місцевим населенням, унаслідок чого виникла нова кочова людність, відома як гунни. Відмітними ознаками названої людності були перевага угорського фізичного типу та тюркська мова, в якій відчувався вплив угорської мови [22, с. 83; 556, s. 55-56, 69-70; 557, s. 27].

У 370 році почалася міграція гуннів на захід. Переправшись через Волгу, ці кочівники вторгнулися у Прикавказзя, підкорили аланів та сарматів [281, с. 305-306; 701, р. 72, 491], і надалі вторгнулися в степи Північного Причорномор'я. У 375 році гунни розгромили готів що перебували на цій території, підкорили остготів-грейтунгів, а вестготів-тервінгів витиснули у Фракію, після чого останні відійшли далі на захід, до Італії, а потім до Галлії [768, I, 39-41; 849, V, 35, 37, 39-43, VI, 6, 11]. Наприкінці 30-х – на початку 40-х років V століття гунни самі опанували Фракію і залюднили Паннонію [186, с. 52-53, 149, с. 52-53]. Внаслідок цих подій на початку V століття створилося могутнє гетерогенне військово-політичне утворення, що об'єднало у своєму складі різно-етнічні племена, а саме угро-тюрків, алано-сарматів, та германців [806, р. 61–62, 161-167; 477, s. 270, 347]. Підвладними даному військово-політичному утворенню були Паннонія та степова смуга Північного Причорномор'я, де до середини V століття пробували східні племінні угруповання гуннів, відомі як акацири і хайландури. Внаслідок розпаду гунського союзу племен, що відбувся в середині V століття, із Паннонії до степів Дніпро-Дунайського межиріччя відійшли західні гунни. Щодо східної частини степів Північного Причорномор'я, то в 463 році туди вторгнулося племінне об'єднання кочівників, очолюване сарагурами, яке підкорило собі місцевих гуннів-акацирів [114, с. 103, 107].

Від часів, що настали після розглянутих подій, а саме від 480 року, походять найбільш ранні звістки візантійських писемних документів про ті угро-тюркські людності, які поширилася загальна етнічна назва “булгари” [443, с. 75; 612, р. 135]. Із цих та із більш пізніх повідомлень візантійських писемних документів виявляється, що період кінця V – першої половини VI століть був тим часом, коли в степах Дунайсько-Донського межиріччя і

Азово-Каспійського межимор'я кочувало декілька угро-тюркських орд, до складу яких входила певна кількість племінних угруповань. З часом на згадані племінні угруповання поширилися етнічні назви тих племен, які очолювали ці орди. [722, s. 109; 393, с. 3-14] У “Вірменській географії” VII століття, автором якої, певно, був Ананій Ширакаци, міститься докладний перелік угро-тюркських орд, які залюднювали степи, що простягалася на північний захід від Кавказьких гір. В ньому названі “купі-булгар”, “дучі-булкар”, “огхондор-блкар”, та “чдар-болкар” [141, с. 33; 114, с. 106, 113].

Із аналізу даних етнонімів виявляється, що вони є подвійними, і першу їх частину складають назви великих орд. Зокрема, етнічна назва “купі” у формі “κοῦρτου” згадується Константином VII Багрянородним у якості складової етноніма “куртугермати” / Κοῦρτουγερμάτοι /, який являє грецьку передачу мадярських назв тюркського походження “kürt” і “gyarmat” [220, с. 162-163, 395]. Перша з цих назв, тобто “kürt”, є варіантом написання самоназви орди кутригурів, яка кочувала в степовій смузі, що охоплювала басейн середньої течії ріки Сіверський Донець і простягалася на південний захід до завороту Дніпра в районі Дніпровських порогів. У другому подвійному етнонімі назва “дучі” ідентифікується з найменуванням роду Дулу, із якого походила правляча династія майбутнього військово-політичного союзу угро-тюркських орд. Зважаючи на те, що правитель цього союзу і засновник династії Дулу був вождем орди гунногундурів, можна uważати, що назва “дучі” означає саме цю орду. Територія мешкання гунногундурів охоплювала степи Нижнього Подоння та Східного Приазов'я, і сягала на південному сході нижньої течії ріки Кубань. У назві “огхондор”, третього подвійного етноніма, убачається орда унногундурів, яка кочувала в районі Донецького Кряжу та в Західному Приазов'ї. Щодо четвертого подвійного етноніма, то назва “чдар” може означати тих угро-тюрків, які перебували в Центральній Європі, а саме в Паннонії [133, с. 36; 22, с. 168-170; 114, с. 112-116, 121]. Подвійність названих етнонімів відображує процес поширення на окремі орди угро-тюрків, кожна з яких мала свою само-

назву, загальної етнічної назви “bol-ogur”. Вважається що друга частина даної назви / ogur / означає етнічне походження даної кочової людності від угрів, а перша її частина являє тюркський термін “змішувати“ / bulga /. Отже, етнічну назву “bol-ogur” належить розуміти як “змішані (тобто тюркізовані) угри” [326, с. 72]. Втім, на думку деяких дослідників, друга частина названого етноніма / bol / може означати гунський родовий клан, від якого походила значна частина правлячих династій окремих племен угро-тюрків Східної Європи [443, с. 61, 107-108; 435, с. 20; 436, с. 8-9; 113, с. 11]. Згадані форми написання етноніма, що містяться в творах арабських авторів IX-X століть, являють арабську передачу саме етноніма “ bol-ogur ”.

Процес формування етнічної спільності болгар відбувався в умовах певного впливу з боку сусідніх державних утворень та інших кочових етносів. Зокрема, згідно зі звітками візантійських писемних джерел, степи Північно-Східного Приазов'я залюднювала іще одна угро-тюркська орда, відома як утургури, тобто “малі угри” [5, V, 11, с. 147; 357, с. 384]. У середині VI століття, підбурювана дипломатією Візантійської імперії, дана орда вела запеклу війну кутригурами, яка значно послабила обидві названі орди [22, с. 85-98]. Але в 558 році утургури зазнали поразки від кочівників-аварів, які вторгнулися в Північно-Східне Приазов'я із степів Прикавказзя [741, р. 131-132]. Уклавши союз з кутригурами, авари, разом із великою кількістю цих угро-тюрків, просунулися далі на захід, до Паннонії [311, с. 384; 577, IV, 23, 29; 141, с. 39; 753, с. 44-55]. У 630 році паннонські кутригури здійснили невдале повстання проти аварського гноблення, після чого вони змушені були відійти за межі Аварського каганату, до Баварії, де були винищені за наказом франкського короля Дагоберта [512, р. 157-158]. Решта кутригурів, які залишилися в степах Північно-Східного Приазов'я, з часом з'єдналися з ордою утургурів і взяли участь у подальшому формуванні етнічної спільності болгар [133, с. 37-38, 126; 22, с. 110-111]. Слідом за вторгненням аварів у степи Північного Причорномор'я, а саме поміж 556 і 571 роками, східну частину степової зони Прикавказзя захопили тюр-

ки. Надалі влада Західного Тюркського каганату поширилася на орди гунногундурів та утургурів [481, II, р. 896; 311, с. 420; 326, с. 86]. Пробивання цих орд у складі Західного Тюркського каганату спричинило активізацію процесу етнічного зближення болгар на засадах їх подальшої тюркизації.

У 631 році, тобто десь через рік після розпаду Західного Тюркського каганату, наступником правителя західного уділу загиблого державного утворення Моходу-Хоу став його племінник Кубрат. Діставши владу над гунногундурами та іншими угро-тюркськими кочовими ордами Західного Прикавказзя та Східного Приазов'я, хан Кубрат після 635 року поширив свою зверхність на орди утургурів і кутригурів [114, с. 109]. Таким чином, був створений військово-політичний союз кочівників, відомий у візантійських писемних документах доби раннього середньовіччя як “Велика Болгарія” / *παλαία Βουλγαρία* / [804, р. 545-546; 706, с. 503-504]. Після входження до складу цього державного утворення унногундурів, його територія охоплювала землі, розташовані на захід від нижньої течії ріки Кубань, а саме степи Нижнього Подоння, Західного та Східного Приазов'я, і Середнє Подонців'я [114, с. 109-116, 136, с. 52-61; 22, с. 86, 168-170]. На півдні територія “Великої Болгарії” сягала Степового Криму та Керченського і Таманського півостровів [141, с. 33; 47, с. 15, 146]. Створення “Великої Болгарії” являло собою завершення процесу поширення загальної етнічної назви “булгари” на угро-тюркські людності, які увійшли до її складу. Він був результатом тривалого пробування угро-тюрків на суміжних землях в умовах одноманітного способу життя. Збройні сутички поміж окремими племенами спричинили асиміляцію одних етнічних угруповань іншими і утворення змішаних спільностей, так званих орд. Цей процес супроводжувався взаємним етнічним зближенням кочових людностей [114, с. 109, 131].

Однак, після смерті хана Кубрата, що відбулася в 642 році, “Велика Болгарія” припинила своє існування. Кожна з болгарських орд була очолена синами цього правителя, які відмежувалися один від одного. Зокрема,

хан Батбай дістав владу над гунногундурами, хан Котраг очолив кутригурів, а хан Аспарух став правителем унногундурів [324, с. 363; 22, с. 363]. В такому стані болгарські орди були неспроможними протистояти експансії з боку хозарів. Гунногундури були підкорені хозарами, а унногундури відійшли під тиском хозарів на захід, до земель Дністро-Дунайського межиріччя. Але при цьому деяка частина унногундурів, відокремившись від цієї орди, просунулася на південь, до степів Криму, залишилася там. Щодо кутригурів, то їх орда розпалася на дві частини. Перша з цих частин, підкорившись хозарам, залишилася в донецько-приазовських степах, а друга відкочувала на північний схід, до земель Середнього Поволжя і Нижнього Прикам'я [347, с. 21; 114, с. 112-113, 117]. У 679 році орда унногундурів підкорила ті сім слов'янських племен, що залюднювали територію двох візантійських провінцій, Добруджи та Нижньої Мізії, [422, с. 156-219], і опанувала землі, які знаходилася поміж рікою Дністер на півночі, та гірським пасмом Стара Планина на півдні. Столицею Дунайської Болгарії стало місто Пліска [443, с. 60-62, 120-124; 129, с. 160, 154, с. 5-195; 423, с. 47-56; 16, с. 16-87]. Зважаючи на те, що, згідно з повідомленнями візантійських писемних документів досліджуваної історичної доби, правителі Дунайської Болгарії до середини IX століття носили титул тюркських володарів, а саме “хан” / *Κάνες* /, висловлено думку про незавершеність на той час процесу асиміляції слов'янами нащадків унногундурів [706, s. 495].

У творі Ібн Хурдазбіга етнонім “бурджан” міститься в переліку правителів, що були підвладні іранському шаху Ардаширу (226-241 pp.) [634, р. 17], в описаннях європейських фем / *أَعْمَال* / Візантійської імперії [634, р. 105], та у звістці про країни Європи, що розташовані на північ / *شِمَالِيَّ* / від мусульманської Іспанії / *الأندلس* / [634, р. 92]. Семантика цього етноніма в згаданих фрагментах потребує визначення та уточнення. Зокрема, згадка “шаха бурджанів” / *بُرْجَان شَاه* / серед правителів, які були підлеглими Ардаширу, є загадковою. Висловлено думку, що в даному фрагменті термін “бурджан” є спотвореною формою написання назви

“Джурджан” / جُرْجَان /, якою в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя означалася іранська область Горган, прилегла до південно-східного узбережжя Каспійського моря [168, с. 161]. Втім, згадка “шаха аланів” / أَلَانَ شَاه / спричиняє сумнів щодо коректності даного припущення. Ми вважаємо, що в даному фрагменті йдеться про правителя “Великої Болгарії”, східні кордони якої прилягали із заходу до земель, залюднених кавказькими аланами.

Із опису європейських фем Візантійської імперії / أَلْرُوم / виявляється, що “країна бурджанів” / بِلَادُ بُرْجَان / на заході межує з фемою Фракія / تَرَاقِيَّة /, а на півночі – з фемою Македонія / مَقْدُونِيَّة / [599, р. 12]. Тому доцільно співвіднести згадану країну з Дунайською Болгарією. Відзначимо також, що звітка про “країну слов’ян” / بِلَادُ الصَّفَالِيَّة / є свідченням того, що Ібн Хурдазбіг відокремив нижньо-дунайських угротюрків, званих болгарами, від суто слов’янського населення Балканського півострова.

Особливе значення має виявлення семантики етноніма “бурджан”, що міститься в переліку європейських “країн” / بِلْدَان /, розташованих “на північ” від мусульманської Іспанії. Висловлено міркування, що в даному фрагменті цей етнонім означає бургундів [686, I, s. 67, 80]. Втім, на нашу думку, належить ураховувати той факт, що перелік згаданих “країн” відбувається фактично в північно-східному напрямі, а “країна бурджан” згадана лише після “Румійі” / رُومِيَّة /, тобто Італії, разом із “країною слов’ян”, поперед середньо-дунайським Аварським каганатом / الأَبْر / . Дотримуючись логіки просторового спрямування цього переліку, доцільно визнати, що на північний схід від Апеннінського півострова та на південь від Аварського каганату мають розташовуватися Балканський півострів та прилеглі до нього з північного заходу області, залюднені слов’янами. Треба мати на увазі також ту обставину, що, згідно зі звісткою Ібн Хурдазбіга, його інформація запозичена із твору Мусліма ібн Абу Мусліма ал-Джармі, присвяченого описанню Візантії та сусідніх з нею країн,

насамперед тих, що розташовувалися на Балканському півострові [634, с. 105]. тому ми пропонуємо ідентифікувати топонім “країна бурджан” з Дунайською Болгарією.

Висловлене міркування підтверджується порівняльним аналізом тієї інформації про “країну бурджан”, що міститься в творах Ібн Хурдазбіга та Ібн ал-Факига ал-Гамадані [634, р. 92; 517, р. 83-84]. Зважаючи на те, що після переліку “країн”, розташованих на північ від мусульманської Іспанії, обидва названі автори навели у своїх творах повідомлення про ті товари, які надходили із країн Південно-Західної Європи до володінь Арабського халіфату, виявляється враження, що Ібн ал-Факиг ал-Гамадані запозичив із твору Ібн Хурдазбіга і уточнив повідомлення про великий сухопутний торговельний шлях, що сполучав мусульманську Іспанію з областями Середнього Сходу. Імовірним є те, що йдеться про той самий торговельний шлях, яким іудейські купці-разаніди транспортували свої товари через іранське місто Рей до Китаю. Про це свідчить факт, що Ібн ал-Факиг ал-Гамадані в іншому фрагменті свого твору розташував розповідь Ібн Хурдазбіга про один із торговельних маршрутів купців, названих “рахданіди” / **الرَّاهِدَانِيَّة** /, додавши звістку про те, що згадані купці постачають свої товари із “країни бурджан” до міста Рей / **الرِّي** / [634, р. 153-154; 517, р. 270]. За даними Ібн Хурдазбіга, шлях купців-разанідів також пролягав “поза Румійєю” / **خَلْفَ الرُّومِيَّة** /, тобто на північ від Італії, через “країни слов’ян” / **فِي بِلَادِ الصَّقَالِبَةِ** / “до Хамліха, міста хозарів” / **إِلَى حَمْلِيخ** / **مَدِينَةِ الْخَزَر** / [634, р. 153-154]. Виявлено, що один із маршрутів цього торговельного шляху від міста Раффельстаттен пролягав рікою Дунай через землі Моравії, Паннонії, Сербії та Дунайської Болгарії до міста Преславець, яке розташовувалося на правому березі Нижнього Дунаю, на місці сучасного румунського міста Старий Палац. Звідти даний маршрут спрямовувався на північний схід, і через територію Бессарабії сягав степів Південної України [686, I, s. 146]. Ми вважаємо, що надалі він пролягав до столиці Хозарського каганату не безпосередньо через хозарське місто-

фортецю Саркел, яке знаходилося на Середньому Доні, а через Київ. Дане міркування ґрунтується на урахуванні тієї обставини, що до кінця 80-х років IX століття в степах межиріччя Нижнього Дунаю та Нижнього Дніпра пробували войовничі кочові племена мадярів, які були підлеглими хозарському хакану лише номінально [220, с. 158-163, 391-393], а після 889 року названу територію опанували ворожі Хозарському каганату печеніги [326, с. 210-211; 22, с. 350-352]. На нашу думку, в повідомленні Ібн ал-Факиха ал-Хамадані про надходження товарів із “країни бурджан” до міста Рей відобразилася інформація про торгівельний маршрут “місто Раффельстаттен – ріка Дунай – місто Преславець – місто Київ”.

У творі Ібн Руста “країна бурджанів” згадується в запозиченому із “Книги про небесні рухи та збірці знання про зірки” ал-Фаргані описанні шостого і сьомого “кліматів” Землі та місцевостей, розташованих поза цим “кліматом” [633, р. 98; 723, р. 38]. Разом з тим, Ібн Руста доповнив дані ал-Фаргані щодо просторового розташування “країни бурджан”. Зокрема, він навів звістку про те, що територіальний простір згаданих місцевостей, минавши залюднені аланами землі, сягає “країни аварів” / الأبر /, і лише після цього спрямовується до “країни бурджан”. Згадана обставина обмежує семантику терміна “країна бурджан” / بِلَادُ بُرْجَانٍ /. Дійсно, згідно з Ібн Руста, цієї країни шостий “клімат” сягає після того, як минає місто Константинополь / الْقُسْطَنْطِينِيَّة /, сьомий “клімат” після того, як перетинає Чорне море / بَحْرُ الرُّوم /, а територіального простору місцевостей, що розташовані поза сьомим “кліматом” – лише після того, як минає “країну аварів”. Зважаючи на те, що умовні смуги територіального простору “населеної чверті [Землі]”, звані “кліматами”, за арабською географічною писемною традицією, спрямовуються зі сходу на захід, виявляється, що, згідно з Ібн Руста, “країна бурджан” знаходиться на північний захід від міста Константинополя, на захід від водного простору Чорного моря, і на південний захід від Аварського каганату. Таке

просторове розташування досліджуваної “країни” є тотожним географічному положенню саме Дунайської Болгарії.

В розповіді арабського мандрівника Харуна ібн Йахйя, що міститься в творі Ібн Руста, термін “царство бурджан” / مَمْلَكَة بُرْجَان / згадується при описанні шляху із міста Рим / رُومِيَّة / до країни Британії / بَرْطِينِيَّة / [633, р. 130]. Зважаючи на те, що цей шлях пролягав через територію Франкської держави / فِرَنْجِيَّة /, доцільно вважати, що в даному фрагменті термін “царство бурджанів” означає королівство Бургундію [851, р. 134-143]. Однак в іншому фрагменті цієї розповіді названа країна “Булгар” / بُلْغَر /, мешканці якої провадять війни з візантійцями / أَلرُّوم / [633, р. 126]. Виявляється, що етнонімом “булгар” Харун ібн Йахйя означив дунайських болгар.

У “Книзі про земельний податок та заняття секретаря” Кудами ібн Джа‘фара “країна бурджанів” / بِلَادُ بُرْجَان / названа у якості суміжної візан-тійській фемі Фракія / تَرَاقِيَّة / із заходу [634, р. 257]. Ця згадка являє відображення послідовності запозичень інформації ал-Джармі про європейські фемі Візантії, яка існувала в арабській писемній традиції протягом другої половини IX – першої половини X століть [634, р. 105, 257].

У творі ал-Мас‘уді “Золоті луки і родовища коштовностей” етнонім “бурджан” згаданий в переліку північних людностей, які являли нащадків біблейського Йафета, сина Ноя [700, I, р. 78-79, III, р. 66], в описаннях збройних конфліктів у Європі, зокрема війн мусульманської Іспанії / الأندلس / з сусідніми етнічними спільностями [700, III, р. 78], нападів кочівників на європейські країни [700, II, р. 16], та у повідомленні про розміри територій мешкання окремих людностей [700, IV, р. 38], запозиченому із твору арабського астронома і географа ал-Фазарі (писав у 772-773 р.) [686, I, s. 29]. Щодо “Книги вказівки і спостереження”, то в ній даний етнонім присутній в описаннях “кліматів” Землі [635, р. 32], у звітках з історії Візантії [635, р. 138, 141-142, 164-165, 168], а також у

посиланнях на інформацію, що міститься в попередніх розвідках ал-Мас'уді [635, р. 183-184, 195-196] та у творі ал-Джармі [635, р. 190-191]. Виявляється, що інформація цього вченого про бурджанів являє уривчасті фрагментарні згадки, які присутні в сюжетах, присвячених іншій тематиці. Саме тому і семантика етноніму “бурджан” є різноманітною. Зокрема, в тих звістках твору “Золоті луки і родовища коштовностей”, де даний етнонім означає людність, територія мешкання якої межує з мусульманською Іспанією / الأندلس /, Італією / رومية /, та з державами франків / الإفرنجة / і галісійців / الجلائقة /, і яка разом із галісійцями провадить війни з мусульманською Іспанією [700, II, р. 16, III, р. 78], напевне йдеться про бургундів. Тому нам доцільно зосередитися на аналізі решти даних ал-Мас'уді про бурджанів.

Зокрема, згідно з присутніми в “Книзі вказівки і спостереження” відомостями про просторове розташування “країни бурджан”, згадана країна межує з країнами слов'ян / الصقالية / і аварів / الأبر /, а також з п'ятьма фемами Візантійської імперії, розташованими поза Константинополем / ترافية /, а саме з фемами, званими Тафрос / طابلا / Фракія / ترافية /, Македонія / مقدونية /, Пелопоннес / بلبونيسة / і Фессалоніки / سالونيقية / [635, р. 179-180]. Поміж цими фемами і “країною бурджан” знаходиться сторожевий мур, який, згідно з ал-Мас'уді, зветься “Макрун Тайхус” / مَقْرُون تَيْحُس /, що в перекладі з мови візантійців означає “Довгий мур” [635, р. 183]. В даному фрагменті йдеться про оборонну споруду, звану “Макрон Тейхос” / Μακρόν Τειχος /, яка була збудована в часи правління імператора Анастасія (491-518 рр.) на відстані у 40 кілометрів на захід від Константинополя. Вона простягалася на 80 кілометрів з півночі на південь між Чорним і Мармуровим морями [820, I, р. 141; 686, I, s. 105-106]. Повідомляється, що цей мур знаходиться перед рікою, яка слов'янською мовою зветься “Дунаба” / دُنَابَا /, тобто “Дунай”. Отже, у згаданому фрагменті йдеться про Дунайську Болгарію. Разом із цим, у повідомленні про розміри території північних країн, присутньому в творі “Золоті луки і

родовища коштовностей” [700, IV, р. 38], де перелік цих країн відбувається в напрямі зі сходу на захід, “країна бурджан” називається після країни аланів, але перед країнами слов’ян та візантійців. Зважаючи на те, що дане повідомлення, запозичене із твору ал-Фазарі, походить від другої половини VIII століття, доцільно вважати, що в ньому відображена етноісторична ситуація, яка існувала в Північному Причорномор’ї та в Приазов’ї у часи, що передували даті написання останнім свого твору. Виявляється, що територія мешкання бурджанів, згідно з цим автором, простягалася від земель, залюднених аланами, тобто від степів Центрального Прикавказзя на південному сході, до земель Середнього Подніпров’я на півночі, до Прикарпаття на заході, та до Нижнього Подунав’я на південному заході. Саме цей територіальний простір залюднювала угро-тюркська етнічна спільність болгар до опанування степів межиріччя Нижнього Дніпра та Нижнього Дунаю угорським племенами мадярів.

У розповідях ал-Мас’уді зі стародавньої історії Візантійської імперії бурджани згадуються як людність, яка провадила війни з цією країною під час правління “Кустантіна, сина Хілани” / *فُسْطَنْطِينُ بْنُ هِلَانَةَ* /, тобто імператора Константина Великого (306-337 pp.) [700, II, р. 311, 314; 635, р. 138, 141-142] задовго до вторгнення гуннів у степи Північного Причорномор’я та Приазов’я. В іншому фрагменті згадується про те, що імператор Маврікій (582-602 pp.) подарував “Абравізу” / *أَبْرَوِيزُ* /, тобто іранському шаху Парвізу, невільниць – дочок правителів бурджанів [700, II, р. 220]. На нашу думку, в останньому фрагменті відобразилися збройні сутички між візантійцями та ворожою їм болгарською ордою кутригурів, яка залюднювала донецько-придніпровські степи [22, с. 85-98]. Щодо звістки про події часу правління імператора Константина Великого, то належить ураховувати той факт, що дана звістка була запозичена ал-Мас’уді із візантійських писемних джерел. Тому можна припустити, що в даному випадку має місце відображення помилкового поширення візантійськими хроністами семантики добре відомого їм етноніма

“болгари” / Βουλγαροι / на ті кочові етнічні спільності, що перебували в степах Дніпро-Дунайського і Дністро-Прутського межиріч у першій половині IV століття. На той час згаданий територіальний простір залюднювали створені вестготами-тервінгами та остготами-грейтунгами могутні племінні союзи, до складу яких входили алано-сарматські племена [156, с. 122; 354, с. 119; 447, с. 140]. В описаннях ал-Мас’уді подій історії Візантійської імперії пізніших часів етнонім “бурджан” згадується у повідомленнях про війни та у звістках про династичну боротьбу в названій державі. Щодо першого сюжетного спрямування інформації про бурджанів, то в ньому цей етнос називається у якості як союзника, так і супротивника Візантійської імперії. Зокрема, ал-Мас’уді повідомив, що в 193 / 808 році під час війни з бурджанами загинув імператор Нікіфор / نِقْفُور / [635, р. 168]. Імовірно є те, що в згаданому фрагменті йдеться про війну Нікіфора I (802-811 рр.) з болгарським ханом Крумом (802-815 рр.), яка в дійсності відбулася у 811 році. Під 223 / 837 роком згадується, що правителі бурджанів разом із іншими союзниками імператора, що має ім’я “Туфіл” / ثُوْفِيل /, провадять бойові дії проти міст, означених назвами “Зібатра” / زِبَطْرَةَ / і “Малатийя” / مَلَطِيَّة / [700, VII, р. 133]. Тут повідомляється про війну Феофіла (829-842 рр.) з Арабським халіфатом, під час якої візантійські збройні сили змогли оволодіти містом Самосата. В “Книзі вказівки і спостереження” міститься інформація про те, що в середині X століття Візантійська імперія провадила війну проти бурджанів разом із своїми союзниками, а саме з печенігами / بَجْنَاك / і “бургарами” / الْبُرْغَر / [635, р. 140-141]. В межах другого сюжетного спрямування ал-Мас’уді згадав про втручання болгарського хана Тервела / طَرْقَالَ / у боротьбу за владу патрикія Леонтія (імператор у 695-698 рр.) та скинутого ним “Устініануса” / أُسْتِنِيَانُس /, тобто Юстиніана II Рінотмета (685-695 й 705-711 рр.). Виявляється, що в звістках ал-Мас’уді про династичну боротьбу у Візантійській імперії і про події 808 (тобто 811) року етнонім “бурджан” ототожнюється з дунайськими болгарями. Але в звістках про

війни 837 року та кінця першої половини X століття семантика цього етноніма є незрозумілою через те, що в згаданих фрагментах називається етнонім “ал-бургар” / **الْبُرْغَر** /. Тому для подолання цієї незрозумілості належить виявити семантику останнього.

У творі “Золоті луки і родовища коштовностей” етнонім “ал-бургар” означає, як правило, Волзько-Камську Булгарію [700, II, р. 7, 15-16, 18]. Разом з цим, повідомляється, що “правитель ал-бургар” / **مَلِكُ الْبُرْغَر** / здійснює напади на Константинополь / **الْقُسْطَنْطِينِيَّة** / і поширює ці напади до Італії / **بِلَادُ رُومِيَّة** /, до держав франків / **الإفْرَنْجَة** /, галісійців / **الْجَلَالِقَة** /, бургундів / **بُرْجَان** /, і навіть до мусульманської Іспанії / **الأندلس** / [700, II, р. 16]. Виявляється, що в даному повідомленні про людність, звану “ал-бургар”, відображені не лише війни Дунайської Болгарії з Візантійською імперією, але і напади мадярів на країни Західної Європи. Інша ситуація щодо співвідношення семантики етнонімів “ал-бургар” і “бурджан” простежується в “Книзі вказівки і спостереження”. Зокрема, повідомляється про те, що “ал-бургар” разом із більшістю слов’ян, сповідують християнство [635, р. 181-182]. Під час життя ал-Мас’уді ця людність являла як одну з етнічних спільностей сукупності етносів, званих “візантійці” / **الرُّوم** /, так і “рід із слов’ян” / **جِنْسٍ مِنَ الصَّقَالِبَةِ** / [635, р. 141]. На той час, коли “ал-бургар” прийняли християнство, вони мешкали разом із “моравами із слов’ян” / **الْمَرَوَة مِنْ الصَّقَالِبَةِ** / на ріках, званих Дунай / **دَنْبَة** / та Морава / **مَلَاوَة** / [635, р. 67]. Територія їх мешкання простягається з півночі, і, разом із землями русів / **الرُّوس** /, прилягає до Чорного моря / **بَحْرُ بُنْطُس** / [635, р. 66]. Як і печеніги / **بَجْنَاك** /, “ал-бургар”, згідно з ал-Мас’уді, залюднюють землі, прилеглі до Візантійської імперії з півночі [635, р. 183]. Разом із чотирма кочовими племенами, два з яких були печенігами / **بَجْنَا** і **بَجْنَاك** /, а два інші – уграми / **نُوكَرْدَة** і **بَجْغَرْد** /, ці “ал-бургар” опанували візантійське місто Валандар [635, р. 180]. Отже, розглянуті нами звістки про дану людність, що містяться в “Книзі вказівки і спостереження”, доцільно

ототожнити з дунайськими болгарами. Щодо етноніма “бурджан”, який присутній в повідомленнях про війни Візантійської імперії з сусідніми країнами, які відбулися у 837 році та під середину X століття, то в ньому відобразилися уявлення ал-Мас‘уді про мадярів, які здійснювали збройні напади на володіння цієї країни в Подунав’ї.

Виявлені відмінності семантики етнонімів “бурджан” та “ал-бургар” у творах ал-Мас‘уді, на нашу думку, спричинені тим, що учений запозичив дані про людності, означені цими етнонімами, із різних джерел інформації. Зокрема, дані про бурджанів – дунайських болгар, були отримані ним із візантійських писемних джерел та із твору ал-Джармі. Щодо відомостей про бурджанів як про населення “Великої Болгарії”, то вони явно походять від більш ранніх арабських писемних джерел, зокрема від творів ал-Фазарі та ал-Фаргані. Тому даний етнонім у розвідках ал-Мас‘уді являє суто книжковий термін. Джерела інформації цього вченого про людність, звану “ал-бургар”, були різноманітнішими. Вони містять в собі дані як про дунайських, так і про волзько-камських булгар. Тому деякі його звістки про “ал-бургар” являють безпосередню контамінацію інформації про дані людності. Однак, з часом ці уявлення були змінені завдяки отриманню ал-Мас‘уді вірогідної інформації від людей, які були обізнані щодо взаємин Візантійської імперії та сусідніх з нею країн. Тому в своєму останньому творі ал-Мас‘уді назвав “ал-бургар” слов’янською людністю.

Анонімний автор твору “Звістки часу” згадав “бурджан” у переліку етносів, які являють нащадків біблейського Йафета, сина Ноя / **يَافِتُ بْنُ نُوحٍ** / [38, 1, ص. 38] та в “Згадуванні про слов’ян” / **ذِكْرُ الصَّقَالِيَّةِ** / у якості тієї людності, що разом із слов’янами та “тюрками” / **الْتُّرُكُ** / провадять війни з “народом” / **أُمَّةٌ** / , що мешкає “між слов’янами й франками” / [70, 1, ص. 70]. Разом із цим, наявним є окреме “Згадування про державу ал-бурджан” / **ذِكْرُ مَمْلَكَةِ الْبُرْجَانِ** / [75-74, 1, ص. 74-75]. Визначення семантики терміна “державу ал-бурджан”, що міститься в даному “Згадуванні”, на нашу думку, є мож-

ливим лише з урахуванням просторового розташування цієї держави відносно сусідніх країн, а також покажчика відстані поміж Константинополем та цією державою. Зокрема, повідомляється, що “ал-бурджан” провадять війни з Візантією / **أَلرُّوم** / та зі слов’янами / **أَلصَّقَالِيَّة** / і хозарами / **أَلخَزَر** /. Отже, тим регіоном, який межував з Візантійською імперією, зі слов’янами, та з Хозарським каганатом, могло бути Дністро-Дунайське межиріччя і землі, які простягалися на південь від Нижнього Дунаю до гірського пасма Стара Планина, тобто саме та територія, що увійшла до складу державного утворення, створеного болгарською ордою унногундурів після того, як в середині VII століття вона під тиском хозарів змушена була відійти із району Донецького кряжу до Дністро-Дунайського межиріччя [443, с. 60-62, 120-124; 129, с. 160; 22, с. 172-173]. Даний висновок має підтвердження згадкою, що відстань між Константинополем та “державою ал-бурджан” дорівнює 15-ти дням / **خَمْسَةَ عَشَرَ يَوْمًا** /. Зважаючи на те, що, згідно з відомостями арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя, денний перехід дорівнює 7-ми фарсахам (1 фарсах / $8,5.762 =$ / **فَرَسَخ** м.) [168, с. 7; 686, I, s. 124], виявляється, що названа відстань в реалії сягає земель, прилеглих до нижньої течії Дунаю з півночі, тобто Буджакського степу, що входив до складу території держави дунайських болгар. Щодо згадки про оборонний “мур” / **أَلسُّور** / з “ровом” / **أَلخَنْدَق** /, то частина дослідників вважає цю споруду відповідною укріпленням, які будувалися угро-тюрками, але деякі з них характеризують такі звістки як легендарні [650, s. 467-495].

Виявлення часу походження досліджуваної інформації утруднене. Зважаючи на те, що в “Згадуванні про державу ал-бурджан” міститься описання язичницьких звичаїв, можна стверджувати, що ця інформація походить від часів, які передували 865 року – даті прийняття християнства дунайськими болгарами. Дане міркування підтверджується тим фактом, що, згадавши про продаж бурджанами візантійцям невольників-слов’ян, анонімний автор описав угро-тюрків як іще не асимільовану слов’янами етніч-

ну спільність. Фіксація сталості вторгнень збройних загонів бурджанів у межі сусідніх країн з метою збагачення їх родового панства являє відображення процесу розпаду родо-племінного суспільного устрою в середовищі нижньо-дунайських угро-тюрків, а повідомлення про заборону будь-якого господарського використання бойових коней є свідченням наявності у бурджанів окремої від господарської діяльності військової організації. Але, з урахуванням повідомлення про те, що під час військових походів попереду рухаються лучники, а позаду – їх родини та діти, належить визнати, що саме військо бурджанів мало ознаки родо-племінного рушення. Вагомим підтвердженням натурального характеру господарства бурджанів є звістка, що дана людність “не має ані золотих, ані срібних грошей, проте їх купівля-продаж та [інші] їх [торгівельні] угоди [здійснюються через] корів та вівець” / *وَلَيْسَ لِبُرْجَانَ دَتَانِيرَ وَلَا دَرَاهِمَ وَإِنَّمَا تَبَايَعُهُمْ وَتَرَوُّوهُمْ بِالْبَقَرِ وَالْأَعْنَمِ* /. Дослідники звернули увагу на звістку про наявність у середовищі бурджанів двох поховальних обрядів, а саме обряду трупоспалення, та обряду трупоположення у склепі. Щодо першого, то він є ідентичний поховальним звичаям гуннів і тюрків [706, s. 205-206]. Звістка про другий погребовий обряд є свідченням присутності в середовищі населення Дунайської Болгарії фракійського етнічного елементу [184, с. 196]. Отже, зроблений аналіз інформації твору “Звістки часу” про “державу ал-бурджан” надає підставу для міркування, що дана інформація походить від середини VIII століття.

Мутаггар ал-Макдісі назвав етнонім “бурджан” у генеалогічному переліку людностей, що являють нащадків біблейського Йафета [664, III, р. 26], та у описаннях “кліматів” Землі [664, IV, р. 53] і різних релігійних вірувань [664, I, р. 64]. Щодо останнього фрагменту, де “країна бурджан” / *بِلَادُ بُرْجَانَ* / згадується як наближена до Константинополя / *الْقُسْطَنْطِينِيَّةِ* / та до землі слов’ян / *الصَّقَالِيَّةِ* / , то простежується його схожість з інформацією, що міститься в творі Ібн Руста [633, р. 98]. До того ж, на нашу думку, є коректним ототожнення названого Мутаггаром

ал-Макдісі імені ідола бурджанів “Фуг” / فُوغُ / зі слов’янським терміном “бог” / بُوَعُ / через перенесення діакритичної крапки в першій літері слова з верхнього у нижнє положення. Виявляється, що в даних фрагментах твору Мутаггара ал-Макдісі термін “країна бурджан” означає слов’яно-тюркську державу дунайських болгар.

Разом із цим, в описанні тих місцевостей, що знаходяться поза цими “кліматами”, Мутаггар ал-Макдісі згадав про те, що “перед бурджанами”, тобто на схід від них, розташовані землі тюрків / أَلْتُّرْكُ / та аланів / أَلْلَانُ /. Отже, семантика етноніма “бурджан” у даному фрагменті є відмінною від попередніх згадок про цю людність. Імовірно є те, що тут досліджуваний етнонім означає “Велику Болгарію” середини VII століття. Як виявляється, інформація Мутаггара ал-Макдісі про людність, звану “бурджан”, являє контамінацію даних про населення сучасної цьому вченому Дунайської Болгарії, та про угро-тюркські кочові етнічні спільності, що перебували в степах Приазов’я і Дніпро-Донського межиріччя до вторгнення в названі регіони збройних сил хозарів. Виявлена контамінація, на нашу думку, є наслідком запозичення Мутаггаром ал-Макдісі звісток про бурджанів із декількох джерел інформації, що походили від різних часів історії України.

У творах географів “класичної школи” етнонім “бурджан” відсутній. Ал-Істахрі назвав Дунайську Болгарію “Великим Булгаром” / بُلْغَارُ الْأَعْرَمِ / та “Внутрішнім Булгаром” / بُلْغَارُ الدَّاخلِ / на відміну від “Зовнішнього Булгара” / بُلْغَارُ الْخَارِجِ /, тобто столиці Волзько-Камської Болгарії. Згідно зі згаданим автором, “Внутрішній Булгар”, з яким провадять торгівлю руси / أَلْتُّرُوسِ /, знаходиться поблизу від Візантійської імперії / أَلْتُّرُومِ / і земель, залюднених слов’янами / أَلصَّقَالِبَةِ / [829, р. 7, 226]. Розглянута інформація ал-Істахрі про Дунайську Болгарію була запозичена Ібн Хаукалом [828, р. 12].

Важливим уявляється аналіз інформації про перебування на території України та суміжних з нею регіонів предків угорців, кочової людності мадярів. Являючи частину великої кочової етнічної спільності

угрів, мадяри на початку IX століття пробували в лісостепових смугах Прикам'я і Південного Приуралля, та Західного Сибіру, після чого вони під тиском печенігів відкочували зі своєї прабатьківщини на захід [129, с. 232-234]. Десь поміж 822 і 836 роками мадяри залюднили степову смугу Північного Причорномор'я, де підпали під зверхність Хозарського каганату [686, I, s. 26-27; 22, с. 470]. Але пробування цих кочівників на території України не було тривалим. Адже після вторгнення у степи Північного Причорномор'я печенігів, яке відбулося у 889 році, мадяри змушені були відійти далі на захід, до Паннонії [326, с. 210-211; 22, с. 350-352; 582, р. 127-128].

Найбільш ранні звістки про малярів у арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя містяться в розповіді анонімного автора про людності Східної Європи, що є наявний у творі Ібн Руста. У цій розповіді є окремий опис, присвячений описанню “ал-Маджгарійя” / *أَلْمَجْعَرِيَّة* /, тобто “країни малярів” [633, р. 142-143]. Відзначимо те, що в згаданому описі мадяри означені найменуванням, яке являє арабську передачу етнічної самоназви цієї людності, а саме “Magyar”. Дані про просторове розташування “країни малярів” містить у собі деякі неясності. Зокрема, виявляється, що перша її межа розташована десь поміж “країною ал-Баджнакійя” / *بِلَادُ الْبَجْنَاكِيَّة* /, тобто територією розселення печенігів, та “країною Асакал із ал-Булкарійя” / *أَسْكِيلٍ مِنَ الْبُلْكَارِيَّة* /, тобто володінням Волзько-Камської Булгарії [686, II (II), s. 33, 83-84]. Отже, йдеться про територію, що пролягала від межиріччя Нижньої Волги і Уралу, де з кінця VIII – початку IX століть до 884 року мешкали печеніги, до Прикам'я, яке входило до складу Волзько-Камської Булгарії [161, с. 24; 22, с. 350; 686, II (II), s. 33, 95]. Разом із цим, автор досліджуваної розповіді повідомив про те, що друга межа “країни малярів” стикається з Чорним морем / *بَحْرُ الرُّوم* / в тій місцевості, де в назване море вливаються “дві ріки” / *نَهْرَان* /. Тому дані про просторове розташування “країни мвдлярів”, територія якої, згідно з цими даними, простягалася на південний захід від

гірського пасма Південного Уралу і охоплювала степову смугу Північного Причорномор'я, не відповідає дійсності. Висловлені міркування, згідно з якими інформація про просторове розташування “країни мадярів” являє контамінацію даних, які походять від різних часів історії мадярів. Якщо східна межа даної країни збігається з прабатьківщиною досліджуваної людності, то західну її межу доцільно ідентифікувати з тією територією, якої мадяри досягли після їх перекочування до степової смуги Північного Причорномор'я [686, II, (II), s. 33-35, 94-95, 102-103; 22, с. 336-348; 162, II, с. 129-130].

У зв'язку з викладеним, належить визначити той регіон Північного Причорномор'я, де, згідно з досліджуваним нами джерельним матеріалом, мадяри оселилися після свого відкочування з їх прабатьківщини. Повідомляється про те, що оселі мадярів розташовуються поміж двома ріками, що вливаються в Чорне море. За одну з цих рік вважається Дунай [162, II с. 130], а друга ріка залишається не визначеною остаточно. Однак, згідно з відомостями Константина VII Багрянородного, мадяри / Τουρκοι / кочували в місцевості, званій “Ателькузу” / Ἀτελκούζου /. Згаданий топонім являє сполучення тюркського слова “атил” / atil /, та угорського терміна “поміж” / között /, і має значення “Межиріччя”. Дану територію перетинали чотири ріки, а саме Дніпро / Βαρούχ /, Буг / Κούβου /, Дністер / Βρουτος /, та Сірет / Σέρετος / [220, с. 158-162]. Виявляється, що “Межиріччя”, яке залюднювали мадяри, охоплювало степову смугу Дніпро-Дунайського межиріччя і простягалася на південному заході до реальної ріки Сірет [686, I, с. 31]. Щодо північної межі “країни мадярів”, то належить звернути увагу на звістку автора досліджуваної розповіді про те, що в межах цієї країни знаходиться лісиста волога місцевість з численними обробленими ланами. На нашу думку, в даному фрагменті йдеться про територію розселення сіверян та землі, залюднені землеробами-аланами, що розташовувалися на схід від верхоріччя Сіверського Дінця. Північною межею цих місцевостей, імовірно, був “рів” / أَلْحَنْدَقُ /, яким хозари / أَلْحَزْرُ / відокремили свої

володіння від території, контрольованої мадярами. Тому ми вважаємо за коректне міркування, згідно з яким згаданою оборонною спорудою в реалії могли бути ті укріплення, руїни яких знаходяться в місцевостях, прилеглих до міст Харків і Воронеж [686, II, (II), s. 35, 107]. Повідомлення про сезонні міграції мадярів у пошуках корму і рясних пасовищ для худоби є свідченням того, що під час свого перебування в “Межиріччі” дана людність залишалася кочовою. Назвавши мадярів “родом із ат-турк” / **جِنْسٌ مِنَ التُّرْكِ** /, автор розповіді мав на увазі не лише схожість зовнішнього вигляду представників двох названих етнічних спільностей. Повідомивши про те, що мадяри, як і тюрки, живуть в наметах, він, таким чином, визначив схожість їх способу життя.

Щодо суспільного устрою мадярів, то його характеризує згадка про “військового проводиря” / **رئيس** /, який очолює 20-ти тисячне військо мадярів і являє верховного розпорядника у військових справах. Дана згадка відображує процес розпаду родового суспільного устрою, що відбувався в середовищі мадярів під час їх перебування в степовій смузі Північного Причорномор’я. Адже відмітною ознакою згаданого процесу було посилення суспільної функції військового вождя, повноваження якого у військових справах не обмежувалися будь-якою установою родової організації суспільства. Переважна значність цієї військової організації мадярів була спрямована, зрештою, на насильницьке відчуження того продукту, що вироблявся сусіднім з ними землеробським слов’янським населенням, задля збагачення мадярського кочового панства. Спосіб вилучення цього продукту відображений у звістці про те, що мадяри обкладали даниною слов’ян / **الصَّقَالِيَّة** /, територія розселення яких була суміжною з володіннями мадярів [846, s. 113-130]. Згадується про торгівлю невільникми-слов’янами, яку здійснювали мадяри в порту, який належав візантійцям / **الرَّثُوم** / і мав назву “Карх” / **كَرْخ** /. Якщо виправити спотворення в арабській формі написання назви порту через перенесення діакритичної крапки в останній літері із верхнього положення у нижнє,

змінивши її з “ха” / خ / на “джім” / ج /, то правильна форма арабського написання назви має вигляд “Кардж” / كَرَجْ /. Виявляється, що, місцем продажу мадярами невільників-слов’ян візантійцям було кримське місто Керч. Відзначимо, що дана работоргівля мала не грошовий, а обмінний характер: за проданих невільників-слов’ян мадяри отримували не гроші, а візантійську парчу, вовняні ковдри тощо.

У творах ал-Мас’уді, на відміну від “Книги коштовних дорогоцінностей” Ібн Руста, відсутні окремі розповіді про досліджувану етнічну спільність. Інформація вченого про угрів-мадярів як у його творі “Золоті луки і родовища коштовностей”, так і в “Книзі вказівки і спостереження”, презентована лише фрагментарними згадками, присутніми у тих сюжетах, що присвячені іншій тематиці, зокрема описанням збройних конфліктів і війн у Європі [700, II, р. 16, 58-64; 635, р. 180], та розповідям про інші людності Європи, зокрема про слов’ян / الصَّفَالِيَّةَ / [700, III, р. 64] і лангобардів / التُّوكْبَرْدَ / [700, III, р. 76]. Відмітною ознакою згаданої інформації є те, що вона являє контамінацію зі звітками про інші європейські етнічні спільності. Тому в творах ал-Мас’уді на угрів-мадярів поширені етнічні назви, що означають або окремі людності, а саме башкірів / بَجْغَزْدَ / [700, II, р. 59; 635, р. 180; 706, s. 65-69; 685, s. 100], болгар / بَرْجَانِ, البُرْغَرِ / [700, II, р. 16, 64, VII, р. 133; 635, р. 140-141; 706, s. 336], лангобардів / تُوكْبَرْدَةَ, تُوكْبَرْدَةَ / [700, II, р. 59, III, р. 64; 635, р. 180], або ту етнічну спільність, що означена назвою “тюрки” / التُّرْكِ / [700, III, р. 64]. Контамінаційний характер цих повідомлень спричинений, на нашу думку, тією обставиною, що учений запозичив їх із різних джерел інформації. При цьому він не зміг відокремити дані звітки від відомостей про інші людності Європи. Із аналізу вище згаданих контамінацій виявляється, що вони визначені суто територіальними чинниками. Дійсно, уявлення ал-Мас’уді про угрів-мадярів як про складову етнічних спільностей, званих “баджгірд” / بَجْغَزْدَ / (башкіри) і “ат-турк” / التُّرْكِ / (тюрки), імовірно, ґрунтується на тій обставині, що після відкочування мадярів із території їх

прабатьківщини у західному напрямі, ці землі були залюднені тюрками, а саме башкірами та волзько-камськими булгарами. Щодо відсутності відокремлення угрів-мадярів від германської людності, що відома як “нукубарда” / نُكْبَرْدَة / або “нукарда” / نُوَكْرَدَة /, тобто “лангобарди”, то в даному випадку доцільно ураховувати ту обставину, що повідомлення ал-Мас‘уді про мадярів-лангобардів походять від часу, що настав “після 320 / 932 року” [700, II, р. 58-59; 634, р. 180], тобто майже на пів століття згодом після відходу мадярів під тиском печенігів із степів Дніпро-Дунайського межиріччя до земель Середнього Подунав’я і залюднення ними Паннонії та рівнини, розташованої поміж ріками Тиса і Дунай [802, р. 195-199, 210-212]. Втім, до 2 квітня 568 року на названих землях мешкали лангобарди, які у той день відійшли до Північної Італії під тиском аварів [226, с. 193-197].

Конкретні дані про місце пробування мадярів у ал-Мас‘уді відсутні. Втім, цей вчений повідомив, що угри-мадяри / بَجْغَرْدَة та نُوَكْرَدَة / разом із печенігами / يَجْنَاك i يَجْنَا / кочували на тій території, що межує з володіннями хозарів / أَلْحَرَر / та аланів / أَلَّان /, і прилягає до Чорного моря / بَحْرُ بَنْطُس /.

Зважаючи на те, що до складу Хозарського каганату напередодні вторгнення печенігів у степову смугу Північного Причорномор’я входили землі, залюднені середньо-донськими аланами та донецько-приазовськими болгарами, доцільно вважати, що йдеться про територію Дніпро-Дунайського межиріччя. Разом із цим, повідомляється проте, що збройні напади цих кочівників сягають Італії / بِلَادُ رُومِيَّة / [700, II, р. 58-59; 635, р. 180]. Відображенням реального стану підлеглості мадярів Хозарському каганату в часи їх пробування в степах Дніпро-Дунайського межиріччя є згадка про те, що між “баджгїрд” та “нукарда” і правителями хозарів та аланів існує мир. Разом з цим, надалі ал-Мас‘уді повідомив про те, що “після 320 / 932 року” названі племінні угруповання угрів-мадярів та печенігів облягли візантійське місто, зване “Валандар” / وَالَنْدَر /, і після своєї перемоги над візантійським військом, яке було виряджене на

допомогу мешканцям Валандара, штурмом захопили це місто. Ототожнення останнього з реаліями є утрудненим, але висловлено припущення, що йдеться про селище, зване Дебелтос, яке розташоване поблизу від болгарського міста Бургас [721, р. 308]. Із тексту повідомлення виявляється, що ті землі, які знаходяться поблизу від міста Бургас, не могли бути місцем тривалого пробування угрів-мадярів. Вельми імовірним є те, що в даному фрагменті міститься розповідь лише про збройний напад війська мадярів у союзі з печенігами на володіння Візантійської імперії. Разом із цим, згідно з даними ал-Мас'уді, державне утворення “правителя тюрків” / **مَلِكُ التُّرْكِ** / межує з володінням “правителя ал-Авандж” / **مَلِكِ الأَوْجِ** / , ототожненого з герцогом Франконії [700, III, р. 64; 273, с. 69]. Остання згадка про мадярів зорієнтована на землі Середнього Подунав'я.

Той факт, що фрагментарні уривчасті згадки про досліджувану етнічну спільність, які є наявні в творах ал-Мас'уді, містяться в сюжетах, присвячених збройним конфліктам у Європі, спричинений, на нашу думку, часом походження цих згадок. Адже вони датовані першою половиною X століття, тобто періодом життя вченого. В історії Європи той час був періодом найбільшої військової активності мадярів, коли збройні сили цієї людності здійснювали вторгнення в межі країн Центральної і Західної Європи та на Балканський півострів. Згідно зі звітками, що містяться в творі “Золоті луки і родовища коштовностей” збройні напади угрів-мадярів сягали міста Константинополя / **القُسْطَنْطِينِيَّة** / , земель слов'ян Центральної Європи і Балканського півострова / **الصَّقَلِيَّة** / , а такожта володінь бургундів / **بُرْجَان** / , франків / **الإفْرَنْجَة** / , галісійців / **أَلْجَلَالِكَة** / , території Північної Італії / **رُومِيَّة** / , і навіть Кордовського халіфату / **الأَنْدَلُس** / [700, II, р. 16, 64; 706, с. 336]. Зокрема, землі Германського королівства майже щорічно спустошувалися збройними загонами мадярів. Інтенсивність цих вторгнень почала поступово зменшуватися лише після поразки мадярів, завданої їм військом германського короля Оттона I (936-973 pp.) у битві на ріці Лех, що відбулася в 955 році, тобто за рік до смерті ал-Мас'уді [568, I,

р. 87-88, 182-185, 198-200; 802, р. 212-213]. Отже, розглянуті згадки ґрунтуються, зрештою, на інформації, запозиченої не з писемних джерел, а від свідків названих подій.

Окрім розглянутих згадок, доцільно звернути увагу також на “Згадування про ан-нукубард та їх правителів” / *ذِكْرُ التُّوْكَ بَرْدٍ وَمُلُوكِهِمْ* /, наведене в творі “Золоті луки і родовища коштовностей” [700, III, р. 76-78], де йдеться про лангобардські герцогства, що знаходилися в південній частині Апеннінського півострова. Інформація про згадані державні утворення є вірогідною і відсутньою в більш ранніх творах учених Арабського халіфату досліджуваної доби. Тому можна припустити, що ця інформація була запозичена від свідків описаних у цьому “Згадуванні” подій. Разом із цим, джерельний матеріал, що розглядається, містить у собі певні суперечності. Зокрема, назвавши лангобардські міста Барі / *بَارِي* /, Тарент / *طَرَنْيُو* / та Салерно / *شَبْرَامَةَ* /, ал-Мас‘уді повідомив про те, що правителі лангобардів іменуються “адакіс” / *أَدَاكِيْس* /. Зауважимо, що названий термін являє арабську форму множини латинського титулу “dux”, тобто “герцог”, який носили правителі удільних володінь Європи. Отже, ал-Мас‘уді відобразив стан політичної роздрібленості, в якому перебувала сучасна йому Південна Італія. Однак, всупереч цим даним він повідомив, що італійських лангобардів об’єднує під своєю владою “один правитель” / *مَلِك* /, а найбільш великим містом цієї людності є столиця її держави, а саме місто, зване “Йаст” / *يَسْت* /, яке перетинає “величезна ріка”, що розділяє його на дві частини [700, III, р. 76]. Спроби деяких дослідників ідентифікувати назване місто з реаліями Південної Італії тих часів були невдалими. Зокрема, висловлене міркування, що форму написання цього спотвореного арабського топоніму належить піддати складному корегуванню. Було запропоновано вилучити з першої літери слова “Йаст”, тобто “йа” / *ي* /, одну з двох діакритичних крапок, перетворивши її, таким чином, на “ба” / *ب* /. Другу літеру цього слова, а саме “сін” / *س* /, було презентовано як сполучення трьох арабських літер, а саме “нун” / *ن* /, “ба”

/ ب /, та “нун” / ن /, які позбавлені діакритичних крапок. На думку цих дослідників, виправильна арабська форма написання даного топоніму має вигляд “Банабант” / بَنَابَانْت / і означає італійське місто Беневент [686, II (I), s. 90]. Однак ми вважаємо, що згадану пропозицію належить визнати за помилкову, а таке складне корегування за неприпустиме. Адже ця пропозиція ігнорує повідомлення ал-Мас‘уді про те, що назване місто перетинає величезна ріка, яка розділяє його на дві частини. Належить відзначити, що в реалії поблизу від міста Беневент немає будь-якої великої ріки. На нашу думку, дане повідомлення, разом із згадкою ал-Мас‘уді про об’єднання “ан-нукубард” під владою одного правителя цілком суперечить як решті присутніх у “Згадуванні” повідомлень, так і реаліям політично розділеної Південної Італії часу життя ал-Мас‘уді взагалі. Отже, досліджуваний джерельний матеріал являє контамінацію вірогідних повідомлень як про Південну Італію, так і про інший регіон Європи. Тому ми пропонуємо здійснити дещо інше корегування найменування столиці “ан-нукубард”. Погоджуючись з тим, що із першої літери цього топоніму дійсно належить вилучити одну з діакритичних крапок, ми, разом із цим, вважаємо за некоректне розділення другої його літери на три окремі літери. Єдине виправлення цієї літери можна здійснити, на наш погляд, лише через додання до неї трьох верхніх діакритичних крапок і зміну її з “сін” / س / на “шін” / ش / . Виправлена арабська форма написання даного топоніму має вигляд “Баст” / بَسْت /, або “Башт” / بَشْت / . Зважаючи на те, що в даному випадку перша літера “ба” та її огласовка “фатха” (“а”) являють заміни відсутніх в арабській мові звуків “п” і “е”, доцільно вважати, що виправлена арабська форма написання назви столиці держави “ан-нукубард” / أَلنُّوَكْبَرْد /, є передачею топоніма “Пест”, або “Пешт” – назви столиці угрів-мадярів, яка в дійсності розташовується на обох берегах ріки Дунай, одної з найбільших рік Європи. Таким чином, виявляється, що наведена ал-Мас‘уді в “Згадуванні про ан-нукубард та їх правителів” інформація являє контамінацію звісток про реальні європейські етнічні

спільності, а саме про південно-італійських лангобардів та про середньо-дунайських мадярів. На відміну від розповіді ал-Мас'уді про завоювання кочівниками міста Валандар, де мадяри згадані як два племінні утворення, звані “баджгірд” і “нукарда”, в даному фрагменті йдеться про єдину державу мадярів, розташовану в Середньому Подунав'ї.

У “Книзі шляхів і царств” ал-Істахрі, на відміну від розглянутого опису “ал-Маджгарійя”, не згадуються будь-які етноніми, які можуть означати мадярів безпосередньо. Однак, зважаючи на те, що названому творі міститься етнонім “басджірт” / *بَسْجِرْت* /, тобто “башкіри”, належить згадати, що в обох розвідках ал-Мас'уді певна частина інформації про мадярів являє складову звісток про башкірів, означених етнонімом “баджгірд” / *بَجْغِرْد* /. Тому в пошуках потрібної інформації, наведеної ал-Істахрі, доцільно звернути увагу на деякі повідомлення, в яких міститься інформація про башкірів. Зокрема, важливим уявляється звістка ал-Істахрі про два типи “басджірт”. Згідно з цим автором, перший із даних типів мешкає “у лісистій місцевості, [розташованій] на краю [земель, залюднених] “ал-гузз” / *أَلْغُرّ* /, поза “булгар” / *بُلْغَار* /, і пробуває у покірності цим “булгар” / *بُلْغَار* /”. Втім, другий тип цієї людності “є суміжний з баджнак / *بَجْنَاك* / та з ар-Румом / *أَلرُّوم* /” [829, р. 225]. Зважаючи на те, що кочова етнічна спільність тюрків, званих “гузи” / *أَلْغُرّ* /, протягом першої половини X століття пробувала в степах Західного Казахстану [162, I, с. 25-28, 99-147, 246-252; 207, с. 125-129], а етнонім “булгар” / *بُلْغَار* / означає волзько-камських булгар, то у даному випадку дієслово “поза” / *خَلْفَ* / належить розуміти у значенні “на схід”. Тому належить визнати, що під першим типом “басджірт” розуміється та людність, яка оселяла землі, розташовані на схід від Середнього Поволжя і прилеглі з північного заходу до казахських степів. Виявляється, що в даному фрагменті йдеться про приуральських башкірів. Щодо другого типу “басджірт”, то територія мешкання цієї людності знаходилася на захід від осель печенігів / *بَجْنَاك* /, які з 889 року пробували в степах Дунайсько-

Донського межиріччя, та на північ від придунайських володінь Візантії / **أَلرُّوم** /. Така локалізація місця пробування другого типу “басджірт” зорієнтована на Середнє Подунав’я, де наприкінці IX століття оселилися мадяри. Таким чином, згаданий другий тип “басджірт”, названий у творі ал-Істахрі, доцільно ідентифікувати з середньо-дунайськими мадярами.

Розглянуте повідомлення ал-Істахрі про два типи “басджірт” було запозичене Ібн Хаукалом. Втім, останній додав до цього повідомлення нові дані, а саме звістки про те, що басджірти-мадяри являють більш велику за своєю чисельністю людність, ніж басджірти-башкіри, а територія їх пробування є прилеглою до володінь Візантії з півночі [828, р. 133]. Такі подробиці інформації про малярів Ібн Хаукал міг отримати від очевидців.

Наступною після болгар та малярів кочовою людністю, пробування якої в степовій смузі Дунайсько-Донського межиріччя зафіксоване в творах учених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя, була тюркська етнічна спільність, що відома під назвою “печеніги”. Згідно з відомостями Константина VII Багрянородного, місцем первісного пробування “пачінакітів” / **Πατζινακίται** /, тобто печенігів, була територія, розташована між ріками, які зветься “Атил” / **ποταμόν Ἀτήλ** / та “Геїх” / **ποταμόν Γεήχ** / [220, с. 154-155]. Більшість дослідників ідентифікують прабатьківщину печенігів з територією, що знаходилася в басейнах рік Волга, Урал та Емба [706, s. 78-79; 605, р. 313, 443; 686, II (II), s. 96]. З даною територією належить співвіднести інформацію про країну “ал-Баджанакійя” / **أَلْبَجَانَاكِيَّة** /, що міститься в згаданій вище “розповіді” анонімного автора про країни Східної Європи, що міститься в творі Ібн Руста [633, р. 143]. Втім, у 884 році під тиском тюркських кочових племен гузів печеніги змушені були відкочувати зі своєї прабатьківщини в західному напрямі [80, с. 127; 583, р. 283-292; 758, р. 137-139]. У 889 році вони вторгнулися в степову смугу Північного Причорномор’я, і витиснули із степів Дніпро-Дунайського межиріччя угорські кочові племена малярів [686, I, s. 33-34; 583, р. 283-292] та змусили відійти із району завороту ріки Дніпро до Поросся

слов'янську людність уличів. Потім печеніги розгромили слов'ян-тиверців, які населяли землі басейну ріки Дністер [382, с. 3-17], а на початку 90-х років IX століття вони опанували степи межиріччя Нижнього Дону і Нижнього Дунаю.

У творах ал-Мас'уді дана людність означена етнонімами “баджнак” / بَجْنَاك / і “Баджна” / بَجْنَا / [700, II, р. 58-64; 635, р. 180], що являють варіанти арабської передачі самоназви печенігів – “Bečenek” [734, s. 27-34]. Щодо території розселення печенігів, то, згідно з ал-Мас'уді, вона межує на сході з країнами хозарів / الْجَزَّر / і аланів / أَلَانَ / та прилягає на півдні до Чорного моря / بَحْرُ بَنْطُسْ /. Щодо східної межі володінь печенігів у Північному Причорномор'ї, то належить мати на увазі ту обставину, що країни хозарів і аланів називаються як суміжні володінням печенігів і мадярів. Така локалізація на одній території як мадярів, що перебували в степах Північного Причорномор'я до вторгнення в даний регіон печенігів, так і останніх, які змусили перших відійти із цього регіону до Середнього Подунав'я, наводить на думку про те, що досліджуване повідомлення являє контамінацію інформації, яка відображує етноісторичну ситуацію в Північному Причорномор'ї, що існувала до і після вторгнення в цей регіон печенігів. У дійсності, якщо територія мешкання мадярів на сході обмежувалася землями, залюдненими землеробськими етнічними спільностями донецько-приазовських болгар і середньо-донських аланів, то внаслідок вторгнення печенігів у степову смугу Приазов'я та Північного Причорномор'я землеробські селища цих аланів і болгар були знищені, а володіння Хозарського каганату на заході були обмежені рікою Дон [326, с. 210-211; 22, с. 350-352; 686, I, s. 33-34]. Південно-західна межа території розселення печенігів визнається з урахуванням повідомлення ал-Мас'уді про те, що “баджнак” і “баджна” залюднюють землі, прилеглі до володінь Візантійської імперії / أَلْرُومْ / і розташані поблизу від міста Валандар. Таким чином, територія мешкання печенігів сягала на південному заході Нижнього Дунаю.

Щодо того суспільно-політичного устрою, який існував у середовищі печенігів під час їх перебування в степах Дунайсько-Донського межиріччя, то його певною мірою характеризує згадка ал-Мас'уді про те, що “баджнак” і “баджна” мають окремі “володіння” / **مُلْك** /, а “баджна” являє “плем'я” / **جِيل** /. Дійсно, в ті часи печенізька людність була організована в межах окремих орд, які могли об'єднуватися одна з одною лише задля здійснення спільних збройних нападів на землі сусідніх країн. Саме таке короточасне об'єднання печенігів і мадярів презентоване в досліджуваному повідомленні ал-Мас'уді. Відзначимо, що згадка вченого про те, що дане об'єднання кочівників очолює правитель печенігів / **مَلِك بَجْنَاك** / [700, II, р. 62], свідчить про військово-політичну перевагу останніх над уграми-мадярами.

У творі ал-Істахрі печеніги означені етнонімом “баджнак” / **بَجْنَاك** /. Цей вчений повідомив про етнічну належність печенігів, згадавши, що вони є “тюрки” / **الْتُرْك** /. Звістка про те, що дана людність межує з територією мешкання так званих “басджіртів” / **بَسْجِرْت** /, тобто середньодунайських мадярів, а також з володіннями Візантійської імперії / **الرُّم** /, є свідченням того, що йдеться про печенігів часів їх пробування в степах Дунайсько-Донського межиріччя, тобто саме на тій території, що виявлена як місце мешкання печенігів за даними ал-Мас'уді.

Результатом аналізу повідомлень учених Арабського халіфату IX-X століть про кочові етнічні спільності степів Північного Причорномор'я та Приазов'я є такі міркування: 1. На відміну від представників так званого “астрономічного” жанру арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя, в творах, що належать до “описової” географії, семантика наявних етнонімів визначається не показниками координат просторового розташування географічних об'єктів, але змістовною спрямованістю тих фрагментів, де згадуються досліджувані етноніми; 2. Відомості про названі етнічні спільності містяться як в окремих розповідях про болгар, мадярів та печенігів, так і в згадках про ці людності, присутніх у фрагментах, що

присвячені іншій тематиці; 3. Досліджувана інформація відображує головні етапи історії кочівників Північного Причорномор'я і Приазов'я, а саме: пробування на своїй прабатьківщині (мадьяри, печеніги), мешкання в степах названого регіону (болгари, мадьяри, печеніги), та їх відкочівання на захід з наступним розселенням у Нижньому або в Середньому Подунав'ї (болгари, мадьяри). 4. Переважна більшість інформації про болгар, мадярів та печенігів є вірогідною. Виявлено, що вона має походження від свідчень очевидців. Однак певна її частина була запозичена із арабської писемної традиції та із творів візантійських хроністів. 5. Відмітною ознакою значної частини звісток про названі етнічні спільноти є те, що ці звістки являють контамінацію даних про різні людності, і тому вони потребують виокремлення з аналізом причин виявленої контамінації; 6. Досліджуваний джерельний матеріал містить у собі повідомлення про просторове розташування, межі, природні умови території розселення кочових етнічних спільностей, а також про їх етнічне походження, спосіб життя, соціально-політичний устрій і взаємини з сусідніми землеробськими людностями.

IV.2. Джерелознавчий аналіз проблеми виокремлення слов'ян Середнього Подніпров'я та Східно-Карпатського регіону із загальної семантичної визначеності етноніму “ас-сакаліба” / **الصَّاقَالِيَّة** /

У системі вивчення етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом доби раннього середньовіччя стрижневою є проблема українського джерелознавства щодо семантичної визначеності етнічної назви “слов'яни”. Саме тому мета даного підрозділу спрямовується до аналізу сутності проблеми обумовленості динаміки історичного існування етноніму “ас-сакаліба” / **الصَّاقَالِيَّة** / в межах реальних етноісторичних процесів. Конкретизація даної мети має розкритися за наступним її висвітленням: 1. Простеження етапів зміни семантики етноніму Σκλαβήνοι (Σκλάβοι) візантійських писемних документів VI-IX століть; 2. Вивчення об'єктивної обумовленості динаміки семантики етноніму Σκλαβήνοι на засадах аналізу головних етапів процесу етногенезу

слов'ян; 3. Визначення принципу структурованості джерельного матеріалу щодо розміщення в ньому інформації про “ас-сакаліба”; 4. Виявлення форм інформації, в яких презентується дана людність в арабських писемних документах IX-X століть.

Серед етнічних назв, які в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя означають великі європейські людності, одним з найбільш поширених є етнонім “ас-сакаліба” / **الصَّقَالِبَة** /. Він являє арабську форму множини, утворену від іменника “саклаб” / **صَقْلَب** /. Останній є арабською передачею грецького етноніму “Σκλαβήνοι” або “Σκλάβοι”, який разом із варіантами “Σκλαβτνοι”, “Σκλαβηνοι”, “Σκλαυηνοι”, “Σθλάβοι”, “Σθλαβηνοι”, та з латинськими формами “Sclavi” і “Sclaveni”, в VI столітті поширився у візантійських та латинських писемних документах для загального означення слов'янського етносу [98, I, рег.]. Щодо арабської писемній традиції, то в ній даний етнонім був у наявності іще в другій половині VII століття. Найдавнішня із відомих згадок цього етноніму міститься в “байті” / **بَيْت** /, а саме у “вірші”, що присутній в “васфі” / **وَصْفُ** /, тобто в описовій частині касиди поета того часу ал-Ахтала. Звернувши увагу на незвичний для арабів зовнішній вигляд слов'ян, ал-Ахтал повідомив про те, що “верблюди каравану відступаються [вбік] перед зустрічними людьми, немов вони ба-чать в них натовп золотоволосих саклабів” / **كَأَنَّهَا تَرَى بِهِمْ جَمْعَ الصَّقَالِبَةِ الصَّهْبِ** / [541, р. 18; 189, с. 508-509]. В даній касиді етнонім “ас-сакаліба” означає слов'янських поселенців, які пробували в Сирії після 663 або 665 року [681, s. 487-490; 686, I, s. 8]. Але в першій половині IX століття, тобто на час життя ал-Хуварізі, цей етнонім являв єдиний в арабській писемній традиції термін, який означав слов'ян [528, s. 104-105; 58, с. 870-871].

Найранніші згадки “склавинів” / **Σκλαβήνοι** / у візантійській писемній традиції походять від середини VI століття. Зокрема, у творі історика Прокопія Кесарійського, званого “Книга про війни” / **Ἔπερ των πολέμων λόγοι** /, повідомляється про дві родинні одна одній слов'янські етнічні спільності,

а саме про “склавинів” і “антів” / *Σκλάβηνοι τε καί Ανται* /, які розмовляли однією мовою і мали спільні звичаї, вірування та побут. Анти мешкали на територіальному просторі, що розташовувався на північ від володінь Візантії в Нижньому Подунав’ї та на схід від Подністров’я, сягаючи на сході Середнього Подніпров’я. На захід від антів пробували склавини на землях, що простягалися з півдня на північ від Дунаю до Вісли, а із заходу на схід від середньої течії Сави до Дністра [754, III, 14, IV, 4]. Але Йордан, окрім “антів” / *Antes* / та “склавинів” / *Sclaveni* /, назвав “венедів” / *Veneti* /, які “походять від одного кореня / *una stirpe exorti* /”, а “назва” / *nomina* / останніх змінюється “за різними родами і місцевостями / *per varias familias et loca* /”, і відома під трьома назвами, а саме “анти”, “венеди”, та “склавини”. Анти оселяли землі, розташовані “поміж ріками Дністер і Дніпро” / *circumtur a Danastro extendentur usque ad Danaprum* /, а склавини мешкали на територіальному просторі, який простягався з із заходу на схід “від міста Новіетунум” / *Novietunum* / до “Мурсіанського озера” / *laco qui appellatur Mursiano* /, а на півночі сягав Вісли / *Viscla* / [615, V, 34, 35, XXIII, 119].

Той факт, що Йордан, на відміну від Прокопія Кесарійського, у якості третьої складової слов’янської етнічної спільності назвав “венедів”, потребує окремого пояснення. Насамперед належить звернути увагу на згадку цього автора щодо походження венедів “від одного кореня”. Ми вважаємо, що даний факт являє відображення уявлення Йордана про те, що сучасні йому слов’яни є спадкоємці саме тих венедів / *Ουενένδοι, Veneti* /, звістки про яких містяться у творах античних авторів I-II століть, тобто Гая Плінія Секунда, Публія Корнелія Тацита, і Клавдія Птолемея [108, IV, 97; 222, с. 372-373; 516, III, 5, 7; 715, с. 40-122]. Виявлено, що даною етнічною назвою названі античні автори означали слов’янську етнічну спільність, яка була творцем Пшеворської матеріальної культури [643, с. 9-39; 644, с. 65, 102]. Зважаючи на те, що наприкінці III – на початку II століть до н.е. на територію, залюднену пшеворцями, вторгнулися германські племена ба-старнів, у названій матеріальній культурі простежується наявність двох

первісних етнічних компонентів, а саме слов'янського і германського [29, с. 54; 32, с. 12]. Тому було висловлене міркування, що етнонім “венеди” походить від стародавнього германського терміна “Vinid-“, який має зв'язок з норманським терміном “vinr”. Останній мав значення “den Genosse im Ring”, тобто “товариш у колі воїнів”. Виявляється, що термін “венеди” є не етнічною самоназвою слов'ян-пшеворців, а найменуванням, яке поширили на воїнів із місцевих мешканців прийшли східні германці [753, р. 381]. Щодо етнічної самоназви слов'ян, то припускається, що в перших століттях нашої ери вона вже існувала, але не була зафіксована у античних писемних документах того часу [323, с. 40-41; 420, с. 48-67].

Ми вважаємо згадку Йордана про те, що виникнення етнічних назв “склавини” та “анти” є наслідком зміни у означенні “венедів” відповідно “різним родам і місцевостям”, відображенням змін, які відбулися в процесі слов'янського етногенезу від часів пізньої античності до VI століття на територіальному просторі слов'янської прабатьківщини, який простягався із заходу на схід від басейну середньої течії ріки Вісли та від Карпатських гір до Середнього Подніпров'я, а з півночі на південь – від рік Нарова та Прип'ять до верхоріччя Південного Бугу та до басейнів верхньої течії рік Прут і Сірет. Отже, процес формування слов'янського протоетносу відбувався на землях Північної, Північно-Західної і Західної України, та на території Центральної і Південно-Східної Польщі. На думку дослідників, центром цього процесу була Волинь [323, с. 27-35; 38, с. 73; 31, с. 5-6]. Переважну більшість територіального простору слов'янської прабатьківщини, за винятком лише його північно-західної частини, складала “українська етногенетична ніша”, тобто той природно-географічний ареал, який на півночі сягав Південного Полісся та Сіверського Лівобережжя, а на півдні обмежувався землями, прилеглими з півдня до басейну ріки Рось [29, с. 51-52; 30, с. 49-51]. Відзначимо, що у південно-східній частині ареалу поширення пшеворських старожитностей, тобто на землях Волині та Поділля, з часом

виокремився верхньо-дністровський варіант, в якому простежується перевага впливу місцевого слов'янського населення над прийшлими германцями. Тому названий варіант даної матеріальної культури, визнається як певний етап слов'янського етно-культурного розвитку [38, с. 32; 388, с. 53-74].

Згідно з даними античних авторів I-II століть, венеди залюднювали південну частину лісової та північну частину лісостепової України, та землі, що простягалися на північний захід від названих регіонів і сягали Нижнього Повіслення. На "Певтингеровій карті" / *Tabula Peutingeriana* / римських шляхів сполучення часів правління імператора Гая Октавіана Августа (27 рік до н.е – 14 рік н.е), складеній наприкінці III – на початку IV століть, "венеди-сармати" / *Venadisarmatae*, або *Venedi Sarmatae* / локалізовані на землях, що знаходилися поміж ріками Дністер і Дунай [385, I, с. 63-71; 715, s. 40-122; 36, с. 18]. Отже, носії пшеворської матеріальної культури протягом II – V століть брали активну участь у генезісі слов'янських етнічних спільностей, зокрема тих, що залюднювали "українську етногенетичну нішу" [211, с. 72-91; 212, с. 4-92]. Тому доцільно вважати, що як склавинська, так і антська людності сформувалися в процесі асиміляції пшеворців-венедів [353, с. 59]. Таким чином, згідно з Йорданом, склавини і анти являють венедів, які означені іншими етнічними назвами.

Однак Пшеворська матеріальна культура охоплювала лише західну частину "української етногенетичної ніші". Щодо східної її частини, то в часи, від яких походять повідомлення античних авторів I-II століть про венедів, на територіальному масиві, який охоплював Середнє Подніпров'я та Українське Полісся, відбувся процес розпаду Зарубинецької матеріальної культури, яку сформувала слов'янська людність, споріднена пшеворським венедам у етномовному відношенні [333, с. 38]. Внаслідок цього відбувся відхід значної частини зарубинецького населення із земель Середнього Подніпров'я на захід, а саме до Волині та Подністров'я, тобто у середовище верхньо-дністровської пшеворської людності, та на південь, до Південного

Бугу. Дана подія спричинила просування значної частини носіїв верхньодністровського варіанту пшеворських старожитностей в східному напрямі, до Дніпра [36, с. 26-28]. В цих історичних умовах античні вчені I-II століть не могли зафіксувати у межах східного ареалу слов'янської прабатьківщини, на відміну від західного її ареалу, сталу слов'янську спільність.

Звістка Йордана про те, що венеди, анти і склавини “походятьть від одного кореня”, являє відображення сутності нового етапу слов'янського етногенезу, який тривав з кінця I до кінця II століть. То був історичний період, коли в межах “української етногенетичної ніші” відбулася культурно-етнічна консолідація головного слов'янського етнічного масиву. Показником цієї консолідації було виникнення у другій половині I століття Зубрицької матеріальної культури, яка охоплювала територію, що простягалася від басейну ріки Сан на заході до басейну ріки Горинь на сході, на півночі межувала з рікою Прип'ять, а на півдні сягала басейну верхньої та середньої течії Дністра [38, с. 30-33; 339, с. 136; 296, с. 78-79].

За початок наступного етапу слов'янського етногенезу, на якому відбулося формування двох великих етнічних спільностей, що згадані Прокопієм Кесарійським та Йорданом під назвами “анти” / Ἄντιοι, Antes / і “склавини” / Σκλάβηνοι, Sclaveni /, належить вважати вторгнення в “українську етногенетичну нішу” із території Південно-Східної Польщі германської людності, відомої як “готи”. Просунувшись через Волинь та Західне Полісся до Середнього Подніпров'я та Південного Побужжя, і надалі – до степів Північного Причорномор'я, ця людність розчленувала “українську етногенетичну нішу” на два регіони, а саме на Подніпровський та Прикарпатський, відокремивши, таким чином, пізньозарубинецький і волино-подільський комплекси слов'янських старожитностей.

Під тиском готів певна частина слов'ян, що залюднювали межиріччя Верхнього Дністра та Південного Бугу, змушена була відійти на південний схід, а саме до пониззя Дністра та до Буджацького степу. На цих землях

згодом виникла Етулійська матеріальна культура, ототожнена з “венедами-сарматами” / *Venedi Sarmatae* /, регіон мешкання яких був означений на вище згаданій Певтингеровій дорожній карті [36, с. 46-47]. Щодо пізньозарубинецької людності Середнього Подніпров’я, то певна її частина просулулася на північ, до земель Верхнього Подніпров’я, сформувавши в V столітті на даних землях балто-слов’янську Колочинську матеріальну культуру майбутніх білорусів [157, с. 72-73]. Але пізні зарубинці, які залишилися в регіоні свого колишнього пробування, після готської навали створили Київську матеріальну культуру, північна межа якої простягалася на схід від нижньої течії ріки Березина до верхоріччя Сіверського Дінця. На сході ареал поширення цієї матеріальної культури охоплював вузьку смугу правобережжя Дніпра, що простягалася на південь до пониззя ріки Рось, а на заході він охоплював басейн ріки Прип’ять [93, с. 106-107]. За своєю етнічною належністю Київська матеріальна культура вважається за слов’янську, в якій присутні балтські етнічні елементи [36, с. 44-46].

З кінця II –початку III століть на території Північно-Західної України та Прикарпаття, тобто в регіоні поширення волино-подільського типу слов’янських старожитностей, простежується наявність готсько-гепідських (вельбарських) матеріально-культурних пам’яток [211, с. 72-91]. Надалі вельбарські старожитності поширилися на схід, до притоки Прип’яті, ріки Стир, перетворившись, таким чином, на складову так званої Черняхівської матеріальної культури [40, с. 152-162; 339, с. 144; 155, с. 73], яка існувала до кінця IV – початку V століття [36, с. 42]. В ареалі поширення останньої виявлено декілька локальних етнокультурних комплексів старожитностей, які, на думку дослідників, належить розмежувати на два типи. Перший тип формували ті, що виникли в зоні автохтонного етнокультурного розвитку, тобто на території первісного пробування творців Черняхівської матеріальної культури, а другий тип являв сукупність старожитностей, що виявлені на територіях, колонізованих черняхівськими людностями. Щодо ос-

таннього типу, то він мав ознаки асиміляційних процесів, які супроводжувалися взаємовпливом старожитностей пришельців із першої зони, і тубільного населення колонізованих земель. Складовими зони автохтонного етнокультурного розвитку черняхівської матеріальної культури були Середнє Подніпров'я, Південна Волинь, Побужжя, Подністров'я і Північне Прикарпаття, тобто регіони “української етногенетичної ніші”, а до складу другої зони входили лівобережжя Нижнього Дунаю і Трансильванія, тобто залюднені предками українців землі, прилеглі до “української етногенетичної ніші” з півдня та південного заходу, тубільним населенням яких були дако-гетські та скіфо-сарматські людності [406, с. 205-208; 41, с. 70-100; 37, с. 194]. Отже, поліетнічна Черняхівська матеріальна культура сформувалася в межах військово-політичних племінних союзів, створених готого-гепідами, які опанували землі, розташовані поміж Карпатськими горами на заході, рікою Дністер на півночі, рікою Дунай на півдні, та Східним Приазов'ям на сході [156, с. 122; 339, с. 151-152; 386, с. 168-172]. Під час її існування відбулася консолідація предків українців у межах військово-політичних об'єднань готого-гепідів. Тому після її розпаду, що відбувся внаслідок вторгнення в степову смугу Північного Причорномор'я близько 375 року гунської орди, місце готських військово-політичних союзів посіли аналогічні об'єднання слов'янських племен [38, с. 72; 33, с. 32], які з часом перетворилися на те саме підґрунтя, на якому виникли протодержавні утворення слов'ян [36, с. 18]. Останні згадані в творах Прокопія Кесарійського та Йордана під назвами “анти” і “склавини”.

Факт існування слов'янських військово-політичних союзів, зокрема антив, ще під час вторгнення гуннів у Північне Причорномор'я, засвідчує розповідь Йордана про готсько-слов'янську війну, яка відбулася у 376 році, і була спричинена відходом вестготів-тервінгів разом з аланами під тиском гуннів із Подністров'я та Нижнього Подунав'я за ріку Дунай, та просуванням до названих регіонів підкорених гуннами остготів-грейтунгів. В

даних умовах черняхівці, головною військовою силою яких були слов'яни Дніпро-Дністровського регіону, очолювані вождем антів Божем, почали боротьбу проти гегемонії остготів [615, V, 48; 41, с. 100; 38, с. 72-73]. Підтвердженням того, що в даному випадку йдеться саме про військово-політичний союз, є згадка Йордана про зверхність Божа та його синів над 70-ма старійшинами / *primates* /, тобто над племінним панством. Додамо до висловленого, що названого правителя антів Йордан, так само, як і вождів військово-політичних союзів германців, означив титулом "rex" [363, с. 19].

Та обставина, що в творі Йордана анти називаються мешканцями Дністро-Дніпровського межиріччя, надала підставу для ототожнення цієї людності або зі слов'янами-черняхівцями, або з творцями Пеньківської матеріальної культури V-VII століть, яка поширилася на територіальному просторі, що простягався із заходу на схід від Прикарпаття та Нижнього Подунав'я через лісостепову смугу України, сягаючи на північному сході ріки Сіверський Донець [354, с. 153-167; 353, с. 59-66; 203, с. 11]. Але, на нашу думку, цей етнонім не може бути самоназвою творців пеньківських старожитностей. Адже етнонім "анти" являє сполучення іранського кореня "anta", який мав значення "мешканець прикордоння", тобто "українець", із суфіксом множини "tä" аланської мови. Висловлено коректне, на наш погляд, припущення, що цією назвою іраномовні кочові алано-сарматські етнічні спільності Північного Причорномор'я означали суміжне з їх володіннями слов'янське населення, і насамперед воїнів-прикордонників слов'янського походження. Але з часом етнонім "анти" поширився в якості збірної видової самоназви "українці" на ті слов'янські етнічні спільності, що залюднювали землі, прилеглі до степів Північного Причорномор'я. Отже, зважаючи на те, що етнонім "ant-ya" має значення "українці" [753, р. 396, 399], висловлено обгрунтоване міркування, що саме антів належить вважати за безпосередніх етнічних предків українців [129, с. 177-178; 83, с. 141-

145, 151-154, 163-165]. Втім, людність антів могла бути вагомим компонентом “східної” складової процесу формування українського етносу.

Щодо визначення семантики назви “склавини”, згаданої Прокопієм Кесарійським та Йорданом, то, згідно з даними останнього, ця людність мешкала на захід від володінь антів, а саме на території, південна межа якої пролягала умовною лінією, що починалася в поблизу від словенського міста Дрново, розташованого на ріці Сава / *Novietunum* /, спрямовувалася у східному напрямі до хорватського міста Осек, тобто до місця впадіння ріки Драви у Дунай / *Iacus Mursianus* /, і сягала нижньої течії ріки Дунай [695, s. 211-224; 394, с. 2-30; 203, с. 16-17]. Втім, під час написання Йорданом свого твору землі Трансильванії та Паннонії заселяли не слов’яни, а германські племінні союзи лангобардів та гепідів [226, с. 193-195; 524, s. 341-357]. Тому вважається, що згадану звітку належить розуміти як уявлення про те, що склавини мешкали на територіальному просторі, обмеженому на півночі Західними Карпатами, на сході рікою Дністер / *Danastro* /, за якою пробувала людність антів, а на південному сході нижньою течією ріки Дунай [203, с. 16-18]. Локалізація території мешкання склавинів явно відповідає згадкам про слов’ян, які містяться у творах інших візантійських авторів означеного часу [754, II, 29, 1-2, III, 40, 1-7, 31-45, IV, 25, 1-6; 827, р. 195; 421, с. 56-57; 697, II, s. 264; 587, s. 177]. Висловлено думку, що інформація Йордана про територію мешкання склавинів відображує стан, який склався в Нижньому Подунав’ї наприкінці II – на початку III століть, тобто після відходу до цього регіону під тиском готів тих слов’ян, що залюднювали межиріччя Верхнього Дністра і Південного Бугу [36, с. 19]. Під час написання розвідки Йордана нижньо-дунайські слов’яни, тобто “склавини”, являли людність, сформовану внаслідок процесу асиміляції дако-гетського населення слов’янами, прийшлими із західної частини “української етногенетичної ніші” [406, с. 208-209]. Щодо Середнього Подунав’я, то вважається, що в творах Йордана і Прокопія Кесарійського йдеться про

слов'ян східної частини “української етногенетичної ніші”, які разом із готами і аланами були залучені гуннами до їх руху на захід [33, с. 31-32].

Дане міркування має підтвердження у повідомленні про посольство Візантійської імперії 448 року до володаря гуннів Аттіли, яке міститься у творі візантійського ритора Приска Панійського, умовно названому “Історія” / *Ἱστορία* /. Зокрема, повідомляється про “країну”, розташовану в басейнах рік Тиса та Темеш, і залюднену гетерогенною спільністю “скіфів”, яка розмовляла не лише “варварською”, але також гунською, готською та латинською мовами. Зважаючи на те, що, ці “скіфи” пили напій, означений слов'янським словом “мед” / *μέδος* / [752, р. 275-352], доцільно вважати, що “варварська” мова, якою розмовляла певна частина населення Потисся, була саме слов'янською [72, с. 28-29]. Звістка про те, що значну частину гетерогенного населення Середнього Подунав'я складали саме слов'яни, підтверджується Йорданом, який поминання Аттіли в 453 році означив слов'янським терміном “страва” / *stravam* /, а ріку Тису – слов'янською назвою “Tisna” [615, 49 (258); 119, с. 52-98]. Думка про те, що розселення слов'ян в Середньому Подунав'і відбулося іще під час вторгнення гуннів у названий регіон, підтверджується археологічними даними, згідно з якими саме у V столітті в Північному Причорномор'ї, внаслідок відходу більшості населення разом з гуннами на захід, збезлюднив значний територіальний простір [14, с. 104-105]. З тим самим часом співвідносяться також знахідки в Середньому Потиссі поховань постчерняхівського типу [797, р. 53-61; 772, с. 81-88]. Виявляється, що слов'янське населення Потисся середини V століття являло частину тих людностей, які просунулися до Середнього Подунав'я зі сходу у складі етнічних угруповань Черняхівської культури [37, с. 194; 40, с. 152-162; 41, с. 70-72, 97-100; 772, с. 81-88]. Тому дане населення являло представників Дністровсько-Дніпровського центру формування українського етносу [203, с. 9-10]. Отже, слов'янська людність, означена Прокопієм Кесарійським та Йорданом етнічною назвою “склавини”, сформувалася із двох компонентів “української етногенетичної ніші”, а са-

ме із нащадків верхньо-дністровських венедів, та представників людності, яка через деякий час була названа антами [593, s. 57; 592, s. 49-75]. Дані обставини надають підставу вважати, що слов'янські етнічні спільності, які означені названими авторами етнонімом “склавини”, являли компонент “західної” складової процесу формування українського етносу.

Відзначимо при цьому те, що етнонім “склавини” міститься лише в тих писемних документах, які мають своє походження від VI століття. Тому ми вважаємо за коректну концепцію тюркського походження цього етноніму [755, XVIII, 20]. У мові кочових болгар виявлене хунно-тюркське дієслово “saqla”, яке мало значення “наглядати навколо”, або “вартувати”. Іменник згаданого дієслова створився через додання до нього суфіксу “gu”, який з часом перетворився на “w”. Після переміщення наголосу з кореня іменника на суфікс, термін “saqla-w” перетворився на “sqlaw” у значенні “вартовий”, “охоронець”. Загальний суфікс “in” у болгарській мові уживався для означення народів, і тому слово “sqlaw” у множині набуло форму “sqlaw-in”, тобто “вартові” або “охоронці”. Семантика терміна “sqlaw-in” є відображенням реального історичного явища, тобто залучення болгарами підлеглих їм воїнів-слов'ян до своїх воєнних походів або також для виконання ними обов'язків прикордонних вартових-охоронців. Втім, у слов'янському середовищі суто професійний термін “sqlaw-in” з часом перетворився на самоназву слов'янської людності, а саме “словене”. При цьому тюркська форма множини “in” набула характерної для слов'янської мови форми визначення суспільних угруповань “ene”, а звукосполучення “скл” змінилося на мовну форму “сл” [753, p. 405-408, 419-424].

Звістки Прокопія Кесарійського і Йордана про антів та склавинів відображують ситуацію, яка існувала в південно-західній частині Східної Європи напередодні “великого розселення слов'ян”. На той час слов'яни залюднювали територію, що прилягала до північних кордонів Візантійської імперії, простягаючись від передгір'їв Східних і Південних Карпат до гирла ріки Дунай [170, с. 35-36]. Перші вторгнення слов'янських збройних за-

гонів у володіння Візантійської імперії відбулися під час правління імператора Анастасія I (491-518 рр.), а при імператорі Юстиніані I (527-565 рр.) бойові дії слов'ян на її території [754, III, 40; 755, XVIII, 20; 615, § 119, § 338; 425, с. 38]. Північносхідні провінції цієї держави, Добруджа та Нижня Мізія, були об'єктом нападів антів, Дакія спустошувалася склавинами, а Іллірік зазнавав вторгнень з боку паннонських слов'ян [519, р. 9-28; 340, с. 29-30; 184, с. 45-55; 425, с. 38-39]. Анти наприкінці 50-х років VI століття оселилися на північному заході провінції Добруджа [170, с. 51-53; 421, с. 58-60], склавини у 549 або 550 році захопили місто Топір, просунулися в область Астіка, а також вторгнулися у Фессалонікську область [425, с. 38; 754, III, 38, 40]. Ці події знаменували початок колонізації слов'янами території Балканського півострова. У 559 році склавини разом з болгарами-кутригурами здійснили напад на столицю Візантійської імперії [613, р. 490].

Однак цей колонізаційний процес був ускладнений вторгненням у степову смугу Північного Причорномор'я союзу угро-тюркських та алано-сарматських кочових племен, що відомі під загальною етнічною назвою "авари" / *Αβάρες* / [753, р. 355-356; 432, с. 160; 511, р. 230; 741, р. 131-132]. Уклавши союзницьку угоду з Візантійською імперією [176, с. 139; 286, с. 178], авари своїми бойовими діями проти антів змусили останніх відійти із Нижнього Подунав'я до Середнього Подністров'я, і залучили деяку їх частину до свого загального руху на захід [670, I, р. 231-232; 289, с. 9; 170, с. 53]. Просунувшись надалі до володінь Візантійської імперії у Нижньому Подунав'ї [641, с. 155; 576, с. 44; 748, с. 247], авари згодом відійшли разом із частиною антів до Паннонії. [311, с. 326-327, 356-359; 176, с. 139-140]. Вторгнувшись у даний регіон, авари у 565-566 роках спустошували Тюрінгію [577, IV, 23, 29; 724, с. 101-103], у 567 році розгромили гепідів, а в 568 році вони змусили лангобардів відійти із Західній Паннонії до Італії. Опанувавши землі Середньо-Дунайської низовини [226, с. 193, 195-197; 176, с. 140; 808, с. 596], авари заснували Аварський каганат, першим володарем якого став хакан Баян (558 – 582 рр.) [614, р. 214-215]. За етнічним

складом свого населення ця держава була гетерогенною, де власне авари являли переважну меншість мешканців. Десь на початку VIII століття вони склали лише п'яту частину війська Аварського каганата, а решту формували представники інших людностей [432, с. 178]. Серед останніх в цій державі собливій стан посідали слов'яни, тобто анти [289, с. 9; 781, s. 105; 670, I, p. 231-232; 170, с. 53], та вихідці із “української етногенетичної ніші”, які залюднили межиріччя Кареша і Муреша після вторгнення у Паннонію гуннів [170, с. 55]. Археологічні матеріали свідчать про те, що процес деномадизації аварів відбувався під безпосереднім впливом з боку слов'ян [514, s. 49; 513, s. 299, 305; 533, s. 574; 565, s. 45-54], і у VIII столітті на території Аварського каганату зберігалися суто слов'янські елементи матеріальної культури [652, s. 425; 832, s. 19; 554, s. 352]. Ще на початку VII століття “паннонські слов'яни” являли половину особового складу збройних сил держави аварів [432, с. 178; 670, II, p. 144; 512, p. 119-168; 585, p. 157]. Ті слов'яни, що мешкали на периферії останньої, тривалий час зберігали свої етно-соціальні установи, а вплив на них з боку аварських хаканів обмежувався призначенням на чолі слов'янських племінних об'єднань бажаних їм вождів [661, p. 31-35, 71-79; 486, s. 19; 797, p. 56-57; 642, s. 489]. Протягом останньої третини VI століття головним об'єктом експансії аварів були північно-східні провінції Балканської Візантії. Їх війна проти військово-політичних союзів нижньо-дунайських склавинів, що відбулася в 579 році [587, s. 177], не надала бажаних результатів [711, fr. 48, p. 100, fr. 63, p. 123; 851, s. 117; 486, s. 89]. Тому, після здобуття у 582 році свого власного шляху руху до володінь Візантії [289, с. 14-15], аварські хакани вважали Нижнє Подунав'я лише зоною інтересів своєї держави, але ажніяк не інтегральною частиною Аварського каганату [805, I, 6, VI, 11, p. 244-245, VII, 15, p. 273; 485, s. 89; 747, s. 154; 4, с. 30].

У 80-х роках VI століття почався період масового переселення слов'ян на територію Балканського півострова. Активну участь у цьому процесі брали анти Середнього Подністров'я. Зокрема, їх пробування зафіксо-

вано на територіальному просторі, що простягався від Добруджі до північно-східного узбережжя Адріатичного моря [388, с. 127-128; 487, s. 64]. Із районів, прилеглих до Східних Карпат, слов'яни просувалися на південь до дакійського лівобережжя Дунаю, і надалі правими притоками Дунаю, а саме ріками Морава, Тімок і Огоста – до Фессалонікської області. Опанувавши Македонію, вони перемістилися на схід, до Родопських гір, і залюднили Фессалію, Епір, і Пелопоннес. Звідси вони досягли островів Егейського моря та острова Крит [154, с. 99-103; 153, с. 68-70; 387, с. 146]. З початку 80-х років VI століття предки українців залюднили землі Фракії, Еллади, Фессалії, Епіру, Аттики, Евбеї, Фессалоніки, та північні землі Пелопоннесу [170, с. 63-64; 669, р. 33]. На початку VII століття вони цілковито оволоділи територією Македонії [769, kol. 1325], і остаточно захопили придунайські провінції Візантії, а саме Нижню Мізію та Добруджу [170, с. 64-65].

Просуванню слов'ян “української етногенетичної ніші” у західному напрямі передувала трансформація етнічних спільностей слов'ян Волині та Верхнього Подністров'я у Празько-Корчацьку матеріальну культуру V-VII століть, ареал поширення якої на сході сягав Дніпровського Правобережжя і пониззя ріки Прип'ять [36, с. 62; 296, с. 81]. Після розпаду Пшеворської матеріальної культури на землях, що простягалася від басейнів нижньої течії рік Одри і Лаби на схід до Повіслення, і на південний схід до Волині, сформувався археологічний комплекс, відомий як Дзедзіцько-Суківська матеріальна культура предків поляків [36, с. 76-78; 538, s. 21; 593, s. 27; 640, s. 177-183]. Після відходу лангобардів із земель Середньо-Дунайської низовини остання поширилася на території Чехії, а також в басейні ріки Морави [203, с. 15-16; 492, s. 619-623]. Просування у західному напрямі предків українців розпочалося після розпаду на початку VII століття союзу племен, відомого як “дуліби” [36, с. 108]. Ця історична подія спричинила міграцію слов'янських людностей Прикарпаття, а саме хорватів і сербів, у Закарпаття, до чеських Крконошів, та до басейну ріки Лаби [406, с. 209; 575, s. 9-11; 325, с. 441-462]. Залюднення слов'янами згаданих територій

супроводжувалося асиміляцією дако-гетського населення Східно-Карпатського регіону [333, с. 40]. Результатом цієї історичної події було поширення ареалу празько-карчацьких старожитностей в західному напрямі до Південної Польщі та до рік Лаби і Заале, а в південно-західному напрямі – до Закарпатської України, Угорщини, Румунії і Молдови [36, с. 62]. Отже, та слов'янська людність, що була означена Прокопієм Кесарійським і Йорданом назвою “склавини”, являла як предків українців Дніпровського Правобережжя, так і вагомий компонент етногенезу словаків, помор'ян, чехів, та українсько-польського населення Верхнього Повіслення [34, с. 249].

Найбільш могутніми військово-політичними союзами, створеними предками українців у Центральній Європі, згідно зі звітками Константина VII Багрянородного, були так звані „білі серби” / Σέρβλοι οι καί ασπροι επονομαζόμενοι / і “білі хорвати” / Χρωβάτοι οι καί ασπροι επονομαζόμενοι /. Перші мешкали поза Угорщиною, у місцевості, означеній назвою “Воїки” / κατάγονται των της Τουρκίας εκειθεν κατοικούντων εις τον παρ αυτοις Βοικι τόπον επονομαζόμενον /. Остання ототожнена із землями, залюдненими східно-карпатськими бойками. Від цієї місцевості їх країна простягалася на північний захід до Саксонії, охоплюючи межиріччя Одри і Лаби [363, с. 183; 466, с. 51], та на північ, до “Великої Хорватії” / εν πλησιάζει και η Φραγγία ομοίως και η μεγάλη Χρβατία / [220, с. 140, 284-286, 378-379]. Щодо останньої, то дана країна також розташовувалася поза Угорщиною, але поблизу від Саксонії, і межувала вона з країною “білих сербів” [220, с. 135]. Отже, на заході “Велика Хорватія” охоплювала землі “чорних хорватів”, що мешкали в Північно-Західній Чехії, і простягалася на схід через залюднене “білими хорватами” Верхнє Повіслення. На південному сході у складі “Великої Хорватії” пробувала Західна Галичина, територію якої залюднювала слов'янська етнічна спільність, звана хорватами [208, с. 74; 706, s. 171-172; 686, II (2), s. 128-129; 287, с. 375; 540, s. 441]. Втім, через деякий час певна частина сербів і хорватів відійшла із Центральної Європи, просунулася долиною ріки Біла Дріна до місця її

впадіння в ріку Дріна, і в часи правління імператора Іраклія (610-641 рр.) залюднила землі Далмації [824, с. 241-249] до самого узбережжя Адріатичного моря [220, с. 135-137, 140-141; 154, с. 99-103; 153, с. 68-70; 155, с. 76; 338, с. 162-168]. Щодо сербів і хорватів, які залишилися на території, розташованій на захід та на північний захід від Українських Карпат, то з часом вони були асимільовані іншими слов'янськими людностями. Зокрема, частина хорватів розчинилася в етнічному середовищі віслян, ледзян, та інших предків поляків, але решта їх в майбутньому увійшла до складу Київської держави [407, с. 75].

Виявляється, що “українська етногенетична ніша” являла вихідний пункт, звідки головні потоки слов'янських переселенців спрямовувалися до Балканського півострова та до Центральної Європи [34, с. 249; 487, с. 59-74; 519, р. 9-28; 540, с. 480; 470, р. 83, п. 5]. Даний факт підтверджується збігом самоназв слов'янських племінних утворень часів великого розселення слов'ян, який простежується у різних краях названих регіонів. Зокрема, сіверянам, що залюднювали територію лівобережжя Середнього Дніпра, є ідентичними севери, які розселилися на землях Мізії; прикарпатським сербам і хорватам відповідають як одноіменні слов'янські етнічні спільності Іллірії та Полаб'я; древляни, що мешкали на південь від ріки Прип'ять, відомі також так на лівобережжі Нижньої Лаби; етнічна назва “дуліби” простежується на Волині, а також в Південній Чехії [363, с. 26, 338, 341-343; 420, с. 52-66; 171, с.11-45; 209, с. 11-45]. Втім, унаслідок великого розселення предків українців поза межі “української етногенетичної ніші”, на колонізованих землях вихідці із тих слов'янських племен, які входили до складу різних військово-політичних угруповань, селилися суміжно. Це сприяло розпаду великих слов'янських військово-політичних союзів VI століття [151, с. 110]. Тому етноніми “анти” і “венеди” з початку VII століття уже не згадуються в історичних писемних документах [38, с. 16-17; 39, с. 5]. В означений час слов'янські етнічні спільності, що залишилися в межах “української етногенетичної ніші”, почали набувати свої

власні культурно-мовні статуси. Саме згадане явище перетворилося на головну ознаку подальшого етногенезу українців, який розвивався в умовах асиміляції слов'ян – творців Празько-Корчацької та Пеньківської матеріальних культур. Результатом даного асиміляційного процесу було перетворення старожитностей суто праукраїнської Лука-Райковецької матеріальної культури VIII-IX століть, що сформувалися на територіальному просторі, який простягався із заходу на схід від Вісли до Дніпра, а з півночі на південь – від Прип'яті до Карпатських гір і Буковини, на вагомий компонент слов'янських матеріальних культур Дніпровського Лівобережжя, а саме Волинцівської та Роменської [157, с. 72; 36, с. 89, 145]. Отже, лука-райковецькі старожитності були матеріальною культурою тих слов'янських співплеменностей, які мали певні відмінності в культурі, але, разом із цим, розмовляли протоукраїнськими діалектами стародавньої слов'янської мови [29, с. 94; 185, с. 34]. Саме тому, ураховуючи факт співіснування на території Середнього Подніпров'я у VIII-IX століттях названих старожитностей, коректною уявляється думка, що протоукраїнська людність, означена в київському літописі назвою “поляни”, сформувалася на різноплемінній основі [150, с. 209]. Таким чином, протягом означеного часу відбулося завершення процесу формування головних антропологічних ознак українців [101, с. 7-38], а перегрупування слов'янських людностей, яке відбулося внаслідок великого розселення слов'ян поза межі “української етногенетичної ніші”, являло відображення виникнення тих засад, на яких відбулося утворення українського народу [35, с. 114].

Та слов'янська етнічна спільність, що була означена Прокопом Кесарійським та Йорданом етнонімом “склавини” / Σκλάβηνοι або Sclaveni /, являла результат асиміляції слов'янами “західної” складової процесу формування українського етносу певної частини тієї слов'янської людності, на яку іще в догунські часи поширилася іранська етнічна назва “анти”. Однак, внаслідок активних пересувань слов'янських людностей у процесі великого розселення слов'ян та спільного залюднення колонізованих територій

вихідцями із різних військово-політичних союзів, видова назва “склавини” у самосвідомості слов’ян перетворилася в суто слов’янській мовній формі “словене” на родові поняття їх належності до єдиної етнічної спільності [33, с. 31-32; 35, с. 147-148; 36, с. 5]. Саме в цьому широкому значенні даний етнонім потрапив до арабської писемної традиції доби раннього середньовіччя у формі “ас-сакаліба” / الصَّقَالِبَةُ /.

У творі Ібн Хурдазбіга етнонім “ас-сакаліб” / الصَّقَالِبُ / міститься в розповіді “Титули володарів Землі” / ألقابُ ملوك الأرض / [634, р. 17], в переліку людностей, що мешкають в “краю півночі” / الْجَزْبِيُّ بِلَادُ الشِّمَالِ / [634, р. 119], в описаннях Європи / أَرْفَى / [634, р. 155], та “моря, яке [розташоване] за [землями] ас-сакаліба” / أَلْبَحْرُ الَّذِي خَلْفَ الصَّقَالِبَةِ /, тобто північної частини Атлантичного океану [634, р. 93], фем Візантійської імперії / أَعْمَالُ الرُّومِ / [634, р. 105], та торговельних шляхів і товарів, що постачаються на ринки Арабського халіфату [634, р. 92, 124, 153-155]. Отже, тематичний спектр сюжетів, у яких згадується досліджуваний етнонім, є різноманітний. Дана обставина спричинила відмінність міркувань дослідників щодо семантики етноніму “ас-сакаліб” в “Книзі шляхів і царств”. Зважаючи на те, що в розповіді “Титули володарів Землі” даний етнонім являє єдину згадку суто європейської людності, було висловлено припущення, що в даному випадку його значення охоплює всі європейські етноси [634, р. XX; 93, № 2 с. 370-371]. Втім, інші дослідники відкинули це припущення як необґрунтоване, і підтримали міркування, що під назвою „ас-сакаліб” в творі Ібн Хурдазбіга належить розуміти або власне слов’ян, або ті європейські етноси, які розмовляли слов’янською мовою, зокрема русів [686, I, с. 86-87]. Окрім згаданих міркувань, презентовано також пропозицію вважати етнонім „ас-сакаліб” розповіді “Титули володарів Землі” за означення воїнів-склавинів, які склали прикордонні збройні формування Великої Болгарії [753, р. 400].

На нашу думку, семантика названого етноніму в різних фрагментах твору Ібн Хурдазбіга потребує окремого аналізу. Зокрема, досліджуючи

значення етнічної назви „ас-сакаліб” / **الصَّقَالِب** /, що міститься у названій розповіді, належить визнати, що ті етноніми, які згадані в перелку володарів світу, означають великі етнічні спільності, а саме візантійців / **الرُّوم** /, тюрків / **التُّرك** /, хозарів / **الْخَزَر** /, карлуків / **الْخَزْلُج** /, тибетців / **التُّبَّت** /, китайців / **الصِّين** /, індійців / **الْهِنْد** /, нубійців / **التُّوَبَة** /, та ефіопів / **الْحَبَشَة** /. Доцільно вважати, що таке саме значення має в даному переліку і етнонім „ас-сакаліб”. Тому обмеження його семантики воїнами-склавінами збройних формувань Великої Болгарії уявляється некоректним. З іншого боку, думка про те, що дана назва означає європейські етноси взагалі, також, на наш погляд, є помилковою. Адже в “Книзі шляхів і царств” міститься згадка про те, що “ас-сакаліб” являють таку людність, яка розмовляє слов’янською мовою. Зокрема, у вислові “володар ас-сакаліб [зветься] кнāз” / **مَلِكُ الصَّقَالِبِ قُنَاز** / [634, р. 17] належить звернути увагу на термін “кнāз” / **قُنَاز** /.

Написання цього терміна наводиться нами з кон’єктурою, зробленою Міхаелем Яном де Гуде. Рукописи твору Ібн Хурдазбіга, що збереглися до сьогодні, містять у собі варіанти написання цього терміна „кнāн” / **قُنَان** / і „к.бād” / **قُبَاد** /. Дослідники вбачали в цьому терміні титул слов’янського племінного вождя, і робили йому відповідні кон’єктури. Зокрема, перше написання терміна, тобто „кнāн”, через заміну останньої його літери „нун” / **ن** / літерою „за” / **ز** / було змінено на „кнāз” / **قُنَاز** / [634, р. 17]. Друге його написання, тобто „к.бād”, через заміну другої літери „ба” / **ب** / літерою „нун” / **ن** / перенесенням діакритичної крапки із нижнього положення у верхнє, та через заміну останньої літери „даль” / **د** / літерою „заль” / **ذ** / доданням діакритичної крапки, було змінено на „кнāз” / **قُنَاز** / [686, I, s. 48].

Зважаючи на те, що згадка про титул володаря „ас-сакаліб” міститься в повідомленні, де йдеться про до-ісламські часи, належить зауважити, що під час пробування етнічних спільностей в умовах суспільно-політичного устрою воєнної демократії, і особливо під час їх великих розселень, значно

посилювалася роль племінних військових вождів. Саме в такому становищі пробували слов'яни в перед-ісламські часи. У повідомленнях візантійських писемних джерел про слов'ян, які вторгалися на територію балканських володінь Візантійської імперії, згадуються слов'янські вожді, що означені титулами „архонти” / *αρχοντας* / та „ріги” або „рекси” / *ῥήγων* / [130, III, с. 232, 281, 316, 318, 326]. Відзначимо те, що Ібн Хурдазбіг ідентифікував сучасних йому князів з тими слов'янськими „архонтами” та „рексами”, які були згадані у візантійських писемних джерелах до-ісламських часів. Цей факт є свідченням наявності у цього вченого уявлення, що як сучасні йому *الصقالب*, так і ті *Σκλάβηνοι*, повідомлення про яких походять від до-ісламських часів, являють єдину етнічну спільність. Ураховуючи той факт, що в досліджуваному фрагменті простежується арабська передача титулу „володаря слов'ян” безпосередньо зі слов'янської мови, належить припустити, що Ібн Хурдазбіг міг запозичити слов'янське звучання титулу “князь” безпосередньо від “купців-русів” / *تُجَّارُ الرُّوس* /, які постачали свої товари до Багдаду [634, р. 154; 686, I, s. 63]. Але, зважаючи на те, що останні прибували до столиці Арабського халіфату із Києва, імовірним є припущення, що йдеться про титул правителів саме середньо-дніпровських слов'ян. Дана обставина обмежує семантику етноніму, що означає саме тих сучасних Ібн Хурдазбігу слов'ян / *الصقالب* /, правителем яких був князь / *قَنَاز* /, тобто населенням Середнього Подніпров'я та прилеглих до нього слов'янських земель, де відбувався процес формування Київської держави.

Інше повідомлення про „ас-сакаліб”, міститься в описанні першої частини “населеної Землі” / *الأرضُ المَعْمُورَةُ* /, що зветься “Аруфа” / *أرُوفَى* / [634, р. 155]. Разом із населенням Каролінгської імперії / *فِرَنْجَة* / та жителями європейських володінь Візантійської імперії / *الرُّوم* /, слов'яни / *الصقالب* / називаються як одне з трьох угруповань мешканців тієї частини Європи, яка знаходилася поза межами мусульманських володінь. Втім, якщо значення етнонімів “ар-рум” та “фіранджа” в даному фрагменті

охоплюють різноетнічне населення Європи доби раннього середньовіччя, яке входило до складу великих європейських державних утворень, то назва “ас-сакаліб” означає єдину слов’янську етнічну спільність, на території мешкання якої в часи життя цього вченого відбувався процес формування декількох державних утворень. Той факт, що даний етнонім означає у Ібн Хурдазбіга суто однорідний етнос, без урахування належності його окремих угруповань до будь-якого слов’янського державного утворення, є відображенням реалій, що існували в Європі під час життя цього автора.

У слов’янському світі в ті часи, що передували написанню “Книги шляхів і царств” існувало лише одне велике державне утворення, а саме Перше Болгарське царство [802, р. 230-239; 181, с. 81-82]. Формування болгарського етносу відбувалося в умовах симбіозу двох відмінних в етнічному та господарсько-культурному відношенні людностей, а саме слов’ян і тюрків [153, с. 11-180; 213, с. 51-68]. У процесі подолання згаданого етнічного дуалізму і формування єдиної болгарської етнополітичної спільності, протягом VII-IX століть визначну роль відіграла Болгарська держава [363, с. 49-50]. Даний процес супроводжувався поширенням етнічної назви “болгари”, яка первісно означала угро-тюркську етнічну спільність, а потім тюркську панівну верству населення Болгарської держави, на слов’янське населення цієї країни. Поняття державної підданості (болгари), але ажніж не етнічної належності (слов’яни) відобразилося у самоназві болгарського етносу [292, с. 240-241]. Тому в творі Ібн Хурдазбіга населення цієї країни означається етнонімом “бурджан” / بُرْجَانُ /, тобто “болгари” [634, р. 105], і натяки на його належність до слов’янського етносу відсутні.

Щодо інших слов’янських етнічних спільностей, то процес їх державотворення на час життя Ібн Хурдазбіга не був завершений. Зокрема, після залюднення сербами і хорватами балканських земель, прилеглих до західного узбережжя Адріатичного моря, там сформувалися політичні об’єднання слов’янських племен [186, с. 59; 179, с. 167, 170]. Але під 70-ті роки VII століття деякі племена балканських слов’ян, у тому числі серби і хорвати,

були підкорені Аварським каганатом [98, с. 224; 540, с. 453]. Унаслідок цієї події слов'янські протодержавні утворення, очолювані сербами і хорватами, розпалися, а їх територія була роз'єднана на окремі адміністративні області Аварської держави, так звані “жупанії”. Однак, з часом у сербів і хорватів відбулося посилення спадкоємних князівських родів. Тому намісники в даних областях, “жупани”, перетворилися на посадових осіб, підвладних князям [124, с. 201, 204]. Саме таке значення має у творі Ібн Руста термін „субандж” / **سُوْبَجْج** /, тобто „жупанич” [438, с. 32, 138-139]. Згідно з названим автором, слов'янський „правитель правителів” / **رَّيْسُ الرُّؤَسَاءِ** / – „вище, ніж субандж, а субандж – його намісник / **خَلِيْفَة** /” [633, р. 144]. На думку дослідників, термін „жупанич” означав намісника, призначеного князем для управління окремою областю князівства [706, с. 470-472; 776, р. 117-118].

Протягом VIII століття Балканська Сербія пробувала в умовах політичного поліцентризму. На початку IX століття на території цієї країни існувало шість князівств, а саме Сербія, Захум'я, Паганія, Требін'є, Коначля, та Дуклянське князівство [321, с. 198, 201]. Процес політичної та етнічної консолідації сербів відбувався в межах згаданих державних утворень, кожне з яких мало свої особливості племінного та етнічного складу населення. Наслідком такої ситуації було виникнення локальних “протонародностей” з властивою їм свідомістю належності до окремої етнополітичної спільності. Особливо явно відносно інших сербських етнополітичних спільностей така свідомість виявилася в дуклян та захлум'ян, а “пагани”, або “неретвляни”, в середині X століття взагалі втратили зв'язки з іншими сербськими етносами [321, с. 198-202; 706, с. 186-189; 186, с. 116-118].

Щодо Балканської Хорватії, то на початку IX століття в Далмації виникло Далматинсько-Хорватське князівство [179, с. 170-172; 780, с. 87-88]. Воно пробувало під зверхністю Каролінгської імперії, і тому його правитель, що носив ім'я Бора (818-821 рр.), у франкських писемних документах того часу йменується “князем” / *dux* / Далмації та Лібурнії [542, р. 320-325;

636, s. 206-207; 751, s. 129]. У той же час існувало також інше державне утворення хорватів, зване Паннонсько-Хорватське князівство. Після захоплення франками Баварії та їх перемоги над аварами наприкінці VIII – на початку IX століть паннонські землі активно залюднювалися слов'янами, головним чином вихідцями із слов'янської області Карантанії, які визнавали свою залежність від Каролінгської імперії [697, III, s. 259]. Згодом Паннонська Хорватія увійшла до складу Каролінгської імперії. Правитель названого державного утворення іменувався як “князь Нижньої Паннонії” [542, p. 320-325; 636, s. 206-207; 483, s. 129]. Спроби одного з таких “князів”, а саме Людевіта Посавського, здобути незалежність від Каролінгської імперії, і водночас з тим, приєднати до своїх володінь також Далматинську Хорватію, була невдалою: у 827 році Нижню Паннонію захопили збройні сили Дунайської Болгарії, але через рік після того, у 828 році, згадану територію знову опанувала Каролінгська імперія [482, p. 158, 173; 9, с. 224]. Після розпаду останньої дане державне утворення до 70-х років IX століття являло васала франкського короля [636, s. 206-221; 424, с. 121]. У писемних документах середини IX століття правитель Нижньої Паннонії Трпимир (845-864 pp.) уже титулувався як “*dux chroatotim*” [636, s. 225, 233; 793, s. 192-195]. Лише на початку X століття відбулося остаточне об'єднання території, заселеної хорватською людністю, у межах єдиного Хорватського князівства [780, s. 95-122; 636, s. 221-223; 575, s. 34-35].

Залюднення слов'янами Македонії супроводжувалося асиміляцією залишків грецького етносу в західній та центральній частинах цієї області [154, с. 100]. Тому компактні угруповання грецького населення збереглися лише на землях Східної Македонії, що прилягали до північно-західного узбережжя Егейського моря [421, с. 76]. Десь у середині VII століття в Македонії виникли слов'янські племінні князівства, звані “склавинії” [170, с. 84-85]. Назва кожної із склавиній походила від найменування племені, що мало панівний статус у тому чи іншому князівстві, а саме „Берзітія”, „Субделітія” або ”Сагудатія” тощо [130, III, с. 274, 278; 146, с. 302; 771, s.

194, 222; 320, с. 87]. Але, починаючи з 678 року, Візантійська імперія розпочала систематичний наступ на македонських слов'ян, і в 688 році захопила Македонію, після чого велику кількість слов'янського населення цієї області було переселено на півострів Мала Азія [130, III, с. 265; 340, с. 310-329]. Втім, найменування деяких з цих склавиній збереглися в назвах візантійських адміністративних утворень і після ліквідації їх незалежності [712, р. 118, sq. 90 et 91; 470, р. 83, n. 5; 549, р. 215-221; 813, р. 1-52].

У 80-х роках VII століття Центральна Македонія підпала під владу болгарсько-аварської орди на чолі з хаканом Кувером. Однак Болгарську державу на цій території так і не було створено [423, с. 47-56; 836, с. 19-31]. Втім, у другій половині VIII століття загострилася боротьба за Македонією між Візантійською імперією та Дунайською Болгарією [130, III, с. 270-274; 349, с. 53; 291, с. 154]. Під час правління хакана Пресіана (836-852 рр.) дунайські болгари оволоділи землями Західної і Центральної Македонії, а у Східній Македонії вони опанували територію мешкання смоленів [291, с. 160; 213, с. 54]. Згадані події мали деструктивний вплив на розвиток македонських склавиній, але до остаточного їх приєднання до Дунайської Болгарії або входження їх у фемну організацію Візантійської імперії, ці протодержавні утворення зберігали свою внутрішню автономію і стали структурою [170, с. 87-89; 290, с. 290-291; 169, с. 62-65].

За початок створення Моравської держави вважається об'єднання у 833 році, тобто через 12 років після народження Ібн Хурдазбіга, Старо-Моравського і Нітранського князівств під владою князя Моймира I [364, с. 81-82]. Згадана подія являла також початок процесу асиміляції населення названих князівств у єдину етнічну спільність, на яку поширилася назва "моравани" [363, с. 85]. Однак інші людності західних слов'ян, а саме чехи, вісляни, лужицькі сорби тощо, залишалися поза межами цього державного утворення [364, с. 82-84; 106, с. 96-97]. Перетворення Моравії на велику державу, до складу володінь якої ввійшли згадані слов'янські людності, почалося лише під час правління великого князя Святополка I (871-894

pp.). Втім, Сілезія, Віслянська область, сорбське Полаб'я, Чехія, Потисся, та частина Паннонії підпали під владу Великої Моравії в період від 874 до 885 років [588, г. 3, s. 9-76; 586, s. 31-34; 757, s. 227-256]. Отже, для Ібн Хурдазбіга, який написав свій твір дещо пізніше, а саме під 885-886 рік [706, s. 390], саме існування Велико-Моравської держави на згаданому міжетнічному просторі не могло бути “de facto”. Тому в його творі взагалі відсутня будь-яка назва, що відокремлювала б населення цього державного утворення від загальної сукупності слов'янського населення Європи, яка означалася в “Книзі шляхів і царств” етнонімом “ас-сакаліб”.

Належить відзначити, що латинські писемні документи, які походять від періоду правління Святополка I, свідчать про відсутність у Європі тих часів уявлень про населення Велико-Моравської держави як про окрему етнополітичну спільність. Зокрема, у папських буллах 70 – 80-х років IX століття етнічна назва “моравани” взагалі відсутня, а населення Великої Моравії характеризується лише як “народ” / *populous* /, етнічна належність якого означається термінами “*Sclavos*” та “*Sclavorum*” [702, III, p. 189, 200, 205, 217, 224, 226]. Каролінгські хроністи другої половини IX століття визнавали населення Великої Моравії за частину слов'янської людності, означаючи його як “*Sclavi*” та “*Winedes*”, або “*Sclavi Vargenses*” [702, I, p. 71-80, 90-93, 95, 97]. Щодо тих писемних джерел, які виникли в означений час у самій Великій Моравії, населення цієї країни вважалось за частину загальної слов'янської етнічної спільності, яке відрізняється від решти слов'ян лише належністю до окремого політичного утворення, означеного назвами “Морава”, “Моравська область” та “земля Моравська”. Саме тому це населення йменується загальним висловом “всья люди Моравския” [702, II, p. 98, 101, 105, 144-145, 153-154, 166]. В уявленні арабських учених доби раннього середньовіччя дана людність являла собою лише одне із племінних утворень слов'ян. Ал-Мас'уді назвав “моравів” / *مَرَاوَة* / у переліку слов'янських “племен” / *أَجْنَاس* /, і локалізував їх на території, розташованій в басейнах рік Дунай / *دَنْبَة* / і Морава / *مَلَاوَة* / біля володінь

баварців і швабів, означених назвою “намджин” / **نَامَجِين** /, та дунайських болгар / **أَلْبُرْغَر** / [700, III, р. 61-63; 635, р. 67]. Отже, локалізація ал-Мас’уді місця мешкання моравів відповідає саме тій території, яку охоплювала Моравська держава в часи правління князів Моймира I (833-846 рр.) та Ростислава (846-870 рр.). [364, с. 82-84; 106, с. 96-97; 208, с. 70-73].

Зважаючи на те, що в досліджуваному фрагменті різно-етнічне населення Західної та Південно-Східної Європи визначається за принципом підданства, тобто за його належністю до певного державного утворення, через незавершеність державотворчого процесу у слов’ян Європи Ібн Хурдазбїг не мав підстав для означення окремих етнічних угруповань цієї людності за згаданим принципом. Тому в уявленні цього вченого слов’яни, на відміну від населення Візантії та держави Каролінгів, були єдиною позадержавною етнічною спільністю, і він називав усю сукупність окремих угруповань слов’ян загальним етнонімом ”ас-сакаліб” / **أَلصَّقَالِب** /.

Деякі повідомлення “Книги шляхів і царств” про слов’ян мають суто просторові характеристики. Такою є згадка “ас-сакаліб” серед тих етносів, що заселяють “ал-Джарбїйю, край Півночі” / **أَلْجَرْبِيّ بِلَادُ الشَّمَال** / [634, р. 118-119]. Для визначення семантики цього етноніму належить виявити етимологію терміна “ал-Джарбїйя” / **أَلْجَرْبِيّ** /. Висловлено думку про його ідентичність з сирійським словом “garbayo”, яке має значення “північ” [634, р. 90, 118]. Існує міркування, що слово “garbayo” тотожне арабському прикметнику “північний” / **جَرْبِيّ** / [686, I, s.112]. Презентована також пропозиція ототожнити термін “ал-Джарбїйя” з формами “ал-Джудай” / **أَلْجُدَيّْ** / та “ал-Джадїйу” / **أَلْجَدَيّْ** /, які містяться в творі ал-Йа’кубі “Книга країн” [633, р. 268, 320] і мають значення “Полярна зоря”. Тому пропонується термін “ал-Джарбїйя” розуміти як “край Полярної зорі” [168, с. 288]. На нашу думку, вислів “ал-Джарбїйя, край Півночі” являє сполучення двох відмінних понять. Перше з цих понять, а саме “ал-Джарбїйя”, є назвою Північного намісництва

Арабського халіфату, яке було означене у відповідності до напрямів сторін світу. Виявлено, що такий адміністративно-територіальний поділ цієї держави був успадкований від Сасанідського Ірану [7, с. 218]. Щодо другого поняття, “аш-шімалі” / الشِّمَالُ /, тобто “північний” то воно може означати північну частину “населеної чверті [Землі]” / الرُّبْعُ المَعْمُورُ /. Тому даний фрагмент містить у собі переліки як окремих областей Північного намісництва, так і людностей, територія мешкання яких знаходиться на північ від його меж, а саме хозарів / الخَزَرُ /, аланів / اللّانُ /, а також слов’ян / الصَّقَالِبُ / і аварів / الأبرُ /. Належить ураховувати послідовність переліку людностей півночі. Адже слов’яни згадані після хозарів та аланів, які заселяли, відповідно, Азово-Каспійське межимор’я, та Центральне Прикавказзя і Середнє Подоння, але перед аварами, що мешкали в Середньому Подунав’ї. Така локалізація слов’ян надає можливість припустити, що в даному фрагменті йдеться про етнічні спільності тих слов’ян, які залюднювали територію України, тобто ті землі, що простягалися далі на захід від верхоріччя Сіверського Дінця, де пролягала західна межа Хозарського каганату, через Середнє Подніпров’я і гірське пасмо Українських Карпат до Середньо-Дунайської низовини, де мешкали авари.

Складним є визначення семантики досліджуваного етноніму у фрагментах, де йдеться про “країну ас-сакаліб” / بِلَادُ الصَّقَالِبِ /. Адже в цих випадках називається певна частина територіального простору, який був залюднений слов’янами в часи життя Ібн Хурдазбіга. Такою є згадка даної “країни” як однієї з тих, що розташовані на північний схід від мусульманської Іспанії [634, р. 92]. Названа вона після “країни бурджан” і перед “країною ал-абар”. Висловлено міркування, що в цьому фрагменті етнонім “бурджан” означає бургундів [686, I, s. 89]. Але нами доведена безпідставність цього міркування. Отже, якщо вважати, що в даному випадку йдеться про Дунайську Болгарію, то “країну ас-сакаліб” належить ідентифікувати з етнічними спільностями тих слов’ян, територія мешкання

яких локалізувалася на територіальному просторі, що простягався від північно-західних меж Дунайської Болгарії до південних меж держави аварів, тобто сербів, хорватів та словенців. На той самий територіальний простір зорієнтоване також повідомлення про “країну ас-сакаліба” / **بِلَادُ التَّقَالِبَةِ** / **مَقْدُونِيَّة** / [634, р. 105; 568, II, р. 283; 605, р. 423; 566, s. 130-131].

Іншою є, на нашу думку, семантика терміна “країна ас-сакаліба”, згаданого в розглянутому описанні сухопутного торгівельного маршруту купців-разанідів [634, р. 155]. Як відзначалося вище, від австрійського міста Раффельштаттен цей маршрут, пролягав у тому напрямі, який ідентифікований з “Лядським” торгівельним шляхом. Через Волинь, Краків та Прагу цей маршрут сполучав Київ з німецьким містом Рагенсбург [323, с. 354-355; 129, с. 292-293]. До того ж, виявилось, що Києва сягав також інший напрям руху названих купців, що пролягав рікою Дунай до міста Преславець, і надалі спрямовувався на північ. Отже, саме Київ являв торгівельний центр, де з’єднувалися розглянуті маршрути купців-разанідів, що пролягали через землі “країни ас-сакаліба”. Тому ми вважаємо, що даний топонім означає ту частину залюдненого слов’янами територіального простору, важливішим центром транзитної торгівлі якої був Київ. На користь цього міркування свідчить звістка про те, що купці-разаніди могли “розмовляти слов’янською мовою” / **يَكُونُونَ بِالصَّنَالِيَّةِ** / [634, р. 153], яка ідентифікована із старо-слов’янською (церковно-слов’янською) [415, с. 52-66; 363, с. 238; 494, р. 105-127; 496, р. 153-197; 645, s. 7, 52; 785, s. 108; 845, s. 1-56].

Для визначення уявлень Ібн Хурдазбіга про окремі регіони Європи, замешкані слов’янами, певне значення має виявлення семантики етноніму “ас-сакаліба” у звістці про те, що столиця Хозарського каганату, Хамліх, розташована “край ріки, яка тече із країни ас-сакаліба і вона вливається в море Джурджан” / **حَمْلِيخَ وَ هِيَ عَلَى شَفِيرِ النَّهْرِ الَّذِي يَجِيءُ مِنْ بِلَادِ الصَّقَالِبَةِ وَ هُوَ يَصُبُّ فِي بَحْرِ جُرْجَانَ** / [635, р. 124]. Зважаючи на те, що

під згаданою рікою розуміється Волга [168, с. 306], висловлено міркування, що в даному фрагменті термін “країна ас-сакаліба” означає землю ільменських словенів, інформацію про яку Ібн Хурдазбіг міг запозичити саме від купців-русів, які постачали свої товари до Багдаду [686, I, s. 115]. Втім, на нашу думку, семантика цього терміна є ширшою, ніж та, що запропонована. Адже належить ураховувати таку обставину, що в описанні річкового торгівельного шляху купців-русів місцевість, із якої цей шлях починався, тобто слов’янські землі, прилеглі зі сходу до Фінської затоки Балтійського моря, тобто землі ільменських словенів та залежних від них угро-фінських племен, означені як “найвіддаленіша область слов’янської [землі]” / أَقْصَى الصَّقَالِيَّةِ / [634, р. 154]. Втім у досліджуваному фрагменті йдеться якраз не про “найвіддаленішу область” / أَقْصَى /, а про “країну” / بِلَادٍ /. Погоджуючись з тим, що інформатором Ібн Хурдазбіга про “країну ас-сакаліба”, із якої тече Волга, були купці-руси, зауважимо, що дані купці прибували до Багдаду із Києва, через який пролягав торгівельний шлях “із Варяг у Греки”, висхідним пунктом якого була “найвіддаленіша область слов’янської [землі]”. Саме тому семантика терміна “країна ас-сакаліба” як у цьому фрагменті, так і в описанні торгівельного шляху купців-разанідів, на нашу думку, є ідентичною.

На засадах висловленого міркування належить розуміти і етнонім, що означає тих слов’ян, поза територією пробування яких розташоване море, де знаходиться загадкова “місцевість Тулійя” / أَلْبَحْرُ الَّذِي خَلْفَ / أَقْصَى الصَّقَالِيَّةِ وَ عَلَيْهِ مَدِينَةٌ تُؤَلِّيهِ / [634, р. 93]. Зважаючи на те, що згадане “море” ототожнене з Балтикою, належить погодитися з думкою, що ця звітка ґрунтується на інформації про морський торгівельний маршрут, який від Фінської затоки обгинав Європу із заходу, і через протоки Па-де-Кале та Ла-Манш сягав мусульманської Іспанії [686, I, s. 98, 100, 129-131]. Втім, на нашу думку, цей торгівельний маршрут являв продовження шляху “із Варяг у Греки”, але в зворотному напрямі, тобто

від згаданої “найвіддаленішої області слов’янської [землі]” через місто Київ, володіння Візантійської імперії, та Середземне море, до мусульманської Іспанії, і далі, обминаючи європейський континент із заходу – до Фінської затоки. Зважаючи на те, що шлях “із Варяг у Греки” являв східну частину трансєвропейського водного торгівельного маршруту, тими “ас-сакаліба”, поза територією мешкання яких, згідно з Ібн Хурдазбігом, розташоване Балтійське море, транспортна артерія даного торгівельного маршруту, були саме ті слов’яни, землі яких прилягали до шляху “із Варяг у Греки”, тобто населення Київської Русі.

Етнонім “ас-сакаліба” згадується в “Книзі шляхів і царств” також для означення “служників-слов’ян” / **الْحَدَمُ الصَّقَالِيَّةُ** /, які служать у купців-русів перекладачами [634, р. 154]. Імовірно є те, що ці служники, згідно з Ібн Хурдазбігом, разом із невольниками із інших країн Європи постачалися із мусульманської Іспанії до Багдаду [634, р. 92].

Значна частина повідомлень про “ас-сакаліба”, що міститься в творі Ібн ал-Факига ал-Гамадані, запозичена із “Книги шляхів і царств” [517, р. 6, 83-84, 270-271; 634, р. 92, 154-155]. Окрім цього, даний етнонім названий в описаннях Візантії [517, р. 136, 145], Кавказу [517, р. 295], а також у звістці про людності, які сповідують християнство яковитського напрямку [517, р. 77]. Із звісток про “ас-сакаліба”, які містяться в описаннях Візантії, виявляється, що ця людність разом із греко-мовними / **الرُّومُ** / і романо-мовними / **الأندلس** / етнічними спільностями являє більшість населення названої країни. Отже, йдеться про балканських слов’ян, які, разом із візантійцями, були “малікітськими християнами” / **نَصَارَى مَلَكَتِيَّة** /, які “читають Євангеліє у спосіб джармаканський” / **الْجَرْمَكِيَّة** / [517, р. 136]. У цьому тексті згадані прихильники “царської” / Васи́лкіої / християнської релігії, де передбачається читання Євангелія грецькою мовою “ал-джараміка” / **الْجَرَامِكَة** /, тобто східні ортодоксальні візантійські християни, які були підпорядковані Антіохійському патріарху [686, II (I), s.

22-23]. Цих слов'ян-християн мав на увазі Ібн ал-Факиг, згадавши, що “ас-сакаліба” мають хрести [517, р. 77].

Однак, в одному із описань Візантійської імперії цей учений повідомив про те, що існують два угруповання слов'ян, які відрізняються один від одного за своїм зовнішнім виглядом. Ті “ас-сакаліба”, що мешкають “поблизу від моря” / *يَلَى الْبَحْرِ* /, є смугляві і чорняві, а ті, що залюднюють місцевості, розташовані “на суші” / *فِي الْبَرِّ* /, побто у віддаленні від моря, є ясноволосі і вродливі [517, р. 145]. Висловлено міркування, що під першим зі згаданих угруповань розумілися балканські слов'яни, які залюднюють землі, прилеглі до узбереж Адриатичного та Егейського морів, а під другим – слов'яни Центральної і Східної Європи [686, II (I), s. 68; 638, s. 369-373].

Загадковою є звістка Ібн ал-Факига ал-Гамадані про те, що Кавказькі гори / *جَبَلُ الْقَبْقُ* / сягають “країни ас-сакаліба” / *بِلَادُ الصَّقَالِيَةِ* /, і в названих горах мешкає “рід із ас-сакаліба” / *جِنْسٌ مِنَ الصَّقَالِيَةِ* / [517, р. 295]. Існує декілька версій щодо того, про яких саме слов'ян йдеться в згаданому фрагменті. Зокрема, вважається, що тут етнонім “ас-сакаліба” може означати або тих слов'ян, що перебували в Хозарському каганаті, південні межі якого сягали Прикавказзя [112, с. 38, 41-43], або населення Волзько-Камської Булгарії [817, s. 307-309]. Однак у першому міркуванні ігнорується та обставина, що в повідомленні йдеться про “країну ас-сакаліба”, а не про окремі угруповання слов'ян, які перебували в іншій країні. Щодо другого міркування, то належить зауважити, що Волзько-Камська Булгарія знаходилася на такому віддаленні від Кавказу, що локалізація її населення в Кавказьких горах є необгрунтованою. Інші припущення щодо цього питання, на наш погляд, є більш коректними. Зокрема, висловлено думку, що йдеться про чати східних слов'ян, які у VIII-IX століттях залюднювали Нижнє Подоння. При цьому в якості тієї місцевості, де перебували ці чати, названі землі, прилеглі до ріки Кубань. Припускається також, що досліджувана звістка являє контамінацію

відомостей про Кавказ та Карпати [686, II (I), s. 14, 39, 117]. Ми пропонуємо об'єднати два останні міркування воедино. Адже та “країна ас-сакаліба”, якої сягають Кавказькі гори, простягається зі сходу на захід від Нижнього Подоння до Карпат, а це є регіон розселення слов'янських людностей, східну частину якого залюднювали нижньо-донські слов'янські угруповання, а західну частину – карпатські слов'яни.

Значну частину повідомлень, запозичених Ібн ал-Факигом із твору Ібн Хурдазбіга, є описання торгівельних шляхів. Однак, на відміну від останнього, цей вчений називає купців-русів, які, згідно з Ібн Хурдазбігом, транспортували товари шляхом “із Варяг у Греки” до володінь Візантії, не “ар-рус”, а “ас-сакаліба” [517, p. 270-271; 634, p. 154]. На нашу думку, дана відмінність спричинена безпосереднім розумінням цим ученим вислову Ібн Хурдазбіга, що купці-руси являють “рід із ас-сакаліба” / **جِنْسٌ مِنَ الصَّقَالِيَةِ** /. Разом з цим, в даному фрагменті виявлені відсутні у Ібн Хурдазбіга звістки про те, що слов'янські купці, повертаючись із володінь Візантії, відвідують місто, зване “Самкарш” / **سَمَكَرَش** /, і лише після цього рухаються далі, до “[країни] ас-сакаліба”, а іноді прямують від “моря ас-сакаліба” / **بَحْرُ الصَّقَالِيَةِ** / “рікою ас-сакаліба” / **نَهْرُ الصَّقَالِيَةِ** / до столиці Хозарського каганату. Існують декілька версій стосовно того, яке місто означає топонім “Самкарш”. Але всі ці версії локалізують дане місто на узбережжі Чорного моря. При цьому висловлене припущення, що слов'янські купці рухалися із Візантійської імперії на північ, імовірно, рікою Дніпром [686, II (I), s. 29, 82-84]. Щодо їх шляху до столиці Хозарського каганату “рікою ас-сакаліба” від “моря ас-сакаліба”, то його належить ототожнити з наявним у розвідці Йордана і розглянутим вище переліком племен, угруповань, які залюднювали землі, розташовані уздовж торгівельного маршруту, що пролягав від східного узбережжя Балтійського моря до місця злиття рік Волга і Кама [615, XXIII, 116]. Виявляється, що в творі Ібн ал-Факига Балтійське море і ріка Волга означаються відповідно термінами “море ас-сакаліба” та “ріка ас-сакаліба”.

У книзі Ібн Руста згадки про слов'ян містяться в запозиченому із твору ал-Фаргані описанні “кліматів” Землі [633, р. 98; 723, р. 38], в розповіді Харуна ібн Йахйі [633, р. 127-128], та в повідомленні анонімного автора про людності Східної Європи [633, р. 141-145]. Зважаючи на те, що в описанні “кліматів” Землі “країна ас-сакаліба” / **بِلَادُ الصَّقَالِيَّةِ** / згадується після Дунайської Болгарії / **بِلَادُ بَرْجَان** / та володінь паннонських аварів / **الأبر** /, можна вважати, що в даному фрагменті термін “країна ас-сакаліба”, означає територію розселення балканських слов'ян, тобто сербів, хорватів та словенців, розташовану на північний захід від Дунайської Болгарії та на південь і південний захід від Аварського каганату. Таку саму семантику має етнонім “ас-сакаліба” в розповіді Харуна ібн Йахі. Згідно з даними названого автора, “ас-сакаліба”, які сповідують християнство, залюднюють землі, розташовані на шляху із міста Константинополя / **أَلْقُسْطَنْطِينِيَّة** / до міста Рим / **رُومِيَّة** /, який пролягає через міста Салоніки / **سَلُوقِيَّة** / та Спліт / **بَلَاتِيْس** /.

У повідомленні анонімного автора про людності Східної Європи згадується, що територія розселення “ас-сакаліба” є прилеглою до країни, званої “Булкар” / **بُلْكَار** /, тобто до Волзько-Камської Булгарії, та до володінь мадярів / **أَلْمَجْعَرِيَّة** /, розташованих, як уже доводилося, у степовій зоні Дніпро-Дністровського межиріччя [633, р. 141-143]. В даному повідомленні етнонім “ас-сакаліба” означає слов'ян та сусідні з ними на північному сході угорські племінні утворення, тобто людності, які згодом увійшли до складу Київської держави. В згаданому писемному документі є наявною також окрема розповідь про “країну слов'ян” / **أَلصَّقَالِيَّة** / [633, р. 143-145]. Зважаючи на те, що серед дослідників відсутня єдина точка зору щодо визначення семантики даного топоніму [438, с. 28, 124; 686, II (II), s. 35, 108-109], належить визначити характер цього писемного документу. Загалом повідомлення анонімного автора про людності Східної Європи справляє враження записки мандрівника. Визначити маршрут, яким цей мандрівник рухався територією Східної Європи, можна через

виявлення послідовності описань тих “країн”, в яких він перебував під час свого мандрування. На початку даної записки міститься повідомлення про країну, звану “Булкар” / بُلْكَار /, тобто про Волзько-Камську Булгарію [633, р. 141-142]. Після неї йдеться про “ал-Маджгарійя” / أَلْمَجْغَرِيَّة / [633, р. 142-143], тобто “країну мадярів”, розташовану в межиріччі Нижньої Волги і Ками. Надалі йдеться про “ал-Баджанакійя” / أَلْبَجَانَاكِيَّة /, тобто про “країну печенігів” [633, р. 143], ідентифіковану з територією, що знаходиться в басейнах рік Волга, Урал та Емба, на якій печеніги перебували до 894 року. Після повідомлення про “країну печенігів” містяться дані про “ас-Саклабійю” / أَلصَّفَلِيَّة /, де розповідь відбувається в зворотньому напрямі, тобто з північного сходу на південний захід. Отже, мандрівник рухався торгівельним шляхом, яким транспортували свої товари від Києва до Хамліха купці-руси та купці-разаніди.

Дане міркування підтверджується ідентифікацією терміна “Вантіт” / وَائِيْت /, презентованого мандрівником у якості того міста / مَدِيْنَة /, що розташоване поблизу від початкової межі “ас-Саклабійї”. Зважаючи на те, що деякі дослідники ототожнили цей термін з містом Краків [438, с. 28, 124-125] або з містом Київ [112, с. 264], ми вважаємо за доцільне визначити той принцип, згідно з яким нами підтримано міркування про ідентичність терміна “Вантіт”. Якщо припустити, що в даному фрагменті термін “мадіна” має значення не “місто”, тобто “населений пункт”, а “місцевість [мешкання людності] вантіт” [634, р. 93; 686, I, s. 101], то можливим є відновлення правильної арабської форми написання назви цієї людності через заміну останньої її літери “та” / ت / на літеру “джім” / ج /. Отже, виправленою арабською формою написання даної назви є “вантідж”. Виявляється, що йдеться про землю в’ятичів, розташовану в басейні ріки Оки [686, I, s. 149-150]. Саме цією рікою зворотний напрям маршруту “Київ – Хамліх” спрямовувався на південний захід, сягаючи Києва. Той самий принцип доцільно застосувати при визначенні семантики кінцевого пункту подорожування анонімного

мандрівника територією “країни ас-сакаліба”, а саме терміна “місто Дж.рваб” / *جَزْوَاب مَدِينَة* /, де, згідно з автором досліджуваної розповіді, пробуває правитель / *رَئِيسُ الرُّوسَاءِ* / цієї країни. Даний термін вважається за означення Білої Хорватії, Моравії, та давньої назви столиці Моравського князівства, міста Велеград, званого “Градище” [438, с. 32, 142; 706, s. 171-172; 686, II (II), s. 128-129], а також за назву Києва [96, с. 12; 837, s. 217]. Відновивши правильну арабську форму назви цього “міста”, а саме “хурват” / *حُرَوَات* / заміною першої літери “джім” / *ج* / на літеру “ха” / *خ* / перенесенням діакритичної крапки із нижнього положення у верхнє, та останньої літери “ба” / *ب* / на літеру “та” / *ت* / також перенесенням діакритичної крапки із нижнього положення у верхнє і доданням до неї ще однієї діакритичної крапки, виявляємо, що йдеться про місцевість, залюднену хорватами, а точніше про Західну Галичину. Згадане міркування підтверджується відновленням правильного арабського написання імені правителя “ас-Саклабійї”, презентованого як “Свійат мулк” / *سُوَيْتٌ مَلِكٌ* /, на “Свійат булк” / *سُوَيْتٌ بُلْكٌ* / через заміну першої літери другої його частини “мім” / *م* / на літеру “ба” / *ب* /. Виявляється, що йдеться про Святополка I Великоморавського (870-894 рр.) [438, с. 32, 139-142], час правління якого збігається з часом виникнення досліджуваного писемного документу. Дійсно, тоді Західна Галичина являла складову держави, званої „Велика Моравія” / *μεγάλη Μοραβία* /, яку очолював Святополк I Великоморавський [4, с. 32; 220, с. 52-53, 164-165, 338-339; 364, с. 81-87]. Грунтуючись на розглянутому, доцільно вважати, що анонімний автор від землі в’ятичів через Київ, а потім Лядським шляхом, досягнув північно-західної частини гірського пасма Східних Карпат. Отже, на нашу думку, топонім “ас-Саклабійя” означає в творі Ібн Руста той територіальний простір, на якому відбувався процес створення Київської держави. При цьому доцільно відзначити, що є наявні в цьому документі дані про спосіб життя слов’ян, їх звичаї, релігійні вірування і поховальний обряд, та про

характер суспільних відносин, є відповідними стану суспільства язичницької доби історії України.

У творі ал-Мас'уді “Золоті луки і родовища коштовностей” слов'яни / الصَّقَالِبَة / згадуються генеалогічних переліках [700, I, р. 73, III, р. 66], в описаннях “кліматів” Землі [700, I, р. 182], розмірів територій північних країн [700, IV, р. 38], зовнішнього вигляду різних народів [700, II, р. 51; III, р. 133, IV, р. 9], населення Хозарського каганату [700, II, р. 9, 11-12], та у звістках про напади мадярів на країни Європи [700, II, р. 64] і про взаємини Візантійської імперії та Сасанідського Ірану [700, II, с. 220-221]. Окрім цих згадок, в названому творі є наявні окремі розповіді про слов'ян [700, III, р. 61-65], та про язичницькі храми даної людності [700, IV, р. 58-60]. Якщо систематизувати згадані фрагментарні згадки про слов'ян, то виявляється, що, згідно з уявленнями ал-Мас'уді, ця людність разом із русами / الرُّوس / і дунайськими болгарами / بُرْجَان / являє нащадків біблейського Матусалаха / مَثُوشَلَخ /. За зовнішнім виглядом вона світлошкіра і ясноволоса. Слов'яни мешкають у шостому “кліматі” Землі і залюднюють величезну територію, яка за своїми розмірами (3.500 на 700 фарсахів) перевищує загальну площу земель Візантійської імперії / الرُّوم /, Хозарського каганату / الخَزَر /, Дунайської Болгарії / بُرْجَان / та Італії / رُومِيَة /. Повідомляється також про те, що на північ від землі слов'ян живуть мавпи, які мають зовнішній вигляд, який наближений до людського. Імовірно, йдеться про реальні людності півночі, зокрема про комі, які носили шкіряний одяг з шерстю назовні. Отже, у цих згадках слов'яни презентовані як окрема етнічна спільність, що залюднювала великий територіальний простір Східної Європи. Разом із цим, у повідомленні про напади мадярів на країни Європи “ас-сакаліба” згадані як людність, що мешкає поблизу від Італії / رُومِيَة /. Отже, в даному фрагменті цей етнонім означає південних слов'ян, а саме сербів, хорватів, хорутанів, та словенців. Така сама семантика виявляється і у звістці про дарунок візантійського імператора Маврікія (582-602 рр.) іранському шаху Парвізу,

до складу якого входили сто дівчат, що були дочками правителів дунайських болгар / بُرْجَان / та слов'ян / الصَّقَالِبَة /. В описаннях слов'ян, що перебували в торгівельній частині столиці Хозарської держави, званій “Хамліх”, важливим уявляється те, що ал-Мас'уді повідомив про ідентичність язичницьких поховальних обрядів і судового права слов'ян та русів. Тому ми вважаємо, що в цих фрагментах етнонім “ас-сакаліба” означає представників слов'янських етнічних спільностей, які мешкали на території, де відбувався процес формування Київської держави, але ще не увійшли до її складу.

В “Розповіді про слов'ян” [700, III, р. 61-65] етнонімом „ас-сакаліба” означена та широка етнічна спільність, що являла собою „різні племена” / أَجْنَسُ الْمُخْتَلِفَةِ /, між якими тривають війни”. Втім, згадується про те, що в часи стародавності одне зі слов'янських племінних утворень, а саме велиняни / وَلِئَان /, мало владу над рештою слов'янських племен, а останні підкорялися правителю / مَلِك / велинян. Отже, цей автор відобразив своє уявлення про давні зв'язки між племінними утвореннями слов'ян. В переліку слов'янських племен, окрім велинін, згадані також етноніми, які ідентичні назвам етнічних спільностей слов'ян Центральної Європи. Зокрема, названі ободрити / أَبُوطَدْرَان /, дуліби / دُولَابَه /, мільчани / مَتَابِن /, серби / سَرَبِيْن /, хорвати / حُرَوَاتِيْن /, кашуби або хижани / خَشَائِيْن /, браничани або брежани / بُرَانَجَائِيْن /. Титули правителів названих слов'янських спільностей означені терміном “маждік” / مَاجِك /, що являє арабську передачу суто слов'янського слова “мужек”. Слов'янськими є також імена правителів ободритів (Мстиславич) / مُسْتِسْلَاج /, чеських дулібів (Венцеслав) / وَانْجِسْلَاف /, а також мільчан (Ратибор) / رَتِيْبِر / [700, III, р. 62-63; 208, с. 70-77; 64, с. 57-58].

Однак перелік правителів “ас-сакаліба” в досліджуваному творі не обмежується слов'янами Центральної Європи. Серед цих правителів називається ім'я „ад-Дір” / اَلْدِّيْر / [700, III, р. 64], яке ототожнюється з Діром, що правив у Києві з 873 до 882 року [287, с. 12-13; 67, с. 310-312].

Зважаючи на те, що, згідно з ал-Мас'уді, держава Діра межувала з володінням правителя “тюрків” / *أَلْتُرْك* /, тобто мадярів, треба визнати, що учений вважав цю державу за таку, територія якої не обмежувалася Середнім Подніпров'ям, а простягалася на захід, охоплюючи Східно-Карпатський регіон.

У “Розповіді про будинки, вшановувані у слов'ян” [700, IV, р. 58-60], відобразилося уявлення ал-Мас'уді про “ас-сакаліба” як про язичників. Відмітною ознакою джерельного матеріалу, наявного в цій розповіді, є його легендарний характер, забарвленість астрологічними міркуваннями, перебільшення коштовності та розмірів речей, що знаходяться в слов'янських язичницьких храмах. Втім, деякі деталі надають можливість співвіднести певну частину цих звісток з реаліями. Згадки про оточення храму водою, золоте зображення ідола, пророчення майбутнього, є схожі з описанням ідола Радигоста в Ретрі, або Радигощі [206, с. 80-86]

“Книга вказівки і спостереження” ал-Мас'уді містить у собі згадки про слов'ян, наявні в описаннях “кліматів” Землі [635, р. 32], морів, а саме Чорного / *بَحْرُ بَنْطُس* / та Середземного / *بَحْرُ الرُّومِي* / [635, р. 56, 59, 67], північних людностей [635, р. 23, 83], Візантійської імперії та її сусідів [635, р. 139, 141, 145, 181, 183, 191], а також у звістці про торговельний шлях, що пролягав із Середнього Поволжя до мусульманської Іспанії [635, р. 63]. Семантика етноніму “ас-сакаліба”, що наявний в даних згадках, є різноманітною. Зокрема, в описаннях північних людностей цей етнонім називається разом з найменуваннями інших етнічних спільностей Європи, а саме франків / *أَلْإِفْرَنْجَة* /, візантійців / *أَلرُّوم* /, та стародавніх греків / *أَلْيُونَانِيُون* /, і означає слов'ян як велику європейську етнічну спільність. Разом із цим, у інших звістках названого твору семантика етноніму “ас-сакаліба” відображує окремі угруповання слов'ян згідно з територією їх мешкання. Зокрема, у описаннях Середземного моря, Візантійської імперії та її сусідів, і п'ятого “клімату” Землі, “ас-сакаліба” презентовані як людність, що мешкає на землях, розташованих поміж володіннями

дунайських болгар / بُرْجَان /, паннонських аварів / الأَبْر /, Візантії / الأَثْرُوم /, і прилеглих до Італії / رُومِيَّة / . У “море ар-Румі” / بَحْبَ الرُّومِي / (Середземне море), вливаються ріки, що течуть із “країни ас-сакаліба” / بِلَادُ الصَّقَالِيَّةِ / . Ці слов’яни сповідують християнство, і вони покірні правителю Рима, тобто Папі Римському. У даних звістках йдеться про ті слов’янські етнічні спільності, що залюднювали територію Балканського півострова, прилеглі до східного і північно-східного узбережжя Адриатичного моря, та землі, що простягалися на північ від названого моря до Середньо-Дунайської низовини. Додамо до цього, що значення загальної етнічної назви „ас-сакаліба” ал-Мас’уді поширив також на племінне угруповання, зване „ал-марави” / الأَمْرَاوَة /, тобто на моравів [635, р. 67].

У описанні рік, які вливаються у “море Бунтус” / بَحْرُ بُنْطُس / (Чорне море) згадані “ас-сакаліба”, які мешкають на берегах “ріки Танаїс” / نَهْرُ طَنَائِس / [635, р. 67]. Сам факт пробування слов’ян у Подонні був зафіксований в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя у описаннях арабо-хозарських війн. Зокрема, існує повідомлення про збройний напад / أَعَارَ / на “слов’ян, які наче [пробувають] у землі хозарів” / أَلصَّقَالِيَّةُ كَانُوا بِأَرْضِ الْخَزَرِ /, який здійснило в 737 році арабське військо на чолі з майбутнім халіфом династії Омейядів (744-750 рр.), Марваном ібн Мухаммадом [689, р. 207-208; 481, III, р. 1635]. Зважаючи на те, що йдеться про захоплення арабами у полон 20.000 слов’янських сімей / أَهْلُ بَيْتٍ /, доцільно вважати кількість слов’янського населення у Подонні вельми значною.

Відмітною ознакою повідомлень ал-Мас’уді про “ас-сакаліба” є те, що переважна їх більшість, а саме розповіді про слов’ян та їх язичницькі храми, звістки про мешкання моравів на ріках Дунай та Морава, відомості про тих слов’ян, що перебувають у Хозарському каганаті, є відсутніми у більш ранніх арабських писемних документах. Деякі з названих повідомлень датовані часом життя цього вченого, тобто першою половиною X століття [700, II, р. 64]. Разом із цим, простежуються запозичення ал-Мас’уді

деяких сюжетів із творів ал-Фазарі [700, IV, р. 94], ал-Фаргані [700, I, р. 182] і ал-Джармі [635, р. 132]. Частина цих повідомлень, зокрема генеалогічні дані, походять від біблійської писемної традиції. Така обставина, що за своїм характером повідомлення ал-Мас'уді про “ас-сакаліба”, наведені у творі “Золоті луки і родовища коштовностей”, відрізняються від тих, що містяться в “Книзі вказівки і спостереження”, є свідченням залучення вченим до написання своєї останньої книги додаткових даних, що були запозичені із джерел інформації, які не використовувалися при написанні твору “Золоті луки і родовища коштовностей”.

У анонімному творі “Звістки часу” слов'яни / الصَّقَالِيَّةُ / згадані серед людностей – нащадків біблійського Йафета, сина Ноя / يَافِثُ بْنُ نُوحٍ / [1, 1], а також у “згадуваннях” / ذِكْرٌ / про франків / [1, 1, ص. 68], дунайських болгар / [1, 1, ص. 74], та лангобардів / الإِهْتِرَادَةُ / [1, 1, ص. 72]. Згідно з інформацією, частиною якої є дані згадки, “ас-сакаліба” являють об'єкт збройних нападів з боку дунайських болгар, лангобардів та франків. Імовірним є те, що в двох перших випадках йдеться про балканських слов'ян, а у повідомленні про напади франків відображені вторгнення збройних сил Східно-Франкського королівства [658 р. 26-27, 32-33] на землі, залюднені слов'янами Центральної Європи.

Однак більша частина інформації автора “Звісток часу” про слов'ян зосереджена у описанні, означеному як “Згадування про ас-сакаліба” / ذِكْرٌ / [1, 1, ص. 69-70]. У цьому описанні повідомляється, що “ас-сакаліба” являють “декілька народів” / عِدَّةٌ أُمَمٌ /. Розділення цієї етнічної спільності на окремі “народи” відбувається творі за принципом сповідання різних релігійних вірувань. Зокрема, частина “ас-сакаліба” – християни / النَّصْرِيُّ /, але решта їх сповідує релігію вогнепоклонників / يَعْْبُدُونَ الشَّمْسَ /, і поклоняється Сонцю / يَقُولُونَ بِالْمَجُوسِيَّةِ /, а та місцевість, що межує з ними на півночі, є незалюдненою / وَ مَا جَوَارِهِمْ مِنَ الشَّمَالِ لَا يَسْكُنُ /. Для визначення семантики терміна “слов'яни-сонцепоклонники” доцільно урахувати

міркування автора “Звісток часу” про те, що в тому краю, де ці останні мешкають, є численні ріки / *وَلَهُمْ أَنْهَارٌ كَثِيرَةٌ* /, а води морів прісні / *فَمَاؤُهُمْ حُلُوٌ* /. Грунтуючись на цих звістках, належить припустити, що два прісних моря, одне з яких “тече з боку півночі на південь” / *يَجْرِي مِنْ تَاجِيَةِ الشَّمَالِ* / *إِلَى الْجَنُوبِ* /, а інше “тече зі сходу на захід, доки не досягає [того самого] моря, що витікає із місцевості, [залюдненої] ал-бургар” / *يَجْرِي مِنَ الْمَشْرِقِ* / *إِلَى الْمَغْرِبِ حَتَّى يُتَّصَلَ بِبَحْرِ أَخْرَجِيٍّ مِنْ تَاجِيَةِ الْبُلْعَرِ* /, в реалії є великі ріки. Ми вважаємо, що те “море”, яке тече із сходу на захід, доцільно ідентифікувати з рікою Камою, а те, що витікає із місцевості, залюдненої волзько-камськими булгарами – з рікою Волгою. Щодо прісного “моря”, яке тече з півночі на південь, то його можна ідентифікувати з рікою Дніпром. Отже, під “ас-сакаліба”, які залюднюють територіальний простір, що охоплював Подніпров’я і простягався на схід до басейну Волги, належить розуміти слов’ян, що являли населення Київської Русі язичницької доби. Звістка про те, що слов’яни-вогнепоклонники “спалюють своїх небіжчиків на вогнищі” / *يَخْرِقُونَ أَنْفُسِهِمْ بِالنَّارِ* /, нагадує язичницький поховальний обряд предків українців означених часів.

Ал-Істахрі згадав “ас-сакаліба” в описаннях “населеної чверті Землі” [829, р. 5, 7-8, 10], її морів [829, р. 8, 44], та Візантійської імперії [829, р. 4]. Виявляється те, що головним предметом уваги вченого було просторове розташування території, яку залюднювали слов’яни. У описанні Волго-Каспійського торговельного шляху згадано місто Київ [829, р. 227]. За даними цього автора, “ас-сакаліба” мешкають на землях, що знаходяться на захід від областей ісламу і розташовані поміж “землею візантійців” / *أَرْضُ الرُّومِ* / та Волзько-Камською Булгарією / *بُلْغَابِ* /. При цьому до складу Візантійської імперії входять франки / *الإفْرَنْجَةِ* /, галісійці / *أَلْجَلَاكِيَّةِ* /, італійці / *رُومِيَّةِ* /, та інші християнські людності Європи [829, р. 8-9]. Поза територією мешкання “ас-сакаліба” знаходиться протока, яка починається в “морі Оточуючому” / *بَحْرُ الْمُحِيطِ* / [550, р. 934] і перетинає “землю Візантії” / *أَرْضُ الرُّومِ* / біля Константинополя / *أَلْفُسْطَاطِينِيَّةِ* /, сполучаючи,

таким чином, Атлантичний океан з Середземним морем / *بَحْرُ الرُّومِ* / [829, р. 8]. Зважаючи на те, що згадана “протока” являє означення Балтійського моря, належить вважати, що, згідно з уявленням ал-Істахрі, північно-західною межею території, залюдненої “ас-сакаліба”, є землі, що прилягали до східного та південного узбереж названого моря. Щодо розмірів “землі ас-сакаліба” / *أَرْضُ الصَّقَالِيَةِ* /, то вони складають два місяці шляху як у довжину, так і у ширину [829, р. 10]. Отже, дані ал-Істахрі про просторове розташування “землі ас-сакаліба” свідчать про те, що вчений розумів досліджуваний етнонім як означення всієї сукупності сучасних йому етнічних спільностей слов’ян. Втім, його згадка “ас-сакаліба” серед мешканців Європи, що мають бліду шкіру і блакитні очі, обмежує семантику даного етноніму означенням слов’ян, що мешкали в Центральній та Східній Європі. Виявлену суперечливість даних ал-Істахрі можна пояснити тим, що він мав уявлення про особливості зовнішнього вигляду слов’ян, що залюднювали різні частини “землі ас-сакаліба”.

Звістки ал-Істахрі про просторове розташування “землі ас-сакаліба” були запозичені Ібн Хаукалом [829, р. 4-5, 7, 10; 828, р. 9-10, 12, 14-15]. Останній згадав також про те, що певна частина “країни ас-сакаліба” / *بِلَادُ الصَّقَالِيَةِ* /, разом із європейськими володіннями Візантійської імперії / *الرُّومِ* / та іншими країнами Європи, а саме з Калабрією / *قَلْوَرِيَّة* /, з державою франків / *الإفْرَنْجَةِ* /, та з Галісією / *حَلِيفِيَّة* / розташована на захід від “Константинопольської протоки” / *خَلِيجِ القُسْطَنْطِينِيَّة* /, тобто від протоки Босфор [828, р. 129]. Втім, частина згаданої “країни”, разом з областями, залюдненими печенігами / *الْبَجْنَاكِيَّة* / та мадярами / *بَسْجَرَت* /, прилягає до північної межі володінь Візантійської імперії в Європі [828, р. 133]. Таке просторове розташування цієї частини “країни ас-сакаліба” є свідченням того, що в даних фрагментах твору Ібн Хаукала йдеться про територію, яка знаходиться на північ від ріки Дунай, на схід від Середньо-Дунайської низовини, і на захід від володінь печенігів у Нижньому

Подунав'ї. Виявляється, що згадана частина “країни ас-сакаліба” означає територію мешкання карпатських слов'ян.

Однак більшість інформації, наведеної Ібн Хаукалом, але відсутньої у розвідці ал-Істахрі, міститься в описаннях торгівельних зв'язків поміж країнами Європи і областями мусульманського Сходу. Зокрема, цей учений зробив докладні описання чотирьох торгівельних маршрутів, якими невідьники-слов'яни постачалися до мусульманської Іспанії [739, I, p. 110]. Перший із маршрутів, який пролягав через країну франків, ототожнений з сухопутним торгівельним шляхом, який із Центральної Європи сягав мусульманської Іспанії через німецьке місто Майнц та франкське місто Верден. Другий маршрут, який пролягав до мусульманської Іспанії через Галісію, ототожнений з тим морським торгівельним шляхом, що починався у портах, розташованих на південному узбережжі Балтійського моря, надалі пролягав Балтійським і Північним морями, протоками Па-де-Кале та Ла-Манш уздовж північного та західного узбереж Європи. Щодо третього і четвертого маршрутів, що спрямовувалися через лангобардські герцогства Південної Італії та через південно-італійську область Калабрію, то вони пролягали морем на захід, до середземноморських портів мусульманської Іспанії [686, I, s. 93]. Втім, повідомляючи про хутрову торгівлю, Ібн Хаукал назвав серед головних постачальників хутрів до мусульманського Сходу місто Київ / كِيَاَبَة / та ріки, розташовані в краю слов'ян / الصَّقَالِبَة /. То були хутра, вивезені із Києва та інших областей Київської Русі [828, p. 281; 739, I, p. 392; 162, I, s. 102; 686, I, s. 149-150]. Виявляється, що, згідно з уявленнями Ібн Хаукала, Київ був центром експорту хутрів із земель, залюднених слов'янами. Тому семантика етноніму “ас-сакаліба” в творі цього вченого, на нашу думку, поширюється на населення названої країни.

Звістки про “ас-сакаліба”, наявні в книзі “Найкраще розділення для пізнання кліматів” ал-Мукаддасі, містяться в описаннях “кліматів” Землі [534, p. 61] і товарів, які постачаються на ринки мусульманського Сходу [534, p. 242, 325]. Із звісток про просторове розташування території меш-

кання цієї людності виявляється, що вона знаходиться поза Хорезмом, а її південні межі пролягають десь поблизу від шостого “клімату” Землі. Незважаючи на непевність цих даних, можна припустити, що етнонім “ас-сакаліба”, означає сукупність слов’янських етнічних спільностей. Відомості про участь слов’ян в торговельних зв’язках з країнами мусульманського Сходу є більш конкретними. Зважаючи на відповідність цих відомостей звісткам більш ранніх арабських писемних джерел про торгівлю Київської Русі з мусульманським Сходом, належить вважати, що виявлений в них етнонім “ас-сакаліба” означає населення саме цієї країни. Однак звістки ал-Мукаддасі про постачання слов’янських невольників до Єгипту, Сирії та Візантійської імперії через мусульманську Іспанію доцільно ототожнити з описаннями надходження цих невольників із Південної Прибалтики та Балканського півострова, що містяться в творі Ібн Хаукала.

Мутаггар ал-Макдісі, на відміну від інших арабських авторів IX-X століть, для означення слов’ян застосовує однину етноніма “ас-сакаліба”, а саме “саклаб” / صَقْلَاب / . Цей етнонім згадується в генеалогічному переліку тих людностей, які являють нащадків біблейського Йафета / يَافِث / [664, III, р. 26], в описанні “кліматів” Землі [664, IV, р. 53-54], та серед тих людностей, що межують з країною тюрків / التُّرْك / [664, IV, р. 66]. Щодо просторового розташування території мешкання слов’ян, то, згідно з цим автором, вона знаходиться поза шостим “кліматом” Землі, поблизу від володінь дунайських болгар / بُرْجَان / , і сягає кінцевої межі населеної чверті Землі. Дані відомості є невиразними. Однак, згадавши слов’ян серед людностей, території пробування яких є прилеглими до володінь тюрків, Мутаггар ал-Макдісі назвав у якості сусідів слов’ян / صَقْلَاب / русів / رُوس / та волохів / وَاخ / . Зважаючи на те, що в просторовому вимірі етнонім “ар-рус” / الرُّوس / співвідноситься з Середнім Подніпров’ям, можна припустити, що в цьому фрагменті назва “саклаб” може означати ті слов’янські етнічні спільності, які залюднювали південні землі Київської Русі, що простягалися від Середнього Подніпров’я на південний захід, до

гірського пасма Східних Карпат. Згадується також про те, що за розмірами своєї території країна слов'ян є значно більшою, ніж володіння русів. Тому ми вважаємо за коректне міркування, що цей учений означив етнонімом “саклаб” ті етнічні спільності слов'ян, які на час походження інформації, запозиченої ним, іще не увійшли до складу Київської держави [65, с. 309]. Повідомлення про те, що слов'яни являють ідолопоклонників і таких, що поклоняються Сонцю, або взагалі не поклоняються нічому, є свідченням використання ученим якихось більш ранніх звісток про язичницькі вірування слов'ян.

Дослідження інформації про людність, означену в творах арабських авторів IX-X століть етнонімом “ас-сакаліба” / **الصَّقَالِبَة** / та його варіантами “ас-сакаліб” / **الصَّقَالِب** / і “саклаб” / **صَقْلَاب** /, надають можливість зробити такі висновки: 1. Названий етнонім являє арабську форму грецького терміна “Σκλαβήνοι” або “Σκλάβοι”, запозиченого із візантійських писемних джерел VI століття; 2. Первісно цей грецький термін означав слов'янську етнічну спільність, звану “склавини”, що згадана у фрагментах творів візантійських хроністів, присвячених описанню тих слов'янських людностей, які існували напередодні масових вторгнень збройних загонів слов'ян у володіння Візантії на Балканському півострові; 3. Етнонімом “Σκλαβήνοι” означені слов'яни, які в VI столітті залюднювали землі Середнього Подунав'я та Південно-Карпатського регіону, на яких відбувався процес асиміляції слов'янами, прийшлими зі сходу, тобто з території “української етногенетичної ніші”, тубільного дако-гетського населення; 4. Розпад слов'янських військово-політичних союзів венеців та антів, який відбувся внаслідок великого розселення слов'ян, спричинив поширення етнічної назви “Σκλαβήνοι” (“Σκλάβοι”) весь слов'янський етнос у якості його самоназви. Згадану семантику має етнонім “ас-сакаліба” / **الصَّقَالِبَة** / в повідомленнях учених Арабського халіфату IX-X століть; 5. Звістки цих авторів про “ас-сакаліба” містяться як в окремих розповідях, так і в численних згадках, які є наявні в сюжетах,

присвячених іншій тематиці; 6. Вони запозичені із більш ранніх творів “астрономічного” жанру арабської географічної літератури доби раннього середньовіччя, та із біблійської писемної традиції. Втім, переважна більшість інформації про “ас-сакаліба” була отримана від мандрівників та купців, і тому вона є вірогідною; 7. Відомості про “ас-сакаліба” містять інформацію про просторове розташування і природні умови залюднених слов’янами земель, зовнішній вигляд представників цієї людності, соціальний та суспільно-політичний устрій слов’янського суспільства, про релігійні вірування слов’ян та їх поховальні обряди, а також про значність країни слов’ян у міжнародних економічних зв’язках означеної доби. 8. Повідомлення, що стосуються слов’янського населення України, виокремлені із загального обсягу інформації про слов’ян через текстологічний аналіз змісту потрібного джерельного матеріалу.

IV.3. Співвідношення етнонімів “ар-рус” / **الرُّوس** / та “ас-сакаліба” / **الصُّقَالِيَّة** / в системі загальної проблематики етимології та семантики етнічної назви “ар-рус”

Історико-джерелознавчий аналіз етноніму “ас-сакаліба” має набути цілковитого джерелознавчого обґрунтування у системі наукового знання щодо етноісторичних процесів, які відбувалися на землях України в IX-X століттях, на засадах його вивчення у співвідношенні з терміном “ар-рус”. Для виявлення реально існуючих зв’язків між цими термінами нами визначене наступне формулювання мети даного підрозділу дослідження: на засадах джерелознавчо-операційного аналізу виявити ієрархічність співвідношення етнонімів “ар-рус” та “ас-сакаліба” у досліджуваних писемних документах. Змістовна завантаженість співвідношення названих етнічних термінів має виявитися через вирішення наступних завдань: 1. Простеження вірогідності версій щодо етимології терміна “рус” (“рос”); 2. Обґрунтування семантики етноніму “ар-рус” у творах учених Арабського халіфату; 3. Вивчення наукового інструментарію, який був застосований цими вче-

ними для опрацювання інформації про людність, звану “ар-рус”; 4. Визначення причин, що обумовили поширення авторами досліджуваних писемних документів семантики терміна “ар-рус” на інші етнічні спільності.

Одним з найбільш поширених в арабській географічній літературі доби раннього середньовіччя термінів, що означають європейські етнічні спільності, є етнонім “ар-рус” / **أَلرُّوس** /. Зважаючи на те, що даний етнонім являє арабську форму написання етнічної назви “рус” або “рос” / **Ρως** /, що була запозичена авторами досліджуваних творів із візантійської писемної традиції, ми вважаємо за потрібне розглянути насамперед проблематику етимології та семантики згаданої етнічної назви. Проблема виявлення етимології етнічної назви “рус” в історичній науці постала в другій чверті XVIII століття, але спроби її вирішення протягом тривалого часу здійснювалися в умовах активного протистояння двох концепцій розуміння сутності тих етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом так званої “не-писемної”, або “язичницької” доби її ранньої середньовічної історії. Дане протистояння відбувалося в протиборстві двох версій щодо етимології та семантики етнічної назви “рус” (“рос”), а саме “норманської” та “анти-норманської”. наслідком протиборства цих версій є існування на нинішній час декількох концепцій щодо етимології етноніма “рус”, які взаємовиключні одна до одної. Зрозуміло, що дана обставина значно ускладнює процес опрацювання названої проблеми. Тому ми вважаємо за доцільне визначити свою позицію щодо цього питання після аналізу тих головних версій, які презентовані прихильниками різних концепцій щодо розуміння ними етимології досліджуваного етноніма.

Певною підставою для виникнення “норманської” версії походження назви “рус” була звістка автора київського літопису “Повість минулих літ”, монаха Києво-Печерського монастиря, історика і публіциста Нестора (писав з 80-х років XI століття до часу, наближеному до 1113 року), про прикликання на княжіння у 862 році норманських конунгів, а саме братів Рю-

рика, Сінеуса і Трувора. Ініціаторами прикликання були слов'янські та угро-фінські етнічні спільності, що залюднювали ті землі, які прилягали до Фінської затоки Балтійського моря та до озера Ільмень [287, с. 12]. Прихильники “норманської” версії вважають, що дана звістка є свідченням того, що первісно етнонім “рус” означав норманів, але після прикликання норманських конунгів його семантика поширилася на слов'ян у якості їх самоназви. Деякі прихильники “норманської” версії презентували міркування, згідно з яким етнонім “рус” походить від терміна “Ros-lagen”, що являє назву узбережжя шведської області Упланд, прилеглої до Фінляндії із заходу. У стародавні часи названа місцевість була відома під назвою “Rōther”, а її мешканці йменувалися “rōth-karlar” або “rōth-byggjar”, тобто “весляри”, “мореходці” [417, с. 84-86; 823, s. 551], або також “мешканці морських протоків” [784, s. 141]. Фінни, західні сусіди цих мешканців, називали їх скороченим найменуванням “Ruotsi”. Фінізована назва тих шведських мореплавців, на думку деяких дослідників, була первісним терміном, від якого походить назва “рус” [823, s. 551]. Втім, інші “норманісти” uważали, що терміни “rōther” та “rōth-karlar” створені самими дослідниками, і заперечують можливість походження етнічної назви “рус” від найменування “Ruotsi”. На противагу згаданому міркуванню вони пропонують вважати “рус” за етнічну назву, що має своє походження від шведською терміна “Rōths”, який був поширений в IV-V століттях, тобто за п'ять або за чотири століття до згаданого прикликання норманів [348, с. 273; 626, s. 106].

Опоненти “норманської” версії у якості доказу необґрунтованості та безпідставності даних міркувань “норманістів” щодо етимології етноніму “рус” висловили думку про те, що, цей етнонім узагалі не може походити від будь-якої етнічної назви шведів, тому що він у дійсності не був єдиним позначенням слов'янами самих шведів. Адже в писемних документах Київської Русі топонім “Русь” означав лише територію, що була залюднена східними слов'янами, але ажніяк не місцевостей, що розташовувалися на Скандинавському півострові або поблизу від нього. При цьому звертається

увага на те, що писемна традиція київського літопису походить саме від IX століття, і тому раптове зникнення в ньому назви “рус” як позначення шведів є просто неможливим [293, с. 181]. На засадах даної думки був зроблений висновок про те, що, такої семантики терміна “рус” у слов’ян взагалі не було. Ураховується і та обставина, що в “Повісті минулих літ” шведи називаються “свеями” та “норманами” [287, с. 12]. У якості підтвердження неможливості походження етноніму “рус” від норманських термінів використовується факт наявності етнічної назви “Ρως” в тих повідомленнях візантійських та франкських писемних джерел, які походять від першої половини IX століття, тобто від тієї доби, що передувала прикликанню норманських конунгів. Адже наявність цієї етнічної назви простежується одразу в декількох візантійських писемних документах доби раннього середньовіччя. Зокрема, вона міститься у “життеписах” святих Георгія Амастрідського і Стефана Сурозького, у звістках про збройні вторгнення військових формувань людності, званої “рус”, у володіння Візантії, що знаходилися на Кримському півострові та на півострові Мала Азія. Згідно з цими звістками, збройні напади русів відбулися ще в першій половині IX століття [94, с. 1-305; 288, с. 312-331]. Існує свідчення очевидця про напад русів на Константинополь у 860 році [746, р. 178; 284, с. 56-76; 498, s. 459].

Наявність досліджуваного етноніму в згаданих візантійських писемних документах надало підставу для міркування, що арабський термін “ар-рус” / **الرُّوس** / являє передачу грецької етнічної назви “рус” / Ρως /. Прихильники цієї версії вважають, що при відсутності в арабській мові звука “о”, літера “вав” / **و** / терміна “ар-рус” являє заміну грецької літери “омега” / **ωμεγα** /, яка означає звук “о”/ **ω** /. Первісне звучання етнічної назви **الرُّوس** визначається цими дослідниками як “рос”, і ототожнюється ними з “пів-денним”, або “середньо-дніпровським” варіантом вимови даної назви [293, с. 187; 683, s. 117]. При цьому відкидається припущення про імовірність запозичення згаданими візантійськими авторами етнічної назви “рос” або “рус” від тюркських людностей, зокрема від волзько-камських

булгар. Адже для позначення русів тюрки користувалися терміном “ugus”, в якому перед початковим звуком “г” обов’язково уживався звук “у”, який є відсутнім у грецькому етнонімі “Ρως” [417, с. 89; 706, s. 354; 686, I, s. 127].

Не заперечуючи імовірності упровадження арабськими авторами IX-X століть запозиченої ними із візантійських писемних документів етнічної назви “Ρως” для означення сучасних цим авторам русів, ми, разом із цим, вважаємо за доцільне відзначити, що саме від першої половини IX століття походять найбільш ранні згадки людності русів також у латинських писемних джерелах [479, р. 434; 355, с. 118; 696, s. 31-45]. Із згаданих документів виявляється, що найбільш ранніми формами латинської передачі етноніму “рус” були “rhos” та “ruzz”. Щодо форми “rus”, то її упровадження спостерігається у пізніших за часом походження латинських хроніках. Втім, названа форма як окрема вимова існувала значно раніше від першої половини IX століття в рипуарському Рейланді. Зокрема, висловлено міркування, що дана рейнська вимова ще в середині VIII століття існувала у Франкській державі, внаслідок чого відбулося поширення латинського терміна “rus” в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя у формі “ар-рус” / *أَلرُّوس* /. Вважається, що дане явище було наслідком конкретної історичної події, а саме налагодження взаємин поміж Каролінгською імперією та Арабським халіфатом наприкінці VIII століття [355, с. 122-123].

Втім, згадані версії про походження етнічної назви “ар-рус” арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя є вельми сумнівними. Відзначимо, що як у візантійських, так і в латинських писемних документах названі форми написання етноніму “рус” (“рос”) являють означення самоназви однієї з тих етнічних спільностей, що існували в означений час у Європі. Тому питання щодо етимології досліджуваної етнічної назви на засадах урахування лише інформації, що міститься в згаданих писемних документах, вирішити неможливо. Щодо імовірності безпосереднього по-

ходження етноніму “ар-рус” арабських писемних джерел означеної доби, то доцільно ураховувати той факт, що в писемній традиції Близького Сходу згадана етнічна назва існувала ще в VI столітті. Наявність етноніма “рос” / hros / є у вище згаданому сирійському творі, відомому під назвою “Історія церкви”. Цей етнонім згадується в переліку людностей, які пробували на землях, прилеглих до Кавказу. Вважається, що йдеться про самоназву одного із племінних угруповань сарматів [706, s. 355-356, 382-386].

В мусульманських писемних джерелах доби раннього середньовіччя, зокрема в історичному творі перського вченого X століття ал-Бал‘амі, який являє переробку історичного твору арабського автора ат-Табарі, який був написаний під 915 рік, повідомляється про участь людності “ар-рус” / **أَلرُّوس** / разом з аланами у якості союзників хозарів у війні, яку останні в 643 році провадили з Дербентом [816, s. 31]. Дана звістка не надає можливості зробити будь-які порівняння “ар-рус” / **أَلرُّوس** / ал-Бал‘амі з “рос” / hros / Захарія Рітора, однак дозволяє констатувати факт, що місце пробування обох названих людностей локалізується на території колишнього розселення ірано-мовних сарматів разом із їх нащадками, званими аланами. Отже, наведені міркування свідчать на користь “східної”, або “іранської” версії походження етноніма “рус”, якої дотримуються деякі дослідники [293, с. 190; 686, I, s. 127]. На користь цієї версії свідчить той факт, що назва “рус” є відповідною терміну “ruxs”, тобто “сяйво”, перської мови, та осетинському слову “ruxs / goxs”, яке має значення “ясний” [1, с. 435-437]. У процесі студіювання проблеми семантики даної етнічної назви дослідники звернули увагу на ту обставину, що місце пробування згаданої Захарієм Рітором людності “hros” збігається з територією розселення сарматського племінного угруповання, званого “роксолани”. Дійсно, обидві названі людності локалізовані в межиріччі Дніпра і Дону [419, с. 71-83; 825, р. 139, 258-260; 374, с. 23]. Згідно з археологічними даними та з повідомленням про “віроломне влєм’я росоманів” / *Rosomanorum gens infida* / [615, fr. 127; 374, с.

95, 99], що міститься в творі Йордана, людність, звана “рус”, мешкала на тій території, яка знаходилася в басейні ріки Рось.

Втім, виявлення етнічної належності терміна “рус” ускладнюється протиставленням як у візантійських писемних джерелах, так і в київському літописі, етнонімів “руси” та “слов’яни”. Зокрема, у творі Константина VII Багрянородного повідомляється про те, що “їх [русів] князі виходять з усіма русами із Києва” / ἐξέρχονται μετὰ πάντων τῶν Ῥως ἀπό τῶν Κίαβον / на стягування данини, яка називається “полюддя” / εἰς τὰ πολυδία /, з таких залежних племен, як древляни / Βερβιάων /, дреговичі / Δρουγουβιτων /, кривичі / Κριβιτζων /, сіверяни / Σεβείω /, “та інших слов’ян” / καὶ λοιπῶν Σκλάβων / [220, с. 50-51]. В “Повісті минулих літ” простежується перевага норманських імен в переліках послів Київської Русі, що були виряджені конунгами Олафом та Інгвором до Візантійської імперії з метою укладання мирних угод [287, с. 20, 26]. Дані протиставлення етнонімів “руси” і “слов’яни” перетворилися на чинник, який, на думку прихильників “норманської” версії, являє свідчення того, що семантика назви “рус” має норманську етнічну спрямованість. Однак “Повість минулих літ” містить у собі таку інформацію, яка спростовує згадане визначення семантики етноніму “рус”. Зокрема, в описанні етнічного складу того війська, яке було виряджене в 944 році київським князем, норманським конунгом Інгвором, для збройного нападу на Візантійську імперію, воїни військового формування норманів названі варягами, а руси згадані разом із воїнами слов’янських племінних утворень полян, словенів, кривичів та тиверців, а також печенігів [287, с. 25]. Щодо звістки про етнічний склад війська київського князя, норманського конунга Олафа, яке здійснило збройний напад на Візантію, що відбувся у 911 році, то в ній нормани також названі варягами, а згадка про русів є відсутньою взагалі [287, с. 16]. Втім, у звістці про повернення цього війська до Києва, серед воїнів, яких Олаф відзначив нагородами, названі руси, але окремо від варягів [287, с. 19]. Отже, відокремлення в розглянутих фрагментах русів від варягів, тобто від норманів, є свідченням

того, що обидві дані людності мали різну етнічну належність. Разом із цим, виявлений факт не вирішує питання про етнічну належність самих русів. Протиставлення етнонімів “ар-рус” / **أَلرُّوس** / і “ас-сакаліба” / **الصَّقَالِبَة** / простежується також в арабських писемних документах доби раннього середньовіччя. Тому ми вважаємо, що питання про семантику етноніму “ар-рус” належить розглядати окремо в кожному випадку його застосування в текстах досліджуваних писемних документів з урахуванням його співвідношення з етнонімом “ас-сакаліба” та супровідної інформації.

В арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя термін “ар-рус” / **أَلرُّوس** / вперше згадується в творі Ібн Хурдазбіга. Він означає купців / **تُجَّار** /, які постачали свої товари до Багдаду [634, р. 154]. Імовірно є те, що автор “Книги шляхів і царств” спілкувався з цими купцями і запозичив термін “рус” безпосередньо від представників людності, самоназвою якої він був. Зважаючи на те, що в “цьому творі назва “рус” є наявною у арабській формі “ар-рус” / **أَلرُّوس** /, доцільно припустити, Ібн Хурдазбіг ототожнив самоназву згаданих купців з тією формою її написання, яка містилася в деяких більш ранніх за часом свого походження арабських писемних документах, що не збереглися до нинішніх часів. Отже, імовірно є те, що наведена Ібн Хурдазбігом назва “ар-рус” має східне походження. Через те, що в досліджуваному фрагменті “купці-руси” / **تُجَّار الرُّوس** / названі разом із “служниками-слов’янами” / **أَلْحَدَم الصَّقَالِبَة** /, і, таким чином, має місце протиставлення термінів “руси” і “слов’яни”, висловлено припущення, що термін “купці-руси” означає агентів / *negociatores* / південно-франкської торгівельної корпорації, званої “Рус”, яка в IX столітті витіснила із ринків Східної Європи Рутенську франко-норманську торгівельну кампанію і здобула для себе фактичну монополію на торгівлю з країнами названого регіону [355, с. 123-129; 356, I, с. 812-861]. Втім, згадана версія ігнорує подальше повідомлення Ібн Хурдазбіга про те, що “служники-слов’яни” працювали на купців-русів у якості перекладачів / **وَيَتَرَجُّو عَنْهُمْ أَلْحَدَم الصَّقَالِبَة** / . Ви-

являється, що купці-руси розмовляли слов'янською мовою. До того ж, Ібн Хурдазбїг повідомив про те, що вони “є рід із слов'ян” / هُمْ جِنْسٌ مِنْ الصَّقَالِبَةِ /.

Останній вислів потребує окремого розгляду питання про співвідношення семантики термінів “ар-рус” і “ас-сакаліба”. Адже із даного вислову виявляється, що семантика назви “ар-рус” є більш обмеженою порівняно зі значенням етноніму “ас-сакаліба”. Як уже повідомлялося, у даному творі названий етнонім являє суто етнічне поняття, що означає слов'ян як загальну етнічну спільність. Щодо назви “ар-рус”, то виявляється, що вона означає в “Книзі шляхів і царств” лише особливу частину слов'янського етносу. У зв'язку з цим ми вважаємо за потрібне розглянути зміни, що відбулися стосовно семантики назв “рус” та “Русь” в історичній ретроспективі. Вище повідомлялося про те, що назва “рус” первісно означала одне з племінних угруповань сарматської етнічної спільності роксоланів, яке залюднювало землі басейну ріки Рось. Після відходу сарматів з цих земель, термін “рус” продовжив своє існування у якості топоніму, який мав суто географічне значення. З часом дана назва перетворилася на означення території Середнього Подніпров'я, залюдненої полянами, сіверянами, та іншими слов'янськими племінними угрупованнями [376, с. 40]. У зв'язку з цим уявляється цікавим аналіз висловлювань київського літопису про те, що поляни, “яких нині звать русь”, “спершу були слов'янами; хоча вони і полянами звалися, але мова [в них] слов'янська була” [287, с. 14, 16]. Із цих висловів виявляється, що семантика етноніму “русь” в минулому була обмежена територією, яку залюднювали поляни [36, с. 111; 333, с. 44]. Але на даній території знаходилося місто Київ, що являло загальний державотворчий центр східних слов'ян, і до початку 60-х років IX століття назване місто, по суті, залишалось важливим економічним та політичним осередком земель, на яких мешкала дана людність. Тому в процесі формування Київської держави відбулося поступове поширення найменування Середньо-Дніпровської області з центром у Києві на ті землі, що увійшли до

складу державного утворення з центром у названому місті. Зазначимо, що таке явище, як поширення найменування політичного центру на залежні від нього області мало місце і в деяких інших країнах у часи стародавності та середньовіччя. Отже, на ті області розселення слов'ян, які були залучені до процесу формування Київської держави, з часом поширилася семантика поняття “Русь” [293, с. 191, 194-195]. Згаданий процес знайшов своє відображення як в арабських, так і в європейських писемних джерелах означеної доби. Зокрема, згідно зі звісткою Ібрахіма ібн Йа'куба, поняття “Русь” в другій половині X століття охоплювало не лише Середнє Подніпров'я, але і землі, що простягалася на захід та північний захід від названого регіону до меж Польщі та Пруссії [645, s. 50]. З цією згадкою узгоджується звістка, що міститься в “Кведлинбургських анналах” під 1009 роком [480, р. 80].

У процесі формування Київської держави назва “Русь” поступово перетворювалася із суто географічного на політичне поняття. Виявлено, що в останньому своєму значенні вона вживалася в звістках візантійських та франкських писемних джерел ще з першої половини IX століття. Зокрема, звістка енцикліки патріарха Фотія про те, що “Русь” / Ρως / залучила до збройної боротьби з Візантією своїх сусідів [746, р. 178], свідчить про військово-політичну перевагу цього державного утворення над сусідніми з ним етнічними спільнотами. Наявне в “Бертинських анналах” повідомлення про те, що правитель “русів” / rhos / має титул “хакан” / chakanus / [479, р. 434], ідентифікує країну русів з могутньою державою, яка саме на той час формувалася в умовах суперництва з Хозарським каганатом.

Разом із цим, ми вважаємо за важливе відзначити ту обставину, що протиставлення понять “руси” і “слов'яни” простежується не лише в творі Ібн Хурдазбіга, але також і в деяких писемних документах Київської Русі. Зокрема, згідно зі зводом правових норм Київської держави, складеним у XI столітті, за вбивство чоловіка призначався штраф у розмірі 40 гривень незалежно від того, ким був убитий – русином чи слов'янином [368, с. 47]. Виразна інформація щодо співвідношення значення назв “руси” і “слов'я-

ни” міститься у творі Константина VII Багрянородного. Як уже відзначалося, згідно з цим автором правителі русів, тобто князі / *αρχοντες* / “разом з усіма русами” / *μετά πάντων των Ῥως* / стягують данину, звану “полюддя” / *εις τά πολυδία* /, з залежних від них слов’ян / *καί λοιπών Σκλάβων* / [521, р. 62]. Виявляється, що в цьому повідомленні етнонім “слов’яни” / *Σκλάβων* / означає окремі племінні утворення східних слов’ян, а термін ”рус” / *Ῥως* / застосовується для означення певної панівної верстви населення Київської Русі, очолюваної князями. Дане міркування підтверджується повідомленням “Повісті минулих літ” про повернення на свою батьківщину війська київського князя і норманського конунга Олафа після збройного нападу на Візантійську імперію, який відбувся в 911 році. В даному повідомленні заслуговує на увагу звітка про ступінь наближеності Олафа до різних категорій свого війська. Зокрема, цей конунг наказав позшивати для воїнів-словенів паруси шовкові, а для русів – паруси із паволоки, тобто із порфіри або парчі [287, с. 19]. Решта ж війська, у тому числі і воїни-варяги, поверталися до Києва під звичайними парусами. Це нагородження відбувалося явно не за етнічним принципом. Зважаючи на те, що серед нагороджених були також воїни-словени, тобто представники тієї землі, де конунг Олаф розпочав своє княжіння і саме з якої він прийшов княжити до Києва, здається явним те, що нагорода відбулася за принципом рівня наближеності воїнів до самого названого київського правителя.

Грунтуючись на презентованому міркуванні, треба вважати, що назва “руси” у цьому фрагменті означає дружину князя. Таке визначення даної назви узгоджується зі згаданим повідомленням Константина VII Багрянородного. Цей автор розумів спільність, звану “рус” / *Ῥως* /, у якості дружин князів / *αρχοντες* /, з якими останні ходили на “полюддя” / *πολυδία* / заради стягнення данини з підданих їм слов’ян / *Σκλάβων* /. Повертаючись до аналізу етнічного складу посольства київського князя, норманського конунга Олафа до Візантійської імперії, зауважимо, що всі вони, як нормани, так і слов’яни, називаються посланцями “від усіх, що є під рукою його [Ола-

фа] суших русів” [287, с. 20]. У даному фрагменті вислів “сущі руси” має більш широке значення, ніж “княжа дружина”. Напевне, він означав узагалі ту панівну верству населення Київської держави, яка являла найбільш активний суспільний прошарок у процесі державотворення. То були вельможне панство та професійні воїни [459, с. 57]. Те саме значення має назва “rhos”, що міститься в “Бертинських анналах”: вона означає послів, тобто “державних людей”. Втім, соціально-політичне значення назви “рус” не обмежувалося лише вельможним панством та професійними воїнами-дружинниками. У наявних в “Повісті минулих літ” текстах угод, укладених у 911 та у 945 роках Київською державою з Візантійською імперією, досліджуваною назвою означаються також і купці. Відзначимо при цьому, що в тих місцях текстів, де йдеться про купців Київської держави, останні, як правило, називаються лише одним словом, а саме “руси”. Та і сутність даних угод зводилася до забезпечення сприятливих умов для діяльності купців Київської держави у Візантійській імперії [287, с. 20-21, 26-29]. Виявляється, що така справа, як зовнішні економічні зв’язки Київської Русі, забезпечувалися державною підтримкою. Тому і купці вважалися за “державних” людей. Про дане явище свідчить факт установаження державних печатей, які носили представники Київської Русі у Візантійській імперії. Зокрема, у послів ті печаті були золотими, а в купців – срібними [287, с. 26]. Отже, належить вважати, що до складу означеної вище “державної” верстви населення Київської Русі входили також і купці. Тому уявляється за відповідне реаліям визначення саме такої семантики назви “купці-руси” / **تُجَّارُ الرُّوسِ** / у фрагменті “Книги шляхів і царств”, що розглядається.

Наступна після “Книги шляхів і царств” звістка про русів міститься в “Книзі країн” ал-Йа’кубі. Але ця звістка є незрозумілою. Названий автор повідомив про те, що в 229 / 844 році на іспанське місто Севілью / **إِشْبِيلِيَّة** / здійснили збройний напад ті “вогнепоклонники, які називаються ар-рус” / **مَجُوسٌ يُقَالُ لَهُمُ الرُّوسُ** / [633, р. 354]. Якщо визнати семантику наявного в цьому повідомленні терміна “ар-рус” за ідентичну тій, що

визначена в творі Ібн Хурдазбіга, тобто вважати “ар-рус” твору ал-Йа‘кубі за воїнів-язичників із Київської Русі, то така ідентифікація не може бути відповідною реаліям. Тому визначення семантики терміна “ар-рус” в цьому фрагменті потребує окремого аналізу. Належить погодитися з припущенням, що слова “які називаються ар-рус” / *يُقَالُ لَهُمُ الرُّوسُ* / являють фразу, додану до тексту пізніше дати написання ал-Йа‘кубі свого твору [686, I, s. 271]. З іншого боку, потрібно мати на увазі ту обставину, що в даному випадку йдеться про подію, яка відбулася за 57 або за 58 років до часу написання ал-Йа‘кубі свого твору [501, s. 405]. Отже, в даному повідомленні відобразилася спроба пояснити подію минулого з позицій тих реалій, які існували в часи, наступні після завершення створення “Книги країн”. Тими ж подіями, сучасником яких міг бути автор згадки про “ар-рус”, були збройні напади військових формувань Київської держави на місцевості, прилеглі до південно-східного та до південного узбережжя Каспійського моря, що відбулися в 909 та 913-914 роках. Ці збройні напади мали такий самий грабіжницький характер, як і напад норманів на місто Севілью у 844 році [194, с. 39-40]. Тому можна припустити, що автор даного повідомлення поширив назву, яка означала воїнів Київської Русі, що провадили бойові дії у прикаспійських володіннях Арабського халіфату в 909 та 913-914 роках, на воїнів-норманів, які брали участь у збройному нападі на місто Севілью. Таким чином, в “Книзі країн” назва “ар-рус” означає норманів, помилково визнаних за русів.

У присутній в творі Ібн Руста розповіді анонімного мандрівника про людності Східної Європи, що розглядалася вище, міститься повідомлення про “ар-рус”, які мешкають на великому вологому острові, розмір якого дорівнює трьом дням шляху, а навкруги цього острова розташоване озеро [633, р. 145-146]. Загадковість інформації, наявної в даному повідомленні, спричинила розбіжність міркувань серед дослідників щодо визначення семантики етноніму “ар-рус”. Більшість дослідників ототожили “острів русів” або з Новгородською землею взагалі [706, s. 201; 96, с. 25; 605, р. 433-

434], або з місцевістю, прилеглою до озера Ільмень, тобто з частиною цієї землі, зокрема [48, с. 824]. Втім, ми вважаємо згадане ототожнення за помилкове, тому що воно не враховує повідомлення про просторове розташування “області русів”, наведене в тому варіанті досліджуваної розповіді про людності Східної Європи, який міститься в анонімному перському географічному творі “Межі світу” / *حُدُود الْعَالَمِ* /, який був написаний під 982 рік. В названому творі повідомляється про те, що на захід від “області русів” мешкають слов’яни, а на північ від неї розташовані безлюдні землі [605, р. 159]. Разом із цим, у варіанті, презентованому в творі Ібн Руста, міститься повідомлення про те, що волзько-камські булгари / *بُلْكَار* / залюднюють землі, розташовані поміж володіннями хозарів / *الْحَزَر* / і територією мешкання слов’ян / *الصَّقَالِيَّة* / [633, р. 141]. Зважаючи на те, що автор цього повідомлення подорожував рікою Волгою від її гирла до місця впадіння у Волгу ріки Оки, можна вважати, що маршрут цього мандрівника пролягав через володіння хозарів та через землі волзько-камських булгар. Щодо подальшого шляху автора даного повідомлення, то він відобразився в наступній послідовності описання країн, залюднених східно-європейськими етносами. Після розповіді про “ал-Маджгарійю” / *الْمَجْغَرِيَّة* /, перша частина якої являє описання прабатьківщини цієї людності, що розташовувалася в Прикам’ї та в Південному Приураллі, міститься розглянуте вище оповідання про “ас-Саклабійю” / *الصَّقْلَبِيَّة* /, тобто про “країну слов’ян” [633, р. 142-145], початковою межею якої названа місцевість, залюднена слов’янським племінним утворенням в’ятичів, які в дійсності мешкали в басейні ріки Оки. Виявляється, що під тими слов’янами, територія мешкання яких прилягала до Волзько-Камської Булгарії з протилежного від володінь хозарів боку, автор повідомлення про людності Східної Європи розумів населення “ас-Саклабійї”. Беручи до уваги той факт, що розповідь про “острів русів” міститься після оповідання про “країну слов’ян”, доцільно визнати, що цей “острів” є суміжним саме з “ас-Саклабійєю”, але з протилежного від Вол-

зько-Камської Булгарії боку, тобто із заходу. Щодо території мешкання ільменських словенів, то її південно-східна межа наприкінці IX століття пролягала поблизу від місця витоку ріки Волги [686, I, s. 115], але не могла межувати із землями басейну ріки Оки. Тому, на нашу думку, з ільменськими словенами належить ототожнити не русів, а слов'ян, які, згідно з даними, що є наявні в “Межах світу”, мешкають на захід від “області русів”.

Ураховуючи згадані міркування, належить визнати, що багнистий “острів русів”, звістки про який містяться в творі Ібн Руста, ототожнюється із землями, наближеними до територіального простору, який простягається із заходу на схід від верхоріччя Волги до басейну Оки. Тому ми маємо підстави для міркування, що йдеться про землі, залюднені угро-фінською етнічною спільністю, відомою як вепси. Дійсно, вепси залюднювали територіальний простір, який простягався із заходу на схід від Ладозького озера до Білого озера. Імовірним є те, що південні межі території розселення вепсів у досліджувані часи були наближені з півночі до Верхньої Волги та до басейну ріки Оки. Названа людність згадується в писемних джерелах, що походять від VI століття, зокрема, в творі Йордана [615, XXIII, 116]. Як відзначалося, саме з вепсами належить ідентифікувати елемент “Vasi-” етнічної назви “Vasinabroncas”, що міститься в переліку угро-фінських племен, які залюднювали землі, розташовані на схід від Балтійського моря та у Верхньому Поволжі. Щодо вітчизняних писемних документів, то в київському літописі дана людність означена етнонімом “весь”, який є тотожний назві “вісу” / **وَيْسُو** / арабських писемних документів доби раннього середньовіччя [287, с. 1, 6, 12, 13; 817, s. 170-171; 771, s. 304]. Також належить звернути увагу на схожість графічного зображення в арабському письмі термінів “вісу” / **وَيْسُو** / та “рус” / **رُوس** /. На нашу думку, під час переписування повідомлення анонімного мандрівника про людності Східної Європи в “Книгу коштовних дорогоцінностей” Ібн Руста, відбулося спотворення етнічної назви “вісу”. Невідоме Ібн Руста найменування було виправлене на відоме через заміну його першої літери

“вав” / و / на схожу за своїм графічним зображенням літеру “ра” / ر /, другої літери “йа” / ي / через переміщення на її місце першої літери назви “вісу”, тобто “вав” / و /, та через вилучення із слова останньої його літери “вав” / و /, унаслідок чого кінцева частина спотвореної назви набула графічної форми **س** замість **سو**. До зміненої арабської форми етнічної назви “вісу” / **وَيْسُو** / був доданий означений артикль “ал-” / **أَلْ** /. Ми вважаємо, що саме таким чином етнонім “вісу” / **وَيْسُو** / був перетворений на етнічну назву “ар-рус” / **أَلرُّوس** /, що означає в арабських писемних документах IX-X століть іншу людність, а саме русів.

Виявлення семантики етноніма “ар-рус” у творах ал-Мас‘уді доцільно здійснювати в наступній послідовності: 1. Аналіз уявлень ал-Мас‘уді про генеалогію та територію розселення “ар-рус”; 2. Вивчення звісток цього вченого про торгівлю “ар-рус” та про їх перебування в інших країнах, зокрема в Хозарському каганаті; 3. Дослідження інформації про військово-політичну діяльність русів у Європі та у володіннях Арабського халіфату.

Уявлення ал-Мас‘уді про походження людності, званої “ар-рус”, від біблейського предка, відобразилися у фрагменті тексту твору “Золоті луки і родовища коштовностей”, присвяченому генеалогії етнічних спільностей Східної Європи [700, I, р. 73]. Зокрема, дана людність названа серед нащадків біблейського Мафусаїла, сина Адама / **مَثُوسَلَاخُ بْنُ أَحْنُوخَ** / [198, с. 21]. В цьому фрагменті, на наш погляд, важливим є той факт, що руси / **أَلرُّوس** / згадані разом із слов’янами / **أَلصَّقَالِيَّةَ** /, та з дунайськими болгарами / **أَلْبُلْغَر** /. Від-значимо при цьому, що ті генеалогічні дані, які містяться в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя, наводять інформацію про походження окремих людностей від того чи іншого біблейського предка без урахування їх расової належності. Зокрема, слов’яни та тюрки вважалися за нащадків Йафета, сина Ноя. Виявляється, що в даному повідомленні ал-Мас‘уді порушена традиційна версія про генеалогічне походження слов’ян. Саме тому можна припустити, що залучення цієї людності до нащадків Мафусаїла, сина

Адама, тобто до того біблейського персонажа, від якого походить генеалогія русів та дунайських болгар, було здійснено самим ал-Мас'уді на засадах володіння цим ученим вірогідною інформацією про сучасні йому реально існуючі людності Східної Європи. Разом із цим, належить погодитися з міркуванням, що версія ал-Мас'уді про спільне генеалогічне походження слов'ян, русів та дунайських болгар від єдиного біблейського предка ґрунтується не лише на урахуванні ним просторової наближеності однієї до одної територій їх розселення, але і на уявленні про спорідненість мови, якою розмовляли ці людності [67, с. 325]. Додамо до висловленого, що споріднені мови слов'ян, русів і дунайських болгар могли мати лише одну основу, а саме так звану старо-слов'янську мову. Таким чином, згідно з уявленнями ал-Мас'уді, сучасна йому людність, звана “ар-рус”, належала до слов'яно-мовних етносів.

Щодо просторового розташування території, залюдненої етносом, званим “ар-рус”, то належить звернути увагу на звістку ал-Мас'уді про те, що даний етнос разом із дунайськими болгарами / *أَلْبَزْغَر* /, печенігами / *بَجْنَا* /, та мадярами / *بَجْغَزْد* /, залюднює землі, що прилягали до “моря Бунтус” / *بَحْرُ بَنْطُس* /, тобто до Чорного моря [700, I, р. 260]. Зважаючи на те, що Дунайська Болгарія в часи життя цього вченого контролювала західне узбережжя Чорного моря, а печеніги залюднювали степову смугу, яка простягалася зі сходу на захід уздовж узбережжя Чорного моря від Західного Приазов'я до Нижнього Подунав'я, виявляється, що в цій звістці йдеться про територіальний простір, до складу якого входили придунайська область Добруджа, межиріччя Нижнього Дунаю і Нижнього Дніпра, та донецько-приазовські степи. Як відзначалося, пробування мадярів на землях, прилеглих до західного узбережжя Чорного моря, було вперше зафіксоване в творі “Золоті луки і родовища коштовностей” часом “після 320 / 938 року” при описанні захоплення союзом печенізьких та угорських орд міста Валандар [700, II, р. 59-64], яке ідентифіковане із болгарським селищем Дебелтос, розташованим поблизу від міста Бургас

[721, р. 308]. Отже, під територією розселення людності “ар-рус” поблизу від “моря Бунтус” належить розуміти володіння Київської держави в лісостеповій смузі, яка прилягала до чорноморських степів і простягалася у напрямі з південного заходу на північний схід від земель Середнього Подністров’я до Середнього Подніпров’я. Згадка ал-Мас’уді про те, що руси мешкають на одному з узбереж “моря Бунтус” [700, II, р. 15] відповідає тим політичним реаліям, які існували в Північному Причорномор’ї після 320 / 938 року. Зокрема, належить згадати зафіксований київським літописом під 944 роком факт володіння Київською державою тією частиною північного узбережжя Чорного моря, що була прилеглою до гирла Дніпра [287, с. 26-29].

Щодо самої людності, званої “ар-рус”, то, згідно з ал-Мас’уді, вона являє багаточисельні “народи” / **أُمَمٌ** /, які складають “розрізнені роди” / **أَنْوَاعٌ شَتَّى** / [700, II, р. 15]. Для розуміння даного вислову нам доцільно згадати повідомлення Ібн Хурдазбіга, що “купці-руси є рід із слов’ян” / **وَ هُمْ جِنْسٌ مِمَّ الصَّقَالِيَّةِ** / [634, р. 154]. Відзначалося, що в презентованій фразі Ібн Хурдазбіга відобразилося означення етнонімом “ар-рус” панівної верстви населення Київської держави, так званих “державних людей”, однією з категорій якої були купці. Щодо досліджуваного вислову ал-Мас’уді, то він відображує наступний етап історичної еволюції назви “ар-рус” / **الرُّوس** /, а саме зміни її семантики на означення тих племінних угруповань східних слов’ян, які на означений час увійшли до складу Київської держави [293, с. 191, 194-195].

Процес поширення семантики етноніма “ар-рус” на населення тих слов’янських земель, що пробували у складі Київської держави, відобразився у згаданому вище повідомленні Ібрахіма ібн Йа’куба. Зокрема, в розповіді названого автора про свою подорож семантика досліджуваного терміна охоплювала не лише землі Середнього Подніпров’я, але також територію, що простягалася на захід та на північний захід від названого регіону, до східних меж Польщі та Пруссії [645, s. 50]. Отже, у звістках ал-Ма-

с'уді про просторове розташування земель, залюднених етнічною спільністю, званою “ар-рус”, даний термін означає племінні утворення слов'ян, що являли собою на час життя вченого населення Київської держави.

Якщо виокремити і систематизувати повідомлення ал-Мас'уді про зовнішні економічні зв'язки людності, званої “ар-рус”, то виявляється, що в творах названого вченого відображені два напрями, якими торгівля русів провадилися найбільш активно, а саме чорноморсько-середземноморський та волзько-каспійський. Відзначимо те, що згадані напрями збігаються з маршрутами транспортування товарів купцями-русами із Київської Русі, які відображені в творі Ібн Хурдазбіга [634, р. 154]. За підтвердження висновків, зроблених нами в результаті аналізу повідомлень Ібн Хурдазбіга про значність торгівельної діяльності купців-русів на Чорному морі ми вважаємо означення ал-Мас'уді згаданого моря назвою “Море русів” / **بَحْرُ الرُّوسِ** / через те, що ніхто інші, окрім “ар-рус”, не подорожують цим морем [700, II, р. 15]. Міркування щодо відомостей Ібн Хурдазбіга про транспортування товарів із Київської Русі черед протоку Дарданелли до басейну Середземного моря та про наявність в часи життя цього вченого великого водного торгівельного шляху, який пролягав від міста Константинополя Середземнім морем до мусульманської Іспанії, і надалі, обгинаючи Європу із заходу, Балтійським морем сягав Фінської затоки, підтверджуються згадкою ал-Мас'уді про імовірність відвідування “ар-рус” Італії / **رُومِيَّة** / та мусульманської Іспанії / **الأندلس** / [700, I, р. 260]. Втім, у творі “Золоті луки і родовища коштовностей” містяться повідомлення про торгівлю русів з дунайськими болгарами, які не мають аналогій у творі Ібн Хурдазбіга. Зокрема, повідомляється про відвідування русами / **الرُّوسِ** / резиденції правителя дунайських болгар / **مَلِكِ الْبُلْغَرِ** /. При цьому належить ураховувати також ту обставину, що так зване “місто Булгар” / **مَدِينَةُ بُلْغَرِ** / ототожнюється деякими дослідниками з болгарським торгівельним центром, званим Преславець, що був розташований на Нижньому Дунаї [67, с. 315].

Важливою уявляється звістка ал-Мас'уді про те, що мусульманські купці сягали “країни русів” / *بِلَادُ الرُّوسِ* / через “країну хозарів” / *بِلَادُ الْحَزَرِّ* /, і надалі “морем Майутіс” / *بَحْرُ مَايُطِسَ* /, тобто Азовським морем, та “морем Бунтус” / *بَحْرُ بَنْطُسَ* /, тобто Чорним морем [700, I, р. 273]. Вважається, що торгівельний маршрут цих купців із Хозарського каганату до “країни русів” пролягав рікою Волгою до місця її найбільшого зближення з Доном, після чого він волоком сягав Дону, і надалі за течією цієї ріки пролягав до хозарського міста-фортеці Саркел, а звідти через Азовське море та Керченську протоку безпосередньо спрямовувався до того самого чорноморського торгівельного маршруту, який сполучав місто Таматарху з володіннями Візантійської імперії в Південно-Західному Криму. Як уже повідомлялося, названі володіння являли той пункт, до якого, згідно з Константином VII Багрянородним, постачали свої товари руські купці [220, с. 44-45]. Тому можна припустити, що подальший водний маршрут мусульманських купців до “країни русів” пролягав від Південно-Західного Криму Чорним морем на північний схід, до гирла Дніпра. Для виявлення семантики терміна “країна ар-рус” у даному фрагменті, належить згадати звістку ал-Мас'уді про правителя / *مَلِكٍ* / слов'ян / *أَلصَّقَالِيَّةِ* /, званого іменем “ад-Дір” / *أَلدَّيْرِ* /, до столиці володінь якого прагнули потрапити мусульманські купці [700, III, р. 65]. Зважаючи на те, що ім'я “ад-Дір” ототожнюється з київським правителем Діром (862-882 рр.), виявляється, що частина купців із Арабського халіфату прагнула потрапити до столиці володінь Діра сухопутним шляхом, а інша їх частина рухалася до “країни русів” чорноморським торгівельним маршрутом, що пролягав через гирло Дніпра. Втім, обидві згадані групи сягали одного кінцевого пункту свого подорожування в західному напрямі від володінь Хозарського каганату, а саме Київської Русі, а конкретніше – її столиці, міста Києва. Тому в досліджуваному фрагменті термін “країна ар-рус” означає Київську державу.

Відмітною ознакою інформації ал-Мас'уді про пробування “ар-рус” на території Хозарського каганату є те, що ця людність називається разом із слов'янами. При цьому руси і слов'яни означаються у якості єдиного “народу” / *حَلْقُ* /, що являє частину великої етнічної спільності, званої слов'янами / *مِنَ الصَّقَالِيَةِ* / [700, III, р. 64]. В описанні селища Хамліх [605, р. 154; 438, р. 58-59; 842, s. 50-52; 168, с. 306], руси, разом із слов'янами, названі як мешканці торгівельної колонії, що розташовувалася в названому населеному пункті. При цьому повідомляється, що обидві ці людності являють язичників, які мають спільний поховальний обряд спалення трупів разом із конями та начинням, і живуть за єдиними законами так званого звичаєвого права [700, II, р. 9, 12]. Для нас важливою є та обставина, що ал-Мас'уді, повідомляючи про спільність релігійних вірувань, поховального обряду, правових норм життя русів і слов'ян, та вважаючи дані людності за єдиний слов'янський “народ” / *حَلْقُ* /, означає їх різними етнонімами, а саме “ар-рус” / *أَلرُّوس* / і “ас-сакаліба” / *الصَّقَالِيَةِ* /. Зважаючи на те, що твір ал-Мас'уді “Золоті луки і родовища коштовностей” містить звістки, що руси і слов'яни складають військо правителя хозарів / *جُنْدُ الْمَلِكِ* / і являють його служників / *عَبِيدُهُمْ* /, належність цих людностей до різних фахових угруповань або до соціальних верств населення Хозарського каганату не могли бути тими принципами, за якими ал-Мас'уді відокремлював русів від слов'ян, як це спостерігається в творі Ібн Хурдазбіга. Саме тому ми маємо підстави для твердження, що в згданих фрагментах, як і в розглянутих нами звістках ал-Мас'уді про просторове розташування “країни русів” та про торгівельні зв'язки цієї країни з областями мусульманського Сходу, термін “ар-рус” являє ознаку державного підданства, тобто належності до населення Київської держави. Щодо етноніма “ас-сакаліба”, то він означає в даних фрагментах представників племінних утворень слов'ян, які на час виникнення цієї інформації ще не увійшли до складу названого державного утворення.

Визначення семантики терміна “ар-рус” у творах ал-Мас’уді є неможливе без урахування повідомлення вченого про вторгнення збройних загонів русів на території прикаспійських володінь Арабського халіфату, а саме області Табаристан / طَبْرِسْتَان /, розташованої на південному узбережжі Каспійського моря, області Джурджан / جُرْجَان /, прилеглої до Табаристана зі сходу, а також області Арран / أَرَّان /, територія якої простягалася зі сходу на захід від міста Дербент та південно-східного узбережжя Каспійського моря до міста Тіфліс і до ріки Аракс [49, с. 334], та на суміжні з цими областями місцевості [700, II, р. 19-23]. Бойові дії русів здійснювалися після 300 / 912-913 року, тобто на початку княжіння в Києві конунга Інгвора (912-945 рр.). Висловлено думку, що згадані історичні події, зокрема вторгнення русів на територію області Арран відбулися або в серпні-грудні 913 року, або в січні-червні 914 року [144, с. 382-386]. Дане повідомлення було предметом аналізу з боку багатьох дослідників [125, с. 1-44; 48, с. 829-830; 545, s. 473-522; 162, I с. 23; 67, с. 360-363]. Згідно зі звітками ал-Мас’уді, військові дружини Київської Русі на суднах досягли гирла ріки Кури, і, просунувшись названою рікою на захід, окупували і майже півроку утримували під своїм контролем столицю Аррана, місто Барда’а / بَرْدَعَةَ / (Портав), що знаходилося на Карабахській рівнині, на березі південної притоки Кури, ріки Тертер. Під час даного збройного вторгнення русами були захоплені також населені пункти, що розташовувалися на узбережжі Каспійського моря, зокрема місто Баку. Той факт, що в якості головного об’єкту бойових дій дружин Київської Русі було обране саме Барда’а, тобто найбільш велике і багате місто Східного Закавказзя, на думку дослідників, являє свідчення цілеспрямованості військового походу, що розглядається, а швидке просування руського війська до Барда’а без зупинок у проміжних пунктах було наслідком не лише наявності у русів уявлень про багатства названого міста, але також їх обізнаності у топографії області Арран [48, с. 847]. Ви-являється, що бойові дії русів були спрямовані на забезпечення державних

інтересів Київської Русі на землях, прилеглих торгівельного шляху, яким, згідно з Ібн Хурдазбігом, купці-руси постачали свої товари до Багдаду [634, р. 154]. Тому термін “ар-рус” у даному повідомленні належить розуміти як означення тих воїнів, які діяли в межах військово-політичної активності Київської держави на мусульманському Сході.

Певне значення для розуміння семантики досліджуваного терміна в обох творах ал-Мас‘уді має присутнє в “Книзі вказівки і спостереження” повідомлення про взаємини між русами / **الرُّوس** / та Візантійською імперією / **الرُّوم** /. Згідно з даним повідомленням, візантійське місто, зване “Мусанна” / **مُسَنَّة** / являє перепону для русів, які подорожують до так званого “моря Єгипту і Сирії” / **بَحْرُ مِصْرَ وَالشَّامِ** /, тобто до Середземного моря, однак “ар-рус”, разом з вірменами / **الأرْمَان** /, дунайськими болгарами / **الْبُرْغَار** /, та з печенігами / **الْبِجْتَاك** /, на час життя ал-Мас‘уді, згідно з його повідомленням, увійшли до складу спільності візантійців [635, р. 140-141]. Згадане незрозуміле повідомлення потребує аналізу. Відзначимо, що дослідниками виявлена відсутність у візантійських писемних джерелах доби раннього середньовіччя згадок про населений пункт, означений назвою “Мусанна” [634, р. 105]. Тому висловлено міркування, що арабська форма цього топоніму є спотворена. Її виправлення запропоновано здійснити через заміну третьої літери слова, що розглядається, а саме “нун” / **ن** / на “йа” / **ي** /, перенесенням діакритичної крапки із верхнього положення у нижнє з доданням до цієї літери ще однієї діакритичної крапки. Виправлене арабське написання даного топоніма має форму “Місійя” / **مَسِيَّة** /, яка є відповідною назві місцевості, розташованої на березі протоки Дарданелли [67, с. 131]. Щодо звістки ал-Мас‘уді про те, що руси разом із вірменами, дунайськими болгарами, та печенігами, увійшли до складу спільності візантійців, то безпосереднє розуміння цієї звістки не відповідає реаліям часу життя ал-Мас‘уді. Адже ані Вірменія, ані Дунайська Болгарія, на той час не входили до складу Візантійської імперії, і цілком неймовірною є будь-яка

залежність від названого державного утворення Київської Русі та кочівників-печенігів, що пробували в степах Північного Причорномор'я.

Разом із цим, в угодах, які були укладені між Київською державою та Візантійською імперією в першій половині X століття, простежується існування такої форми союзницьких взаємин між названими державними утвореннями, як служба руських воїнів у Візантійській імперії. Зокрема, русько-візантійською угодою від 911 року передбачається пробування цих воїнів на службі візантійському імператору за їх власним бажанням [287, с. 21]. Згідно з угодою, що була укладена між Київською державою та Візантійською імперією в 944 році, воїни Київської Русі мали виряджатися у розпорядження візантійського імператора лише за наказом великого князя київського [287, с. 29]. Тією ж самою угодою передбачене відповідне зобов'язання візантійського імператора у разі потреби надавати військову допомогу великому князю київському [287, с. 28]. Отже, ґрунтуючись на висловленому, належить погодитися з міркуванням, що в досліджуваному фрагменті слово “ждумла” / جُمَّلَة /, тобто “спільнота”, треба розуміти лише як “союз” або “коаліція”, а вислів ал-Мас'уді про входження “ар-рус” до складу “спільності ар-рум” як союз Київської держави з Візантійською імперією [67, с. 353]. У аспекті визначеного міркування належить розуміти повідомлення ал-Мас'уді про гарнізонну службу воїнів-русів у візантійських фортецях, прилеглих до кордону з Сирією, та про залучення цих воїнів до бойових дій проти інших ворогів даної держави [635, р. 141]. Зважаючи на обопільні вторгнення військ як Арабського халіфату, так і Візантійської імперії в прикордонні володіння одне одного [819, р. 191-264], військова допомога з боку Київської Русі була важливим чинником у вирішенні Візантійською імперією своїх зовнішньо-політичних задач.

Напружену дискусію серед дослідників стосовно семантики етноніма “ар-рус” спричинило повідомлення ал-Мас'уді про напад збройних загонів цієї людності на прибережні місцевості мусульманської Іспанії / الأندلس /, який відбувся “до 300-го року (хіджри)”, тобто до 912-913 року [700, I, р.

364]. Деякі дослідники висловили міркування, що в цьому випадку йдеться про норманів [96, с. 381], але інші заперечили імовірності такого значення етноніма “ар-рус” [568, I, р. 244]. Презентовано припущення про те, що у фрагменті, який розглядається, ал-Мас‘уді розповів про вторгнення на територію мусульманської Іспанії морських дружин Київської Русі. При цьому в якості аргументу на користь цього припущення подана звістка ал-Мас‘уді про те, що “ар-рус” досягли мусульманської Іспанії через протоку, яка сполучає Азовське / بَحْرُ مَايُطِسْ / і Чорне / بَحْرُ بَنْطُسْ / моря [67, с. 327-335]. Втім, деякі деталі даного повідомлення надають підстави для сумніву стосовно коректності цього припущення. Адже свою звістку про етнічну назву нападників та про маршрут “ар-рус” до мусульманської Іспанії через Керченську протоку ал-Мас‘уді супроводив виразом сумніву щодо вірогідності презентованого ним повідомлення: “Я вважаю, а Аллах знає краще”. Разом із цим, він надав твердження мешканців мусульманської Іспанії / رَعَمَ أَهْلُ الْأَنْدَلُسِ /, що “народ” / أُمَّةٌ /, який напав на них, являє язичників / الْمَجُوسِ /, прибулих з боку протоки, що пролягає від “моря Укійанус” / بَحْرُ أُوقِيَانُسِ /, тобто від Північної Атлантики, але не з боку Середземного моря, куди неминуче мали потрапити “ар-рус” у тому випадку, якщо б вони дійсно рухалися від Чорного моря. На думку деяких дослідників, означення нападників етнонімом “ар-рус” являє пізнішу інтерпретацію виразу “які називаються ар-рус” / يُقَالُ لَهُمُ الرُّوسُ /, наведеного ал-Йа‘кубі в розглянутому повідомленні цього вченого про напад русів на іспанське місто Севілью, що відбувся у 844 році [633, р. 354; 112, с. 67-71]. Ми вважаємо, що в даному повідомленні названий етнонім являє помилкове означення норманів.

Щодо повідомлень про русів, наявних у творі ал-Істахрі, то для визначення семантики найменування “ар-рус”, який міститься в “Книзі шляхів царств”, важливою уявляється інформація названого вченого про просторове розташування території мешкання названої людності. Згідно з ал-Істахрі, “ар-рус” мешкають на захід від володінь ісламу, поміж

хозарами / *الْحَزَر* /, волзько-камськими булгарами / *الْبُلْغَار* / і слов'янами / *الصَّقَالِيَّة* / [829, р. 5]. Більш конкретна локалізація території, залюдненої “ар-рус”, визначається із звістки ал-Істахрі про три “роди” / *أَصْنَاف* / русів. Перший із цих “родів” є підлеглим тому правителю, що пробуває у місті Куїаба / *كُيَابَة* /. Другий, найбільш віддалений “рід” русів має назву “ас-салавійя” / *الصَّلَاوِيَّة* /. Щодо третього “роду” цієї людності, званого “ал-арсанійя” / *الأَرْثَانِيَّة* /, то їхній правитель знаходиться в місті, званому “Арса” / *أَرْثَا* / [829, р. 225-226]. Висловлено коректне, на наш погляд, міркування про те, що в цьому повідомленні йдеться про Київ, про Новгород, та про землю в'ятичів [48, с. 836-838]. Дійсно, останні два етноніма, тобто “ас-салавійя” і “ал-арсанійя”, являють відносні прикметники, утворені від назв “ас-салав” / *الصَّلَاو* / і “ал-арсан” / *الأَرْثَان* /. Для ідентифікації першої назви з реаліями належить урахувувати ту обставину, що ступінь віддаленості будь-яких географічних пунктів “населеної чверті [Землі]” до меж відомого арабам світу в арабській географічній літературі доби раннього середньовіччя визначалася відносно ал-‘Ирака, що вважався за центр Арабського халіфату [634, р. 16, 105, 124]. Як відзначалося, висловом “найвіддаленіша область слов'янської [землі]” / *أَفْصَى صَقْلِيَّة* / в “Книзі шляхів і царств” Ібн Хурдазбіга означена залюднена ільменськими слов'янами область Київської Русі, що прилягала зі сходу до Фінської затоки Балтійського моря [634, р. 154]. Отже, “ас-салавійя”, що названі як найбільш віддалений “рід” русів, можна ідентифікувати із землею ільменських словенів. На користь висловленого припущення свідчить схожість написання арабського терміна “салав” зі слов'янською вимовою етноніма “словени”. Щодо назви “арсан”, то вона спотворена. Для її виправлення належить поміняти місцями першу і другу літери, а саме “аліф” / *ا* / і “ра” / *ر* /. Правильна арабська форма написання даної назви, тобто “расан” / *رَائِن* /, нагадує слов'янський топонім “Рязань”, локалізований в середній течії Оки, тобто в місцевості, що входила до складу землі в'ятичів.

Зважаючи на те, що племінне утворення в'ятичів увійшло до складу Київської держави вже після написання ал-Істахрі свого твору, доцільно припустити, що етнонімом “ар-рус” у “Книзі шляхів і царств” означалися всі племена слов'ян, які на час написання названим ученим свого твору або вже являли складові населення Київської держави, або були суб'єктом того процесу державотворення, що відбувався на території, залюдненій східними слов'янами. Підтвердженням даного міркування є повідомлення ал-Істахрі про постачання до володінь Хозарського каганату із земель, залюднених “ар-рус”, товарів традиційного експорту Київської Русі, а саме меду, воску і хутрів. У якості значного експортера хутрів називається столиця цієї держави, місто Київ / كَيْبَاة / [829, р. 221]. Звістка в про те, що “ар-рус” торгують з хозарами / الْحَزَر /, Візантією / الرُّوم /, та Волзько-Камською Булгарією / الْبُلْغَار الْكَبِير / [829, р. 226] ототожнюється з описанням торговельних маршрутів купців-русів, що містяться в творі Ібн Хурдазбіга [634, р. 154].

В деяких фрагментах досліджуваного твору руси згадані разом із слов'янами [829, р. 4, 5, 10]. Звичайно виникає питання про співвідношення в “Книзі шляхів і царств” семантики етнонімів “ар-рус” та “ас-сакаліба”. Як нами вже виявлено, етнонім “ас-сакаліба” в названому творі означає слов'ян у якості загальної етнічної спільності, до складу якої входять усі етнічні угруповання слов'ян Східної і Центральної Європи, та Балканського півострова (за винятком дунайських болгар). Щодо назви “ар-рус”, то вона відображує підданство, тобто належність окремих племінних угруповань слов'ян до населення Київської держави. Якщо співвіднести повідомлення ал-Істахрі про територію мешкання “ар-рус” і “ас-сакаліба”, то виявляється, що руси залюднювали лише певну частину території розселення слов'ян. Отже, семантика етноніма “ас-сакаліба” в творі ал-Істахрі є більш широкою в просторовому вимірі, ніж семантика терміна “ар-рус”. Таке співвідношення значення названих термінів простежується в звістці про те, що плем'я русів, яке перебуває в околиці столиці Волзько-Камської Бул-

гарії, тобто міста, званого “Зовнішній Булгар” / بُلْغَالِ الْخَارِجِ /, мешкає між “Булгаром” і “ас-сакаліба” [829, р. 10]. Зрозуміло, що в цьому фрагменті йдеться про торгівельну колонію руських купців, розташовану в передмісті “Зовнішнього Булгара”. Дійсно, для того, щоб запобігти незрозумілої тавтології уживання терміна “ар-рус” у двох значеннях, а саме як представників Київської держави, що перебувають поза її межами, і населення названого державного утворення, ал-Істахрі повідомив про те, що колонія русів розташована поміж столицею Волзько-Камської Булгарії, містом Булгар, та територією, залюдненою етнічною спільністю, званою “слов’яни”.

Значна частина тих відомостей про “ар-рус”, що містяться в творі ал-Істахрі, була запозичена Ібн Хаукалом [829, р. 4, 5, 10, 221, 225-226; 828, р. 9, 10, 15, 281, 285-286]. Із інформації, відсутньої в “Книзі шляхів і царств”, важливим уявляється звістка про спустошення русами столиці Волзько-Камської Булгарії, міста Булгар / بُلْغَارِ /, а також хозарських міст, зокрема міста Атил / أُتَيْلِ / та його східної частини, званої “Хазаран” / حَزْرَانَ /, і міста Самандар / سَمَنْدَرَ / [828, р. 14]. Згідно з Ібн Хаукалом, дана подія відбулася в 358 році хіджри, тобто в період, що тривав з 25 листопада 968 до 13 листопада 969 року. Зрозуміло, що в згаданому фрагменті йдеться про розглянутий вище похід війська Київської держави, очолюваного князем Святославом Ігоровичем, проти Хозарського каганату. Особливу увагу в цій звістці належить звернути на повідомлення про те, що одразу після розгрому Хозарського каганату військо русів відійшло із Східного Прикавказзя на захід, а саме до володінь Візантійської імперії / أَلْأَرُومِ / та Кордовського халіфату / الأَنْدَلُسِ /. В іншому фрагменті “Книги картини Землі” повідомляється про вторгнення в мусульманську Іспанію морських дружин русів / أَلْأَرُوسِ /, слов’ян / أَلْصَّقَالِيَّةِ / та печенігів / أَلْبِجْنَاكِ / [828, р. 78]. Відзначимо, що питання про вірогідність вторгнень русько-слов’янських морських дружин у володіння Кордовського халіфату є дискусійним, але звістка про участь у цих вторгненнях морських дружин печенігів уявляється неймовірною. Тому звістки Ібн Хаукала про бойові дії

русів на території Кордовського халіфату пояснюються тими самими причинами, що і згадані повідомлення ал-Йа'кубі та ал-Мас'уді про напади “ар-рус” на місто Севілью і на прибережні місцевості мусульманської Іспанії [633, р. 354; 700, I, р. 364], а саме довільним зіставленням подій, що майже одночасно відбулися у Волзько-Каспійському регіоні та на Піренейському півострові. Зокрема, висловлено міркування, що повідомлення Ібн Хаукала про напади русів на Кордовський халіфат спричинені збіжністю в часі здійснення бойових дій збройних сил Київської Русі на території Хозарії в 969 році зі збройними нападами на Іспанію морських дружин норманів, які в 970 році пограбували християнське місто Сан-Яго де-Компостелла, а влітку 971 року здійснили спробу вторгнення на територію Кордовського халіфату [48, с. 850].

Важливим для розуміння семантики етноніма “ар-рус” у творі Ібн Хаукала уявляється повідомлення про надходження хутрів із країни русів до столиці Волзько-Камської Булгарії та до області Хорезм, розташованої на південь від Аральського моря [828, р. 281]. В цьому повідомленні згадується про постачання русам хутрів біблейськими людностями, званими “йаджудж і маджудж” / *يَا جُوجٌ وَمَا جُوجٌ* /. Як відзначалося, “йаджудж і маджудж” (гог і магог), інформація про які міститься в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя, ототожнюються з предками монгольських та тунгуських етнічних спільностей [65, с. 306-307; (32) 6, 17.ص]. Але із повідомлення Ібн Хаукала виявляється, що, згідно з уявленнями цього вченого, до складу названих біблейських людностей входили також угро-фінські етнічні спільності, що залюднювали землі, прилеглі до північно-східних меж Київської Русі, тобто вепси, меря, мордва тощо. Тому можна вважати, що етнонім “ар-рус” у творі Ібн Хаукала означає населення усїєї Київської держави, землі якої на півдні охоплювали Середнє Подніпров'я та Східно-Карпатський регіон, і простягалася на північний схід до Верхньої Волги.

Отже, дослідження етимології та семантики етноніма “ар-рус”, який міститься в арабських писемних джерелах доби раннього середньовіччя, з урахуванням його співвідношення з етнонімом “ас-сакаліба”, надає можливість презентувати такі міркування: 1. Із тих версій щодо етимології етноніму “рус”, які виникли в науковій літературі, найбільш коректною уявляється “східна” або “іранська” версія походження названого етноніма від самоназви одного із сарматських племінних угруповань. Дана версія має підтвердження даними сирійського твору VI століття, званого “Історія церкви”, та повідомленням від 643 року арабського історика початку X століття ат-Табарі, запозиченим пізнішим перським ученим Бал’амі; 2. Початкову семантику досліджуваного етноніму належить ототожнити з самоназвою племінного угруповання тієї сарматської етнічної спільності, що відома під назвою “роксолани”. Згідно з археологічними даними та візантійськими писемними джерелами, людність, звана “рус”, перебувала в Середньому Подніпров’ї, а саме у басейні ріки Рось; 3. В найбільш ранніх у арабській писемній традиції звістках про русів, зокрема в творі Ібн Хурдазбіга, відображене уявлення вчених Арабського халіфату про цю людність як про “рід із слов’ян”, а точніше як про панівну верству населення Київської держави. Таке уявлення простежується також у творі візантійського автора середини X століття Константина Багрянородного, згідно з яким руси разом із князями стягують данину з тих слов’янських племінних утворень, що входять до складу Київської держави; 4. У творах ал-Мас’уді простежується уявлення цього вченого про русів як про таку людність, що споріднена за походженням від біблейського предка та також за мовою зі слов’янами та слов’яно-мовними дунайськими болгарами; 5. Головним принципом, за яким названий вчений відокремлював русів від слов’ян, є принцип державного підданства: виявлено, що загальним терміном “ар-рус” ал-Мас’уді означав саме ті слов’янські племінні утворення, які, на відміну від “ас-сакаліба”, являли складові населення Київської держави. Отже, на відміну від Ібн Хурдазбіха, ал-Мас’уді уявляв русів не як соці-

ально-політичну, а як суто державно-політичну спільність; 6. У розвідках представників “класичної школи” арабських географів середини – другої половини X століття “ар-рус” згадуються у якості населення тієї частини території розселення слов’ян, яка є збіжною з землями, що у означений час входили до складу Київської держави, або являли суб’єкт процесу державотворення, що відбувався в середовищі східних слов’ян; 7. У деяких фрагментах етнонім “ар-рус” означає інші етнічні спільності. Означення в творі Ібн Руста етнонімом “ар-рус” людності вепсів є наслідком довільної заміни невідомої етнічної назви “вісу” / *وَيْسُو* / на схожий за графічним зображенням і відомий в Арабському халіфаті термін “рус” / *رُوس* /. Щодо поширення значення цього етноніма на норманів, що, згідно з ал-Йа’кубі, ал-Мас’уді і Ібн Хаукалом, здійснювали напади на прибережні місцевості Кордовського халіфату, то воно спричинене ототожненням з цими нападами бойових дій дружин Київської держави на території Хозарського каганату, Східного Прикавказзя, і прикаспійських володінь Арабського халіфату, які відбувалися в часи, збіжні зі згаданими подіями в мусульманській Іспанії.

Висновки до розділу IV

Інформація, присутня в розвідках прихильників “описового” жанру арабської писемної традиції кінця IX – X століть, не обмежена лише показниками координат просторового розташування географічних пунктів та елементів ландшафту України. Адже вона була запозичена авторами досліджених творів із різноманітних джерел, як писемних, так і усних, а саме із повідомлень візантійських та латинських хронік, із звісток, що містяться в арабській писемній традиції, та із свідчень очевидців, зокрема іноземних купців і арабських мандрівників. Відзначимо, що більшість цієї інформації походить від часів життя авторів, твори яких проаналізовані в даному розділі. Саме тому в цій інформації відобразилися уявлення вчених Арабського халіфату IX-X століть про природні умови України, про зміни в ет-

нічній ситуації, та у суспільному устрої і політичному становищі, що відбулися на її території протягом означеної історичної доби.

Досліджену в даному розділі інформацію належить умовно розділити на дві категорії, а саме на повідомлення про кочові етнічні спільності, що залюднювали степи дніпро-дунайського та дніпро-донського межиріч, та про землеробські людності, які мешкали в Середньому Подніпров'ї та в Східно-Карпатському регіоні. Щодо першої категорії інформації, то її відмітною ознакою є відображення уявлень авторів досліджених творів про міграції болгар, мадярів і печенігів. В повідомленнях про ці людності тією чи іншою мірою протезується фіксація трьох етапів їх історії, а саме їх мешкання на території прабатьківщини, їх пробування на землях України, та їх асиміляція з європейськими людностями, у середовище яких болгари і мадяри потрапили після відходу з території України до Подунав'я. Дана відміта ознака цієї інформації визначила ті задачі, які вирішувалися в процесі її джерелознавчого аналізу. Зокрема, нами здійснена систематизація цієї інформації на засадах виокремлення повідомлень про пробування названих кочових етносів на землях України та на території Подунав'я. Зважаючи на контамінаційний характер багатьох повідомлень про болгар та мадярів, який зумовив означення названих людностей різними етнонімами, у якості важливої умови джерелознавчого аналізу першої категорії досліджуваної інформації ми вважали визначення семантики тих етнонімів, які означають у розглянутих творах різні етноси Східної та Центральної Європи IX-X століть. Отже, вирішення названих задач надало можливість визначити уявлення вчених Арабського халіфату IX-X століть про ті етноісторичні процеси, що відбувалися в середовищі кочівників степової смуги України, як у просторовому, так і у часовому вимірах.

Друга категорія дослідженої інформації обмежена повідомленнями про слов'ян і русів. Складність джерелознавчого аналізу цієї інформації полягала у невизначеності як етимології, так і семантики етнонімів “ас-сакаліба” й “ар-рус”. Адже в науковій літературі відсутня єдина точка зору

щодо етимології названих етнонімів, а в деяких випадках висловлені суперечливі міркування й версії. В цих умовах ми вважали за доцільне обґрунтування власних позицій з означеної проблематики.

Щодо семантики етноніму “ас-сакаліба”, то виявилось, що він означає етнічну спільність, що об’єднує усі угруповання слов’ян. Тому в якості головної задачі джерелознавчого аналізу фрагментів, у яких згаданий цей етнонім, ми вважали виокремлення із загального обсягу інформації про слов’ян тих даних, які стосуються безпосередньо східних слов’ян узагалі, і слов’ян Середнього Подніпров’я та Східно-Карпатського регіону зокрема. Вирішення даної задачі надало нам можливість визначити уявлення авторів досліджуваних писемних джерел про ті етноісторичні процеси, які відбувалися в середовищі середньо-дніпровських та східно-карпатських слов’ян протягом означеної історичної доби. Аналіз семантики етноніму “ар-рус” мав на меті не лише виявлення її етнічного значення в кожному конкретному фрагменті, де згадується цей етнонім, але також визначення еволюції поняття “ар-рус” у часовому вимірі та його співвідношення з поняттям “ас-сакаліба”. результатом цього аналізу є виявлення того факту, що етнонім “ар-рус” первісно означав “державницькі” верстви населення Київської Русі, які панували над слов’янськими племінними угрупованнями цієї країни, але з часом він перетворився на означення тих слов’янських етнічних спільностей, які увійшли до складу Київської держави.

ВИСНОВКИ

1. У процесі упровадження методологічних засад цього дослідження ми використовували ті методологічні здобутки, які обумовлюють сучасний стан розвитку українського арабістичного джерелознавства. Тому інформація з історії України, що міститься в арабських писемних документах доби раннього середньовіччя, розглядалася на рівні фактів-подій і фактів-процесів. Це уможливило усунення зовнішньої фрагментарності виокремлених фрагментів потрібного джерельного матеріалу. Аналіз згаданої інформації здійснювався з урахуванням ступеня її концентрації в творах учених Араб-

ського халіфату IX-X століть. Адже значна частина цього джерельного матеріалу являє розрізнені, фрагментарні згадки, присутні в сюжетах, присвячених іншій тематиці. Тому дані згадки мають доповнювати одна одну логічно-конструктивним підходом до їх опрацювання. Зважаючи на те, що в методології класичного джерелознавства опрацювання потрібної інформації відбувається на засадах відмежування окремих показників джерельного матеріалу від характеристик, що визначають його сутнісну цілісність, ми здійснили виокремлення відмітних ознак етноісторичних процесів, що відбувалися на території України, від сутності цих процесів у цілому. Така потреба зумовлена об'єктивною наявністю відмінностей названих процесів у різних регіонах України, зокрема в степовій та лісостеповій зонах. Певного значення набуло урахування подвійної природи фактів-подій та фактів-процесів, що має поєднувати загальне і індивідуальне, тобто закономірне і неповторне. Сутність досліджуваних нами етноісторичних процесів має статус тих фактів-процесів, які розкриваються через факти-події. Маючи єдину природу із загально-світовим історичним процесом означеної доби, етноісторичний розвиток України протягом IX-X століть, виявляв те неповторне, що було зафіксоване в арабській географічній писемній традиції доби раннього середньовіччя. При цьому враховувалася та обставина, що згадана писемна традиція являла частину іншої цивілізації, відмітної від тієї, в межах якої відбувалися досліджувані нами етноісторичні процеси.

Зважаючи на специфіку джерельного матеріалу, що складає предмет дисертаційної роботи, нами визначені також нові методологічні принципи, запровадження яких надало можливість реалізувати мету даного дослідження. Такими є: 1. Принцип виокремлення повідомлень з історії України із загального обсягу інформації, що є наявною в досліджуваних писемних документах, з подальшим опрацюванням їх як самостійних інформаційних чинників. 2. Принцип визначення особливих характеристик етноісторичних процесів, що відбувалися на території України в IX-X століттях, з ура-

хуванням їх своєрідності та самобутності. 3. Принцип урахування спадковості та наступності етноісторичного розвитку України протягом означеної історичної доби 4. Принцип комплексності опрацювання писемних і матеріальних історичних джерел. Упровадження згаданих методологічних принципів у дослідження надало можливість студіювати джерельний матеріал на засадах урахування як просторового, так і часового вимірів наявної в ньому інформації з історії України, а також здобутків української історичної науки. Здобуті нами методологічні принципи являють провідні засади розуміння досліджуваних етноісторичних процесів, які відображені в інформації, що міститься в творах учених Арабського халіфату IX-X століть. Головною характеристикою визначених методологічних принципів є їх подвійний характер, який пояснюється, з одного боку, об'єктивністю етноісторичного процесу, що відбувався на території України протягом означеної історичної доби, а з іншого боку – суб'єкт-об'єктною презентацією досліджуваної інформації. Враховуючи наукові досягнення сучасного класичного джерелознавства, ми окреслили специфіку досліджуваного джерельного матеріалу завдяки власним здобуткам, тобто в результаті формулювання згаданих методологічних принципів. У такий спосіб визначилася логіка конструктивно-продуктивного дослідження відомостей з історії України, що презентовані в творах учених Арабського халіфату IX-X століть.

2. Обґрунтування історіографічних засад звісток арабських писемних документів означеної доби здійснювалося нами через визначення та характеристику головних змістовно-тематичних напрямів дослідження в європейському орієнталістичному джерелознавстві того історіографічного матеріалу, де міститься потрібна нам інформація, тобто персоналістичного, етно-ідентифікаційного, історико-інформативного, регіонального, та комплексно-узагальнюючого. Результатом згаданого підходу до аналізу історіографії визначеної нами проблематики є виявлення факту відсутності в названій галузі історичної науки досліджень, предметом студіювання яких є звістки з історії України. Виявлено, що дані звістки розглядалися лише в

межах вирішення тих завдань, що були розчинені в згаданих нами змістовно-тематичних напрямках а саме: вивченні наукової спадщини окремих учених Арабського халіфату IX-X століть, студіюванні повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя про окремі етнічні спільності Східної Європи, виокремлення фактів-подій і виявлення їх значності в розвитку історичних процесів у Європі доби раннього середньовіччя, аналізу інформації, що міститься в арабських писемних документах IX-X століть про територію і населення окремих регіонів Європи, та дослідження географічних знань і уявлень вчених Арабського халіфату IX-X століть про “населену чверть [Землі]”.

Викладені обставини визначили доцільність упровадження нами комплексного підходу до опрацювання потрібного джерельного матеріалу, сутність якого полягає у виокремленні, систематизації та аналізі звісток арабських писемних документів доби раннього середньовіччя на засадах сполучення методологічних здобутків, що були набуті під час розвитку названих змістовно-тематичних напрямів. Дійсно, в межах комплексного аналізу нами досягнута концептуальна цілісність даного дисертаційного дослідження. Разом з цим, провадження названого підходу обумовлює розвиток у якості альтернативного існуючому в сучасному орієнталістичному джерелознавстві універсальному концептуальному напрямку принципово іншого, а саме національного концептуального напрямку орієнталістичних історико-джерелознавчих досліджень. Адже, на відміну від універсального концептуального напрямку, в межах якого ті етноісторичні процеси, що відбувалися в Східній Європі в означену історичну добу, при наявності певних відмінностей, вважаються узагальненими, національна концепція характеризує згадані етноісторичні процеси не лише як відмінні, але також як неповторні та самобутні щодо окремих країн Європи, зокрема України, відносно інших регіонів названого континенту.

3. Особливістю інформації арабських писемних документів IX-X століть з історії України є її належність до двох категорій, а саме: до більш чи

менш докладних розповідей про етнічні спільності, що залюднювали територію України протягом доби раннього середньовіччя, та до уривчастих і фрагментарних згадок про окремі елементи ландшафту, а також про населення названої країни, що містяться в сюжетах, просвічених іншій тематиці. Відбір та систематизація оригінальних текстів творів учених Арабського халіфату IX-X століть здійснювалися у даному дисертаційному дослідженні згідно з класичною методикою опрацювання джерельного матеріалу, яка отримала сутнісні ознаки у наукових працях європейських дослідників, а саме представників персоналістичного, етно-ідентифікаційного, і регіонального змістовно-тематичних напрямів орієнталістичного джерелознавства. При цьому методика відбору, систематизації і опрацювання оригінальних текстів у кожному з названих змістовно-тематичних напрямів визначалася зосередженістю на тій змістовній спрямованості джерельного матеріалу, яка відповідала сутності самого тематичного напрямку.

Завдяки впровадженню нових методологічних принципів у методику відбору і систематизації інформації арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя, автором був опрацьований комплексний підхід щодо аналізу потрібної інформації. На згаданих засадах здійснено відбір потрібних даних, що містяться в усій сукупності досліджуваних писемних документів, і отримано, таким чином, можливість усунути обмеженість персоналістичного напрямку джерелознавчих досліджень. Концентруючи свою увагу на відборі інформації за регіональним принципом, автор через урахування її просторового виміру щодо території України, поєднав ті повідомлення, які ототожнюються з Кримським півостровом, степовою смугою Дніпро-Дунайського і Дніпро-Донського межиріч, лісостеповою зоною Середнього Подніпров'я, та Східно-Карпатським регіоном. Отже, в даному випадку здійснено комплексний відбір за принципом належності згаданих регіонів до території України. При опрацюванні інформації, яка складала змістовні засади етно-ідентифікаційного напрямку джерелознавчих досліджень, автор, на відміну від орієнталістів, що являли представників цього

напряму, зосередив увагу не на самодостатності аналізу етногенетичних процесів, а на концентрації дослідження щодо визначеності територіальної локалізації пробування етнічних спільностей означеної історичної доби в межах України. Аналіз особливостей впливу територіальної локалізації на етнічну ідентифікацію людностей болгар, мадярів, печенігів, а також слов'ян та русів, надав можливості впровадити ідею національної самовизначеності українського етносу до його участі в розвитку етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом IX-X століть.

4. В процесі опрацювання проблематики пропонованого дослідження виникла потреба у визначеності тих об'єктивних чинників, які обумовили сюжетну спрямованість та відмітні ознаки інформації арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з історії України. Аналізуючи історичні умови розвитку країн мусульманського Сходу та Східної Європи, у якості таких об'єктивних чинників, що визначили кількісні та змістовні характеристики досліджуваної інформації, автор отримав можливість розкрити їх конкретний зміст, а саме: 1. Прогресивний характер розвитку економіки Арабського халіфату в означену історичну добу; 2. Процес політичного розпаду цієї мусульманської імперії протягом IX-X століть; 3. Активність гео економічних взаємин між Київською Руссю та мусульманським Сходом головними торгівельними шляхами, що пролягали через територію названої країни; 4. Сутність геополітичного впливу Київської Русі на розвиток економічних зв'язків з “володіннями ісламу”.

Аналізуючи загальний обсяг потрібної інформації, її розташованість у визначеній структурі звісток арабських писемних документів IX-X століть, а також її зміст, автором висвітлена безпосередня зумовленість даної інформації зовнішніми економічними інтересами Арабського халіфату. Зокрема виявлено, що прогрес економічного розвитку названої держави забезпечив пріоритетність економічної складової звісток згаданих писемних документів, яка внаслідок даної обставини набула утилітарного характеру. Процес політичного розпаду Арабського халіфату зумовив значне поси-

лення раціоналістичної спрямованості досліджуваної інформації, а також вплив на неї з боку античної географічної писемної традиції. При цьому арабські вчені IX-X століть запозичили із античної географії не лише світоглядно-географічні засади, але також конкретні повідомлення про територію і населення України. При цьому утилітарний характер арабської географічної писемної традиції IX-X століть зумовив певне переосмислення вченими Арабського халіфату вченими означеної історичної доби даних античної географії з урахуванням ними досягнень арабської географічної науки IX-X століть, а також реалій сучасного цим ученим світу. Геополітичне положення Київської Русі в системі міжнародних економічних зв'язків у якості того чинника, що певною мірою визначив сюжетну спрямованість досліджуваної інформації, був зумовлений станом Київської Русі як постачальника потрібних на ринках областей мусульманського Сходу традиційних експортних товарів, а також як території, через яку відбувався транзит товарів до “володінь ісламу” із Західної та Центральної Європи. Щодо сутності геополітичного чинника, то вона полягає у виникненні та швидкому економічному і військово-політичному посиленні Київської держави. Дане історичне явище супроводжувалося усуненням Хозарського каганату як держави, через володіння якої відбувався подальший транзит до володінь Арабського халіфату європейських і руських товарів, та запровадженням з боку України-Русі контролю над торгівельними шляхами, що сполучали як названу державу, так і країни Європи, з “областями ісламу”. Згадана обставина усувала перепони для надходження інформації з території України до відома вчених Арабського халіфату IX-X століть, та відображення цієї інформації в досліджуваних нами творах.

5. Здійснення текстологічного аналізу географічних та етнічних назв, які присутні в арабській географічній писемній традиції доби раннього середньовіччя, визначило головний операційний інструментарій даного дослідження. Враховуючи той факт, що переважна більшість інформації про елементи ландшафту України, яка міститься в творах представників араб-

ської “астрономічної” географії IX – початку X століть, являє систему безіменних координатних пунктів, головною проблемою здійсненого нами дослідження даної частини потрібного текстологічного матеріалу було здійснення операції щодо ідентифікації даних координатних пунктів з реаліями. Зважаючи на те, що переважна більшість досліджуваних звісток являє джерельний матеріал, що був запозичений із твору Клавдія Птолемея “Географічний poradnik” та переосмислений арабськими географами, математиками та астрономами з позицій здобутків сучасної їм науки, першим пріоритетним інструментарієм пропонованого дослідження був порівняльний аналіз повідомлень, наявних у творах представників арабської “астрономічної” географії, із даними, що містяться в названому творі Клавдія Птолемея. Зважаючи на те, що у процесі згаданого порівняльного аналізу виявилася семантична невизначеність значної кількості презентованих цим античним ученим географічних найменувань, другим пріоритетним інструментарієм пропонованої дисертаційної роботи був порівняльний аналіз координатних показників просторового розташування невизначених ал-Хуварізі та іншими прихильниками даного жанру арабської географічної літератури елементів ландшафту України з тими, що ідентифіковані з реаліями. Враховуючи факт локалізації реальних етнічних спільностей (слов’ян, болгар, та аланів), що залюднювали землі України в часи життя найбільш раннього із відомих учених Арабського халіфату ал-Хуварізі (перша половина IX століття), а також зміну в його творі “Книга картини Землі” порівняно зі згаданими Клавдієм Птолемеєм назв Азовського та Чорного морів, ми отримали можливість певною мірою конкретизувати головні аспекти переосмислення з позицій реалій арабськими вченими означеного часу інформації античної писемної традиції щодо території та населення України. Третій інструментарій пропонованого дослідження спрямовувався на пояснення тих незрозумілостей, які виявлені в процесі дослідження інформації ал-Хуварізі про територію України, сусідні з нею регіони, а також прилеглі до цієї територій водні басейни, а саме: сполучення названим ав-

тором Азовського і Балтійського морів, відсутності в картографічному матеріалі, доданому до “Книги картини Землі”, зображення Керченської протоки та наявності в цьому матеріалі деякої загадкової ріки, яка витікає із невідомого озера, пролягає на північ, перетинає місце розташування Чорного моря, та сягає того самого перешийку, який, згідно з ал-Хуварізмі, сполучає Керченський і Таманський півострови. Ми дістали висновку, що названі незрозумілості доцільно пояснити одним аргументом, а саме тим, що дані невизначеності являють символічне відображення уявлень цього вченого про торгівельні комунікації, які через територію України та прилеглі до неї місцевості, сполучали північну і південну частини Східної Європи, а також про Чорноморські торгівельні маршрути, які пролягали від Керченського і Таманського півостровів до Мармурового моря.

Етнічні назви, що містяться в інформації писемних документів арабської “описової” географії IX – першої половини X століть є доцільним умовно розділити на дві категорії. Перша зі згаданих категорій означає кочові етнічні спільності степової смуги Дніпро-Дунайського і Дніпро-Донського межиріч. Друга категорія являє найменування землеробських осілих етнічних спільностей лісостепової зони України, а саме слов’ян і русів, які залюднювали землі Середнього Подніпров’я та Східно-Карпатського регіону. При опрацюванні повідомлень про першу категорію етнічних спільностей ми визнали за доцільне урахувати факт міграцій цих кочівників у загальному напрямі зі сходу на захід, і при цьому зосередити увагу саме на фіксації авторами досліджуваних писемних документів місць пробування кочових етносів у різних регіонах Європи. Головною проблемою, яка вирішена нами при опрацюванні першої категорії етнічних назв, є виокремлення із загального обсягу повідомлень про згадані етнічні спільності тих звісток, в яких йдеться про їх пробування на території України. В процесі студіювання інформації, що стосується другої категорії означення етнічних спільностей, ми обґрунтували власну позицію щодо етимології та семантики етнонімів “ар-рус” / **الأروس** / та “ас-сакаліба” / **الصقالبية** /, а також

до співвідношення даних етнонімів. В результаті дослідження виявлено, що перший із етнонімів означає загальну сукупність слов'янських етнічних спільностей Європи, а другий – те зі слов'янських угруповань, що являє так звану “державницьку” панівну верству населення Київської держави. Отже, ми виокремили із загальної сукупності повідомлень про слов'ян саме ті, в яких йдеться про слов'ян Середнього Подніпров'я і Східно-Карпатського регіону, а також визначили зміни в семантиці терміна “ар-рус”, які відбувалися під час формування Київської держави.

6. Сюжетна спрямованість та змістовна навантаженість інформації арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з історії України обумовлюється наявністю в арабській географічній писемній традиції IX-X століть двох різних за своїм характером жанрів, а саме “астрономічного” та “описового”. Призначення тих творів, що належать до “астрономічного” жанру вище названої писемної традиції, визначило як реалізацію науково-дослідницької мети арабських географів, математиків і астрономів, так і конкретний зміст їх інформації про територію і населення України. Отже, науково-дослідницькою метою цих учених було визначення просторового розташування окремих регіонів “населеної чверті [Землі]”, а також положення цих регіонів у системі “кліматів” Землі. Адже дослідження прихильниками жанру арабської географічної літератури, що розглядається, відомих їм місцевостей здійснювалося на засадах сформульованого ними принципу структуризації морів та елементів ландшафту, за їх належністю до згаданих “кліматів”. Саме тому в даних творах є відсутнім будь-яке виокремлення території України або її регіонів як самодостатніх географічних об'єктів із названої структурної системи.

Дана обставина зумовила змістовну навантаженість тих сюжетів, в яких міститься інформація про територію і населення України. Виявилось, що головним елементом цієї змістовної навантаженості є визначення саме просторового розташування морів та елементів ландшафту України на поверхні Землі через координатні показники. Така змістовна спрямованість

джерельного матеріалу, що є предметом нашого дослідження, надала можливість визначити не лише загальну локалізацію окремих географічних об'єктів, розташованих на території України, зокрема населених пунктів, але також і просторові спрямування гірських систем, напрямів течії рік і джерел, та конфігурацію берегових ліній Чорного і Азовського морів. Зважаючи на те, що інформація про географічні об'єкти, розташовані на території України, надана арабськими вченими – прихильниками жанру, що розглядається, з урахуванням традицій античних географічних знань, сутнісною відмінністю звісток щодо населення України є їх відповідність етнічній ситуації, що реально існувала у означену історичну добу.

Загальна сюжетна спрямованість тієї інформації з історії України, що міститься в творах “описового” жанру арабської географічної писемної традиції, визначається особливостями задумів авторів розглянутих творів, а саме спробами навести потрібну для Арабського халіфату інформацію про так звані “віддалені країни”. Дійсно, сутністю сюжетів згаданої інформації є конкретизація знань про ступінь віддаленості не-мусульманських країн від “володінь ісламу”, просторове розташування цих країн відносно суміжних з ними місцевостей і областей, їх внутрішній стан, характер зовнішніх відносин, а також можливості постачань на ринки Арабського халіфату товарів, потрібних для областей мусульманського Сходу. Названа сюжетна спрямованість простежується як у докладних розповідях про “віддалені країни”, так і в окремих звітках, що містяться у фрагментах, присвячених іншим сюжетам. Інформація про територію і населення України являє складову обох згаданих типів джерельного матеріалу. Головними сюжетними напрямками досліджуваної нами інформації є генеалогічні дані; описання зовнішнього вигляду представників окремих європейських етносів сукупності людностей півночі, та місцевостей їх пробування; звістки про моря Землі, зокрема про Чорное, Балтійське та Середземне, повідомлення про торгівельні шляхи, що пролягали згаданими морями до володінь Арабського халіфату, разом із переліком тих товарів, які постачалися цими

торгівельними шляхами на ринки мусульманського Сходу; відомості про конфлікти та війни у Європі, також у “володіннях ісламу”.

Внаслідок здійсненого нами продуктивно-логічного конструювання предмету нашого дослідження виявлене конкретно-змістовне навантаження інформації щодо окремих описань і звісток про кочові людності степової смуги України та про землеробські етнічні спільності лісостепової зони, а саме про слов'ян і русів. Отже, аналітико-джерелознавчий підхід дозволив нам простежити таку змістовну канву досліджуваної інформації: локалізація та природні умови місцевостей, які залюднювали названі етнічні спільності; походження етнічних спільностей, що залюднювали територію України, від конкретного біблейського предка; релігійні вірування та поховальні обряди; характер способу життя та побуту; елементи культури та типізація мови русів через порівняння її зі слов'янською мовою; форми правління і особливості соціальних стосунків; взаємини з суміжними людностями та участь у бойових діях на територіях, віддалених від їх батьківщини, а саме у володіннях Візантійської імперії, а також у країнах Центральної і Західної Європи, та у прикаспійських областях Арабського халіфату; їх участь у торгівлі з іншими країнами та переліки традиційних експортних товарів, що постачалися на зовнішні ринки, насамперед на ринки Візантійської імперії та Арабського халіфату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев; ред. изд. Л. А. Ратнер; тех. ред. Р. А. Кондратьев. – Ленинград: Наука, 1973. – Т. 2. – 449 с.
2. Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор / В. И. Абаев; отв. ред. И.И. Мещанинов. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1949. – Т. I. – 603 с.
3. Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада / В. И. Абаев; ред. С. Н. Злобина – Москва: Наука, 1965. – 168 с.

4. Авенариус А. Авары и славяне. “Держава Само” / А. Авенариус // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI – XII веков): сборник статей / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1991. – С. 26 – 51.

5. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана / [пер. с греч. и прим. М. В. Левченко]. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1953. – 221 с.

6. Агбунов М. В. Античная лоция Черного моря / М. В. Агбунов; отв. ред. И. Т. Кругликова, Н. А. Хотинский. – Москва: Наука, 1987. – 153 с.

7. Адонц Н. Г. Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя / Н. Г. Адонц. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1908. – [2], XIV, 526 с.

8. Айбабин А. И. Склеп эпохи “Великого переселения народов” на могильнике близ села Лучистое в Крыму / А. И. Айбабин // Археология восточноевропейской лесостепи : сборник научных трудов / [науч. ред. А. Д. Пряхин. – Воронеж: ВГУ, 2001. – Вып. 15: Средневековые древности евразийских степей. – 2001. – С. 24 – 31.

9. Акимова О. А. Формирование хорватской раннефеодальной государственности / О. А. Акимова // Раннефеодальные государства на Балканах. VI – XII века / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1985. – С. 219 – 249.

10. Аксенов В. С. К вопросу об этнической принадлежности погребений по обряду кремации салтовской культуры / В. С. Аксенов // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя): матеріали міжнародної археологічної конференції / [від. ред. І. Ф. Ковальова, Л. Д. Тесленко] – Дніпропетровськ: Нова ідеологія, 1999. – С. 137 – 139.

11. Алиев А. Г. Государство Тулунидов (868-905 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : 07.00.03 “Всеобщая история” / А.Г. Алиев. – Баку, 1969. – 67 с.

12. Али-Заде Э. Э. Восстание зинджей в Аббасидском халифате: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.03 “Всеобщая история” / Э. Э. Али-Заде – Баку, 1973. – 21 с.

13. Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании / Р. Альтамира-и-Кревеа; ред. С. Д. Сказкин, Я. М. Свет; пер. с исп. Е. А. Владковской, О. М. Гармсен. – Москва : Иностранная литература, 1951. – XX, 520 с., 7 л. карт.

14. Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы / А.К. Амброз // Советская археология. – Москва: Наука, 1971. – № 2. – С. 96 – 123.

15. Аммиан Марцелин. История // Латышев В. В. Scythika et Caucasia. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1893 – 1906. – Т. II. – Ч. II : Латинские писатели. – 1906. – С. 323 – 344.

16. Ангелов Петар. България и българите в представите на византийците (VII-XIV век) / Петар Ангелов; ред. Йордан Соколов. – София: Издателство “ЛИК”, 1999. – 285 с.

17. Апареева Е. К. Славянские признаки у салтовцев Среднедонечья / Е. К. Апареева, К. И. Красильников // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луганськ, 8 – 9 лютого 2001 року / [від. ред. В. Ф. Литвиненко]. – Луганськ: СНУ ім. Володимира Даля, 2001. – С. 297 – 301.

18. Арриан Флавий. Объезд Эвксинского Понта // Латышев В. В. Scythika et Caucasia. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1893 – 1906. – Т. I. – Ч. II: Греческие писатели. – 1900. – С. 526 – 539.

19. Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса / Т. М. Арсеньева; отв. ред. Д. Б. Шелов. – Москва: Наука, 1977. – 152 с.

20. Арсеньева Т. М. Танаис / Т. М. Арсеньева // Античные государства Северного Причерноморья / [отв. ред. Г. А. Кошеленко; ред. А. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков]. – Москва: Наука, 1984. – С. 93 – 95.

21. Арсеньева Т. М. Раскопки юго-западного участка Танаиса (1964 – 1972 годы.) / Т. М. Арсеньева, Д. Б. Шелов // Археологические памятники Нижнего Подонья: сборник статей / [отв. ред. М. Г. Мошкова, Д. Б. Шелов]. – Москва: Наука, 1974. – Т. I. – 171, 40 с.
22. Артамонов М. И. История Хазар / М. И. Артамонов; отв. ред. Л. Н. Гумилев. – Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1962. – 523 с.
23. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV века до нашей эры) / М. И. Артамонов; рец. А. Д. Котляр, Л. С. Клейн – Ленинград: ЛГУ, 1974. – 156 с.
24. Ас-Савад и Табаристан по Машхадской рукописи труда Ибн ал-Факиха ал-Хамадани / [изд. араб. текста, пер. и прим. О. В. Цкитишвили; ред. В. Г. Ахвледиани]. – Тбилиси: Мецниереба, 1977. – 82, 18, 15, 26 с.
25. Ацамба Ф. М. Развитие феодализма в Арабском халифате / Ф. М. Ацамба, Л. И. Надирадзе // Историография стран Востока (проблемы феодализма). – Москва: МГУ, 1977. – С. 254 – 267.
26. Аш-Шахрастани Мухаммад ибн Абд ал-Карим. Книга о религиях и сектах / [пер. с араб., введ. и ком. С. М. Прозорова] // Памятники письменности Востока: историко-филологические исследования. Ежегодник. – Москва: Наука, 1984. – Т. I: Ислам. – 270 с.
27. Багалій Д. І. Схема української історіографії / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці / Д. І. Багалій; гол ред. В. В. Кравченко. – Харків: Золоті сторінки, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 43 – 61.
28. Балахонов В. И. Феодосия. Историко-краеведческий очерк / В. И. Балахонов; ред. П. И. Косяченко. – Симферополь: Крым, 1970. – 127 с.
29. Балушок В. Г. Етногенез українців / В. Г. Балушок; від. ред. Г. Скрипник; рец. В. Баран, С. Грица. – Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ, 2004. – 231 с.

30. Балущок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність / В. Г. Балущок; від. ред. акад. Ганна Скрипник. – Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2008. – 304 с.

31. Баран В. Д. Введение / В. Д. Баран // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 3 – 10.

32. Баран В. Д. Вступление / В. Д. Баран, П. П. Толочко // Археология Украинской ССР / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1986. – Т. III: Раннеславянский и древнерусский периоды. – 1986. – С. 5 – 12.

33. Баран В. Д. Велике розселення слов'ян / В. Д. Баран. // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1998. – № 2. – С. 30 – 37.

34. Баран В. Д. Велике розселення лов'ян і початок зародження слов'янських народів / В. Д. Баран // Етнічна та етнокультурна історія України / [від. ред. В. Д. Баран, Л. Л. Залізняк, В. М. Зубар; ред. О. Б. Діденко, Є. І. Мазніченко, К. В. Харченко]. – Київ: Наукова думка, 2005 – Т. I. – Кн. 2. – С. 241 – 250.

35. Баран Володимир. Етногенез українського народу: Короткий нарис [Науково-публіцистична праця] / Володимир Баран; від. за вид. Анатолій Мартинюк. – Київ: Знання, 2007. – 148 с.

36. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. Д. Баран; гол. ред. Олександр Удод. – Київ: Генеза, 2005. – 208 с.

37. Баран В. Д. Определяющие тенденции развития материальной культуры населения Юго-Восточной Европы в первой половине I тысячелетия нашей эры / В. Д. Баран // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 191 – 201.

38. Баран В. Д. Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський; від. ред. О. П. Моця. – Київ: Наукова думка, 1991. – 144 с.

39. Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия нашей эры / В. Д. Баран // Проблемы этногенеза славян / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1978. – с. 5 – 39.

40. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу / В. Д. Баран; від. ред. Є. В. Максимов, рец. Н. М. Кравченко, Д. Н. Козак. – Київ: Наукова думка, 1981. – 262 с.

41. Баран В. Д. Черняховская культура / В. Д. Баран, Б. В. Магомедов // Археология Украинской ССР / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1986 – Т. III: Раннеславянский и древнерусский периоды. – 1986. – С. 70 – 100.

42. Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи / И. А. Баранов // Плиска – Преслав / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София: АРГЭС, 1989. – Т. II: Прабългарската култура: материали от българо-съветската среща. Шумен, 1979. – С. 145 – 159.

43. Баранов И. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII–X веков) / И. А. Баранов // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе / [отв. ред. А. Х. Халиков]. – Казань: ИЯЛИ, 1990. – С. 72 – 100.

44. Баранов И. А. Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма / И. А. Баранов // Плиска – Преслав / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София: АРГЭС, 1989. – Т. II. – Прабългарската култура: Материали от българо-съветската среща. Шумен, 1979. – С. 57 – 71.

45. Баранов И. А. О восстании Иоанна Готского / И. А. Баранов // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма: сборник статей / [ред. С. Н. Бибииков]. – Киев: Наукова думка, 1974. – С. 151 – 162.

46. Баранов И. А. Памятники раннесредневекового Крыма / И. А. Баранов // Археология Украинской ССР / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1986 – Т. III: Раннеславянский и древнерусский периоды. – 1986. – С. 231 – 248.

47. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтовомаяцкая культура) / И. А. Баранов. – Киев: Наукова думка, 1990. – 166 с.

48. Бартольд В. В. Арабские известия о руссах / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. II. – Ч. I: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В. В. Бартольд; отв. ред. Б. Г. Гафуров. – 1963. – С. 810 – 858.

49. Бартольд В. В. Арран / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. III: Работы по исторической географии / В. В. Бартольд; отв. ред. А. М. Беленицкий. – 1965. – С. 334 – 335.

50. Бартольд В. В. Введение к изданию “Худуд ал-алам” / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. VIII – Работы по источниковедению / В. В. Бартольд; отв. ред. А. С. Тверитинова – 1973. – С. 504 – 545.

51. Бартольд В. В. Гузз / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В. В. Бартольд; отв. ред. А. Н. Кононов. – 1968. – С. 524 – 527.

52. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В. В. Бартольд; отв. ред. А. Н. Кононов. – 1968. – С. 17 – 192.

53. Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. VII: Работы по исторической географии и истории Ирана / В. В. Бартольд; отв. ред. М. Е. Массон. – 1971. – С. 31 – 225.

54. Бартольд В. В. К истории Саффаридов / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. VII: Работы по исторической географии и истории Ирана / В. В. Бартольд; отв. ред. М. Е. Массон. – 1971. – С. 337–353

55. Бартольд В. В. Кавказ, Туркестан, Волга / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. II. – Ч. I: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В. В. Бартольд; отв. ред. Б. Г. Гафуров. – 1963. – С. 789 – 796.

56. Бартольд В. В. О письменности у хазар / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В. В. Бартольд; отв. ред. А. Н. Кононов. – 1968. – С. 466 – 467.

57. Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. II. – Ч. I: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В. В. Бартольд; отв. ред. Б. Г. Гафуров. – 1963. – С. 23 – 106.

58. Бартольд В. В. Славяне / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. II. – Ч. I: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В. В. Бартольд; отв. ред. Б. Г. Гафуров. – 1963. – С. 870 – 872.

59. Бартольд В. В. Тюрки: историко-этнографический обзор / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В. В. Бартольд; отв. ред. А. Н. Кононов. – 1968. – С. 576 – 595.

60. Бартольд В. В. Фергана / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. III: Работы по исторической географии / В. В. Бартольд; отв. ред. А. М. Беленицкий. – 1965. – С. 527 – 538.

61. Бартольд В. В. Халиф и султан / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. VI: Работы по истории ислама и Арабского халифата / В. В. Бартольд; отв. ред. М. Е. Массон. – 1970. – С. 16 – 78.

62. Бейлис В. М. Ал-Идриси (XII век) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель / В. М. Бейлис // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования 1982 года / [отв. ред. В. Т. Пашуто]. – Москва: Наука, 1984. – С. 208 – 228.

63. Бейлис В. М. Ал-Идриси о портах Черноморского побережья и связях между ними / В. М. Бейлис // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века: межвузовский сборник научных трудов / [ред. В. Н. Королев]. – Ростов-на-Дону: РДПИ, 1988. – С. 67 – 76.

64. Бейлис В. М. К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX-XIII веков о Восточной Европе / В. М. Бейлис // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины: сборник статей / [отв. ред. Е. А. Давидович]. – Москва: Наука, 1989. – Вып. 1. – 1989. – С. 52 – 66.

65. Бейлис В. М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X век) / В. М. Бейлис // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы / [отв. ред. А. С. Тверитинова]. – Москва: Наука, 1969. – Т. 2. – С. 304 – 311.

66. Бейлис В. М. Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX-X веков / В. М. Бейлис // Ближний и Средний Восток: сборник статей / [отв. ред. И. И. Фалина] – Москва: Восточная литература, 1962. – С. 21 – 28.

67. Бейлис В. М. Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : 07.00.03 "Всеобщая история" / Бейлис Владимир Михайлович. – Москва, 1963. – 897, 24, 5 с.

68. Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. Изд. 2-е. / Е. А. Беляев; ред. М. Д. Панасьянс. – Москва: Наука, 1966. – 280 с.

69. Березовец Д. Т. Про ім'я носіїв салтівської культури / Д. Т. Березовец // Археологія. – Київ: Наукова думка. – Т. 24. – С. 59 – 74.

70. Березовец Д. Т. Салтовская культура / Д. Т. Березовец, О. В. Пархоменко // Археология Украинской ССР / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1986 – Т. III: Раннеславянский и древнерусский периоды. – 1986. – С. 212 – 225.

71. Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов / А. Н. Бернштам; отв. ред. М. М. Дьяконов. – Ленинград: ЛГУ, 1951. – 256 с.

72. Бибииков М. В. BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси / М. В. Бибииков; изд. А. Кошелев. – Москва: Языки славянской культуры (Studia philologica), 2004. – 736 с.

73. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнейшие времена. Сочинения монаха Иакинфа: в трех частях / Н. Я. Бичурин; ред. А. Н. Бернштам, Н. В. Кюннер. – Москва – Ленинград : АН СССР, 1950. – Т. I. – LXXXVI, 382 с., 2 л. илл.

74. Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VII-I веках до нашей эры / Т. В. Блаватская; отв. ред. В. Н. Дьяков. – Москва: АН СССР, 1952. – 264 с., 4 л. илл. и карт.

75. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский; ред. Д. Б. Шелов. – Москва: АН СССР, 1961.– 229 с.

76. Блаватский В. Д. Харакс / В. Д. Блаватский // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1951. – № 19. – С. 250–291.

77. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: навчально-методичний посібник. Вид 2-е, доп. / О. М. Богдашина – Харків: Тарбут Лаам, 2005. – 192 с.

78. Болтенко М. Розкопки на острові Березані в 1946 році / М. Болтенко // Археологічні пам'ятки УРСР. Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1945 – 1946 роки: збірник статей / [від. ред. П. Єфименко]. – Т. II. – Київ : АН УРСР, 1949. – С. 31 – 38.

79. Болтунова А. И. Новая строительная надпись из Танаиса / А. И. Болтунова // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья: сборник статей / [ред. В. Ф. Гайдукевич]. – Ленинград: Наука, 1968. – С. 46 – 55.

80. Божилов И. България и печенезите (896-1019) / И. Божилов // Исторически преглед. – София: Издава от Института по история към Българската академия на науките, 1973. – № 2. – С. 37 – 128.

81. Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков; ред. Л. В. Негря. – Москва: Наука, 1993. – Т. II: Эпоха великих завоеваний. 633 – 656 годы. – 292 с.

82. Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII века. Социально-экономические отношения / О. Г. Большаков; отв. ред. И. М. Смилянская. – Москва: Наука, 1984. – 343 с.

83. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський; від. ред. О. С. Компан. – Київ: Наукова думка, 1968. – 224 с.

84. Браунд Д. Сообщение об Ольвии Диона Хризостома: литературная традиция и философские представления / Д. Браунд // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 271 – 282.

85. Брашинский И. Б. Значение Черноморских проливов в развитии экономических связей Причерноморья в VI – IV веках до нашей эры / И. Б. Брашинский // Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Veröf-

funtlichungen der Studien die den Sectionen III - IV auf dem Kongress für klassische Philologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest, 1 – 6 November 1965) gehalten / [herausgegeben von J. Harmatta]. – Amsterdam: Hakkert, 1968. – S. 233 – 237.

86. Бруцкус Й. Перші звістки про євреїв у Польщі та на Русі / Й. Бруцкус // Українська академія наук. Історична секція: науковий збірник на 1927 рік. – Київ: УАН, 1927. – С. 3 – 12.

87. Буйских С. Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI-II века до нашей эры) / С. Б. Буйских // Ольвия и ее округа: сборник научных трудов / [отв. ред. А. С. Русяева]. – Киев: Наукова думка, 1986. – С. – 17 – 28.

88. Булгаков П. Г. “Книга путей и государств” Ибн Хордадбега / П. Г. Булгаков // Палестинский сборник. – Москва: Наука, 1958. – Вып. 3 (66). – С. 127 – 136.

89. Булгаков П. Г. Мухаммад ал-Хорезми. Около 783 – около 850 гг. / П. Г. Булгаков, Б. А. Розенфельд, А. А. Ахмедов. – Москва: Наука, 1983. – 239 с.

90. Буниятов З. М. Азербайджан в VII-IX веках / З. М. Буниятов. – Баку: АН АзССР, 1965. – 338 с., 2 карты.

91. Бурачков П. О. О местонахождении древнего города Керкинитиса и монетах, ему принадлежащих / П. О. Бурачков // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса: “Экономическая” типография, 1875. – Т. IX. – С. 1 – 133.

92. Бутягин А. М. К вопросу о греко – варварской торговле в VII-VI веках до н.э. / А. М. Бутягин // Проблемы истории и археологии Украины: материалы междуной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины. 16 – 18 мая 2001 г. – Харьков: ХИАО, 2001. – 112 с.

93. Вакуленко Л. В. Этнокультурные процессы во второй четверти I тысячелетия нашей эры на территории Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Л. В. Вакуленко // Славяне Юго-Восточной Евро-

пы в предгосударственный период / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 98 – 190.

94. Василевский В. Жития святых Георгия Амастридского и Стефана Сурожского / В. Василевский // Летопись занятий Археологической комиссии. – Т. 9 – Санкт Петербург, 1893. – С. 1 – 305.

95. Васильев А. А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии. Императоры Василий I, Лев VI Философ и Константин VII Багрянородный (867-959 гг.) / А. А. Васильев. – Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1902. – XII, 320, 220 с.

96. Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе / Ф. Вестберг // Журнал министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1908. – Ч. 13, № 2, отд. 2. – Ч. 14, № 3, отд. 2. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 364 – 412, 1 – 52.

97. Ветштейн Р. И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры / Р. И. Ветштейн // Ольвия. История культуры античного города Северного Причерноморья: сборник статей / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий]. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 164 – 191.

98. Византијске извори за историју народа Југославије / [обрадили Франьо Баришић, Божидар Фарјанчић, Јадран Ферлуга; примљено на 1 скупу одељења друштвених наука САН 19. 11. 1955 године] Београд: Научна књига, 1955 – 1966. – Т. I: Књиги 241 / [обрадно Франьо Баришић, Мила Раковић, Бариша Крекић, Лидија Томић]. – 328 с.

99. Виноградов Ю. Г. Новые материалы по раннегреческой экономике / Ю. Г. Виноградов // Вестник древней истории. – Москва: Наука, 1971. – № 1. – С. 64 – 76.

100. Виноградов Ю. Г. Херсонес изначальный / Ю. Г. Виноградов, М. И. Золоторев // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 91 – 129.

101. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк; ред. Юрій Іваненко. – Київ: Мистецтво, 1995. – 336 с., іл.
102. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2003. – 336 с.
103. Высоцкая Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов / Т. Н. Высоцкая; отв. ред. Э. А. Сымонович; рец. О. Д. Дашевская, Г. Т. Ковпаненко. – Киев: Наукова думка, 1979. – 207 с.
104. Высоцкая Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму / Т. Н. Высоцкая; отв. ред. А. И. Тереножкин; рец. И. В. Яценко. – Киев: Наукова думка, 1972. – 192 с.
105. Вязьмитина М. И. Сарматское время / М. И. Вязьмитина // Археология Украинской ССР / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий] – Киев: Наукова думка, 1986. – Т. II: Скифо-сарматская и античная археология. – 1986. – С. 184 – 223.
106. Гавлик Л. Государство и держава мораван (К вопросу о месте Великой Моравии в политическом и социальном развитии Европы) / Л. Гавлик // Великая Моравия, ее историческое и культурное наследие / [отв. ред. Г. Э. Санчук, Й. Поулик]. – Москва: Наука, 1985. – С. 96 – 107.
107. Гадло А. В. Тмутораканские этюды / А. В. Гадло. // Вестник Ленинградского государственного университета имени А. И. Герцена. – 1989. – Вып. I. – Серия 2: Страна адыгов во второй половине I тыс-я н.э. – 286 с.
108. Гай Плиний Секунд. Естественная история // Латышев В. В. Scythika et Caucasica. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1893 – 1906. – Т. II. – Ч. I: Латинские писатели. – 1904. – С. 167 – 200.
109. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич; пред. ред. Комиссии АН СССР по изданию научно-популярной литературы: С. И. Вавилов. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1949. – 624 с.
110. Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья / В. Ф. Гайдукевич // Античные города Северного Причерно-

морья. Очерки истории и культуры / [отв. ред. В. Ф. Гайдукевич, М. И. Максимова]. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1955. – С. 23 – 147.

111. Гайдукевич В. Ф. Некоторые вопросы экономической истории Боспора / В. Ф. Гайдукевич // Вестник древней истории. – Москва: Наука, 1966 – № 1. – С. 47 – 64.

112. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р.Х.) / А. Я. Гаркави. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1870. – IX, 308 с.

113. Генинг В. Ф. Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар / В. Ф. Генинг // Ранние болгары в Восточной Европе / [отв. ред. А. Х. Халиков]. – Казань: ИЯЛИ, 1989. – С. 4 – 15.

114. Генинг В. Ф. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) / В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков; ред. Н. Я. Мерперт. – Москва: Наука, 1964. – 200 с.

115. Географічна енциклопедія України. В трьох томах / [упоряд. О. М. Маринич, Є. І. Стеценко]. – Київ: Українська Радянська Енциклопедія, 1989 – 1990. – Т. I – II. – 414 с., 479 с.

116. Герасимова М. М. Антропологическая характеристика черепов из грунтовых погребений Танаиса / М. М. Герасимова. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1965. – № 127: Древности Нижнего Дона / [отв. ред. Д. Б. Шелов] – С. 256 – 260.

117. Геродот. Історії в дев'яти книгах / [від. ред. П. П. Толочко; пер., передм. та прим. А. О. Білецького]. – Київ: Наукова думка, 1993. – 573 с.

118. Геродот. История в девяти книгах / [ред. С. Л. Утченко; пер. и прим. Г. А. Стратановского] – Ленинград: Наука, 1972. – 599 с.

119. Гиндин А. Я. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и хронологическим данным) / А. Я. Гиндин // Формирование раннефеодальных славянских народностей: сборник статей / [отв. ред. В. Д. Королюк]. – Москва: Наука, 1981. – С. 52 – 98.

120. Гончаренко С. У. Методика навчання і наукових досліджень у вищій школі: [навч. посіб.] / С. У. Гончаренко, М. П. Олійник. – Київ: Вища школа, 2003. – 322 с.

121. Граков Б.М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1947. – № I. – С. 23 – 35.

122. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1954. – № 36. – 240 с.

123. Граков Б. Н. ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ. Пережитки матриархата у сарматов / Б. Н. Граков // Вестник древней истории. – Москва: Наука, 1947. – № 3. – С. 100 – 121.

124. Грачев В. П. Сербская государственность в X-XIV вв. Критика теории жупной организации / В. П. Грачев. – Москва: Наука, 1972. – 332 с.

125. Григорьев В. В. О древних походах руссов на восток / В. В. Григорьев // Россия и Азия: Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии, написанных в разное время В. В. Григорьевым, ориенталистом. – Санкт-Петербург: Тип. Пантелеевых, 1876. – С. 1 – 44.

126. Григорьев В. В. О древних походах руссов на восток / В. В. Григорьев // Журнал министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1835. – Ч. V. – С. 229 – 287.

127. Григорьев В. В. Об арабском путешественнике X в. Абу Долефе и странствованиях его по Средней Азии / В. В. Григорьев. – Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балышева, 1872. – [2], 345 с.

128. Грум-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край / Г. Е. Грум-Гржимайло; Гос. русск. географ. об-во, учен. ком. Монгольской республики. – Ленинград: “Печатня”, 1926. – Т. II: Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – VI, 893 с.

129. Грушевський М. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, двадцяти книгах / М. Грушевський; ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А.

Смолій (заст.). – Київ: Наукова думка, 1991 – 1998. – Т. I: До початку XI віка. – 1991. – 736 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

130. Гръцки звори за българската история / Институт за българската история. – София: Българската академия на науките, 1958 – 1959. – Т. I – II. – 452 с., 378 с.

131. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам / Г. Э Грюнебаум; ред. В. В. Наумкин, пер с англ. И. М. Дижур. – Москва: Наука, 1986. – 216 с.

132. Гумилев Л. Н. Алтайская ветвь тюрок-тугю / Л. Н. Гумилев // Советская археология. – Москва: Наука, 1951. – № 1. – Москва, 1951. – С. 105 – 114.

133. Гумилев Л. Н. Древние тюрки / Л. Н. Гумилев. – Москва: Товарищество “Клышников – Комаров и К^о”, 1993. – 526 с.

134. Гумилев Л. Н. Хунну. Степная трилогия / Л. Н. Гумилев; отв. науч. ред. В. Ю. Ермолов; науч. ред. тома В. И. Ключко; гл. ред. С. В. Глебов. – Санкт-Петербург: Тайм-аут – Компасо, 1993. – 212 с.

135. Гумилев Л. Н. Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами III-VI вв. / Л. Н. Гумилев; ред. Н. И. Иовчак; тех. ред. А. В. Морозова. – Санкт-Петербург: Абрис, 1994. – 271 с.

136. Дашевская О. Д. Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма / О. Д. Дашевская // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1969. – № 169. – С. 52 – 61.

137. Дашевская О. Д. Скифское городище Красное (Кермен-Кыр) / О. Д. Дашевская // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР. – Москва: Наука, 1957. – Вып. 70. – С. 108 – 117.

138. Дашевская О. Д. Скифы на северо-западном побережье Крыма в свете новых открытий / О. Д. Дашевская // Проблемы скифской археологии: сборник статей / [отв. ред. П. Д. Либеров, В. И. Гуляев]. – Москва: Наука, 1971. – С. 71 – 154.

139. Дворниченко В. В. Предшественники савроматов в Волго-Донском междуречье, Южном Приуралье и Северном Причерноморье / В. В. Дворниченко, В. А. Короленко // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время / [отв. ред. А. И. Мелюкова]. – Москва: Наука, 1989. – С. 148 – 152.

140. Диамант Э. И. Монетные находки Кошарского поселения (К вопросу о западной границе Ольвийского полиса) / Э. И. Диамант // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья: сборник статей / ред. П. Ю. Карышковский. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 241 – 249.

141. Димитров Д. И. Прабългарски племена в Источна и Централна Европа / Д. И. Димитров // Проблеми на прабългарската история и култура / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София: АРГЭС, 1989 – 1991. – Т. I: Втора международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1986. – 1989. – С. 32 – 54.

142. Диодор Сицилийский. Библиотека // Латышев В. В. Scythika et Caucasica. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1893 – 1906. – Т. I. – Ч. I: Греческие писатели. – 1893. – С. 457 – 479.

143. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі: До середини XIII століття / В. Й. Довженок. – Київ : АН УРСР, 1961. – 267 с.

144. Дорн Б. А. Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о набегах их на побережья Каспийского моря / Б. А. Дорн // Записки Императорской Академии наук. – Санкт-Петербург : Имп. АН, 1875. – № 1. – IV, LVI, 718 с., 2 л. карт, илл.

145. Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Арабские источники VII-IX веков / [подг. текстов и перевод В. В. Матвеев, Л. Е. Куббель]. – Т. II. – Москва – Ленинград: Наука, 1960. – 455 с.

146. Дринов М. Заселение Балканского полуострова славянами / М. Дринов // Съчинения М. С. Дринова / [под редакцията на проф. В. Н. Златарски]. – Томъ I: Българска и славянска история. – София: Държавна Печатница, 1909. – С. 139 – 316.

147. Ельницкий Л. А. Знания древних о северных странах / Л. А. Ельницкий; отв. ред. А. К. Бергер. – Москва: Географгиз, 1961. – 224 с.

148. Ельницкий Л. А. Скифия Евразийских степей: историко-географический очерк / Л. А. Ельницкий; отв. ред. А. П. Окладников. – Новосибирск: Наука, 1977 – 256 с.

149. Ермолова И.Е. Сведения позднеантичных и раннесредневековых авторов о первом периоде пребывания гуннов в Европе // Восточная Европа в древности и средневековье: сборник статей / [отв. ред. Л. В. Черепнин]. – Москва: Наука, 1978. – С. 49 – 54.

150. Етнічна історія давньої України [Колективна монографія] / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін.; ред. Н. О. Климентьєва. – Київ: Інститут археології, 2000. – 280 с.

151. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етно-державницького досвіду [Монографія] / упоряд.: Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна, С.Ю. Римаренко, С.О. Телешун, Л.Є. Шкляр. За заг. ред. Ю.І. Римаренко. – Київ: Вид-во ІДП, 2000. – 516 с.

152. Ефименко П. П. Древнерусские поселения на Дону / П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1948. – № 8. – 128 с.

153. Заимов Й. Български географски имена. Принос към славянския ономастичен атлас / Й. Заимов. – София: Институт за български език, 1973. – 193, [8] с.

154. Заимов Й. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия / Й. Заимов. – София: Българската академия на науките, 1967. – 345 с., 17 карт.

155. Залізник Л. Від склавинів до української нації: [Навч. посібник з онтології українців для студ. та викл. гуман. ф-тів] / Л. Залізник; ред. Н. Прохоренко; вид. М. Ляшенко. – Київ: Бібліотека українця, 1997. – 255 с.

156. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізник; від. ред. А. І. Комарова, Т. К. Хорунжа. – Київ: Абрис, 1994. – 256 с.

157. Залізник Л. Л. Походження українського народу / Л. Л. Залізник; ред. Н. Прохоренко – Київ: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.

158. Заходер Б. Н. Еще одно раннее мусульманское известие о славянах и русах IX-X вв. / Б. Н. Заходер // Известия Всесоюзного географического общества. – Москва – Ленинград, 1943. – Т. 75. – №. 6. – С. 25 – 49.

159. Заходер Б. Н. Из истории бытования текста с древнейшим упоминанием имени “Рус” в арабской письменности / Б. Н. Заходер // Краткие сообщения Института востоковедения Академии Наук СССР. – Москва: Наука, 1956. – Вып. XXII. – С. 7 – 12.

160. Заходер Б. Н. Из истории волжско-каспийских связей древней Руси / Б. Н. Заходер // Советское востоковедение. – Москва: Наука, 1955. – № 3. – С. 108 – 118.

161. Заходер Б. Н. История Восточного средневековья. Халифат и Ближний Восток / Б. Н. Заходер. – Москва: МГУ, 1944. – 152 с.

162. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – Москва, Восточная литература, 1962 – 1967. – Т. I: Горган и Поволжье в IX-X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 1962. – Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне / [отв. ред. Л. А. Семёнова, А. И. Фалина]. – 1967. – 278 с.; 210 с.

163. Заходер Б. Н. Среднеазиатско-хорасанская география IX-X веков о Поволжье и Восточной Европе / Б. Н. Заходер // Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР. – Москва: АН СССР, 1956. – Т. XIV. – С. 5 – 30.

164. Зеест И. Б. Об одной особенности экономического развития Гермоны / И. Б. Зеест // Античная история и культура Средиземноморья и

Причерноморья: сборник статей / [ред. В. Ф. Гайдукевич]. – Ленинград: Наука, 1968. – С. 144-148.

165. Зеест И. Б. Раскопки Феодосии / И. Б. Зеест // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР. – Москва: Наука, 1953. – Вып. 51. – С. 143 – 148.

166. Зубарев В. Г. “Географическое руководство” Клавдия Птолемея как источник по античной географии Северного Причерноморья / В. Г. Зубарев // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 316 – 372.

167. Зуц В. А. Територія Ольвійської держави догетського часу / В. А. Зуц // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1969. – №. 22. – С. 80 – 89.

168. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / [пер. с араб., ком. Наили Велихановой; отв. ред. З. М. Буниятов, ред. перевода В. М. Бейлис]. – Баку: Элм, 1986. – 427 с.

169. Иванова О. В. Формы политической организации славянского общества в центральной и южной частях Балканского полуострова в VII – VIII веках / О. В. Иванова // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей: материалы международного симпозиума / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1987 – С. 62 – 65.

170. Иванова О. В. Славяне и Византия / О. В. Иванова, Г. Г. Литаврин // Раннефеодальные государства на Балканах. VI – XII века / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1985. – С. 34 – 98.

171. Иванов В. В. О древних славянских этнонимах (основные проблемы и перспективы) / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси: сборник научных трудов / [отв. ред. В. Д. Корольок] – Киев: Наукова думка, 1980.– С. 11– 45.

172. Иванчик А. И. “Млекоеды” и “абии” “Илиады”. Гомеровский пассаж в античной литературе и проблемы возникновения идеализации скифов / А. И. Иванчик // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 7 – 45.

173. Иевлев М. М. О местонахождении Метрополя / М. М. Иевлев // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: тезисы докладов республиканской научной конференции. Киев, апрель 1981 / [отв. ред. В. Ф. Генинг]. – Киев: Наукова думка, 1981. – С. 70 – 81.

174. Ильвес М. А. Тендровская коса / М. А. Ильвес; ред. А. Д. Довгонос, введ. Ю. Зайцев. – Одесса: Маяк, 1976. – 64 с.

175. Ильинская В. А. Скифия / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин // Археология Украинской ССР / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий] – Киев: Наукова думка, 1986. – Т. II: Скифо-сарматская и античная археология. – 1986. – С. 43 – 184.

176. Иоанн Эфесский. Церковная история // Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР / Н. В. Пигулевская; отв. ред. В. В. Струве. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1941. – С. 140 – 147.

177. Иордан. О происхождении и деяниях гетов *Getica*: латинский текст] / [вст. статья, пер. и комм. Е. Ч. Скржинской]. – Москва: Восточная литература, 1960. – 436 с., 3 л. илл.

178. Ислам. Энциклопедический словарь / [отв. ред. Л. В. Негря] – Москва: Наука, 1991. – 312 с.

179. Историја народа Југославије / [ред. ком. Анто Бабић]. – Београд: Просвета, 1953. – Прва књига: До почетка XVI вијека / [ред. Бого Графенауер, Думан Петровић, Јарослав Шидак]. – 821 с.

180. История Агван Моисея Каганкатваци, писателя X века / пер. с арм. К. Патканьян; неперенный секр. К. Веселовский. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1861. – XV, 374 с.

181. История Болгарии / [ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валев]. – Москва: АН СССР, 1954 – Т. I. – 576 с.

182. История Грузии: учебное пособие. – Тбилиси: Цонда, 1962. – Т. 1: С древнейших времен до 60-х годов XIX века / [гл. ред. Н. А. Бердзенишвили]. – 510 с. с илл.

183 История Киева / [гл. ред. О. К. Касименко]. – Киев: АН УССР, 1963. – Т. I. – 633 с.

184. История на България / [Д. Косев (председател); В. Велков, И. Венедиков, В. Георгиев]. – София: Българската академия на науките, 1981. – Т. II. – Първа Българска държава. – 505 с.

185. Ісаєвич Ярослав. Україна давня й нова: народ, релігія, культура / Ярослав Ісаєвич; Відп. за випуск Марта Боянівська – Львів: Інститут українознавства, 1996. – 336 с.

186. Лиречек К. Историја Срба / К. Лиречек; прево Ј. Радонић. – Београд: Просвета, 1952. – Прва књига: До 1537 године. Политичка историја. – XVI, 512 с.

187. Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I – IV веках нашей эры / В. И. Кадеев; отв. ред. Г. Д. Белов. – Харьков: ХГУ, 1970. – 164 с.

188. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры / В. И. Кадеев; рец. А. М. Раменников. – Харьков: Вища школа, 1981. – 143 с., 8 л. илл.

189. Калинина Т. М. Ал-Ахтал / Т. М. Калинина // Свод древнейших письменных известий о славянах = *Corpus testimoniorum vetustis – simorum ad historiam slavicae Pertinentium*: К XVIII Международному конгрессу византистов [Комментированное издание] / [сост. Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин]. – Москва: Восточная литература, 1991-1995. – Т. II: VII – IX века / [сост. С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин, В. К. Ронин; отв. ред. Г. Г. Литаврин; ред. изд. И. Г. Вагисина]. – 1995. – С. 508 – 509.

190. Калинина Т. М. Ал-Мас'уди о расселении руссов / Калинина Т. М. // Восточная Европа в древности и средневековье: сборник статей / [отв. ред. Л. В. Черепнин]. – Москва: Наука, 1978. – С. 16 – 22.

191. Калинина Т. М. Ал-Фазари / Т. М. Калинина // Свод древнейших письменных известий о славянах = *Corpus testimoniorum vetustis – simorum ad historiam slavicae Pertinentium*: К XVIII Международному конгрессу византистов [Комментированное издание] / [сост. Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин]. – Москва: Восточная литература, 1991 – 1995. – Т. II: VII – IX века / [сост. С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин, В. К. Ронин; отв. ред. Г. Г. Литаврин; ред. изд. И. Г. Вагисина]. – 1995. – С. 510.

192. Калинина Т. М. Знать славян по данным арабо-персидских источников / Т. М. Калинина // X сходознавчі читання А. Кримського, присвячені 135-річчю від дня народження А. Ю. Кримського: тези міжнародної наукової конференції, м. Київ, 5 – 6 жовтня 2006 року / [гол. ред. Л. В. Матвєєва, від. секр. Д. А. Радівілов] – Київ: НАНУ, 2006. – С. 24 – 26.

193. Калинина Т. М. Метод в средневековой географической литературе Арабского халифата / Т. М. Калинина // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. Тезисы докладов / [отв. ред. А. П. Новосельцев; секр. Т. М. Калинина]. – Москва: АН СССР, 1990. – 158 с.

194. Калинина Т. М. Нападение норманнов на Севилью в 844 г. по данным арабских ученых / Т. М. Калинина // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. [отв. ред. Е. А. Мельникова; отв. секр. Т. М. Калинина]. – Москва: АН СССР, 1998. – 144 с.

195. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. Тексты, перевод, комментарий / Т. М. Калинина; отв. ред. В. Л. Янин. – Москва: Наука, 1988 – 179 с.

196. Каргалов В. В. Народ – богатырь / В. В. Каргалов; ред. Ю. П. Коздов. – Москва: Воениздат, 1971. – 200 с.
197. Каришковський П. Й. Царські сармати у Страбона / П. Й. Каришковський // Іноземна філологія: український науковий збірник. – Вип. 32: Питання класичної філології. – Львів: ЛДУ, 1971. – С. 88 – 93.
198. Касидовский Зенон. Библейские сказания. Изд. 2-е. / Зенон Касидовский; ред. Т. Трифонова; пер. с польск. Э. Гессен, Ю. Мирский. – Москва: Восточная литература, 1969. – 456 с.
199. Каштанов С. М. Еще раз о характере дани в IX веке / С. М. Каштанов // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 61 – 62.
200. Кизилев Ю. А. Географический фактор в истории средневековой Руси / Ю. А. Кизилев // Вопросы истории. – № 3. – Москва, 1973. – С. 51 – 66.
201. Кизилев Ю. А. Предпосылки перехода восточного славянства к феодализму / Ю. А. Кизилев // Вопросы истории. – Москва: Наука, 1969. – № 3. – С. 90 – 104.
202. Кілієвич С. Р. Археологічна карта Київського дитинця / С. Р. Кілієвич // Археологічні дослідження стародавнього Києва: збірник статей. – Київ: Наукова думка, 1976. – С. 181 – 184.
203. Кланица З. Первые славяне в Среднем Подунавье и в Полабье / З. Кланица, Д. Тржештик // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI – XII веков): сборник статей / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1991. – С. 7 – 26.
204. Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI-I веках до нашей эры / Т. Н. Книпович // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1956. – № 50: Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху / [ред. В. Ф. Гайдукевич]. – С. 119 – 153.

205. Книпович Т. Н. Танаис: историко – археологическое исследование / Т. Н. Книпович; отв. ред. М. И. Артамонов. – Москва: АН СССР, 1949. – 179 с.

206. Ковалевский А. П. Аль-Мас'уди о славянских языческих храмах А. П. Ковалевский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений: сборник статей / [отв. ред. В. Д. Королюк]. – Москва: Наука, 1973. – С. 79 – 85.

207. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 годах: статьи, переводы и комментарии / А. П. Ковалевский; отв. ред. Б. А. Шрамко. – Харьков: ХГУ, 1956. – 347 с.

208. Ковалевский А. П. Славяне и их соседи по данным ал-Мас'уди / А. П. Ковалевский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений: сборник статей / [отв. ред. В. Д. Королюк]. – Москва: Наука, 1973. – С. 62 – 79.

209. Ковалівський А. П. Абу-л-Хасан 'Алі ал-Мас'уді як вчений / А. П. Ковалівський // Труды історичного факультету. – Харків: ХДУ, 1957. – Т. 5. – С. 167 – 182.

210. Ковальський М. П. Деякі теоретичні питання української історіографії / М. П. Ковальський // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія: збіник наукових праць / [від. ред. А. Г. Болебрух]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 1977. – 192 с.

211. Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга / Д. Н. Козак // Проблемы этногенеза славян / ред. В. Д. Баран. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 72 – 91.

212. Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / Д. Н. Козак; від. ред. В. Д. Баран. – Київ: Наукова думка, 1984. – 96 с., 18 а. і.

213. Койчева Е. Болгарское государство с середины VIII до конца IX века / Е. Койчева, Н. Койчев // Раннефеодальные государства и народности

(южные и западные славяне VI – XII веков): сборник статей / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1991. – С. 51 – 68.

214. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке / П. К. Коковцов. – Ленинград : АН СССР, 1932. – XXXVIII, 134 с.

215. Колобова К. М. К вопросу о сарматском языке / К. М. Колобова // Проблемы истории материальной культуры. – Москва – Ленинград: Печатный двор, 1933. – Вып. 100: Из истории докапиталистических формаций. – С 416 – 436.

216. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси / И. Г. Коновалова; отв. ред. В. В. Волгина. – Москва: Восточная литература, 1999. – 254 с.

217. Коновалова И. Г. Восточные источники / И. Г. Коновалова // Древняя Русь в свете зарубежных источников [учеб. пособ. для студ. вузов] / [отв. ред. Е. А. Мельникова; ред. А. В. Подосинов, М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина]. – Москва: Логос, 1999. – С. 169 – 258.

218. Коновалова И. Г. Сведения о связях Древней Руси и Болгарии в сочинении ал-Идриси (XII век) / И. Г. Коновалова // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 61 – 62.

219. Кононов А. Н. Опыт анализа термина “турк” / А. Н. Кононов // Советская этнография. – Москва: Наука, 1947. – № 1. – С. 40 – 47.

220. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий. Изд. 2-е, испр. / [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – Москва: Наука, 1991. – 494 с.

221. Коран. Изд. 2-е / [отв. ред. В. И. Беляев; пер. и комм. И. Ю. Крачковского]. – Москва: Наука, 1986. – 727 с.

222. Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах: перевод / [отв. ред. С. Л. Утченко]. – Ленинград: Наука, 1969. – Т. I: Анналы – Малые произведения / [изд. А. С. Бобович]. – 444 с. (Литературные памятники).

223. Коровина А. К. Гермонасса / А. К. Коровина // Античные государства Северного Причерноморья / [отв. ред. Г. А. Кошеленко; ред. А. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков]. – Москва: Наука, 1984. – С. 81 – 82.

224. Коровина А. К. Раскопки юго-западного участка Танаиса (1956 – 1957 годы) / А. К. Коровина, Д. Б. Шелов // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1951. – № 127. – С. 18 – 55.

225. Корпусова В. Н. Памятники скифо-сарматского времени у села Фронтное / В. Н. Корпусова // Археологические исследования на Украине. 1965-1966 годы: информационные сообщения / [отв. ред. П. П.Толочко]. – Киев: Наукова думка, 1967. – С. 38 – 41.

226. Корсунский А. Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). = Der Niedergang und Untergang des Weströmischen Reichs und die Entstehung germanischer Königreiche bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts / А. Р. Корсунский, Р. Гюнтер; отв. ред. Л. Т. Мильская; рец. Ю. Л. Бессмертный, Х. Дитер, Е. Кен. – Москва: МГУ, 1984 – 255 с.

227. Костенко В. И. Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III века до нашей эры – середины III века нашей эры: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.06 “Археология” / В. И. Костенко. – Киев, 1981. – 24 с.

228. Кошеленко Г. А. Об одном свидетельстве Диодора о ранней истории Боспорского царства / Г. А. Кошеленко // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 130 – 141.

229. Кравченко Н. М. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н.э. / Н. М. Кравченко, Е. Л. Гороховский // Советская археология. – Москва: Наука, 1979. – № 2. – С. 58 – 61.

230. Красильников К. И. Житло салтівської культури на Донеччині / К. И. Красильников // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1974. – № 13. – С. 84 – 86.

231. Красильников К. И. Кухонна кераміка та керамічні вироби спеціального призначення салтово-маяцької культури Середньодонеччя / К. И. Красильников // Vita Antiqua: Society of archaeology and antropology. – Київ: Есе, 1999. – № 2. – С. 170 – 177.

232. Красильников К.И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья / К. И. Красильников // Советская археология. – Москва: Наука, 1981. – № 4. – С. 110 – 125.

233. Красильников К. И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры / К. И. Красильников // Советская археология. – Москва: Наука, 1976. – № 3. – С. 267 – 278.

234. Красильников К. И. Могильник древних болгар у с. Желтое / К. И. Красильников // Проблеми на прабългарската история и култура / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София: АРГЭС, 1989 – 1991. – Т. II: Трета международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1990. – 1991. – С. 62 – 81.

235. Красильников К. И. Новые данные об этническом составе населения Степного Подонцовья / К. И. Красильников // Степи Европы в эпоху средневековья: труды по археологии = The European steppes in the Middle ages: Transactions in archeology / [гл. ред. А. В. Евглевский]. – Донецк: ДНУ, 2001. – Т. II: Хазарское время = Volume 2: Khazarian times. – С. 303 – 322.

236. Красильников К. И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце / К. И. Красильников // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – Москва: Наука, 1980. – № 160: Средневековые древности Восточной Европы. – С. 60 – 69.

237. Красильников К. И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья / К.И. Красильников // Ранние болгары и фин-

но-угры в Восточной Европе / [отв. ред. А. Х. Халиков]. – Казань: ИЯЛИ, 1990. – С. 28 – 44.

238. Красильников К. И. Тандыры в салтовских жилищах Подонья / К. И. Красильников // Советская археология. – Москва: Наука, 1986. – № 3. – С. 48 – 60.

239. Красильников К. И. К вопросу об этнической ситуации в Степном Подонцовье в VIII – начале X веков / К. И. Красильников, Л. И. Красильникова // Проблемы истории и археологии Украины: материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины. 16 – 18 мая 2001 года. – Харьков: ХИАО, 2001. – С. 101 – 102.

240. Красильников К. И. Сарматские древности в новых материалах Подонцовья / К. И. Красильников, Л. И. Красильникова // Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – Луганськ: Альма Матер, 2003. – № 6 (62). – С. 65 – 75.

241. Красильникова Л. И. Жилища степного варианта салтовской культуры как источники к этническим вопросам / Л. И. Красильникова // В Сходознавчі читання А. Кримського: тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 10 – 12 жовтня 2001 року / [гол. ред. Л. В. Матвєєва, від. секр. Д. А. Радівілов] – Київ: НАНУ, 2001. – С. 92 – 94.

242. Красильникова Л. И. Конструктивные признаки жилищных построек и их типология на поселениях Степного Среднедонечья VIII – начала X века / Л. И. Красильникова // Степи Европы в эпоху средневековья: труды по археологии = The European steppes in the Middle ages: Transactions in archeology / [гл. ред. А. В. Евглевский]. – Донецк: ДНУ, 2001. – Т. II: Хазарское время = Volume 2: Khazarian times. – С. 323 – 331.

243. Красильникова Л. И. Некоторые аспекты моделирования салтовской семьи VIII – начала X веков по жилищам Степного Подонцовья / Л. И. Красильникова // Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – Луганськ : Альма Матер, 2003. – № 6 (62). – С. 65 – 75.

244. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. В 6-ти томах / И. Ю. Крачковский; пред. ред. кол. В. А. Гордлевский. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1954 – 1959. – Т. IV: Арабская географическая литература / отв. ред. Г. В. Церетели. – 1957. – 919 с.

245. Крачковский И. Ю. Математическая география у арабов (от ал-Хоризми до Улугбека) / И. Ю. Крачковский // Научное наследство: естественно-научная серия / [отв. ред. С. И. Вавилов; ред. А. М. Деборин, Х. С. Коштоянц]. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1948. – Т. I. – С. 625 – 652.

246. Крачковский И. Ю. Над арабскими рукописями. Листки воспоминаний о книгах и людях. Изд. 4-е / И. Ю. Крачковский; отв. ред. Н. И. Конрад. – Москва: Наука, 1965. – 231 с.

247. Крачковский И. Ю. О подготовке свода арабских источников для истории Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии / И. Ю. Крачковский // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. – № 1. – Москва: АН СССР, 1932. – С. 55 – 62.

248. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. В 6-ти томах / И. Ю. Крачковский; пред. ред. кол. В. А. Гордлевский. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1954 – 1959. – Т. V: Очерки по истории русской арабистики / [отв. ред. Б. Н. Заходер]. – 1958. – 524 с.

249. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ століття). Вид. 4-е, змін і доп. / І. Крип'якевич, Б. Гнатович, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.

250. Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры / В. В. Кропоткин; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1967. – 135 с.

251. Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время (очерки экономической истории) / И. Т. Кругликова; отв. ред. Е. М. Штаерман. – Москва: Наука, 1966. – 226 с.

252. Крыжицкий С. Д. Античные государства Северного Причерноморья. Западный Крым. Херсонес Таврический / С. Д. Крыжицкий // Архе-

ология Украинской ССР / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий] – Киев: Наукова думка, 1986. – Т. II: Скифо-сарматская и античная археология. – 1986. – С. 342 – 348.

253. Крыжицкий С. Д. Боспор Киммерийский: города Боспора / С. Д. Крыжицкий // Археология Украинской ССР / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий] – Киев: Наукова думка, 1986. – Т. II: Скифо-сарматская и античная археология. – 1986. – С. 364 – 380.

254. Крыжицкий С. Д. К истории Ольвийской сельской округи / С. Д. Крыжицкий, А. В. Бураков, С. Б. Буйских, В. М. Отрешко, В. В. Рубан // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья: сборник научных трудов / [отв. ред. В. А. Анохин] – Киев: Наукова думка, 1980. – С. 3 – 18.

255. Крыжицкий С. Д. К проблеме формирования Ольвийского полиса / С. Д. Крыжицкий, В. М. Отрешко // Ольвия и ее округа: сборник научных трудов / [отв. ред. А. С. Русяева]. – Киев: Наукова думка, 1986. – С. 3 – 25.

256. Крымский А. История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и прочих) / А. Крымский // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. – Вып. XV. – Ч. 3. – Москва: Тип. М. О. Аттая и ^{Ко}, 1913. – С. 103 – 125.

257. Кримський А. Є. Оповідання арабського історика Абу Шоджи Рудраверського XI століття про те, як охрестилася Русь / А. Є. Кримський, Т. Г. Кезма // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – Київ: УАН, 1927. – XI, 1187 с.

258. Крюков В. Г. Арабські писемні джерела IX-X століть як інформаційні чинники розвитку українського сходознавства в системі європейської орієнталістики / В. Г. Крюков // Східний світ = The world of the Orient / [гол. ред. кол. Д. В. Матвеева; гол. ред. Ю. М. Кочубей]. – Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 2006. – № 4. – С. 5 – 19.

259. Крюков В. Г. Відображення уявлень вчених Арабського халіфату IX століття про доісламський світ у творі Абу ал-Касима 'Убайдаллаха ібн Хурдазбіха "Книга шляхів й царств" / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ* / В. Г. Крюков // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки / [гол. ред. С. В. Харченко, від. ред. М. С. Бур'ян]. – Луганськ: Альма Матер, 2008. – № 15 (154). – С. 216 – 233.

260. Крюков В. Г. Донецько-приазовські степи у повідомленнях стародавніх й ранніх середньовічних писемних джерел / В. Г. Крюков // Донецький археологічний збірник: [Научне издание] / [гл. ред. П. В. Добров; ред. А. В. Колесник]. – Вып. 12. – Донецьк: ДНУ, 2006. – С. 129 – 139.

261. Крюков В. Г. Експедиція Саллама ат-Турджумана: містифікація чи історичний факт? / В. Г. Крюков // Наука. Релігія. Суспільство / [гол. ред. А. І. Шевченко; заст. гол. ред. М. М. Кузьменко, Г. В. Костенко]. – Донецьк: ІППШ МОНУ і НАНУ "Наука і освіта", 2006. – № 4. – С. 73 – 81.

262. Крюков В. Ідентифікація топонімів та гідронімів "Книги картини Землі" ал-Хварізімі з реальними географічними об'єктами України / В. Крюков // Вісник Львівського університету. Серія філологічна / [від. ред. Тарас Салига; від. за вип. Олег Кшановський, Марта Стельмах]. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – Випуск 45. – С. 26 – 45.

263. Крюков В. Г. Іспанія в системі зв'язків близькосхідної мусульманської та європейської християнської цивілізацій за повідомленнями арабських ранніх середньовічних писемних джерел / В. Г. Крюков // Історичні записки: збірник наукових праць / [гол. ред. В. П. Михайлюк]. – Луганськ: СНУ ім. Володимира Даля, 2006. – Випуск 10. – С. 93 – 101.

264. Крюков В. Г. Італія у повідомленнях арабських писемних джерел IX-X ст. / В. Г. Крюков // Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал / [гол. ред. П. В. Добров; від. ред. В. М. Нікольський]. – Донецьк: Дон. НУ, 2007. – № 3 / 4 (33 / 34). – С. 575 – 586.

265. Крюков В. Г. Київська Русь в описах “Віддалених країн” арабського географа другої половини IX ст. Абу ал-Касима Убайдаллаха ібн Хурдазбіха / В. Г. Крюков // Сходознавство / [гол. ред Л. В. Матвєєва]. – № 35-36. – Київ: Інститут сходознавства, 2006. – С. 40 – 65.

266. Крюков В. Г. Концептуальні засади дослідження арабських середньовічних писемних джерел з історії України / В. Г. Крюков // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки / [гол. ред. С. В. Харченко, від. ред. М. С. Бур’ян]. – Луганськ: Альма Матер, 2007. – № 23 (139). – С. 148 – 162.

267. Крюков В. Методологічні принципи дослідження повідомлень учених Арабського халіфату IX-X століть про територію й населення України / В. Крюков // Вісник Львівського університету. Серія філологічна / [від. ред. Ярослав Гарасим; від. за вип. Олег Кшановський, Роман Гамада]. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – Випуск 42. – С. 77 – 87.

268. Крюков В. Г. Методологічно-концептуальні засади досліджень арабських ранніх середньовічних писемних джерел з історії України / В. Г. Крюков // X сходознавчі читання А. Кримського, присвячені 135-річчю від дня народження А. Ю. Кримського: тези міжнародної наукової конференції, м. Київ, 5 – 6 жовтня 2006 року / [гол. ред. Л. В. Матвєєва, від. секр. Д. А. Радівілов] – Київ: НАНУ, 2006. – С. 58 – 60.

269. Крюков В. Г. Міграція і розселення мадярів за повідомленнями вчених Арабського халіфату IX-X століть / В. Г. Крюков // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки / [гол. ред. С. В. Харченко, від. ред. М. С. Бур’ян]. – Луганськ: Альма Матер, 2007. – № 4 (121). – С. 182 – 190.

270. Крюков В. Г. Острови Західного Середземномор’я у повідомленнях вчених Арабського халіфату IX-X століть / В. Г. Крюков // Історичні записки: збірник наукових праць / [гол. ред. В. П. Михайлюк]. – Луганськ: СНУ ім. Володимира Даля, 2006. – Вип. 12. – Част. 2. – С. 160 – 169.

271. Крюков В. Г. Походження назви Σκλαβήνοι / Σκλάβοι й значення етноніму **الصَّقَالِبَة** в географічному творі арабського автора першої половини IX століття Абу Джафара Мухаммада ібн Муса ал-Хварізмі / В. Г. Крюков // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки / [гол. ред. С. В. Харченко, від. ред. М. С. Бур'ян]. – Луганськ: Альма Матер, 2006. – № 17 (112). – С. 254 – 266.

272. Крюков В. Г. Проблема походження терміна “рус” в історико-джерелознавчих дослідженнях / В. Г. Крюков // Бахмутський шлях: літературне та наукове історико-філологічне видання / [гол. ред. В. Семистяга]. – Луганськ: Просвіта, 2006. – № 1 / 2 (42 / 43). – С. 101 – 109.

273. Крюков В. Г. Сведения ал-Мас'уди о народе ал-Ифранджа / В. Г. Крюков // Письменные памятники Востока: историко-филологические исследования: ежегодник. 1978 – 1979 гг. – Москва: Наука, 1987. – С. 64 – 81.

274. Крюков В. Г. Сведения арабских географических сочинений конца IX – первой половины X века о кочевых племенах Северного Причерноморья / В. Г. Крюков // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. Москва, 18-20 апреля 1990 года. Тезисы докладов / [отв. ред. А. П. Новосельцев; отв. секр. Т. М. Калинина]. – Москва: АН СССР, 1990. – С. 67 – 70.

275. Крюков В. Г. Сообщения анонимного автора “Ахбар аз-заман” (“Мухтасар ал-‘аджа’иб”) о народах Европы / В. Г. Крюков // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1981 года / [отв. ред. В. Т. Пашуто]. – Москва: Наука, 1983. – С. 194 – 208.

276. Крюков В. Чи знали арабські автори IX-X століть про Карпати та карпатських слов'ян? / В. Крюков // Україна в минулому: збірник статей / [ред. кол.: Ярослав Дашкевич, Мирон Капраль, Ігор Скочиляс, Ярослав Федорук]. – Вип 4. – Київ; Львів: Ін-т українознавства, 1993. – С. 7 – 16.

277. Крюков В. Г. Этноним “бурджан” у арабских авторов IX-X веков В. Г. Крюков // Тезисы конференции аспирантов и молодых научных сотрудников. – Т. I: Вопросы истории, идеологии, философии, культуры народов Востока. Источниковедение, историография. – Москва: Институт востоковедения, 1981. – С. 5 – 9.

278. Куклина И. В. Савроматы и сарматы у Овидия / И. В. Куклина // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы) . – С. 253 – 270.

279. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды / Ю. Кулаковский; гл. ред. серии Л. В. Матвеева; отв. ред. вып. Д. А. Радивилов. – Киев: Стилос, 2002. – (Научное наследие востоковедов). – 225 с., 3 карты, 8 илл.

280. Куник А. А. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А. А. Куник, В. Р. Розен // Записки Императорской Академии наук. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1903. – Т. XXXII. – Прил. 2. – 191с., 211 с.

281. Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев // Вестник древней истории. – Москва: Наука, 1949. – № 3. – С. 203 – 308.

282. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии / В. В. Латышев // [Переп. из “Журнала министерства народного просвещения. Отдел классической филологии”. – Январь – апрель 1887 г.]. – Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1887. – XII, 314 с.

283. Леви К. Е. Ольвия / К. Е. Леви // Античные государства Северного Причерноморья / [отв. ред. Г. А. Кошеленко; ред. А. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков]. – Москва: Наука, 1984. – С. 34 – 40.

284. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко; ред. М. Н. Тихомиров. – Москва: АН СССР, 1957. – 554 с., 1 л. карт.

285. Лейцунская Б. А. Заметки о некоторых группах амфор из Ольвии / Б. А. Лейцунская // Северное Причерноморье (материалы по архео-

логии): сборник научных трудов / [отв. ред. Г. А. Дзис-Райко] – Киев: Наукова думка, 1984 – С. 113 – 118.

286. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / [пер. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского] // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва: Тип. Моск. ун-та, 1884. – IV, 370 с.

287. Літопис Руський за Іпатським списком / [від. ред. О. В. Мишанич, пер. з давньоруськ. Л. Є. Маховця] – Київ: Дніпро, 1989. – XIV, 590 с.

288. Липшиц Е. Э. О походе Руси на Византию ранее 842 года / Е. Э. Липшиц // Исторические записки. – Т. 26. – Москва: Наука, 1948. – С. 312 – 331.

289. Литаврин Г. Г. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян / Г. Г. Литаврин // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. К XVIII Международному конгрессу византинистов: сборник статей / [ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: МГУ, 1991. – С. 7 – 18.

290. Литаврин Г. Г. Межэтнические и межгосударственные связи на Балканах в VI – XII веках / Г. Г. Литаврин, Е. П. Наумов // Раннефеодальные государства на Балканах. VI – XII века / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1985. – С. 285 – 313.

291. Литаврин Г. Г. Формирование и развитие болгарского раннефеодального государства (конец VII – начало XI века) // Раннефеодальные государства на Балканах. VI – XII века / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1985. – С. 132 – 188.

292. Литаврин Г. Г. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей / Г. Г. Литаврин, Е. П. Наумов // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI – XII веков): сборник статей / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1991. – С. 232 – 249.

293. Ловмянський Х. Русь и норманни. Перевод с польского: Henryk Lowmiański. Zagadnienie roli normanów w genezie państw Słowiańskich. –

Warszawa, 1957 / Х. Ловмянський; отв. ред. В. Т. Пашуто; ред. В. Л. Янин, Е. А. Мельникова. – Москва: Прогресс, 1985. – 303 с.

294. Лукиан из Самосат. Долговечные. Токсарнд или дружба // Латышев В. В. Scythika et Caucasica. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1893 – 1906. – Т. I. – Ч. II: Греческие писатели. – 1900. – С. 546 – 563.

295. Магидович И. П. История открытия и исследования Европы / И. П. Магидович, В. И. Магидович; отв. ред. С. Я. Проходцева, ред. карт З. А. Киселева. – Москва: Мысль, 1970. – 453 с., карт. (Открытие Земли).

296. Макарчук С. А. Етнічна історія України: [Навчальний посібник] / С. А. Макарчук; рец. Г. А. Скрипник, О. Є. Лисенко, С. П. Качараба. – Київ: Знання, 2008. – 471 с.

297. Макарчук Степан. Писемні джерела з історії України [Курс лекцій] / Степан Макарчук; ред. Діана Карпин. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

298. Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры / Е. В. Максимов; ред. М. И. Вязьмитина. – Киев: Наукова думка, 1972. – 182 с.

299. Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья. Синопа. Амис. Трапезунт / И. М. Максимова; отв. ред. Т. Н. Книпович. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1956. – 472 с.

300. Мамлаева Л. А. Становление Великого шелкового пути в системе трансквицизационного взаимодействия народов Европы / Л. А. Мамлаева // Vita Antiqua: Society of archaeology and antropology. – № 2. – Київ: Есе, 1999. – С. 53 – 61.

301. Мамонтов В. И. О погребениях позднего типа срубной культуры в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье / В. И. Мамонтов // Советская археология. – Москва: Наука, 1980. – № 1. – С. 175 – 194.

302 Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических) / А. Марков. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1910. – IV, 149 с.

303. Марченко К. К. Греческое поселение на острове Березань / К. К. Марченко // Античные государства Северного Причерноморья / [отв. ред.

Г. А. Кошеленко; ред. А. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков]. – Москва: Наука, 1984. – С. 33 – 34.

304. Марченко К. К. Поселения античного времени на территории Нижнего Побужья / К. К. Марченко // Античные государства Северного Причерноморья / [отв. ред. Г. А. Кошеленко; ред. А. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков]. – Москва: Наука, 1984. – С. 40 – 44.

305. Масленников А. А. Греки и варвары на “границах” Боспора (Взгляд на проблему к концу тысячелетия) / А. А. Масленников // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред. А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 170 – 192.

306. Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI – II веках до нашей эры = The population of the Bospor kingdom in the first ad centuries / А. А. Масленников; отв. ред. Г. А. Кошеленко. – Москва: Наука, 1981. – 125 с.

307. Масленников А. А. Харакс / А. А. Масленников // Античные государства Северного Причерноморья / [отв. ред. Г. А. Кошеленко; ред. А. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков]. – Москва: Наука, 1984. – С. 56 – 57.

308. Матвиевская Г. П. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII вв.): библиогр. справ. / Г. П. Матвиевская, Б. А. Розенфельд. – Москва: Наука, 1983. – Книга II: Математики и астрономы, время жизни которых известно. – 650 с.

309. Мачинский Д. А. Некоторые проблемы этнографии восточноевропейских степей во II веке нашей эры / Д. А. Мачинский // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Ленинград: Аврора, 1974. – № 16. – С. 122 – 132.

310. Медушевская О. М. Теоретические проблемы в современном источниковедении / О. М. Медушевская // Теория и методы источниковедения во вспомогательных исторических дисциплинах: межвузовский сборник. – Москва: МГИАИ, 1985. – С. 5 – 26.

311. Менандра Византийца продолжение истории Агафиевой // Византийские историки: Дескипп, Эвианий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннес, Феофан Византиец – переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом / [перев. с греч. Спиридона Дестуниса, прим. Гавриила Дестуниса]. – Санкт-Петербург: Изданием духовного ведомства, тип. Л. Демиса, 1860. – С. 321 – 497.

312. Мец А. Мусульманский ренессанс. Изд. 2-е / А. Мец; отв. ред. В. И. Беляев; пер. с нем., библи. Д. Е. Бертельс. – Москва: Наука, 1973. – 473 с.

313. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда IX – X веков / В. Ф. Минорский; отв. ред. А. А. Али-Заде. – Москва: Восточная литература, 1963. – 265, 34 с.

314. Мішуков О. В. “Історія русів” у європейському контексті / О. В. Мішуков // Філологія. Історія. Культура: збірник наукових праць. У 2-х томах. Вид. 2-е, доп. і перероб. – Т. I. – Київ: Парл. вид., 2002. – 318 с.

315. Монгайт А. Л. Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествие в русские земли 1150 – 1153 гг. / А. Л. Монгайт // История СССР. – № 1. – Москва: Наука, 1959. – С. 169 – 181.

316. Монгайт А. Л. Из истории населения бассейна среднего течения реки Оки в I тысячелетии н. э. / А. Л. Монгайт // Советская археология. – Москва: Наука, 1953. – Т. XVIII. – С. 151 – 189.

317. Монгайт А. Л. К вопросу о трех центрах древней Руси / А. Л. Монгайт // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии Наук СССР. – Москва: Наука, 1947. – Вып. XVI. – С. 103 – 112.

318. Мошкова М. Г. Краткий очерк истории савромато-сарматских племен / М. Г. Мошкова // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время [отв. ред. А. И. Мелюкова]. – Москва: Наука, 1989. – С. 153 – 158.

319. Мухаммад ибн Муса ал-Хорезми. К 1200 летию со дня рождения / [отв. ред. А. П. Юшкевич; ред. Б. А. Розенфельд, С. Х.

Сираджанов, М. М. Хайруллаев, Э. Ю. Юсупов]. – Москва: Наука, 1983. – 273 с.

320. Наследова Р. А. Македонские славяне конца IX – начала X века / Р. А. Наследова // Византийский временник: сборник статей. – Москва – Ленинград: Наука, 1956. – Т. 11. – С. 82 – 97.

321. Наумов Е. П. Становление и развитие сербской раннефеодальной государственности / Е. П. Наумов // Раннефеодальные государства на Балканах. VI – XII века / [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва: Наука, 1985. – С. 189 – 218.

322. Недков Б. България и съседните ѝ земи през XII век според “Географията” на Идриси / Б. Недков; коректор на арабския текст Динчер Халиджанов. – София: Държавно издателство “Наука и изкуство”, 1960. – 182, XLIV с.

323. Нидерле Л. Славянские древности / Т. Нидерле; пред. ред. кол. П. Н. Третьякова, ред. А. Л. Монгайт; пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хазанова. – Москва: Иностранная литература, 1956. – 450 с.

324. Никифора, патриарха Константинопольского, краткая история со времени после воцарения Маврикия // Византийский временник: сборник статей. – Москва: Наука, 1950. – Т. III. – С. 349 – 387.

325. Новаковић Р. Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво? (историјско-географско размашрање) / Р. Новаковић; учредник Др. Даница Милић; издавача Видак Перић. – Београд : Народна књига, 1978. – 515 с.

326. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев; ред. М. А. Васильев; рец. С. Г. Агаджанов, Я. Н. Щапов. – Москва: Наука, 1990. – 263 с.

327. Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин; ред. В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин. – Москва: Наука, 1965. – 476 с.

328. Онайко Н. А. Античный импорт на территории Среднего Поднепровья (VII-V века до н. э). По археологическим данным / Н. А. Онайко // Советская археология. – Москва: Наука, 1960. – № 2. – С. 25 – 41.

329. Отрешко В. М. З історії Ольвійського поліса в IV-I століттях до нашої ери / В. М. Отрешко // Археологія – Київ: Наукова думка, 1982. – № 41. – С. 34 – 46.

330. Отрешко В. М. Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья / В. М. Отрешко // Советская археология. – Москва: Наука, 1981. – № 1. – С. 27 – 41.

331. Отрешко В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана // Открытия молодых ученых Украины: научная информация / В. М. Отрешко; отв. ред. В. Д. Баран. – Часть I. – Первобытная и скифо – античная археология. – Киев: Наукова думка, 1976. – С. 31 – 33.

332. Отрешко В. М. Территория Херсонесского государства / В. М. Отрешко // Археология Украинской ССР / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий] – Киев: Наукова думка, 1986. – Т. II: Скифо-сарматская и античная археология. – 1986. – С. 355 – 361.

333. Павлюк С. П. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції / С. П. Павлюк; від. ред. Роман Кирчів, ред. Ольга Казакевич. – Львів: ПТВФ “Аоріша”. – 248 с.

334. Пашкевич Г. О. Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї / Г. О. Пашкевич // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1982. – № 41. – С. 46 – 62.

335. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто; ред. В. П. Шушарин.– Москва: Наука, 1968. – 472 с.

336. Пашуто В. Т. О корпусе древнейших источников по истории народов СССР: [Материалы для обсуждения] / В. Т. Пашуто, Б. А. Рыбаков. – Москва: АН СССР, 1974. – 12 с.

337. Пашуто В. Т. Цели и задачи создания корпуса древнейших источников по истории народов СССР / В. Т. Пашуто // Материалы совеща-

ния археографов-медиевистов РСФСР 11-12 апреля 1972 г. / ред. В. Т. Пашуто, Я. Н. Шанов. – Москва: Ин-т истории АН СССР, 1972. – С. 8 – 16.

338. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII століть / С. І. Пеняк; від. ред. В. Д. Баран; рец. Є. А. Балагурі, В. І. Бідзіля. – Київ: Наукова думка, 1980. – 179 с.

339. Петров В. Походження українського народу / В. Петров; ком. Н. Кравченка, Ю. Павленка, С. Селегеди. – Київ: Фенікс, 1992. – 191 с.

340. Петров П. Образуване на Българската държава / П. Петров. – София: Наука и изкуство, 1981. – 398 с.

341. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII – XV веках: [курс лекций] / И. П. Пертушевский. – Ленинград: ЛГУ, 1966. – 400 с.

342. Пигулевская Н. В. Сирийская средневековая историография. Исследования и переводы / Н. В. Пигулевская; ред. Е. А. Гольдич; пред. Е. Н. Мещерской. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. – 760 с.

343. Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории СССР / Н. В. Пигулевская; отв. ред В. В. Струве. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1941. – XLI, 172 с.

344. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей / С. А. Плетнева; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1982. – 188 с.

345. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева; ред. Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1967. – № 142. – 196 с.

346. Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья / [ред. С. А. Плетнева]. – Москва: Наука, 1981. – С. 62 – 75.

347. Плетнева С. А. Хазары. Изд. 2-е / С. А. Плетнева; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1986. – 89, [3] с.

348. Погодин А. Вопрос о происхождении имени Руси / А. Погодин // Сборник в чест на Васил Н. Златарски / Издава Българското Книжковно Дружество в София. – София: Държавна Печатница, 1925. – С. 271 – 273.

349. Погребова П. Н. Позднескифские городища на нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) / П. Н. Погребова // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1958. – № 64. – С. 103 – 247.

350. Подосинов А. В. Черное море в картографической традиции античности и раннего средневековья / А. В. Подосинов // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред А. В. Подосинов]. – Москва: Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 237 – 252.

351. Полосин В. В. Этноним “булгары” в арабских сочинениях / В. В. Полосин // VII Годичная сессия Ленинградского отделения Института востоковедения Академии наук СССР (Краткие сообщения по арабистике). – Москва: Наука, 1971. – С. 26 – 29.

352. Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецкому языкам / Н. Н. Поппе // Известия Российской Академии наук. – Сер. 6. – Вып. 9 – 10. – Т. XVIII – XIX. – № 1 – 5, 9. – Петрторгад: РАН, 1924 – 1925. – С. 23 – 42, 289 – 314, 405 – 426.

353. Приходнюк О. М. Анты и Пеньковская культура / О. М. Приходнюк // Древние славяне и Киевская Русь: сборник научных трудов / [отв. ред. П. П. Толочко]. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 58 – 69.

354. Приходнюк О. М. Пеньковская культура / О. М. Приходнюк // Археология Украинской ССР / [отв. ред. В. Д. Баран]. – Киев: Наукова думка, 1986 – Т. III: Раннеславянский и древнерусский периоды. – 1986. – С. 153 – 167.

355. Прицак О. И. Происхождение названия RUS/RUS' / О. И. Прицак // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, 1991. – № 6. – С. 115 – 131.

356. Пріцак Омелян. Походження Русі / Омелян Пріцак; від. ред. Олекса Мишанич. – Т. I: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Київ: Обереги, 1997 – 1074 с. (Київська бібліотека українського письменства. Студії. – Том 2). – Т. II: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Київ: Обереги, 2003. – 1304 с.

357. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Книги 5 – 7 из “Истории войн Юстиниана с персами, вандалами и готами” / Перевод с греч. Кондратьева С. П.; вст. ст. Удальцовой З. В. – Москва: ИАНС, 1959. – 512 с.

358. Прокопий Кесарийский. Трактат о постройках / [пер. с греч. С. П. Кондратьева] // Вестник древней истории. – Москва: Наука, 1939. – № 4 (9). – С. 203 – 298.

359. Псевдо-Скилак. Перипл // Латышев В. В. Scythika et Caucasia. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1893 – 1906. – Т. I. – Ч. I: Греческие писатели. – 1893. – С. 84 – 86.

360. Псевдо-Скимн. Землеписание // Латышев В. В. Scythika et Caucasia. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1893 – 1906. – Т. I. – Ч. I: Греческие писатели. – 1893. – С. 87 – 91.

361. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу / [пер. и ком. под ред. И. Ю. Крачковского]. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1939. – 194 с.

362. Раевский Д. С. О местоположении древнего Евпатория / Д. С. Раевский // Вестник древней истории. – Москва: Наука, 1968. – № 3. – С. 127 – 133.

363. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья: сборник статей / [отв. ред. В. Д. Королюк] – Москва: Наука, 1982. – 356 с.

364. Раткош П. Великая Моравия – территория и общество / П. Раткош // Великая Моравия, ее историческое и культурное наследие / [отв. ред. Г. Э. Санчук, Й. Поулик]. – Москва: Наука, 1985. – С. 81 – 95.

365. Рикман Э. А. О фракийских элементах в Черняховской культуре Днестровско-Дунайского междуречья / Рикман Э. А. // Древние фракийцы в Северном Причерноморье / Э. А. Рикман; отв. ред. П. Д. Златковская, А. И. Мелюкова // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1969. – № 150. – С. 178 – 188.

366. Розен В. Р. Новооткрытая рукопись Ибн Хордадбега / В. Р. Розен // Записки восточного отделения Императорского Русского археологического общества. – Сер. I. – Вып. 1. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1886 (1887). – С. 1 – 226.

367. Розенфельд Б. А. Об астрономических трактатах ал-Фаргани / Б. А. Розенфельд, И. Г. Добровольский, Н. Д. Сергеева // Историко-астрономические исследования: сборник статей / [сов. нац. об-ва историков естествознания и техники. Секция истории и астрономии] – Москва: Наука, 1972 – Вып. XI. – С. 191 – 210.

368. Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах / [отв. ред. О. И. Чистяков]. – Москва: Юридическая литература, 1984 – 1991. – Т. 1: Законодательство Древней Руси / [отв. ред. тома В. Л. Янин]. – 1984. – 430 с.

369. Ростовцев М. И. Новая книга о Белом острове и Таврике / М. И. Ростовцев // Известия Императорской археологической комиссии. – Санкт-Петербург: Тип. главн. управл-я уделов, 1915. – Вып. 65. – С. 177 – 197.

370. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических / М. И. Ростовцев; пред. С. Жебелева. – Ленинград: РАН, 1925. – VI, 621, [2] с.

371. Рубан В. В. Исследование античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973-1974 годах / В. В. Рубан // Новые открытия советских археологов. – Москва: Наука, 1975 – Часть II. – С. 87 – 89.

372. Русяева А. С. Античные государства Северного Причерноморья. Нижнее Побужье / А. С. Русяева, С. Д. Крыжицкий, В. М. Отрешко, Ю. И. Козуб // Археология Украинской ССР / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий] –

Киев: Наукова думка, 1986. – Т. II: Скифо-сарматская и античная археология. – 1986. – С. 297 – 329.

373. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Б. А. Рыбаков; ред. Д. Б. Шелов. – Москва: Наука, 1979. – 247 с.

374. Рыбаков Б. А. Древние русы / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – Москва: Наука, 1953. – Т. 17. – С. 23 – 104.

375. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. / Б. А. Рыбаков; ред. Н. П. Бобрик, Л. С. Кручинина. – Москва: Наука, 1982. – 590 с., 4 л. илл, карт. (Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. К 1500-летию Киева)

376. Рыбаков Б. А. Образование древнерусского государства = В. А. Rybakov. La formation de la Russie de Kiev: [Доклады Советской делегации на X международном конгрессе историков в Риме] / Б. А. Рыбаков. – Москва: АН СССР, 1955. – 89 с.

377. Рыбаков Б. А. Предпосылки образования древнерусского государства / Б. А. Рыбаков // Очерки истории СССР / [гл. ред. Н. М. Дружинин]. – Т. I: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III – IX вв. / [отв. ред. Б. А. Рыбаков] – Москва: АН СССР, 1958. – С. 733 – 831.

378. Рыбаков Б. А. Ремесло / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси / [отв. ред. Б. А. Рыбаков, М. И. Артамонов]. – Т. I: Домонгольский период. Материальная культура. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1951. – С. 78 – 181.

379. Рыбаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 года / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР. – Москва: Наука, 1957. – Вып. 43. – С. 3 – 44.

380. Рыбаков Б. А. Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии) / Б. А. Рыбаков // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: сборник статей. – Москва: АН СССР, 1952. – С. 76 – 88.

381. Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси / [отв. ред. Б. А. Рыбаков, М. И. Артамонов]. – Т. I: Домонгольский период. Материальная культура. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1951. – С. 315 – 369.

382. Рыбаков Б. А. Уличи / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР. – Москва: Наука, 1950. – Вып. 35. – С. 3 – 17.

383. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) / В. М. Рычка; отв. ред. И. Ф. Котляр. – Киев: Наукова думка, 1988. – 119 с.

384. Савеля О. Я. О Греко-варварских взаимоотношениях в Юго-Западном Крыму / О. Я. Савеля // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Средиземноморья. = Problems of Greek colonization of the Northern and Eastern Black Sea littoral: Материалы I Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо. 4-7 мая 1977 г. / [отв. ред. О. Лордкипанидзе]. – Тбилиси: Мецниереба, 1979. – С. 166 – 177.

385. Свод древнейших письменных известий о славянах = *Corpus testimoniorum vetustis – simorum ad historiam slavicae Pertinentium*: К XVIII Международному конгрессу византистов [Комментированное издание] / [сост. Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин. – Москва: Восточная литература, 1991 – 1995. – Т. I: I – VI века / [отв. ред. Л. А. Гиндин, Г. Г. Литаврин; ред. изд. И. Г. Вигасина. – 1991. – Т. II: VII – IX века / [сост. С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин, В. К. Ронин; отв. ред. Г. Г. Литаврин; ред. А. В. Горизонова. – 1995. – 470 с.; 588 с.

386. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект / С. Сегеда; наук. ред. В. Оринський, ред. О. Веремійчик; рец. С. П. Павлюк, Г. А. Скрипник, О. П. Моця. – Київ: Вид. Олени Теліги, 2001. – 254 с.

387. Седов В. В. Некоторые ареалы архаических славянских гидронимов и археология / В. В. Седов // Перспективы развития славянской оно-

мастики: [Сборник статей] / [отв. ред. А. В. Суперанская, Н. В. Подольская]. – Москва: Наука, 1980 – С. 141 – 147.

388. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян / В. В. Седов; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1979. – 156 с.

389. Семенова Л. А. Африка в освещении ал-Мас'уди / Л. А. Семенова // Краткие сообщения Института народов Азии и Африки АН СССР. – Вып. 45. – Москва, 1961. – С. 111 – 161.

390. Семенова Л. А. Из истории фатимидского Египта / Л. А. Семенова; отв. ред. Л. И. Надирадзе. – Москва: Наука, 1974. – 264 с.

391. Сенковский О. И. О происхождении руссов / О. И. Сенковский // Собрание сочинений Сенковского (Барона Грамбеуса). – Т. IV. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1858. – С. 149 – 168.

392. Сентепри Й. О позднеаварских и раннеболгарских связях / Й. Сентепри // Проблеми на прабългарската история и култура / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София: АРГЭС, 1989 – 1991: – Т. I: Втора международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1986. – 1989. – 465 с. – С. 117 – 128.

393. Сиротенко В. Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV-VII веков / В. Т. Сиротенко // Ученые записки Пермского Государственного университета имени А. М. Горького. – Т. 20. – Вып. 4: Исторические науки. – ПГУ, 1961. – С. 3 – 41.

394. Скржинская Е. Ч. О склавинах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне / Е. Ч. Скржинская // Византийский временник: сборник статей. – Москва: Наука, 1975. – Т. 12. – С. 2 – 30.

395. Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего [По книге “Естественная история”] / М. В. Скржинская; отв. ред. В. А. Ильинская. рец. А. И. Доватур. – Киев: Наукова думка, 1977. – 126 с.

396. Смирнов К. Ф. О начале проникновения сарматов в Скифию / К. Ф. Смирнов // Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1971. – № 177. – С. 191 – 195.

397. Смирнов К. Ф. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов / К. Ф. Смирнов; отв. ред. М. Г. Мошкова. – Москва: Наука, 1964. – 379 с., 3 л. карт.

398. Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии / К. Ф. Смирнов; отв. ред. В. В. Кропоткин, М. Г. Мошкова. – Москва: Наука, 1984. – 183 с.

399. Смирнов П. П. Волзький шлях і стародавні руси (Нариси з руської історії VI-IX вв.) / П. П. Смирнов // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1928. – 228 с.

400. Страбон. География. В семнадцати книгах / [ред. С. Л. Утченко, пер. с греческого Г. А. Стратановского, ред. перевода О. О. Крюгер]. – Ленинград: Наука, 1964. – 943 с., 7 л. карт.

401. Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму / С. Ф. Стржелецкий // Херсонесский сборник / [отв. ред. А. С. Башкиров]. – Симферополь: Крымиздат, 1961. – Вып. VI. – 247 с.

402. Тацит Корнелий. Анналы // Латышев В. В. *Scythika et Caucasica*. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1893 – 1906. – Т. II. – Ч. I: Латинские писатели. – 1904. – С. 231 – 246.

403. Тацит Корнелий. История // Латышев В. В. *Scythika et Caucasica*. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1893 – 1906. – Т. II. – Ч. I: Латинские писатели. – 1904. – С. 247 – 251.

404. Тельнова Л. И. Печи славянского типа в постройках салтово-маяцкой культуры на Северском Донце / Л. И. Тельнова // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны: тезисы докладов научной конференции / [отв. ред. А. Н. Бессуднов]. – Липецк: Липецк. гос. пед. ин-т. – 1992. – С. 182 – 183.

405. Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский халифат / А. Н. Тер-Гевондян; отв. ред. Б. Н. Аракелян. – Ереван: АН Ар. ССР, 1977. – 321 с.

406. Терлецький Любомир. Етногенез українського народу / Любомир Терлецький; наук. ред. Юрій Сливка. – Львів: ПП “Інтелект-Бізнес”, 2007. – 632 с.

407. Толочко П. П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная / П. П. Толочко; гл. ред. И. А. Славкин. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. – 218 с.

408. Толочко П. П. Історико-географічні передумови виникнення Києва / П. П. Толочко // Український історико-географічний збірник / [від. ред. І. О. Гуржій, секр. редкол. О. В. Молодчиков]. – Київ: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 60 – 70.

409. Толочко П. П. В поисках загадочного Русского каганата / П. П. Толочко // Київ і Русь: [Вибрані твори. 1995 – 2008 рр.] / [ред. Н. Д. Дроботько]. – Київ: Видавничій дім “Академперіодика”, 2008 – С. 29 – 39.

410. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко; пред. ред. кол. Абышко А. Л.; глав. ред. И. А. Славкин. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. – (Славянская библиотека). – 160 с.

411. Толочко П. П. Про торгівельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та з Візантією VII – X ст. / П. П. Толочко // Археологічні дослідження стародавнього Києва: збірник статей. – Київ: Наукова думка, 1976. – С. 3 – 11.

412. Толочко П. П. Происхождение и раннее развитие Киева (К 1500-летию основания) / П. П. Толочко // История СССР. – Москва: Наука, 1982. – № 1. – С 39 – 49.

413. Толстов С. П. Огузы, печенеги, море Даукара (Заметки по исторической этнонимике восточного Приуралья) / С. П. Толстов // Советская этнография. – Москва : Наука, 1950. – № 4. – С. 49 – 54.

414. Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте / И. И. Толстой // [Журнал министерства народного просвещения. Извлече-

ния за 1915-1917 годы. Отделение классической филологии]. – Санкт-Петербург, 1918. – I, IV, 162, [2] с.

415. Толстой Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян / Н. И. Толстой // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, 1961. – № 1. – С. 52 – 66.

416. Томілович Л. В. Наддніпряньська ланка торговельного шляху Схід – Захід в XIII – середині XVI ст. / Л. В. Томілович // Vita Antiqua: Society of archaeology and antropology. – Київ: Есе, 1999. – № 2. – С. 215 – 222.

417. Томсен В. Начало русского государства / В. Томсен // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва: МУ, 1891. – Книга 1. – С. 1 – 136.

418. Томсон Д. О. История древней географии / Д. О. Томсон; Пер. с англ. А. Б. Дитмара. – Москва: Иностранная литература, 1953. – 592 с.

419. Третьяков П. Н. Анты и Русь / П. Н. Третьяков // Советская этнография. – Москва: Наука, 1947. – № 4. – С. 71 – 83.

420. Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, 1974. – № 6. – С. 48 – 67.

421. Тъпкова-Заимова В. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI-VII в. / В. Тъпкова-Заимова; отговорен редактор проф. В. Бешевлиев. – София: Българската академия на науките, 1966. – 136 с.

422. Тъпкова-Заимова В. По някой въпроси за етническите промени на Балканите през VI-VII вв. / В. Тъпкова-Заимова // Известия на Института за история. Отдел за исторически и педагогически науки. – София: Българската академия на науките, 1963. – 229 с.

423. Тъпкова-Заимова В. Войнов М. България на Аспарух и България на Кувер / В. Тъпкова-Заимова, М. Войнов // Военно-исторически сборник. Министерство на народната обрана, Генерален щаб. – София: Военното издателство, 1982. – № 5. – С. 47 – 56.

424. Тыпкова-Заимова В. Формы власти в Византии и в балканских государствах (до X века) / В. Тыпкова-Заимова // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей: материалы международного симпозиума / [отв. ред. Г. Г. Литаврин] – Москва: Наука, 1987. – С. 116 – 124.

425. Тыпкова-Заимова В. Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в VII – IX веках / В. Тыпкова-Заимова // Раннефеодальные государства на Балканах. VI – XII века / [ред. Г. Г. Литаврин] – Москва: Наука, 1985. – С. 37 – 51.

426. Тясминська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1945 – 1946 роки: збірник статей / [від. ред. П. Єфименко]. – Київ: АН УРСР, 1949. – Т. II. – 334 с.

427. Уотт У. М. Влияние ислама на средневековую Европу / У. М. Уотт; отв. ред. А. В. Сагадеев. – Москва: Наука, 1976. – 128 с.

428. Уотт У. М. Мусульманская Испания / У. М. Уотт, П. Какиа. – Москва: Наука, 1976. – 215 с.

429. Фабриціус І. В. До питання про топографізацію племен Скіфії / І. В. Фабриціус // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1951. – Т. 5. – С. 50 – 80.

430. Фармаковский Б. В. Раскопки Ольвии в 1902-1903 годах / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской археологической комиссии. – Санкт-Петербург: Тип. гл. упр-я уделов, 1906. – Вып. 13. – 265 с., 12 табл.

431. Федака Сергій. Землі і міста княжої України-Русі / Сергій Федака; гол. ред. Л. О. Ільченко; рец. В. Є. Задорожний, М. М. Вегеш. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2002. – 132 с.

432. Феофилакт Симокатта. История / [отв. ред. Н. В. Пигулевская; пер. С. П. Кондратьева; лит. обр. К. А. Осиповой]. – Москва: АН СССР, 1957. – 244 с., 2 л. карт.

433. Флавий Иосиф. История // Латышев В. В. *Scythika et Caucasica*. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1893 – 1906. – Т. I. – Ч. II: Греческие писатели. – 1900. – С. 482 – 485.

434. Флакк Валерий. Аргонавтики // Латышев В. В. *Scythika et Caucasica*. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – Санкт-Петербург: Импер. АН. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1893 – 1906. – Т. II. – Ч. I: Латинские писатели. – 1904. – С. 201 – 214.

435. Халиков А. Х. Основные этапы истории и археологии ранних болгар в Среднем Поволжье и Приуралье / А. Х. Халиков // Ранние болгары в Восточной Европе / [отв. ред. А. Х. Халиков]. – Казань: ИЯЛИ, 1989. – С. 16 – 23.

436. Халиков А. Х. Протоболгары и протовенгры в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье / А. Х. Халиков // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе / [отв. ред. А. Х. Халиков]. – Казань: ИЯЛИ, 1990. – С. 5 – 15.

437. Халиков А. Х. Протоболгары и протовенгры в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье // Проблемы на прабългарската история и култура / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София: АРГЭС, 1989 – 1991. – Т. I: Втора международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1986. – 1989. – С. 55 – 65.

438. Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописям Британского музея / Д. А. Хвольсон. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1869. – XIII, 799 с.

439. Хвольсон Д. А. О происхождении слова “Русь” / Д. А. Хвольсон // Труды 1 Археологического съезда в Москве 1869 года. – Москва: Тип. П. Ф. Каменского, 1871. – Т. 1. – С. 130 – 134.

440. Хенниг Р. Неведомые земли. В 4-х томах / Р. Хенниг; пер. с нем. А. Б. Дитмара. – Москва: Иностранная литература, 1961. – Т. II. – 518 с.

441. Цалкин В. И. Фауна Танаиса / В. И. Цалкин // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1969. – № 154. – С. 273 – 285.

442. Цкитишвили О. В. Раннесредневековый Багдад (по данным Машхадской рукописи труда Ибн ал-Факиха ал-Хамадани) / О. В. Цкитишвили; ред. В. Н. Габашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1986. – 239 с.

443. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора. Тексты, перевод, комментарий / И. С. Чичуров // Древнейшие источники по истории народов СССР. – Москва: Наука, 1980. – 215 с.

444. Шелов Д. Б. Античный мир в Северном Причерноморье / Д. Б. Шелов; отв. ред. В. Д. Блаватский. – Москва: АН СССР, 1956. – 195 с.

445. Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI – II веков до нашей эры / Д. Б. Шелов; ред. В. Н. Дьяконов. – Москва: АН СССР, 1956. – 222 с. [“Причерноморье в античную эпоху”; – вып. 9]

446. Шелов Д. Б. О времени основания Танаиса / Д. Б. Шелов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья: сборник статей / [ред. В. Ф. Гайдукевич]. – Ленинград: Наука, 1968. – С. 300 – 309.

447. Шелов Д. Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад / Д. Б. Шелов; ред. Н. В. Швелева. – Москва: Наука, 1975. – 153 с. [“Из истории мировой культуры”]

448. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в III – I веках до нашей эры / Д. Б. Шелов; ред. Е. П. Прохоров. – Москва: Наука, 1970. – 250 с.

449. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры / Д. Б. Шелов; ред. Е. П. Прохоров. – Москва: Наука, 1972. – 351 с.

450. Шелов Д. Б. Феодосия, Гераклея и Спартокиды / Д. Б. Шелов // Вестник древней истории. – Москва: Наука, 1950. – № 3. – С. 168 – 178.

451. Шелов Д. Б. Эллинические и варварские элементы в Танаисе в свете новых данных / Д. Б. Шелов // *Deutsch Akademie des Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft 28.* – Berlin: Verlag Akademie der Wissenschaften der DDR, 1961. – С. 112 – 122.

452. Шмидт С. О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии / С. О. Шмидт. – Москва: РСГУ, 1997. – 612 с.

453. Шульц П. Н. Памятники позднескифской культуры в Крыму / П. Н. Шульц, В. М. Зубарь // *Археология Украинской ССР* / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий] – Киев: Наукова думка, 1986. – Т. II: Скифо-сарматская и античная археология. – 1986. – С. 240 – 274.

454. Щеглов А. Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху / А. Н. Щеглов // *Вестник древней истории.* – Москва: Наука, 1966. – № 4. – С. 146 – 157.

455. Щеглов А. Н. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху / А. Н. Щеглов // *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья: сборник статей* / [отв. ред. В. Ф. Гайдукевич]. – Ленинград: Наука, 1968. – С. 332 – 342.

456. Щеглов А. Н. Полис и хора / А. Н. Щеглов; ред. С. Н. Бибииков. – Симферополь: Таврия, 1976. – 175 с. (Археологические памятники Крыма).

457. Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху / А. Н. Щеглов; отв. ред. И. Б. Брашинский. – Ленинград: Наука, 1978. – 158 с.

458. Щеглов Д. Первые страницы русской истории // *Журнал министерства народного просвещения.* – Санкт-Петербург: Им. АН, 1876. – № 6. – С. 205 – 225.

459. Юшков С. В. Курс истории государства и права СССР / С. В. Юшков. – Т. I: Общественно-политический строй и право Киевского государства. – Москва: Юриздат, 1949. – 544 с.

460. Якобсон А. Л. Крым в средние века / А. Л. Якобсон; отв. ред. Н. В. Шевелева. – Москва: Наука, 1973. – 171 с. – (Из истории мировой культуры).

461. Якобсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма (По археологическим данным). Боспорские города / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1958. – № 85. – С. 458 – 501.

462. Якобсон А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1970. – № 168. – 244 с.

463. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1959. – № 63. – 364 с.

464. Якубовский А. Ю. Восстание Муканны – движение людей в “белых одеждах” / А. Ю. Якубовский // Советское востоковедение. – Москва: Наука, 1948. – № 5. – С. 47 – 48.

465. Якубовский А. Ю. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях IX-X века / А. Ю. Якубовский // Известия Отделения истории и философии Академии Наук СССР. – Москва: АН СССР, 1946. – № 5. – С. 455 – 472.

466. Яровий В. І. Слов'яни в стародавній історії Центрально-Східної Європи. Формування західно- та південнослов'янського етносів / В. І. Яровий // Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX століття) / [ред. В. І. Яровий] – Київ: Либідь, 2001. – 630 с.

467. Яценко И. В. Археологические раскопки в предместье Евпатории / В. И. Яценко // Вопросы истории. – Москва: Наука, 1974. – № 4. – С. 211 – 215.

468. Abu Hamid el Garnatino y su relacion de viaje tierras eurasiaticas / [texte árabe, traducción e interpretación por César E. Dubler]. – Madrid: Impr. y Editorial Maestre, 1953. – XX, 425 p.

469. Abu Mansur 'Abd al-Malik ibn Muhammad at-Ta'alibi. Histoire des rois de perses. Par Abou Mansour 'Abd al-Malik ibn Muhammad ibn Isma'il al-

Tha'alibi / [texte arabe publié et traduction par H. Zotenberg]. – Paris: Imprimerie Imperiale, 1900. – XLIX, 758 p.

470. Ahrweiler-Glykatzi H. Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe – Xe siècles / par H. Ahrweiler-Glykatzi // Bulletin de Correspondance hellénique. École française d'Athènes. – Volume 84. – Heft 1. – Paris : Editions E. de Boccard, 1960. – P. 1 – 111.

471. Ahrweiler H. Byzance et la mer. La marine de guerre la politique et les Institutions maritimes de Byzance aux VIIe – XVe siècles / par H. Ahrweiler; Université de Paris, Faculté des lettres et sciences humaines. – Paris: Presses universitaires de France, 1966. – 502 p.

472. Ahrweiler H. Les relations entre les Byzantins et les Russes au IXe siècle / par H. Ahrweiler // Byzance: les pays et les territoires [Bulletin d'Information et de coordination Internationale des Etudes]. – London: The Athlone press, 1976. – P. 44 – 71.

473. Akhbar Ar-Radi billah 'wa-l-Mutaqi billah par Mohammed ben Yahya as Suli: Histoire de la dynastie abbaside de 322 à 333 – 934 à 944 / [par Mohammed ben Yahya as-Suli Traduite par Marius Canard]. – Tom 1. – Histoire d'ar-Radi. – Alger: Imprimeries "La Typo-lito" et J. Carbonel réunies (Publication de l'études orientales d'Alger; 10), 1946. – 240 p.

474. Al-Battani sive Albatanii Opus Astronomicum / [Ad fidem codicis Excurialensis Arabice editum, latine versum adnotatibus instructum a C. A. Nallino] // Pubblicazioni del Reale Osservatorio di Brera in Milano. – № XL. – Parte 1 – 3. – Milano: Medionali Insubrum, 1903. – Pars Prima. – VIII, 308 p.

475. Al-Hamdani's Geographie der Arabischen Halbinsel. Nach den Handschriften von Berlin, Constantinopel, London, Paris und Strassburg, mit Noten und Indices, zum ersten Male / [herausgegeben von David Heinrich Müller]. – Amsterdam: Oriental Press, 1968 – Band I – II. – VII, 279, XI, 242, 171 s.

476. Al-Idrisi. Opus geographicum sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare student" / [Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G.

Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci; Una cum aliis ediderunt A. Bombasi, U. Rizziano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri]. – Neapoli – Romae: Publisazipni dell 'Istituto per l'Oriente, 1891. – Fascicle VIII. – p. 855 – 963.

477. Altheim F. Geschichte der hunnen / von F. Altheim [mit Beiträgen von Robert Göld]. – Berlin: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1962. – Band 4: Die europäischen Hunnen / [mit Beiträgen von Evgen Lozovan, Ruth Steil und Erika Trautmann]. – VII, 388 s.

478. Amari M. Storia dei musulmani di Sicilia / Seconda edizione modificata e accresciuta da l'autore. Publicata con note a cura di Carlo Alfonso Nallino. – Volum I – II. – Catania: Romeo Prampolini Editore, 1933. – 583 p.; 525 p.

479. Annales Bertiniani // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1838. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925 – Tomus 1. – P. 419 – 515.

480. Annales Quedlinburgenses // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1838. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925. – Tomus 2. – P. 22 – 70.

481. Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis / [edidit M. J. de Goeje; recensuerunt Jacob Barth et Theodor Noldeke]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1871 – 1889. – Prima series. – Volum V. – XVI, 3226, [VIII] p. – Secunda series. – Volum I. – XIII, 592, [13] p. – Volum II. – XX, 1304, [12] p. – Volum III. – XIX, 2017, [12] p.

482. Annales regni francorum inde ab 741 usque ad a 829. qui dicuntur annales laurissenses maiores et Einhardi / [post edidit G. H. Pertzii; recognition Fridericus Kurze]. – Hannoverae: Hahn, 1896. – XX, 204 p.

483. Antoljak S. Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom? / S. Antoljak // Годишен зборник филозофски факултет на универзитет во Скопје. – Скопје: Универзитетската печатница во Скопје, 1967. – Книга 19 томе. – С. 129 – 138.

484. Antoniewicz W. Archeologia Polski. Zerys czasow przedhistorycznych i wczesnosredniowiecznych ziem polskych / W. Antoniewicz. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1928. – 301 s.

485. Avenarius A. Die Awaren in Europa / by A. Avenarius. – Amsterdam: Hakkart und Bratislava: Vydavatelstvo Slovenskej Akadémie vied, 1974. – 283 s.

486. Avenarius A. Die Awaren und die Slawen in den Miracula Sancti Demetrii / von A. Avenarius // Byzantina: Epistimonicon organon kentroy vizantinon ereunon philosophikis scholis histotclion Pauepistinion. – Thessaloniki, 1973. – № 5. – P. 12 – 19.

487. Babić B. Forschung der altslawischen Kultur in der SR Mazedonien / von B. Babić // Zeitschrift für Archäologie / [herausgeber: Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR]. – Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1976. – Band. 1. – Heft 10. – S. 59 – 74.

488. Barthold V. Bahr al-Khazar / by V. Barthold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band I. – S. 604.

489. Barthold V. Bulghar / V. Barthold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlags-

buchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band I. – S. 819 – 825.

490. Barthold V. Khazar / von V. Barthold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band II. – S. 1003 – 1005.

491. Barthold V. Slaven / von V. Barthold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band II. – S. 505 – 506.

492. Bialikova D. Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus der Südslowakei / von D. Bialikova // *Arheologické Rozhledy: Informační organ archeologických vědeckých ústavů v ČSSR.* – Praha: Academia, 1968. – Ročník 20. – Číslo 6. – S. 619 – 625.

493. *Biblioteca arabo-sicula, ossia Raccolta di testi arabici che toccano la geografia, le storia e la bibliografia della Sicilia* / [messi insieme da M. Amari]. – Lipsia: Stampata a spese della Soc. Orientaledi Germania, 1857. – 88, 740 p.

494. Bidwell E. E. The chronology of certain sound changes in Common Slavie as evidenced by loans from Vulgar Latin / by E. E. Bidwell // *Word: Journal of the Linguistic circle of New York.* – New York: Publications of the Linguistic circle of New York, 1961. – Volume 17. – P. 105 – 127.

495. Birkeland H. Nordens historie i Middelalderen etter arabiske kilder, oversettelse til norsk av de arabiske med innledning, forfatterbiographer, bibliografi og merknader, av Historisk-filologisk klasse / Harris Birkeland // *Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps – Akademi i Oslo.* – № 2. – Oslo: Dybwal, 1954. – 178 s.

496. Birnbaum H. The Dialects of Common Slavic / by H. Birnbaum // Ancient Indo-European dialects: Proceedings of the Conference on Indo-European linguistics held at the University of California, Los Angeles. April 25 – 27 1963 / [edited by Henrik Birnbaum and Jean Puhvel]. – Los Angeles: University of California press, 1966. – P. 153 – 197.

497. Blacère R. Extraits des principaux géographes arabes du moyen âge / par R. Blacère. – Paris: P. Geuthner, 1932. – 391 p. (Bibliotheca arabica publiée par la Faculté des Lettres d'Alger; Serie 7).

498. Boor C de. Der Angriff der Rhos auf Byzanz / von C. de Boor // Byzantinische Zeitschrift / [herausgegeben von Karl Krumbacher]. – Leipzig: Druck und verlag von B.G. Teubner, 1895. – Band 4. – S. 445 – 466.

499. Bretschneider E. Medieval Researcher from Eastern Asiatic Sources: Fragments knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century / by E. Bretschneider. – London: Kegan Paul, Trench, Tründer, 1910. – Volume 2. – X, 352 p.

500. Brockelmann C. Al-Ja'kubi / von C. Brockelmann // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band IV. – S. 1247.

501. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur / von C. Brockelmann // Die litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. – Band 6. – Leiden: Verlag von E. J. Brill, 1901. – VI, 465 s.

502. Bunbury E. H. A history of Ancient Geography / by E. H. Bunbury; with a new introduction by W. H. Stahl – New York: Dover, 1959. – Volume 2. – Among the Greeks and Romans from the earliest ages till the fall of the Roman Empire. – XXVIII, 743 p.

503. Buzantium. An Introduction to East Roman Civilization / [edited by Norman H. Baynes and St. L. B. Moss]. – Oxford: Clarendon press, 1948. – XXXI, 436 p.

504. Canard M. Les Arabes et Bulgare au debut de Xe siècle / par M. Canard // Buzantion: Revue Internationale des Etudes Byzantines / Fond Byzantine et Neo-Greque. – Paris–Liege: Smprime en Belgique, 1936. – Tome XI. – 213 p.

505. Canard M. L'impérialisme des Fatimides et leur propagande / par M. Canard // Annales de l'Institut des Etudes Orientales de l'Université d'Alger. – Alger: Faculte des lettres et sciences humaines; Université d'Alger, 1947. – Volume VI. – P. 1 – 87.

506. Cardonne Denis Dominique. Histoire de l'Afrique et de l'Espagne sous la domination des Arabes: composée sur différens Manuscrits Arabes de la Bibliotheque du Roi / par D. D. Cardonne. – Paris: Saillant, 1765. – Volume I – III. – XXXII, [1], 402, [6] p.; [2], 400 p.; 336 p.

507. Carmody F. J. Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation. A Critical Bibliography / by Francis J. Carmody. – Berkley and Los Angeles: University of California press, 1956. – 262 p.

508. Charmoy F. B. Relations de Maçoudi et l'autres auteure musulmans sur les ansiens Slavs / par F. B. Charmoy // Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg. – Volume II. – Série 6. – Livraison 4 et 5. – St. Pétersbourg: Académie Imperiale des Sciences, 1834. – P. 297 – 408.

509. Charmoy F. B. Sur l'utilité des langues orientales pour l'étude de l'histoire de Russie: Dissertation lue, le 31 aoul 1833, à séance solennele de l'Université imperiale de St. Pétersbourg, par le conseiller d'Etat F. B. Charmoy. – St. Pétersbourg: Imprimerie de C. Kray, 1834. – 42 p.

510. Chau Ju-kua. His work on the Chinese and Arab Trade in the twelfth and thirteenth entitled Chu fan-chi / [translated from the Chinese and annotated by Fr. Hirth and W. W. Rockhill]. – St-Pétersbourg: Imperial Academy of schi-ences, 1911. – X, 288 p.

511. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux / recueillis et commentés par Edouard Chavannes // Сборник трудов Орхонской экспедиции. – Вып. VI. – Санкт-Петербург: Импер. АН, 1903. – IV, 378 с.

512. *Chronicorum quae dicuntur Fredegarii Scholastici, liber IV // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum Rerum Merovingicarum / [edit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi].* – Hannoverae: Impensis bibliopoli Aulici Hahiani, 1888. – Tomus II: Fredegarii et aliorum chronica. Vitae sanctorum. – P. 119 – 168.

513. Cilinská Z. Anfänge des spezialisierten Handwerks und Handels bei der altslawischen Gesellschaft in der Slowakei / von Z. Cilinská // *Slovenská archeologia: časopis archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied v Nitre.* – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1971. – Ročník 34. – Číslo 2. – S. 299 – 307.

514. Cilinská Z. Sociálno-ekonomická problematika vo svetle pohrebisk juhozápadného Slovenska / Z. Cilinská // *O počiatkoch slovenských dejín: zborník materialov. Konferencia o pociatkoh feudalizmu na Slovensku / [zredigoval Peter Ratkos].* – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1965. – S. 43 – 52.

515. Cilinská Z. Zur frage des zweiten Awarischen Kaganats / von Z. Cilinská // *Slovenská archeologia: časopis archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied v Nitre.* – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1967. – Ročník 15. – Číslo 2. – S. 447 – 454.

516. Claudii Ptolemaei. Geographia / [e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Millerus]. – Volum 1. – Pars 1. – Parisius: Editore Alfredo Firmin Didot, 1883. – 570 p.

517. *Compendium libri Kitab al-Boldan auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhani // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M. J. de Goeje].* – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars V. – 1885. – LXVIII, 394 p.

518. Conde J. A. Histoire de la domination des arabes et des Maures en Espagne et en Portugal, depuis l'invasion de ces peuples jusqu'à leur expulsion définitive / Regigée sur l'histoire traduite de l'arabe en espagnol de Joseph Conde; par M. de Marles. – Paris: Eymery, 1825. – Volume 1. – 412 p.

519. Cosma M. Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la péninsule Balkanique aux VIe-VIIe siècles (avec un regard spécial sur le territoire de la Roumanie) / par M. Cosma // *Balcanoslavica*. – Prilep et Beograd: Savez archeolog. d-ve Jugoslavije, 1972. – Volume I. – P. 9-28.

520. Constantinus Porphyrogenitus, imperatoris. De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo / [edit J. Reiske] // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* / [edit emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii. Opera eiusdem Niebuhrii. J. Bekkeri, L. Schopeni, G. Dindoffii. Aliorumque philologorum parata]. – Bonnae: Impensis E. Weberi, 1828. – Volum I – II. – LXII, 807 p.; 903 p.

521. Constantinus Porphyrogenitus, imperatoris. De thematibus libri duo / Edit J. Bekker // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* / [edit emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii. Opera eiusdem Niebuhrii. J. Bekkeri, L. Schopeni, G. Dindoffii. Aliorumque philologorum parata]. – Bonnae: Impensis E. Weberi, 1840. – Volum III. – P. 11 – 64.

522. Cook J. M. The Greeks in Ionia and the East / by J. M. Cook. – London: Thames and Hudson, 1962. – 268 p. (Ancient peoples and places; Volume 31).

523. Corbin H. Histoire de la philosophie islamique / par Henry Corbin. – Paris: Gallimard, 1964. – 546 p.

524. Csallány D. Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken / von D. Csallány // *Archaeologicae Hungarica: Dissertationes* / [archaeologicae musei nationflis Hungarici a consilio archaeologorum Academia Scientiarum Hungarica redactae. Seria nova]. – Budapest: Ungar Academiae der Wissenschaften, 1961. – Volumen 38. – S. 341 – 357.

525. Czeglédy K. Die Karte der Donaulandschaftsgruppe nach al-Huwarizmi / von K. Czeglédy // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1950 – T. I. – Fascicle I. – S. 46 – 79.

526. Daniel N. *The Arabs and the Medieval Europe* / by N. Daniel. – London and New York: Longman, 1979. – 385 p.

527. *Das geographische Wörterbuch des Abu 'Obeid 'Abdallah ben 'Abd el 'Aziz el-Bekri nach den handschriften zu Leiden, Cambridge, London und Mailand* / [herausgegeben von F. Wüstenfeld]. – Göttingen und Paris: Deuerlich, Maisonneuve, 1876 – 1877. – Band. I – II. – 63, 760 s.

528. *Das Kitab surat al-ard des Abu Ğa'far Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi* / [herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik] // *Bibliothek arabischer Historiker und Geographen* / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“. – Band III. – 162 s.

529. Daunicht H. *Der Osten nach der Erdkarte al-Huwarizmi's. Beiträge zur Historische Geographie und Gerschichte Asiens* / von H. Daunicht. – Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, 1968. – Band. 1: *Rekonstruktion der Karte, interpretation der karte*. – 496 s., eine karte.

530. De Goeje M. J. *Die Istakhri-Balkhi Frage* / par M. J. de Goeje // *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. – Leipzig: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1871. – Band 25. – S. 48 – 51.

531. De Goeje M. J. *Memoire sur les Carmathes de Bahrain et les Fatimides* / par M. J. de Goeje – Leyde: Verlag von E. J. Brill, 1886. – 232 s.

532. Defremery Ch. *Fragments de geographes et historiens arabes et persons relatifs aux anciens peuples du Caucase et de Russie meridionale* / par Ch. Defremery // *Journal Asiatique: Recueil trimestriel de mémoires et de notices relatifs aux études orientales publié par la Société Asiatique*. – Paris, 1849. – Tome XIII. – P. 460 – 467.

533. Dekan J. Vývoj a stav archeologického výskumu doby predvel'komoravskej / J. Dekan // Slovenská archeologia: časopis archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied v Nitre. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1971. – Ročník 19, Číslo 2. – S. 559 – 577.

534. Descriptio imperii moslemici auctore Schemso' d-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars III. – 1877. – X, 498 p.

535. Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisi / Texte arabe publié pour la première fois d'après les manuscrits de Paris et d'Oxford avec une traduction / [des notes et un glossaire par R. Dozy et M. J. de Goeje]. – Leyden: Verlag von E. J. Brill, 1866. – II, XXIV, 392, 1 p.

536. Despois J. Barka / by J. Despois // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalis. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden : Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954 – 1993. – Volume III. – Fascicle 17. – P. 1048 – 1050.

537. Die Kämpfe der Araber mit den Karolingern bis zum Tode Ludwige II / von G. Lotys. – Heidelberg: K. Winter, 1906. – 93 s.

538. Die Slaven in Deutschland: Geschichte und Kultur der s'awischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch Neubearbeitung // Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie Verlag DDR / [herausgeber Joachim Herrmann. – Berlin: "Akademie Verlag", 1985. – Band 14. – V, 629 s.

539. Die Übersetzungen Arabischen Werke in das Lateinische seit dem XI Jahrhundert / von F. Wüstenfeld. – Göttingen: Dieterich, 1877. – 133 s.

540. Ditten H. Bemerkungen zu den ersten Ansätzen zur Staatsbildung bei Kroaten und Serben im 7. Jahrhundert / von H. Ditten // Beiträge zur Byzantinischen Geschichte im 9 – 11 Jahrhundert: Akten de Colloque „Byzanz auf

dem Höhepunkt seiner Macht". Liblice, 20-23 Septembre 1977 / [herausgegeben von Vladimir Vavřínek]. – Praha: Kabinet pro studia řecka, římska a latynska, 1978. – 483 s.

541. Diwan al-Ahtal. Texte arabe publié pour la première d'après le manuscrit de St. Pétersbourg / [et annoté par le P. A. Salhani S. J.] – Fascicle 1. – Beyrouth: Imprimerie catholique, 1891 – 1892. –13 p., 603 p.

542. Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia / [collegit, digessit, explicuit F. Racki]. – Zagrabiae: L. Dobronic, 1877. – 461 p.

543. d'Ohsson C. Des peuples du Caucase et des pays au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne, dans le dixième siècle, ou Voyage d'Abou el-Cassim / par C. d'Ohsson. – Paris: Didot, 1828. – XXII, 284 p.

544. Dorn B. Auszüge aus vierzehn moderländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angrenzende Lander / von B. Dorn // Mélanges Asiatiques. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1873 – 1876. – Volume VI – VII. – Livre 5, 6, 1. – S. 627 – 669, 685 – 716, 19 – 44, 53 – 92.

545. Dorn B. Caspia. Über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan. Nebst Zugaben über andere von ihnen auf den Kaspischen Meere und in den anliegenden Ländern ausgeführte Unternehmungen / von B. Dorn // Mémoires l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1875 – VIIe série. – Tome 13. – № 1. – XXXVII, 524 s.

546. Dozy R. Histoire des Musulmans d'Espagne. Jusqu' à la conquete de l'Andalousie par les Almoravides (711-1110) / par R. Dozy; nouvelle édition revue et mise à joir E. Lévi Provençal. – Leide: Brill, 1932. – Volume I – III. – VIII, 362; 346; 281 p.

547. Dozy R. Recherches sur l'histoire politique et littéraire de l'Espagne pendant le moyen âge. I édition / par Reinhard Pieter Anne Dozy. – Leyde: Verlag von E. J. Brill, 1849. – Volume I. – XII, 711 p.

548. Dozy R. Supplément aux dictionnaires arabes / par R. Dozy. – Leyde – Paris: Verlag von E. J. Brill et Maisonneuve, 1927. – Volume I – II. – XXXII, 864 p. ; 858 p.

549. Dujčev I. Dragvista – Dragovitia / I. Dujčev // Revue des Études Byzantines / Institut Français d'Études Byzantines. – Paris : Publiée le concours du Centre National de la Recherche scientifique, 1964. – Volume 22. – P. 215-221.

550. Dunlop D. M. Bahr al-Muhit / by D. M. Dunlop // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden: Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954 – 1993. – Volume I. – Fascicle 15. – P. 934.

551. Dunlop D. M. The history of the Jewish Khazares / by D. M. Dunlop // Princeton Oriental Studies. – Volume 16. – Princeton (New Jersey) : Princeton university press, 1954. – XV, 292 p.

552. Dvornik F. The Making of Central and Eastern Europe / By Fransis Dvornik. – London: Polish research centre, 1949. – IV, 350 p.

553. Ebersolt J. Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines et orientales en France avant et pendant les Croisades. Deuxième édition / par J. Ebersolt; editeur E. de Boccard. – Paris: Rue de Medicis 1, 1954. – 146 p., XLII ill.

554. Eisner J. Devínska Nová Ves. Slovanske pohřebište / J. Eisner. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1952. – 413, [112] s.

555. Farmer H. G. History of Arabian Music / by H. G. Farmer. – London: Luzac, 1929. – XV, 264 p.

556. Fecher G. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V – XI Jahrhundert / von G. Fecher // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóieata. – Budapest: Körosi Csoma – tarsáság; Leipzig: O. Harrasowitz , 1926 – 1943. – Kötet 19. – Füzet 2. – S. 55 – 71.

557. Fecher G. Ikazsmarki. Die Sabiren, die Chazaren / von G. Fecher // *Magyarsag: Iparügyi ministérium münkaügyi Kiadvanyai.* – Sz. 4. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1930. – S. 19 – 31.

558. Fehér G. Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9-10. Jahrhunderts / von G. Fehér // *Studia slavica.* – Budapest: Academia Scientiarum Hungarica, 1955. – T. 5. – S. 257 – 326.

559. Ferraund G. L'Element persian dans les texts nautiques arabes des XV et XVI-e siecles / par G. Ferraund // *Journal Asiatique: Recueil trimestriel de mémoires et de notices relafits aux études orientales publié par la Société Asiatique.* – Paris, 1924. – Volume CCIV. – P. 193 – 257.

560. Fraehn C. M. Die ältesten arabischen Nachrichten über die Volga – Bulgaren aus Ibn Foszlan's Reisebericht / par C. M. Fraehn // *Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg.* – St. Pétersbourg: Commissionnaires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1832. – Volume I. – Série 6. – P. 527 – 577.

561. Fraehn C. M. Ein neuer Beleg das die Gründer des Russischen Staates, Nordmannen waren / von C. V. Fraehn // *Bulletin Scientifique publié par l'Academie imperiale des Sciences de St. Petersburg.* – St. Pétersbourg: Commissionnaires de l'Academie imperiale des Sciences de St. Petersburg, 1838. – Volumen IV. – P. 131 – 147.

562. *Fragmenta Historicorum Graecorum* / [collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit, indicibus instruxit Carolus Müllerus]. – Parisiis: A. F. Didot, 1849. – Volume 1. – LXXI, 209 p.

563. François de Medeiros. L'Occident et l'Afrique: XIIIe – XVe siècle: images et représentations / par François de Medeiros. – Paris: Karthala Editions, 1985. – 305 p.

564. Fück J. Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfannd des 20. Jahrhunderts / von J. Fück. – Leipzig: Harrasowitz, 1955. – VIII, 335 s.

565. Garam E. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kiskörös / von E. Garam. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979. – 106 p. (Fontes Archaeologici Hungariae).

566. Gelzer H. Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung / H. Gelzer // Abhandlungen der philologisch–historischen Classe der K. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. – Band 18. – Nummer. 4 – Leipzig: Teuber, 1899. – S. 22 – 134.

567. Geographie d’Aboulfeda. Texte arabe publié d’après les manuscrits de Paris et de Leyde / [par M. Reinaud et M. le Bon Mac Guckin de Slane]. – Paris: Imprimerie “Les Belles lettres”, 1840. – LV, 464 p.

568. Géographie d’Aboulfeda. Traduite de l’arabe en français et accompagnée de notes et d’éclaircissements / [par M. Reinaud]. – Paris: Imprimerie “Les Belles lettres”, 1840. – Volume I – II. – Première partie: Introduction générale à la géographie des Orientaux – VI, [2], 327 p.; VIII, 317 p.

569. Germany and the Western empire / [edited by H. M. Gwatkin, J. P. Whitney, J. R. Tanner, C. W. Previté-Orton] // The Cambridge Medieval history / [planned by J. B. Bury]. – Cambridge: At the University press, 1936. – Volume 3. – XXXVIII, 700 p., 17 l. map.

570. Geschichte der Chalifen. Nach handschriftlichen, grösztentheils noch ubenüetzten quellen / Bearbeit von dr. Gustav Weill. – Berlin und Stuttgart: Mannheim, F. Bassermann, 1856 – 1862. – Band IV – V. – XXIV, 571 s.; XVIII, 509 s.

571. Glagow R. Das Kalifat des al-Mu’tadid billah (892 – 902) / von R. Glagow. – Bonn: Rheinischen Friedrich Wilgelme Universität zu Bonn, 1968. – 257 s.

572. Goitein S. D. A Mediterranean Society. The Jewish community of the arab world as portrained in the documents of the Caira Geniza / by S. D. Goitein. – Berkley – Los Angeles: University of California press, 1971. – Volume 1. – Economic foundation. – XVI, 633 p.

573. Golden P. B. Khazar Studies: An historico-philological inquiry into the Origins of the Khazars / by P. B. Golden. – Volume 1. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. – 291 p., m.

574. Gombocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in Ungarischen Sprache / von Z. Gombocz // Suomalais-ugrilainen seura. – Helsinki: Aikakauskirja, 1913 – 1918. – T. 30. – 743 s.

575. Grafenauer B. Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter / B. Grafenauer // Balkanologischen Kongress in Sofia, von 26. VIII – 1. IX. 1966 (Undek. Fassung) / [Bogo Grafenauer; Prev. Doris Kosec-Debenjak]. – Ljubliana: Filozofisch fakultät v Ljubliani, 1966. – 64 s.

576. Grafenauer B. Nekaj vprašanj iz dobe naseljenja južnih Slovanov / B. Grafenauer // Zgodovinski časopis. Zgodovinski inštitut Mika Kosa. – Ljubliana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede Dela, 1950. – Letn. 5. – S. 23 – 126.

577. Gregorius Turonensis. Historia Francorum // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum Rerum Merovingicarum / [edidit Societas aperientis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi]. – Hannoverae: Impensis bibliopoli Aulici Hahiani, 1884. – Tomus I. – VIII, 450 p.

578. Gren E. Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit / von Erik Gren. Upsala universitets årskrift. – Uppsala: Ludequistska bohandelen – Leipzig: Harrassowitz, 1941. – XL, 172 s.

579. Grohmann A. Ushr / von A. Grohmann // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band IV. – S. 1137 – 1139.

580. Guest R. The Delta in the Middle Ages. A note branches oft he Nile and the Kurahs of Lower Egypt / by R. Guest // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Department of History Royal Holloway. University of London – London: Published for the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1912. – 980 p.

581. Guest R. The Governors and Judges of Egypt or Kitab 'Umara el wulah wa Kitab el Qudah of el Kindi Together with an Appendix derived mostly from Raf'el Isr by Ibn Hajar / edited by Rhuvon Guest, // Gibb Memorial Series. – Leiden: Verlag von E. J. Brill; London: Luzac and co., 1912. – Volume 19. – 72, 686 p.

582. Györffy G. István kiraly és muve / G. Györffy. – Budapest: Condolat Kiadó, 1977. – 667 s. (King Steppen and his Work).

583. Györffy G. Sur la question de l'établisstment des Pethénegues en Europe / par G. Györffy // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica. – T. 25. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. – P. 283 – 292.

584. Harmatta J. Studies on the history of Sarmatians / by J. Harmatta. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1950. – 187 p.

585. Hauptmann L. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle / par L. Hauptmann // Byzantion: Revue Internationale des Etudes Byzantines / Fond Byzantine et Neo-Greque. – Paris et Liege: Smprime en Belgique, 1929. – Volum IV. – P. 137 – 170.

586. Havlik L. E. Morava v 9. až 10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace / L. E. Havlik. – Praha: Academia, 1978. – 158 s.

587. Havlik L. E. Slovanská barbarská království v 6. Století na území Rumunska / L. E. Havlik // Slovanský přehled: Sborník statí, dopisuv a zprav ze života slovenskeho. – Praha: Academia, 1974. – Ročník 60. – Číslo 3. – S. 177 – 178.

588. Havlik L. E. Územní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka / L. E. Havlik // Slované Štúdie: Slovenská Akadémia vied. – Bratislava: Academic Electronic Press, 1996. – № 4. – S. 9 – 76.

589. Helbling H. Goten und Wandalen. Wandelung der historischen realität / von H. Helbling. – Zürich: Frets und Wasmith, 1954. – 95 s.

590. Hennig R. Der mittelalterliche Handelsverkehr in Osteuropa / von R. Hennig // Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen ori-ents / herausgegeben von C. H. Bekher in Berlin und H. Ritter in Hamburg. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“. – Band 22. – Berlin und Leipzig, 1935. – S. 239 – 265.

591. Hermann A. Historical and Commercial Atlas of China / by A. Her-mann. – Cambridge, Massachusets, USA: Harvard University press, 1935. – 112 p., incl. Ill. (Harvard – Yenching institute. Monograph serie; Volume 1).

592. Hermann J. Probleme der Herausbildung der archäologischen Kultu-ren slawischer Stämme des 6. – 9. Jahrhunderts / von J. Hermann // Rapports du 3-e Congres International d'archéologie slave. – Bratislava: Vydavatelstvo Slo-venskej Akadémie vied, 1979. – Band. I. – P. 49 – 75.

593. Hermann J. Seidlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder – Neisse und Elbe / von J. Hermann // Stu-dien auf der Grundlage archäologischen Materials: Deutsche Akademie der Wis-senschaften zu Berlin. Schriften der Section für Vor – und Frühgeschichte. – Berlin: “Akademie Verlag”, 1968. – Band 23. – 374 s. mit ill.

594. Heyd W. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter / von Dr. Wilhelm Heyd. – Stuttgart und Gotta, 1879 – Band 1. – XXII, 604 s.; 781 s.

595. Hitti P. K. History of the Arabs / By Philip K. Hitti, prof. – London: Macmillan, 1937. – VII, 767 p., 4 l. ill., map.

596. Hoenerbach W. Deutschland und seine Nachbarländer nach der Geo-graphie des Idrisi (1162) / von W. Hoenerbach // Bonner Orientalische Studien. – Stuttgart: Verlag von W. Kohlhammer, 1938. – Heft 21. – 81, 14 s.

597. Honigmann E. Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen und armenischen Quellen / von Ernst Honigmann. – Bruxelles: Palais des academiae, 1935. – 269 s., 4 l. map.

598. Honigmann E. Die sieben Klimata und die *πολεσε επζημος*: Eine Untes, zur Geschichte und Astrologie im Altertum und Mittelalter. Mit Unterstützung der Notgemeinschaft der dt. Wiss und dés Forschung sinst. Für Geschichte der Naturwiss / von Ernst Honigmann. – Heidelberg: Winter, 1929. – 247 s.

599. Honigmann E. Le Synekdémós d’Hiéroklos et l’Opuscule géographique de Georges de Chypre / par E. Honigmann // Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Forma imperii Byzantini. – Bruxelles: Institut de politologie et d’histoire orientales, 1939. – Fascicle I. – 78 p.

600. Howorth H. H. The Khazars. Were they Ugrians or Turks? / by H. H. Howorth // Travaux de la troisième Session du Congrès International des Orientalistes St Petersburg 1876 / [edited by Victor de Rosen]. – Leyden: Verlag von E. J. Brill, 1879. – Volume 2. – P. 124 – 129.

601. Hrbek T. Der dritte Stamm der Rus nach arabischen Quellen / von T. Hrbek // Archiv Orientalni / Československá Akademié věd. – Praha: Orientalni ustav, 1957. – T. 25. – Číslo 4. – S. 628 – 652.

602. Hrbek T. Nový arabský pramen o východné a střední Evropě / T. Hrbek // Československá Etnographie. – Praha: Academia, 1954. – Ročník 2. – Číslo 2. – S. 157 – 175.

603. Huart Cl. Littérature arabe / par Cl. Huart. – Paris: Colin, collection “Histories de littératures”, 1902. – 470 p.

604. Huart Cl. Véritable auteur du Livre de la Création et de l’histoire / par Cl. Huart // Journal Asiatique: Recueil trimestriel de mémoires et de notices relatifs aux études orientales publié par la Société Asiatique. – Paris, 1901. – 9 série. – № XVIII. – P. 16 – 26.

605. Hudud al-‘alam. “The Regions of the World”. A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / translated and explained by V. Minorsky; With the pre-

fase by V. V. Barthold. – London: Gibb. Memorial Series. New Series XI, 1937. – XX, 524 p.

606. Ibn Coteibas Handbuch der Geschichte. Aus den Handschriften der Hofbibliothek zu Wien, der herzoglichen Bibliothek zu Gotha und der Universitätsbibliothek zu Leyden / [herausgegeben von F. Wüstenfeld]. – Göttingen: Vandenhoech, 1850. – VIII, 336 s.

607. Ibn al-Qifti's. Ta'rih al-hukama' / [auf Grund der Vorarbeiten Ausgabe. Müller's; herausgegeben von J. Lippert]. – Leipzig: Verlag von C. Böhme, 1903. – 484 s.

608. Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur / [edidit Carolus Johannes Tornberg]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1869. – Volum secunda. – 236, [7] p.

609. Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit. Text und Überstezung mit kristisch-philologischen Anmerkunden. 1 Auflage. Nachdruck der Ausgabe von 1823 / [von C. M. Fraehn; mit einen einleitenden Vorwort von Harald Haarmann]. – Hamburg: Buske, 1976. – XXII, 283 s. (Hamburger philologische studien. 91).

610. Ibn Wadhih qui dicitur al-Ja'qubi Historiae / [edidit indicesque adje-cuit per Martin Theodor Houstma]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E.J. Brill, 1883. – Pars I: Historiarum ante-islamicam continens. – Pars II: Historiarum islamicam continens. – 156, CXLI p.

611. Invasions des sarrazins en France et de France en Savoie, en Piemont en dans la Suisse, pendant les 8e, 9e et 10e siècles de notre ère, d'après les aute-urs chretiens et mahomètans. Reimpression offset de l'éditien de 1836 / par M. Reinaud. – Paris: Libraire "Orient", 1964. – XLII, 324 p.

612. Ioannes Antiochenus Fragmenta // Excerpta historia iussu imperatori Constantini Porphyrogeniti confecta III / [edidit Carl de Boor]. – Beroloni: Wi-edmann, 1905. – P. 58 – 150.

613. Ioannis Antiocheni cognomento Malalae Historia chronica e MS Cod. Bibliothecae Bodleiane primum edita cum interpret et notis Edmundi Chilmeadi.

Praemittitur dissertatio de aucore, per Humfredum Hodium... / Accedit epistole Richerdi Bentleii ad Cl. v. Jo. Millium S. T. P. Cum indice scriptorum, quibri emendentur. – Edidit altera Venetiis: Tupografia Jo. Baptistae Pasquali, 1773. – 487 p.

614. Iohannis abbatis Biclarensis Chronica a. DLXVII – DXC // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auctorum antiquissimorum / edidit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi. Alcimi a viti opera. – Beroloni: Apud Weidmannos, 1814. – Tomus XI. – Volumen 1: Chronica Minora. Saec. IV. V. VI. VII. – Beroloni, 1814. – P. 207 – 220.

615. Iordanis Romana et Getica // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auctorum antiquissimorum / edidit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi. Alcimi a viti opera. – Beroloni: Apud Weidmannos, 1850 – 1872. – Tomi kvinta. – Pars prior. – P. 35 – 138.

616. Islam Ansiklopedisi. Islâm âlemi tarih, coğrafya ye biografya lugati. / [maarif vekâletinin karazi üzerine Istambul üniversitesi Edebiyat fak. A. Adivar, R. Arat, A. Ameş, C. Baysun, B. Darkot tarafından Leyden tab’i esas tutularak telif, tâdil, ikmâl ve tercüme sureti ile neşredilmiştir]. – Istanbul: Maarif barimesi, 1942 – 1950. – Cilt 2. – Cüz 11-20: ’Ambara – Dürürgüm-mid. – 846 s., 19 ill., map.

617. Jacob G. Arabische Berichte von Gesendten an germanische Fürstehöfe aus den 9 und 10 Jahrhundert / von G. Jacob. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1927. – 50 s.

618. Jacob G. Der Einfluse der Morgenlands auf das Abenland vernehmli während des Mittelalters / von G. Jacob. – Hannover: Lafaire, 1924. – 98 s.

619. Jacob G. Der nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter / von G. Jacob. – Leipzig: Verlag von C. Böhme, 1887. – 152 s.

620. Jacob G. Studien in arabischen Geographen / von G. Jacob. – Hefte I – IV in 1 Band. – Berlin: Mayer und Miller, 1892. – S. 37 – 176.

621. Jacob G. Welche Handelsartitel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern? / von G. Jacob. – Leipzig: Verlag von G. Böhme, 1886. – 141 s.

622. Jacut's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburgs, Paris, London und Oxford / [herausgegeben von F. Wüstenfeld]. – Leipzig: Brochhaus, 1866 – 1873. – Bandd I – VI. – XV, 12, 5186 s.

623. Jakimowicz R. Kilka uwag nad Relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba / R. Jakimowicz // *Slavia Antiqua: Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim* / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego. – Poznan – Wrocław: Zakł. im. Ossolińskich, 1948. – T. I. – S. 439 – 449.

624. Jakimowicz R. Slak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w Swietle archeologii / R. Jakimowicz // *Rocznik Wołyński* / Wydany staraniem Wołyńskiego zarządu okregowego Związku Polskiego nauczycielstwa Szkół Powszechnych. – Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu Okregowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, 1931. – Tom III. – S. 169 – 176.

625. *Journal Asiatique. Resueil trimestriel de mémoires, et de notices relatifs aux études orientales* publié par la Société Asiatique. – Paris: Librairie orientale de Ve Benjamin Dupart, 1865. – 288 p.

626. Karsten T. E. Die Germanen. Eine Einführung in die Geschichte ihrer Sprache und Kultur / von T. E. Karsten. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1928. – X, 241 s.

627. Katz S. The Jews in the Visigothic Kingdoms of Spain and Gaul / by S. Katz. – Cambridge, Massachussets: Medieval academy of America, 1937. – XI, 182 p., 6 l. ill.

628. Kawerau P. Arabische Quellen zur Christianisierung Russlande / von P. Kawerau // *Osteuropastudien der Hochschulen en des Landes Hessen*. – Reihe 2. – Band 7. – Wiesbaden, 1967. – X, 73 s.

629. Keller F. Der Einfall der Sarazenen in die Schweiz um die Mittes des 10 Jahrhunderts. Die Tapette von Sitten. Ein Beitrag zur Geschichte der Xylo-

graphie / von F. Keller. // Antiquarische Gesellschaft in Zürich. Mitteilungen. – Zürich: J. Huber, 1857. – Band XI. – S. 5 – 24.

630. Khalidi T. Islamic historiography: the histories of Mas'udi / by T. Khalidi. – Albany: State University of New York Press, 1975. – 180 p.

631. Khalidi T. Mas'udi's lost works: a reconstruction of their content / by T. Khalidi // Journal of the American Oriental Society / Published by the American Oriental Society. – Michigan: University of Michigan. Ann Arbor, 1974. – Volume 94. – P. 35 – 41.

632. King D.A. Kibla 2. Astronomical Aspects // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden : Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954 – 1993. – Volume V. – Fascicle 79 – 80. – P. 83 – 88.

633. Kitab al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VII. – 1892. – VIII, 373 p.

634. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VI. – 1889. – XXIII, 216, 308 p.

635. Kitab at-tanbih wa'l ischraf auctore al-Masudi. Accidunt indices et glossarium ad tomos VII et VIII // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VIII. – 1894. – XLIX, 508 p.

636. Klaić N. Povjest Hrvata u ranom srednjem vijeku. 1 izd. / Dr. Nada Klaić; Ured. I-ve Mažuran. – Zagreb: Skolska Knjiga, 1976. – VII, 712 s.

637. Klaproth J. Beschreibung der Russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und Schwarzen Meere / von Julius Klaproth. – Berlin: Auersche Buchhandlung, 1814. – VII, 228 s.

638. Kmietowicz A. Typ fizyczny Słowiań wedlug Ibn al-Fakiha / A. Kmietowicz // *Slavia Antiqua: Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim* / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego. – Poznan – Wrocław: Zakł. im. Ossolińskich, 1959. – T. VI. – S. 439 – 449. – S. 369 – 373.

639. Kmosko M. Die Quellen Istakhris in seinem Berichte über die Chazaren / M. Kmosko // *Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóieata.* – Budapest: Körosi Csoma – tarsáság; Leipzig: O. Harrasowitz, 1926 – 1943. – Kötet 1. – Füzet 2. – 1921. – S. 280 – 292.

640. Köhler R. Frühe slawische Siedlungen in Pommern unter besonderer Berücksichtigung der neuen Grabungen in Dzedzice Dectz / von R. Köhler // *Offa: Berichte und Mitteilungen des Nuseums vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel.* Hrag. in Verbindung mit der Gessellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. – Neimnster in Holstein: Wachholz, 1980. – Band 37. – S. 177 – 183.

641. Kollautz A. Geschichte und Kultur eines völker wanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa / A. Kollautz, H. Miyakawa. – Klagenfurt: Geschichtsverein für Karnten, 1970. – Band 1: Die Geschichte. – 329 s.

642. Kollautz A. Völkerwanderung an der unteren und mittleren Donau im Zeitraum von 558 / 552 bis 582 (Fall von Sirmium) // *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mittéleuropa.* Im Auftrage des Joann Gotfried Herger-Forschungsrates / Verlag J. G. Helder-Institut. – Helft 3. – Marburg – Lahn: Elwert, 1979. – S. 448 – 489.

643. Kostrzewski J. Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich (Od polowy II tysiąclecia P.N.E. do wczesnego średniowiecza) / J. Kostrzewski // *Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk* Wydż. Historii i nauk społecznych. *Prace Komisji archeologickej.* – Poznan: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1961. – Tom. 4. – Część 3. – 143 s.

644. Kostrzewski J. Zur Frage der Siedlungstetigkeit in der Urgeschichte Polens von der Mitte des II Jahrtausends V. u Z. bis zum frühen Mittelalter / J. Kostrzewski; Instytut historii kultury materialnej Polskiej akademii nauk. – Wrocław – Warszawa – Kraków: „Ossolineum“. Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1965. – 134 s. mit ill., 7 bl. Ill.

645. Kowalski T. Relasja Ibrahima ibn Ja'kuba z podróży do Krajów Słowiańskich w przekazie al-Bekriego / T. Kowalski // Pomniki dziejowe Polski / Polska akademia umiejętności. – Seria 2. – Tom 1. – Kraków: Wydawnictwo Komisji historycznej, 1946. – S. 3 – 58.

646. Kramers J. H. Al-Mukaddasi / J. H. Kramers // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band III. – S. 765.

647. Kramers J. H. Djugrafiya / J. H. Kramers // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Ergänzungsband. – 1908 (1913). – S. 63 – 75.

648. Kramers J. H. La question Balkhi-Istakhri et l'Atlas de Islam / J. H. Kramers // Archív Orientálny : Quaterly Journal of African and Asian Studies. – Volume XI. – Leiden: Academia, 1932. – P. 9 – 30.

649. Kramers J. H. l'Erythrée , decrite dans une source arabe du Xe siècle / J. H. Kramers // Atti del XIX Congresso degli Orientalisti. International Congress of Orientalists 19-th 1935 Roma other. – Roma: Tipografia Del Senato, 1938. – 720 p.

650. Krandžalov D. Hodnota zpráv al-Mas'udiho o Bulgarech (na Dunaji) a Ruseh. Príspevky k medzislovanským vstahom československým vstahom de-

jinacn / D. Krandžalov // Slovanske studie. – Bratislava, 1960. – Číslo 3. – S. 467 – 495.

651. Krasil'nikov K. I. Die keramik der Saltovo-Majaki Kultur am nördischen Mittelauf des Donec / von K. I. Krasil'nikov // *Varia archaeologica Hungarica* / [redigit Csanád Balint]. – Budapest: Publicationes Instituti Archeologici Academiae Scientiarum Hungaricae Budapestini, 1990. – Band 3. – Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer varianten / [herausgegeben von Csanad Bálint]. – S. 193 – 244.

652. Kraskovská L. Pohrebisko v Bernolákove / L. Kraskovská // *Slovenská archeologia* / Časopis archeologického ustavu Slovenskej Akadémie vied v Nitre. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1962 – Ročník 10. – Číslo 2. – S. 425 – 460.

653. Kremer A. Cher zwei arabische geographische Werke / von A. Kremer // *Sitzungsberichte der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse.* – Band IV. – Wien: In Kommission bei C. Gerold' Sohn, 1850. – S. 72 – 84.

654. Kremer A. Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen / von A. Kremer. – Wien: W. Brautüller, 1875 – 1877. – T. I – II. – X, 547; 516 s.

655. Kválen E. Det norske Gardariki Andre Banden / E. Kválen. – Oslo: Eige Forlag, 1931. – Tridja Heften. – 83 s.

656. Kválen E. The early Norwegian settlements on the Volga / by E. Kválen. – Vienna: Edited by A. Holzhausens, 1937. – VI, 49 p.

657. L'Abrégé des merveilles. Traduit de l'arabe d'après les manuscrits de la Bibliothèque Nationale par le Bon Carra de Vaux / par R. Carra de Vaux // *Actes de la Société Philologique.* – Paris, 1897. – Volume 26. – XXXVI, 413 p.

658. La péninsule ibérique au moyen-âge d'après le Kitab ar-rawd al-mi'tar fi habar al-aktar d'Ibn 'Abd Mun'im al-Hijan. Texte arabe de notices relatives a l'Espagne au Portugal et au Sud Ouest de la France, publie avec une Introduction, un Repertoire Analytique, une traduction annotée, un glossaire et

une carte par E. Levi-Provençal / Publication de la "Fondation de Goeje". – Leiden: Verlag von E. J. Brill, 1938. – Number 12. – XXXIV, 310, 230 p.

659. Labuda G. Słowańszczyzna pierwotna: Wybór tekstów. Materialy źródłowe do historii Polski epoki feudalnej / G. Labuda; pod red. Mariena Małowistał. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1954. – 359 s.

660. Lacam J. Les Sarrazins dans le haut moyen-âge français (Histoire et archéologie) / par J. Lacam. – Paris: Maisonneuve et Larose, 1965. – 217 p.

661. Lastérová B. Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice / B. Lastérová // Rozprawy československe akademie ved / Rada Společenských ved. – Díel 3. – Praha: Academia, 1971. – S. 31 – 79.

662. Lászlo G. Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars / par G. Lászlo // *Archaeologicae Hungarica: Dissertationes [archaeologicae musei nationflis Hungarici a consilio archaeologorum Academia Scientiarum Hungarica redactae. Seria nova]*. – Budapest: Ungar Academiae der Wissenschaften, 1955. – Volume 34. – P. 180 – 222.

663. Latyshev B. Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latine / B. Latyshev. – San-Pietroburgo: Comissionnaires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1896. – Volumen I. – Edited 2. – 524 p.

664. Le livre de la création et de l'histoire Abou Zéid Ahmed ben Sahl el-Balkhi (de Motahhar ben Tahir el-Maqdisi attribué à Abou Zéid Ahmed ben Sahl el-Balkhi) / [publié et Traduit d'après le manuscrit de Constantinople par M. Cl. Huart]. – Paris: Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes, 1899 – 1919. – Tome premier. – XVI, 208 , 208, [9] p. – Tome troisième. – VII, 238, 211, [10] p. – Tome quatrième. – VI, 261, 242, [10] p.

665. Le Strange, Guy. Description of Mesopotamia and Baghdad, written about the Year 900 A.D. by Ibn Serapion. The Arabic text edited from Manuscript in the British Museum Library with Translation and Notes / by Guy le Strange // *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Department of History Royal Holloway. University of London* – London: Publis-

hed for the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1895. – P. 1 – 76, 255 – 315.

666. Le Tabelle geographishe d'Al-Battani / Tradotte ed annotate dal Professor C. A. Nallino // Cosmos. Communicationi sui progressi piu resenti e notevoli della geografia e scienze affini, di Guido Gora. – Torino, 1873 – 1902. – Volum 12. – Fascicle 6. – 1896. – P. 86 – 183.

667. Le Tuhfat al-albab de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati / Edite di après de MS d'Alger par G. Ferrand // Journal Asiatique: Recueil trimestriel de mémoires et de notices relafits aux études orientales publié par la Société Asiatique. – Paris, 1925. – Tome CCVII. – P. 1 – 148, 193 – 304.

668. Lelewel J. Géographie du moyen-âge. Accomplissement d'atlas et de cartes dans chaque / Etudiée par Joahim Lelewel. – Bruxelles: Chez Pilliet, 1852. – Volume 3. – 16, CXXXVI, 285 p.

669. Lemerle P. La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire / par P. Lemerle // Revue des Études Byzantines: Institut Français d'Etudes Byzantines. – Paris: Publiée le concours du Centre National de la Recherche scientifique, 1963. – Volume 21. – P. 5 – 49.

670. Lemerle P. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint-Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans / par P. Lemerle. – Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1979; 1981. – Volume I: Le texte. – Voume II. – Commentaire. – 268, 262 p., ill., 1 carte.

671. Les premières sncursion des Vikings en Occident d'après les sources arabes / [par A. Melvinger]. – Uppsala: Almgist and Boktryckeri A.B., 1955. – 206, 8 p.

672. L'Italia descritta nel „Libro del Ruggero” compilato da Edrisi / [testo arabo pubblicato con versione e note da M. Amari e C. Sciaparelli]. – Roma: Academia Nazionale dei Lincei, 1883. – Part I – II. – XV, 155, 144 p.

673. L'Occidente e l'Islam nell'Alto Medioevo. 2 – 8 aprile 1964. // Spoleto Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo. – Spoleto: Settimane di Studie centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo, 1965. – T. I. – 535 p.

674. كَشْفُ الظُّنُونِ عَنْ أَسَامِي الْكُتُبِ وَالْفُنُونِ Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum a Mustafa Ben Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalifa celebrato compositum ad Codicum Vindobonensium, Parisensium et Berolinensium / [fildem primum edidit, latine vertit et Commentaris Indicibusque instruxit G. Fluegel. Oriental Translation Fund]. – Leipzig and London: Brochhaus, 1835 – 1858. – Tomi II – Tomi V. – X, 660, [7] p; X, 661, [8] p.

675. Lévi-Provençal E. Histoire de l'Espagne Musulmane / par E. Lévi-Provençal. – Paris: Maisonneuve et Larose; et Leiden: Verlag von E. J. Brill, 1950 – 1953. – Volume I – III. – XIX, 404; 436; 576 p.

676. Lévi-Provençal E. La Civilisation arabe en Espagne: vue générale / par E. Lévi-Provençal. – Le Caire: Les Presses de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, 1948. – 205 p.

677. Lewicki T. Arabskie Legendy o Kraju Amazonek na północy Europy / T. Lewicki // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Filologia. – № 23. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1957. – S. 286 – 294.

678. Lewicki T. Bałtyk w opisach autorów arabskich IX – X w. / T. Lewicki // Przegląd Orientalistyczny: rocznik społecznonaukowy. – Zesz 1. – Kraków: Polskie towarzystwo orientalistyczne, 1949. – S. 52 – 67.

679. Lewicki T. Jesze o Wioletah w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza z X w. al-Mas'udiego / T. Lewicki // Pamiętnik Słowiański: czasopismo naukowe poświęcone literaturoznawstwu zachodnio- i południowo-słowiańskiemu / [red. Julian Kornauzer]; Polska Academia nauk, komitet słowiańszczyzn. – Tom 2. – Warszawa: „Semper”, 1954. – S. 107 – 120.

680. Lewicki T. La voie Kiev – Vladimir (Włodzimierz Wołyński) d'après le géographe arabe du XIIe siècle, al-Idrisi / par T. Lewicki // Rocznik Orientalistyczny / Polska Academia nauk, Polskie towarzystwo Komisiji orientalistycznej. – Lwów: Zzasiłku ministerstwa W. R. i O. P., 1938. – S. 91 – 122.

681. Lewicki T. Osadnictwo słowiańskie w krajach musulmańskich w świetle opisów średniowiecznych pisarzy arabskich / T. Lewicki // Sprawozdania z

czynności i posiedzen Polskiej Akademji umiejętności. – Warszawa – Kraków: Nakładem Polskiej Akademji umiejętności, 1948. – Tom 49. – S. 487 – 490.

682. Lewicki T. Państwo Wislan-Chorwatow w opisie al-Masudiego / T. Lewicki // Sprawozdania z czynności i posiedzen Polskiej Akademji umiejętności. – Warszawa – Kraków: Nakładem Polskiej Akademji umiejętności, 1948. – Tom 49. – S. 24 – 34.

683. Lewicki T. Polska i kraje sąsiednie w świetle “Księgi Rogera”, geograf arabskiego z XII w Idrisiego / T. Lewicki; Polska Academia nauk, komitet orientalistyczny. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1954. – Część 1. – 244 s.

684. Lewicki T. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // *Slavia Antiqua*: Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego. – Poznan; Wrocław: Zakł. im. Ossolińskich. – T. II. – Poznan; Wrocław, 1949. – S. 321-389.

685. Lewicki T. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. / T. Lewicki // *Slavia Antiqua*: Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego. – Poznan – Wrocław: Zakł. im. Ossolińskich, 1961. – Tom VIII. – S. 61 – 124.

686. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcja Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk. – T. I. – T. II (część I). – T. II (część II), 1956, 1969, 1977. – 383, XIV s.; 159 s.; 151 s.

687. Lewis A. B. *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500 – 1100* / by A. B. Lewis. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1951. – XII, 271 p.

688. *Libanii Opera* / [recensuit Richardus Foester]. – Lipsae: Teubner, 1921. – Volume 11: *Epistolae 840 – 1544 una cum Preudepigraphis et Basilii*

cum Libanio Commercio epistolico von Libanius „Caesariensis” / [Richard Foester]. – 316 p.

689. Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djábir al-Beládsori, quem e codice Leidensi et codice Mysei Britannici / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1866. – IX, 128, 519 p.

690. Liutprandi. Antapodosis // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1839. – Unveränderter Neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925 – Tomus III. – P. 273 – 339.

691. Los Canones de Albatonii / [herausgegeben sowie mit Einleitung; Anmerkungen und Glossar versehen von Georg Bossong]. – Tübingen: Niemeyer, 1978. – VIII, 359 s.

692. Löschner H. Die dogmatischen Grundlagen des sitischen Rechts: eine Untersuchung zur modernen imamitischen Rechtsquellenlehre / von Harald Löschner. – Köln: C. Heymanns Verlag, 1971. – 240 s.

693. Lubicz-Niezabitowski E. Hodowla zwierząt, lowiectwo i rybactwo u mieszkańców Polski zachodniej w okresie halsztackim (r. 700-400 przed Chr.) i wczesno-historycznym (r. 600-1100 po Chr.) / E. Lubicz-Niezabitowski // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa: Nakładem państwowego muzeum archeologicznego, 1939. – Tom 16. – S. 162 – 169.

694. Luschin v. Ebengreuth A. Münzwesen / von A. Luschin v. Ebengreuth // Reallexicon der germanischen Altertumskunde. 2. Auflage, völlig neu bearbeitung und erweisung / Begründen von J. Hoops; herausgegeben von H. Beck et al. Akademie der Wissenschaften in Göttingen. – Berlin und New York: Verlag „Walter de Gruyter und Co.”, 1984. – S. 271 – 272.

695. Łowmiański H. Lacus Mursianus / H. Łowmiański // *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*. – Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1959. – S. 211 – 224.

696. Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego / H. Łowmiański // *Rocznik Historyczne / Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk. Wydział historii i nauk społecznych*. – Tom 20. – Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1952. – S. 9 – 58.

697. Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. / H. Łowmiański. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1963 – Tom. I – III. – 419 s.; 426 s.; 519 s.

698. Macartney C. A. The Attac on Valandar / C. A. Macartney // *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher: Internationales wissenschaftliches*. – Band XI. – № 8. – Lief 1 – 2. – Berlin, Wilmersdorf: Verlag der “Byzantinisch neugriechische Jahrbucher”, 1931. – P. 158 – 170.

699. Maçoudi. Le Livre de l'avertissement et de la revision / [traduction par B. Carra de Vaux] // *Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux*. – Paris: Edition “Imprimerie Imperiale”, 1896. – XII, 570 p.

700. Maçoudi. Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // *Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux*. – Paris: Edition “Imprimerie Imperiale”, 1864 – 1877. – Tome premier. – XII, 572, [8] p. – Tome deuxième. – V, 467, [7] p. – Tome troisième. – 464, [10] p. – Tome quatrième. – XI, 480, [8] p. – Tome septième. – X, 438, [11] p. – Tome huitième. – X, 446, [11] p.

701. Maenchen-Helfen J. O. The World of the Huns. Studies in their history and culture / J. O. Maenchen-Helfen; edited by Max Knight. – Berkeley and Los Angeles: University of California press, 1973. – XXXII, 602 p.

702. *Magnae Moraviae Fontes Historici. Prameny k dějinám Velké Moravy* / [spisy Univ. J. E. Purkyně v Brně. Filos. Faculta]. – Pragae – Brnae : Stát. ped. nakl., 1966 – 1971. – T. I. – *Annales et chronicae*. – T.II. – *Textus biograp-*

hici, hadiographici, liturgici. – T. III. – Diplomata epistolae textus historici varii. – T. IV. – Leges-Textus iuridici. Supplementa. – 387 s.; 359 s.; 470 s ; 453 s.

703. Maqbul Ahmad. Ibn Sarabiyun // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalis. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden : Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954 – 1993. – Volume III. – Fascicle 55, 56. – P. 929 – 930.

704. Marcellini v.c. comitis chronicon ad a. DXVIII continuatum ad a. DXXXIV Additamentum ad a. DXLVIII // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1838. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Beroloni, 1894 – Tomus XI. – Volumen 1: Chronica Minora. Saec. IV. V. VI. VII. – P. 104 – 108.

705. Marquart J. Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i / von J. Marquart // Abhandlungen der Königlischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. – Band. III. – Nummer 2. – Berlin: Weidmann, 1901. – 358 s.

706. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840-940) / von J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s.

707. Massignon L. Zandj / von L. Massignon // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band IV. – S. 1313.

708. *Maverdii Constitutionis politicae* / [ex recensione Maximiliani Engeri; accedunt adnotationes et glossarium]. – Bonnae: apud A. Marcum, 1853. – XVI, 64, II, [144] p.

709. Mayer A. Halévy. Le problème des khazares. Contribution à l'histoire de l'expansion religieuse de Byzance / par A. Mayer // Actes IV Congrès international des études byzantines. – Volume 9. – // Известия на българското археологическо дружество. – София: Издателство “Държавна Печатница”, 1935. – P. 382 – 386.

710. Mehren A. Udsigt over de islamiske Folks geographiske Kundskaber / A. Mehren // *Annaler for Nordisk Oldkyndighet*. Udgivne af det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab. – Kjöbenhavn, 1857. – S. 13 – 18.

711. *Menandri fragmenta* // *Historici graeci minores*. Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriano / [edidit Ludovicus Dindorfius]. – Lipsiae: Teubner, 1871 – 1872. – Volum II: Menander Protector et Agathian. – 1872. – XXIII, 453 p.

712. *Michaelis Pselli Minora* / [edited G. Kurtz, F. Drexel] // *Orbis Romanus*. Biblioteca dei testi medievali a cura dell' Università Cattolica del Cuore 5. – Volumi 2. – Milano: Vita e pensiero, 1941. – P. 389 – 400.

713. Mieli A. La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale / [par Alto Mieli; avec quelques additions de Henri-Paul-Jozeph Renaud, Max Meyerhof, Julius Ruska. – Leiden: Verlag von E. J. Brill, 1938. – XIX, 388 p.

714. Mikkola J. J. Die Naten der völker Hermannairichs / von J. J. Mikkola // *Finnisch-Ugrische Forschungen: Zeitschrift für Finnisch-Ugrische sprach und volkskunde*. – Band 15. – Helsinfors: Druckerei der Finnischen Literatur – Gessellschaft, 1915. – S. 56 – 66.

715. Miller K. Die Weltkarte des Castorius genant die Peutingersche Tabel / von K. Miller: text von Dr. Konrad Miller. – Ravensburg: Verlag von Otto Maier, 1887. – 126, 11 s.

716. Minns E. Scythians and greeks. A survey of ansient history and arc-
haeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus / by
Ellis H. Minns. – Cambridge: At the University press, 1913. – XI, 720 p.

717. Minorsky V. A History of Shorvan and Darband in the X-XI-th cen-
turies / by V. Minorsky.– Cambridge: Heffer, 1958. – VII, 187, 32 p.

718. Minorsky V. A. Laz / von V. A. Minorsky // Enzyklopaedie des Is-
lam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der mu-
hammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W.
Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlags-
buchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band
III. – S. 22 – 24.

719. Minorsky V. A. New Book on the Khazars / by V. A. Minorsky // *Oriens. Journal of the International soc. For oriental research.* – Volume XI. –
№ 1, № 2. – Leiden: Verlag von E. J. Brill, 1958. – P. 122 – 145.

720. Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu’au mi-
lieu du 11e siècle. Géographie et géographie humaine dans la littérature arabe
des origines à 1050 / par A. Miquel – Paris: La Haye Mouton, 1967. – XLIX,
420 p.

721. Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu’au mi-
lieu du 11e siècle. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l’ét-
renger / par A. Miquel. – Paris: La Haye Mouton, 1975. – 705 p.

722. Moravcsik G. Byzantinoturcica / von Gyula Moravcsik. – Budapest:
Pazmany Péter Tudományegyetemi görög filologia intézet, 1942. – Band 1: Die
Bizantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. – 378 s.

723. Muhammedis Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur
Elementa Astronomica. Arabice et Latine. Cum notis ad res exoticas sive Orien-
tales, quae in iis Occurant / [edidit Jacob Golius]. – Amstelodami: Opera Jacobi
Golii, 1669. – 238, 288 p.

724. Müllenhof K. Deutsche Altertumskunde / von Karl Müllenhoff. –
Berlin: Weidmann, 1892. – Band 3. – XII, 501 s.

725. Mžik H. Osteuropa nach der arabischen Bearbeitung der „Γεωγραφικη σφηγεσις“ des Klaudius Ptolemaios von Muhammad ibn Musa al-Huwarizmi / von H. Mžik // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes / [herausgegeben von V. Christian, W. Czermar, H. Junker, P. Kretschmer]. – Wien: Selbstverlag des orientalischen institutes der universitat, 1936. – Band 43. – № 3, № 4. – S. 161 – 193.

726. Mžik H. Parageographische Elemente in den Berichten der arabischen Geographen über Südostasien / von H. Mžik // Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients. – Leipzig und Wien: Eberrecht, 1929. – S. 172 – 202.

727. Mžik H. Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen / von H. Mžik // Der Islam: zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen orientes / herausgegeben von C. H. Bekker in Berlin und H. Ritter in Hamburg. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1915. – Band 6. – Heft 2 – 5. – 335 s.

728. Nallino C. A. Al-Battani / von C. A. Nallino // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band I. – S. 709.

729. Nallino C. A. Al-Battani / by C. A. Nallino // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden : Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954 – 1993. – Volume I. – Fascicle 18. – P. 1004 – 1005.

730. Nallino C. A. Al-Huwarizmi e il suo rifacimento della geografia di Tolomeo / C. A. Nallino // Memoire della Classe di Scienze morali, storiche e

filosofiche della reale Accademia dei Lincei. – Roma: Pubblicazioni dell' Istituto per l'Oriente, 1894. – Tomo CCXCI. – Volumi 11. – Parte 19. – P. 5 – 55.

731. Nallino C. A. La bibliotheca Geographorum arabicorum di M. J. de Goeje / C. A. Nallino C. A. // Cosmos. Communicationi sui progressi più recenti e notevoli della geografia e scienze affini, di Guido Gora. – Torino, 1873 – 1902. – Serie II, XII. – Fascicle II. – 1894 – 1895. – P. 45 – 66.

732. Nallino C. A. Raccolta di Scritti editi e inediti, V / Nallino C. A. // Astrologia, astronomia, geografia / [a cura di Maria Nallino]. – Roma: Pubblicazioni dell' Istituto per l'Oriente, 1944. – P. 525 – 558.

733. Nasz A. Opole / A. Nasz // Biblioteka Archeologiczna. – Tom pierwszy. – Wrocław: Polskie towarzystwo archeologiczne, 1948. – S. 15 – 21.

734. Németh J. Die petschenegischen Stammesnamen / von J. Németh // Ungarische Jahrbücher / herausgegeben Robert Grugger. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1930. – Band 10. – S. 27 – 34.

735. Nöldeke Th. Ein Sklavenkrieg im Orient / von Th. Nöldeke // Orientalische Skizzen / [herausgegeben Th. Nöldeke]. – Berlin: Gebrüder Paetel, 1892. – S. 153 – 187.

736. Nöldeke Th. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des Tabari / von Th. Nöldeke. – Leiden: Verlag von E. J. Brill, 1879. – 332 s.

737. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivi de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en “ar” (“är”), “ur” (“ür”), “ir” (“ir”) // Oeuvres posthumes de Paul Pelliot. – Paris: Adrien-Maissonneuve, 1949. – Volume II. – 292 p.

738. Obolensky D. Byzantium and Russia in the late middle ages / by D. Obolensky // Europe in the Late Middle Ages / [edited J. Hales, I. R. L. Highfield and B. Smalley. – London: Faber and Faber, 1965. – P. 242 – 260.

739. Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est “Liber imaginis terrae”.

Edition secunda / [edidit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitibus J. H. Kramers; primum edidit M. J. de Goeje, nunc continuata consultantibus R. Blachère, H. A. R. Gibb, P. Khale, J. H. Kramers, H. Von Mžik, C. A. Nallino, A. J. Wensinck. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1938 – 1939. – Fascicle I – II. – VIII, 528 p.

740. Patkanoff S. Über der Sabiren / von S. Patkanoff // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóieata. – Budapest: Körosi Csoma – tarsáság; Leipzig: O. Harrasowitz, 1926 – 1943. – Kötet 3. – Füzet 1. – 1940. – S. 258 – 277.

741. Pelliot P. L'origine du mon de "Chin" / par P. Pelliot // T'oung Pao. Archives pour servir a l'etude de l'histoire, des langues, de la géographie et de l'ethnographie de l'Asie orientale (Chine, Japon, Koree, Indo-Chine, Asiae centrale et Malaisie) Leide: Verlag von E. J. Brill, 1912. – Seria 2. – Volume 8. – P. 12 – 187.

742. Peppidi D. M. Sur un passage obscur du decert en l'honneur de Diophanoe, fils d'Asclepiodore / par D. M. Peppidi // Archeologia: Rocznik Instytutu archeologii i kultury materialnej Polskiej akademii nauk. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu archeologii i etnologii Polskiej akademii nauk, 1959. – Tom 11. – S. 82 – 101.

743. Péppin O. Les Burgondes. Leur histoire des origines a la fin 1-er rouaume (534), contribution á l'Histoire invasions / par O. Péppin. – Neuchâtel et Geneve: Publication du Centre européen Burgundo-Medians, 1968. – 554 p.

744. Peschel O. Geschihte der Erdkunde bis auf Alexander von Humbolt und Carl Ritter. 2-te vermehrt und verbassern Auflage / von O. Peschel; herausgegeben von Prof. Dr. Sophus Ruge. – München – Oldenbourg: Herausgeben durch die Historische Commision bei der königlich Academie der Wissenschaften, 1877. – XVIII, 832 s.

745. Petersen E. Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6 – 8. Jahrhunderts / von E. Petersen // Aus dem

Landesamt für Vorgeschichte in Breslau. – Leipzig: Kabitzsch, 1939. – VIII, 291 s. mit ill., 9 bl. Kart.

746. Photii epistolae / [per Richardum Montacutum latine redditae et notis subiande illustratae]. – Lugduni : Roger Daniel, 1661. – 8, 393, 10 p.

747. Pohl W. Die Awaren: Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567 – 822 n. Chr. / W. Pohl. – München: Beck, 1988. – X, 529 s

748. Popović I. Geschichte der serbo-kroatischen Sprache / von Ivan Popović. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1960. – XX, 687 s.

749. Poppe N. Altaisch und Urtürkisch / von N. Poppe // Ungarische Jahrbücher / herausgegeben Robert Grugger. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1926. – Band VI. – S. 94 – 121.

750. Poppe N. Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen / von N. Poppe // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóieata. – Budapest: Körosi Csoma – tarsáság; Leipzig: O. Harrassowitz, 1926 – 1943. – Kötet 2. – 1926. – S. 65 – 83.

751. Poppe N. Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen / von N. Poppe // Ungarische Jahrbücher / herausgegeben Robert Grugger. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1927. – Band VII. – S. 151 – 167.

752. Prisci fragmenta // Historici graeci minores. Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriano / [edidit Ludovicus Dindorfius]. – Lipsiae: Teubner, 1871 – 1872. – Volume I: Menander Protector et Agathian. – Nicolaus Damascenus. Pausanias Damascenus. Deixippus. Eusebius. Eusebius. Priscus. Eustathius Epiphaniensis. Nestorianus. Magnus Eutychianus. Ioannes Epiphaniensis. Malhus. Patrus. Praxagores. Candidus. Theophanes Bizantius. Olympiodorus Nonnosus. – 1870. – P. 275 – 352.

753. Pritsak O. The Slavs and the avars / by O. Pritsak // Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. XXX. Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo. Spoleto, 15 – 21 aprile 1892. – Spoleto, 1893. – P. 353 – 435.

754. Procopii Caesariensis. De bello vandalico // Procopii Caesariensis. Opera omnia / [recognovit Jacobus Havry; opus ab Academia Regia Bavarica; praemie zographico ornatum]. – Lipsae: in aedibus B. G. Teurneri, 1905. – Volumen I. – De bellis libri I – IV. – P. 305 – 552.

755. Procopii Caesariensis. Historia quae dicitur arcana // Procopii Caesariensis. Opera omnia / [recognovit Jacobus Havry; opus ab Academia Regia Bavarica; praemie zographico ornatum]. – Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, 1963. – Volumen III. – XXXI, 186, [36] p.

756. Quartmère E. Notice sur la vie et les oewres de Maçoudi / par E. Quartmère // Journal Asiatique: Recueil trimestriel de mémoires et de notices relatifs aux études orientales publié par la Société Asiatique. – Paris, 1839. – Serie III. – Volume VII. – P. 5 – 31.

757. Ratkoš P. Die grossmährichen Slaven und die Altmagyaren / von P. Ratkoš // Das Grossmährische Reih. – Praha: Academia, 1966. – S. 227 – 256.

758. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi / [recongovit F. Kuzze] // Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis / [recudi fecit G. H. Pertz]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1890. – XX, 196 p.

759. Reinaud J. T. Invasions des sarrazine en France et de France en Savoie, en Piemont et dans le Suisse, pendant les 8e, 9e, et 10e siècles de notre ère, d'après les auteurs chretiens et mahométans. Reimpression offset de l'édition de 1836 / Par M. Reinaud. – Paris: Librairie "Orient", 1964. – XLII, 324 p.

760. Reinaud J. T. Muslim colonies in France, Northein Italy and Switzerland: Being English translation of Renaud's "Invasions des sarrazine en France et de France en Savoie, en Piemont et dans le Suisse" / par J. T. Reinaud. – Lahore: Orientalia, 1955. – VII, 314 p.

761. Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIe au XVIIIe siècle / Traduites, revues et annotés par G. Ferrand. – Volume 1. – Paris: IIm, 1913. – 171 p.

762. Renaud H. P. J. *Tuhfat al-ahbab. Glossaire de la matière médicale marocaine. Texte publié pour première fois avec traduction, notes critiques et index / par H. P. J. Renaud, G. S. Colin // Etudes Marocains: publications de l'Institut des Hautes. First edition – Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1934. – Tome 24. – XXXV, 128, 75 p.*

763. *Rerum normannicarum fontes arabici. E libris quum typis expressis tum scrips collegit et sumptibus / [edidit A. Seippel]. – Osloae: Universitatis Osloensis, 1896. – [5]-45, 150, XXIV p., 4 maps.*

764. *Recueil des historiens des Gaules et de la France / [edidit par Dom Martin Bouquet (benedictin de l'orde de Saint-Maur, 1685-1754)]. – Paris: Imprimerie Royale, 1685 – 1754. – Première série. – Tome premier. – CLXX, 883 p.; CCXXII, 799 p.; XCX, 808 p., XXXVI, 772 p.; LXXXVIII, 851 p.; XCVIII, 756 p.; CXXX, 798 p.; CLXVIII, 787 p.; CLXVIII, 787 p.; CLXVI, 768 p.; CXLIII, 798 p.; LVI, 1013 p.; LXXX, 884 p.; LXXX, 884 p.; XXX, 1023 p; CXXXIV, 750 p.; CXXXIV, 750 p.; CXXXIV, 750 p.; CXI, 838 p.; LXVII, 884 p.; LXXXIII, 973 p.; XLIV, 968 p.; XII, 1015 p.; 338, 940 p.*

765. Ritter H. “Bibliothek arabischer Historiker und Geographen. Dritter band”. Herausgegeben von Hans v. Mžik / von H. Ritter // *Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen orientis / herausgegeben von C. H. Bekher in Berlin und H. Ritter in Hamburg. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.”. – Band 19. – Berlin und Leipzig, 1930. – S. 52 – 57.*

766. Robinson D. M. *Ancient Sinope. An historical account. With a topographia Sinopensis and appendix of inscriptions / By David M. Robinson. – Baltimore: The J. Hopkins press, 1906. – 209 p.*

767. Rosen V. *Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique. Première livraison / par le baron Victor Rosen. – St. Pétersbourg: Comissionaires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, 1881. – 256 p.*

768. *Rutilii Claudii Nametiani de reditu Suo, Libri Duo: The Homecoming of Rutilius Claudius Namatianus from Rome to Gaul in Year 416 A. D. /*

[translated into English verse by George F. Savage Armstrong]. – London: Bell, 1907. – 236 p.

769. S. Demetrii Martyris Acta. Miracula // Patrologiae cursus completus, seu Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, aeconomica, omnium ss. patrium, doctorum, scriptorumque ecclesiasticorum, sive latinorum, sive graecorum, qui ab aevo apostolico ad aetatem Innocentii III (ann. 1216) pro latinis et ad photii tempora (ann. 863) pro graecis floruerunt: recusio chronologica omnium Patrologiae cursus completes quae extitere monumentorum catholicae traditionis per duodecim priora ecclesiae saecula et amplius, Series graeca / [accurante I. P. Migne; patrologiae graece]. – Lutetiae Parisiorum: I. P. Migne, 1864. – Volumi 118: Oecumerii, triccalia episcopi, opera omnia. – T. 2. – 1428 col.

770. Sarton G. Introduction to the history of Science / by G. Sarton. – Volume I: From Homer to Omar Khayyam. – Baltimore: Williams and Wilkins; and London: Balère, Tindal and Cox, 1927. – XXI, 840 p.

771. Schafarik P. J. Slavische Alterthümer. Deutsch von Mosig von Achrenfeld / von P. J. Schafarik; herausgegeben von Heinrik Wuttke. – Leipzig: Verlag von C. Böhme, 1847. – Band I. – 522 s.

772. Schmidt L. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen / von L. Schmidt. – München: Beck, 1969. – 648 s.

773. Schwarz H. P. Die Altere geographische Litteratur der Araber / von H. P. Schwarz // Hottnera Geographische Zeitschrift. – Band III. – Heft 3. – Leipzig, 1897. – S. 137 – 146.

774. Seybold C. F. Bahr al-Magrib / von C. F. Seybold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band I. – S. 606.

775. Shaban M. A. Islamic history. A New Interpretation / By M. A. Shaban. – Volume 2: A. D. 750 – 1055 / A. H. 132 – 448. – Cambridge: At the University press, 1976. – IX, 221 p.

776. Sharaf al-Zaman Tahir Marwazi on China, the Turks and India / Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. – London: James G. Forlog Fund, 1942. – Volume XXI. – 201 p.

777. Shboul A. M. H. Al-Mas'udi and his world. A Muslim Humanist and his Interest in non-muslims / by A. M. H. Shboul. – London: Ithaca Press, 1979. – XXVIII, 366 p.

778. Shevelov G.Y. A prehistory of Slavic: The historical phonology of Common Slavic / by George Y. Shevelov // Columbia Slavic Studies. – New York: Columbia university press, 1965. – XX, 662 p.

779. Simonsen D. Les maschands juifs appeles “Radavites” / par D. Simonsen // Revue des études juives. Publication trimestrielle de la Société des études juives. – Volume LIV. – Paris: Durlacher, 1907. – P. 141 – 142.

780. Sišić F. Pregled poviesti hrvatskog naroda / F. Sišić; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zagreb: Matica Hrvatska, 1962. – 551 s.

781. Sós A. Das frühawarenzeitliche Graberfeld von Oroszlány / von A. Sós // Folia archaeologica: A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Uj folyam / Szerkesztette Mihalik Sándor. – № 10. – Budapest: A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, 1958. – S. 105 – 124.

782. Spitta W. Die geographie des Ptolemaios bei den Arabern / von W. Spitta // Verhandlungen des Fünften internationalen Orientalischen Congresses, gehalten zu Berlin im September 188 – Berlin: Weidmann, 1882. – Teil 2: Abhandlungen und Vorträge. – 404 s.

783. Steinschneider M. Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts / von M. Steinschneider // Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Wien. Philosophisch-historische Klasse. – Wien, 1905 – Band CLI / I. – XII, 108 s.

784. Stender-Petersen A. Die Vier Etappen der russisch – warägischen Beziehungen / von A. Stender-Petersen // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Osteuropa-Institut / herausgeber Hans Koch. – Band 2. – Heft 2. – München: Usar Verlag, 1954. – S. 137 – 157.

785. Stieber Z. Problem najdawniejszych różnic między dialektami słowiańskimi / Z. Stieber // *Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1968. – S. 103 – 109.

786. *Storia dei musulmani di Sicilia* / Siretta da M. Amari. – Firenze: Le Monnier, 1854 – 1872. – Volume I. – Volume II. – Volume – III (pars I – II). – LVI, 536 p.; 563 p.; 344 p.; 796 p.

787. Streck M. Armenien / von M. Streck // *Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker* / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Hefening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band I. – S. 452 – 466.

788. Suhrab. *Aja'ib al-aqalim as-sab'ah* // *Bibliothek arabischer Historiker und Geographen* / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1930. – Band 5. – 146 s.

789. *Sur les Origins russes. Extraits. De manuscrits orientaux* / par M. J. de Hammer. – St. Pétersbourg: Imprimerie de de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1827. – 132 p.

790. Suter H. *Al-Farghani* / von H. Suter // *Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker* / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Hefening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band II. – S. 69 – 70.

791. Suter H. Al-Farghani / by H. Suter, J. Vernet // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden : Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954 – 1993. – Volume II. – Fascicle 35. – P. 793.

792. Szelągowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie bizantyńsko-arabskim / A. Szelągowski. – Kraków: Polskie towarzystwo orientalistyczne, 1909. – 146 s.

793. Šišić F. Priručnik izvora hrvatske istorije / F. Šišić. – Zagreb: Krajevska hrvatsko – slovansko – dalmatinska zemaljska vlada, 1914. – D. I. – 205 s.

794. Šišmanov L. Étymologie du nom “Bulgare” / par L. Šišmanov // Keleti Szemle. Kozlemények az Urab Altaji nép-es nyelvtudománi köréböb a M. Tud. Akademia támogatásával A Korosi Csoma-társaság közép-es keletázciani bizottságának folyóirata Budapest: V. Hornyánsky, 1903. – Éof. 4. – S. 47 – 85, 334 – 361.

795. Taeschner Fr. Die geographische Literatur der Osmanen / von Fr. Taeschner // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gessellschaft. Mit Unterstützung der Deutscher Forschungsgemeinschaft im Auftrag der Gesellschaft / [herausgegeben von Helmuth Scheel]. – Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, 1923. – Band 77 (2). – S. 31 – 80. Nachtrag. – S. 144.

796. Tallgren-Tuulio O. I. La Finlande et les autres pays Baltiques orientaux. Edition critique du texte arabe / par O. I. Tallgren-Tuulio, A. M. Tallgren // Geographie. – Helsingforsiae: Societas Orientalis Fennica, 1930. – Tome 7. – № 4. – [6], 154 p.

797. Tăpkova-Zaimova V. Les populations sédentaires et les tribus en migration fase à la civilisation byzantine (Territoires bulgares et contexte balkanique) / par V. Tăpkova-Zaimova // Bulgarian Historical Review: Research Quaterly: Organ of the United Centre for Research and Training in History at

the Bulgarian Academy of Sciences. – Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, 1980. – № 2. – P. 53 – 61.

798. Teall J. The grein of the Byzantine Empire // *Dumbarton Oaks Papers* / [edited by the Company on publications, the Dumbarton Oaks research library and collection trustees for Harvard University]. – Washington. District of Columbia (Massachusetts): Harvard university press, 1959.– Volume 13.– P. 88–139.

799. The Byzantine Empire: the rearguard of european civilization / [edited Edward Food].– London: Publischen Adam and Charles Black, 1911.– 436 p.

800. The Cambridge history of Africa / [edited by J. D. Fage]. – Cambridge, London, New-York and Melburne. – Cambridge: At the University press, 1978. – Volume 2. – From c. 500 B. C. to A. D. 1050. – VII, 840 p.

801. The Cambridge history of Iran / [edited by R. H. Frye]. – Cambridge, London and New-York, 1975. – Volume 4. – The period from the arab invasion to the Saljuqs. – XIII, 733 p.

802. The Eastern Roman empire (717–1453) / [edited by J. R. Tanner, C. W. Previté-Orton, Z. M. Brooke] // *The Cambridge Medieval history* / [planned by J. B. Bury]. – Cambridge: At the University press, 1936. – Volume 4. – XXV, 993 p.

803. The rise of the sarracens and the foundation of the Western empire / [edited by H. M. Gwatkin, J. P. Whitney] // *The Cambridge Medieval history* / [planned by J. B. Bury]. – Cambridge: At the University press, 1936. – Volume 2. – XXIII, 889 p., 25 l map.

804. Theophanis Chronographia / [ex recensione Joannis Classeni] // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* / [edidit emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii. Opera eiusdem Niebuhrii. J. Bekkeri, L. Schopeni, G. Dindofii. Aliorumque philologorum parata]. – Bonnae: Impensis E. Weberi, 1828 – 1898. – Volume I. – № 2. – 1839. – LIV, 786 p.

805. Theophylacti Simocattae. Historiarum libri VIII / [interprete Jacobo Pontano... Edito priore castigatior, et glossario graeco-barbaro autior. Studio et

opera Caroli Annibalis Fabroti] Parisius: e tymphographia regia, curante Sebastiano Cramoisy, 1647. – [14], 256, [6], p.

806. Thompson E. A. A history of Attila and the Huns / by E. A. Thompson. – Oxford: Clarendon press, 1948. – XII, 228 p.

807. Thomsen V. Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung / von V. Thomsen; überschrift von H. H. Schaeder // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Mit Unterstützung der Deutscher Forschungsgemeinschaft im Auftrag der Gesellschaft / [herausgegeben von Helmuth Scheel]. – Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, 1924. – Band 78. – S. 121 – 175.

808. Točík A. Súčasný stav archeologického bádania najstarsich bejín slovenského národa / A. Točík // Arheologické Rozhledy: Informační organ arheologických védeckých ustavů v ČSSR / Československá Akademié věd. – Praha: Academia. – Ročník XV. – Sešit 5. – Praha, 1963. – S. 591 – 624.

809. Tome quarantième de la chronique d’Egypte de Musabbihi (le prince al-Muhtar izz al-Mulk Muhammad ibn Ubaid Allah ibn Ahmad (366 – 420 / 977 – 1029) / [editeur et présenté par Ayman Fu’ad et Thierry Bianquos]. – Cairo: Institut Francais d’Archeologique Orientale, 1978. – Volume I: Partie historique. – 152 p., et indices.

810. Toomer C. J. Al-Khwarizmi, Abu Ja’far Muhammad ibn Musa / C. J. Toomer // Dictionary of Scientific Biography / by Charles Coulston Gillispie, American consil of learned societies. – Volume 7: Iambichus – Karl Landsteiner. – New-York: Seibner, 1973. – XII, 625 p.

811. Toumanoff C. The Bagratids of Iberia from the 8th to the 11th century / by C. Toumanoff // Le Muséon. Revue d’études orientalis. – Volume 74. – № 1 – 2. – Paris: Geuthner, 1961. – P. 12 – 14.

812. Tria opuscula auctore Abu Othman Amr ibn Bahr al-Djahiz Basrensi / [quae edidit G. van Vloten (Thallah rasa’ib)]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1903. – II, 157 p.

813. *Tupicon Gregorii Pacuriani // Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium / [edidit M. Tarchisvili]. – Lovanii: in aedibus E. Peeters, 1954. – Volumen 4: Scriptores iberici. – P. 1 – 52.*

814. Tuulio O. I. *Du nouveau sur Idrisi. Sektions VII 3, VII 4; VII 5. Europe septentrionale et circumbaltique, Europe orientale et, d'après quelques manuscrits, centrale jusqu' à la péninsule balkanique au Sud. Edition Critique, traduction, études / par O. I. Tuulio // Studia orientalia. – Helsinki: Societas orientalis Fennica, 1936. – Volume VI. – № 3. – X, 242 p.*

815. Vaday A. H. *Ein "barbarisches" Skelettgrab von Zagyvarékas (Kom. Szolnok) / von A. H. Vaday // Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1974 – 1975. – Band 5. – S. 81 – 88, tab. 24 – 29.*

816. Validi Togan A. Z. *Die Schwerter der Germanen nach arabischen Berichten das 9-11. Jahrhunderts / von A. Z. Validi Togan // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Mit Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft im Auftrag der Gesellschaft / [herausgegeben von Helmut Scheel]. – Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, 1936. – Band 90. – S. 19 – 37.*

817. Validi Togan A. Z. *Ibn Fadlan's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. Lieferung 3 / von A. Z. Validi Togan. Im Auftrage der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft // Deutsche Morgenländische Gesellschaft. – Steiner (Wiesbaden): Kommissionsverlage F. A. Brockhaus, 1939. – Band 24. – S. 39 – 324.*

818. Validi Togan A. Z. *Völkerschaften des Chazaren – reiches im neunten Jahrhundert / von A. Z. Validi Togan // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóíeata. – Budapest: Körosi Csoma – tarsáság; Leipzig: O. Harrasowitz, 1926 – 1943. – Kötet 3. – Füzet 1. – 1940. – S. 40 – 76.*

819. Vasiliev A. A. *Byzance et les arabs / par A. A. Vasiliev; éditon française préparée par Henri Gregoire et Marius Cannard; avec le concours de C. Nallino, E. Honigmann et Claude Backvis. – T. I: La dynastie d'Amorium (820-*

867) // *Corpus Bruxellense historiae Byzantinae*. – Bruxelles: Editions l'Institut Philologie et d'Histoire Orientales, 1935. – Volume 1.– XV, 451 p.

820. Vasiliev A. A. *Histoire de l'Empire byzantin* / par A. A. Vasiliev; traduction du russe par P. Brodin et A. Bourgunia; préfet de Ch. Diehl. – Paris: Picard, 1932. – Volume I: (324 – 1081). – Volume II: (1081 – 1453). – IX, 498 p., 16 f. ill.; 482 p., 21 f. ill., cart.

821. Vasiliev A. A. *The Goths in the Crimea* / by A. A. Vasiliev // *The Medieval academy of America*. – Cambridge, Massachusetts: Monographa of the Medieval academy of America, 1936. – № 11. – X, 292 p.

822. Vasiliev A. A. *The Russian Attack on Constantinople in 860* / By Alexander A. Vasiliev. – Cambridge, Massachusetts: Medieval academy of America, 1946. – XII, 245 p.

823. Vaster M. *Russisches etymologisches Wörterbuch* / von M. Vaster // *Indogermanische Bibliothec* / [herausgegeben von Hans Krahe]. – Heidelberg: Winter, 1953 – 1958. – Reihe 2: Wörterbücher. – Band 1: A – K. – Band 2: L – Ssuda. – Band 3: Sta – Y. – XL, 712 s.; 955 s.; VII, 697 s.

824. Velkov V. *Der römische Limes in Bulgarien während der Spätantike* / von V. Velkov // *Studii Clasice: Academia Republici Populare Romine*. – Bucuresti: Societatea de studii clasice din RPR, 1961. – T. 3. – S. 241 – 249.

825. Vernadsky G. *A history of Russia* / By George Vernadsky and Michael Karpovich. – New Haven: Yale university press, 1943. – Volume 1: *Ancient Russia* / [research associate in history in Yale university], 1943. – XXIV, 425 p.

826. Vernet J. *Al-Khwarizmi* / by J. Vernet // *The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition* / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden: Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954 – 1993. – Volume IV. – Fascicle 77 – 78. – P. 1070 – 1071.

827. Versus Martini Dumeinsis episcopi in Basilica // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auctorum antiquissimorum / edidit Societas aperientis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi. Alcimi a viti opera. – Beroloni: Apud Weidmannos, 1883. – Tomi VI. – Abcimi eclicii aviti. Viennensis episcopi. Opera quae supersunt / [recensvit Rudolfus Peiper]. – P. 194 – 195.

828. Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim Ibn Haukal // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars II / 1. – 1873. – VIII, XXII, 406 p.

829. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars I. – 1870. – VIII, 328 p.

830. Vittinghoff Fr. Zur Verfassung der spätantiken "Stadt" / von Fr. Vittinghoff // Studien zu den Anfängen des europäischen Städtwesens (Vorträge und Forschungen) / [herausgegeben von Institut für geschichtliche Landesforschung des Bodenseegebietes in Konstanz geleitet von Theodor Mayer]. – Konstanz: Thorbeche, 1958. – S. 11 – 39.

831. Vloten Gerlof van. Ein arabischer Naturphilosoph in 9. Jahrhundert el Dschahiz... / von Gerlof van Vloten; aus dem Holländischen-mit einigen Zusätzen-übertagen von O. Rescher. – Stuttgart: Oskar Rescher, 1918. – 47 s.

832. Vyznamné slovenske naleziska na Slovensku: Sbornic materialov / [zredigoval J. Dekan]. – Bratislava: Vydavatelstvo Slovenskej Akadémie vied, 1978. – 258 s.

833. Wasowicz A. Olbia pontique et son territoire: L'aménagement de l'espace / par Aleksandra Wasowicz. – Paris: Imprimerie "Les Belles lettres", 1975. – 251 p.

834. Watt W. M. Muhammad: Propet and statesman / By W. Montgomery Watt. – London: Oxford university press, 1961. – VIII, 250 p.

835. Wensinck A. J. Kibla 1. Ritual and Legal Aspekts / by A. J. Wensinck // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden: Verlag von E. J. Brill; London: Luzac. – 1954 – 1993. – Volume V. – Fascicle 79 – 80. – P. 82 – 83.

836. Werner J. Der Schatz eines avarischen Kagans der 7. Jahrhunderst aus Vrap (Albanien) / von J. Werner // Проблеми на прабългарската история и култура / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София: АРГЭС, 1989 – 1991. – Т. I: Втора международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1986. – 1989. – С. 19 – 31.

837. Westberg F. Beiträge zur Klärung orientalischen. Quellen über Ost-europa / von F. Westberg // Bulletin de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg. – Volume XI. – St. Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1899. – P. 211 – 245, 275 – 314.

838. Wieber R. Nordwesteuropa nach der arabischen Bearbeitung der Ptolemäischen Geographie von Muhammad B. Musa al-Hwarizmi / Von Reinhard Wieber. – Walldorf und Hessen: Vorndran, 1974. – 141 s.

839. Wiedemann E. Al-Khwarizmi, Muhammed b. Musa // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band II. – S. 978 – 979.

840. Wienhold C. Altnordisches Leben. 2 Auflage / von C. Wienhold; bearbeit und neu herausgegeben von Georg Siefert. – Stuttgart: Alfred Kröner, 1944. – XXVIII, 360 s.

841. Wright J. K. The Geographical Lore of the Time of the Crusades. A study in the history of mediaeval science and tradition in Western Europe / By

John Kirtland Wright. – New York: American Geographical Society, 1925. – XXI, 563 p.

842. Zajączkowski A. Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim / A. Zajączkowski // Polska akademia umiejętności. Prace Komisji orientalistycznej. – №. 36. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1947. – 99 s.

843. Zakarija Ben Muhammad Ben Mahmud el-Cazvini's Kosmographie. / [herausgegeben von F. Wüstenfeld; mit unterstützung der Deutschen moderländischen gessellschaft: aus den handschriften des hn. dr. Lee und der bibliotheken zu Berlin, Gotha und Leyden]. – Göttingen: Verlag der Dieterichscen gessellschaft, 1848-1849. – Erster Theil: كِتَابُ عَجَائِبِ الْمَخْلُوقَاتِ Die wunder der schöpfung. – Zweiter Theil: كِتَابُ آثَارِ الْبِلَادِ Die denkmäeler des Laender. – Wiesbaden: M. Sändig, 1967. – 691, 8 s.

844. Zamhaur E. Dinar / von E. Zamhaur // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houtma, A. J. Wensinck, W. Hefening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band I. – S. 1017.

845. Zelenin D. Russische (Ostslavische) Volkskunde / von Dmitrij Zelenin; herausgegeben von Reinhold Trautmann und Max Vasmer. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1927. – XXVI, 424 p.

846. Zeman J. K problematike časneslovanske kultury ve Stredni Evrope / J. Zeman // Pamatky archaeologické. – Praha: Československá Akademié věd, 1979. – Ročník LXX. – Číslo 1. – S. 113 – 130.

847. Zgusta L. Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste. Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhältnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung / von L. Zgusta. – Praha: Československá Akademié věd, 1955. – 466 s.

848. Zichy É. Le voyage de Sallâm l'interprète á la muraille de Gog et de Magog / par É. Zichy // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság

foljóieata. – Budapest: Körösi Csoma – tarsáság; Leipzig: O. Harrasowitz, 1926 – 1943. – Kötet 1. – S. 190 – 204.

849. Zosimi comitis et exadvocati fisci Historia nova / [edidit Ludovicus Mendelssohn]. – Lipsae: B.G. Teuber, 1887. – LIX, 306 p.

850. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei / [aufgefunden und mit Transkription Übersetzung und Bemerkungen veröffentlicht von G. J. Ramstedt] // Journal de la Société finno-ougrienne. – Band. 30. – № 3. – Helsingfors: Redaktion der Zeitschrift, 1913. – S. 1 – 65.

851. Županič N. Staroslovenski vojvoda Dauritas i obarski kagan Bajan / N. Županič // Istorijski časopis. – Beograd: Istorijski institut, 1954 – 1955. – T. 5. – S. 117 – 130.

852. Zurer J. Wczesnodziejowe systemy odważania na ziemiach polskich w świetle materialu wykopaliskowego i dokumentów / J. Zurer // Wiadomości Archeologiczne. – T. 16. – Warszawa: Nakładem państwowego muzeum archeologicznego, 1939. – T. 16. – S. 387 – 418.

1. أَخْبَارُ الزَّمَانِ وَ مَنْ أَبَادَهُ الْجِدَّتَانِ وَ عَجَائِبُ الْبُلْدَانِ ... تَصْنِيفُ
أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَسْعُودِيِّ ... مَطْبَعَةُ عَبْدِ الْحَمِيدِ
أَحْمَدَ حَنَفِيٍّ. الْقَاهِرَةُ، 1348 هـ / 1938 م

2. الْفَهْرِسْتُ لِابْنِ التَّدِيمِ. مَطْبَعَةُ عَبْدِ الْحَمِيدِ أَحْمَدَ حَنَفِيٍّ.
الْقَاهِرَةُ، 1348 هـ / 1938 م

3. جَرِيدَةُ أَلْ عَجَائِبِ وَ فَرِيدَةُ الْعَرَائِبِ لِسِرَاجِ الدِّينِ أَبِي حَفْصِيٍّ
عُمَارِ بْنِ الْوَرْدِيِّ

4. كِتَابُ الْأَعْيَانِ تَأْلِيفُ أَبِي الْفَرَجِ الْأِصْبَهَانِيِّ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ.
جَوْزُ 1 - 221. الْقَاهِرَةُ، 1323 هـ

5. كِتَابُ الْجَمَاهِرِ فِي مَعْرِفَةِ الْجَوَاهِرِ لِأَبِي الرَّيْحَانَ مُحَمَّدِ بْنِ
أَحْمَدَ الْبَيْرُونِيِّ. مَطْبَعَةُ جَمْعِيَّةِ دَائِرَةِ الْمَعَارِفِ الْعُثْمَانِيَّةِ. حَيْدَرَأَبَادِ،
1355 هـ / 1945 م

6. كِتَابُ جُغْرَافِيَا فِي الْأَقَالِيمِ السَّبْعَةِ لِأَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ
مُوسَى بْنِ سَعِيدِ الْعَنْسِيِّ الْعَرْنَاطِيِّ الْمَغْرِبِيِّ

7. - قَاهِرَة (مِصْر), 1323-1325 (1905-1907)
كِتَابُ الْحَيَوَانِ لِأَبِي عُثْمَانَ بْنِ بَخْرٍ الْجَازِ الْبَصْرِيِّ. - جَوْزُ 1-7.
8. مُرُوجُ الذَّهَبِ وَ مَعَادِينُ الْجَوَاهِرِ. تَصْنِيفُ أَبِي الْحَسَنِ أَبِي بَنٍ
الْجُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْمَسْعُودِيِّ. الْمُتَوَفَى فِي عَامِ 346 الْهِجْرَةِ بِتَحْقِيقِ
مُحَمَّدِ مَمِي الدِّينِ عَبْدِ الْحَمِيدِ الْحَزِيِّ وَ الثَّانِي 1387 هـ / 1967 م
[الْقَاهِرَة مِصْر].
9. مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ لِیَاقُوتِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّومِيِّ (شِهَابُ الدِّينِ أَبِي
عَبْدِ اللَّهِ يَعْقُوبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحَمَوِيِّ). جَوْزُ 1 - 4. بَيْرُوط, 1329 هـ /
1950 م

3. Рукопис В 1053 (1-6-20) ИНА РАН.

6. Рукопис С-591 (592) ИНА РАН.